

821(430)

М-95

МАКС ВАЛЬТЕР ШУЛЬЦ

*Ми не порох,
що летить за вітром*

1918

1918

1918

1918

1918

MAX WALTER SCHULZ

Wir sind nicht Staub im Wind

Roman einer unverlorenen
Generation

МАКС ВАЛЬТЕР ШУЛЬЦ

*Ми не порох,
що летить за вітром*

Роман
про непропаще покоління

Переклав
з німецької *Юрій Лісняк*

*Київ
Видавництво
художньої літератури
«Дніпро»
1986*

Пять лет в непогоду, жару и стужу послушно шел дорогами войны Руди Гагедорн. И все пять лет мечтал и надеялся снова встретиться с Леа Фюслер, девушкой, в которую был влюблен еще в гимназии, Леа, которой он решился наконец открыть свое сердце. Накануне последнего боя услышал он страшную весть: Леа нет в живых...

Руди дезертирует из армии, возвращается в родной город, где решает стать учителем, воспитателем молодого поколения. Автор — известный современный писатель ГДР — показывает многих других героев, которые также, каждый по-своему, ищут пути к будущему новой Германии.

Післямова Миколи Кудіна

Друге видання перекладу

...А людина — це бог, коли вона
справді людина.
Якщо ж вона — бог, то вона прекрасна.
Гельдерлін, «Гіперіон»

ЧАСТИНА ПЕРША

ТРЕТІ ПІВНІ

Розділ перший

Вставав ясний квітневий ранок останньої воєнної весни. Широкою брукованою дорогою, що від Еберштедта до повороту на Райну тягнеться цілих сім з половиною кілометрів прямо, як по нитці, самотньо простував молодий унтер-офіцер протитанкової артилерії.

Його тільки вчора випхали з тилового госпіталю в черговій партії напівживих калік; рана від кулі на попереку в нього ще слезила. А сьогодні він уже одержав на фронтівому розподільчому пункті наказ з'явитись на батарею важких зенітних гармат за селом Райна — передавати хлопчиськам-зенітникам, «бійцям підсобної служби протиповітряної оборони», свій п'ятирічний фронтівий досвід. Великонімецька вітчизна від Маасу до Мемеля, що такою широкою малиново-червоною плямою розляглась у шкільних географічних атласах, тепер була сплюснута, як порція морозива між двома вафлями. Російські війська вже ринули через Одер, а танкові

клини американців, якщо тільки янки зуміють зберегти темпи наступу останнього тижня, мали десь днів за два з'явитися тут, на західних околицях середньонімецького буровугільного й промислового району.

Унтер-офіцерові, кремезному, дужому на вигляд хлопчині, за останні два роки потроху стало байдужісінько, куди й для чого його посилають, яку діру ним затикають. Бо ж повсюди солдат день у день діставав таку саму тверду, мов гума, ковбасу, такий самий плавлений сир, такий самий штучний мед; і залізні гостинці між ребра для тих бідолах, котрим судилось накласти головою, теж були скрізь однакові. Ще в Росії в унтер-офіцера на самохідній гарматі був зарядним номером один немолодий обер-ефрейтор, невеличкий, жилавий, плоскогрудий чоловічок, друкар за фахом, невтомний природолюб за покликанням, тихий і невибагливий, як пустельник; завжди неголений, у підв'язаних стьожечкою нікельованих окулярах під низько насунутою каскою, цей дивак, Отто Зібельт на ймення, нагадував лісовика. Перед його стоїчною незворушністю командири або торопіли, або шаленіли з люті. Та не врятувала старого ця незворушність, довелось і йому віддати богу душу. Сталося це під час відступу, в Брянських лісах, на порослій буйною ожиною, залитій сонцем просіці. Зібельт лежав біля підбитої самохідки, що її сам колись охрестив «Божим громом», і спливав кров'ю.

— Отто, друже, що ж це таке? — давлячись клубком, що підступив до горла, спитав унтер-офіцер. — Навіщо все це?

Чоловік, що лежав перед ним, давно вже став йому ніби другим батьком. І вперше за всю війну унтер-офіцера обпікав перед безглуздістю смерті.

Смертельно поранений підвів на нього повні сліз очі.

— Ну от, розп'явся. Ще цього мені бракувало на мої старі літа. Прикуси язика, Гагедорне. Був колись один чоловік, на ймення Ангелюс Сілезіус¹, то він сказав: «Рожа квітне й одцвітає, не питаючи навіщо». Оце тобі весь сенс земного буття. Зніми з мене окуляри, Руді, я вже всього набачився донесчочу. І бери ноги на плечі, а то попадешся Іванові в лапи.

Рожа квітне й одцвітає, не питаючи навіщо. А солдат крокує і здихає, не питаючи навіщо... Невже й справді в-цьому весь сенс земного буття? Та хоч скільки міркував унтер-офіцер над цим «навіщо», думки його скніли в голові безсило,

¹ Сілезький вісник (латин.) — псевдонім німецького поета Йоганнеса Шеффлера (1624—1677). (Тут і далі — примітки перекладача).

як птахи з безвладно повислими крильми, що сидять у гніздах на розбортках. «Туррр... туррр...»,— туркоче дикий голуб — і каменем падає згори на дерев'яну горлицю, прилаштовану на вершечку польової стодоли, щоб принаджувати таких, як він. А в горлиці зі спинки стирчить іржавий гвіздок, і той гвіздок наскрізь пробиває дикому голубові серце.

Ранок провіщав чудовий, погідний весняний день. Серпанок ранішнього туману вже рвався над ланами, танув у чорному галуззі придорожніх дерев під промінням сліпучого сонця. На те сонце можна було дивитись, тільки примруживши очі й приставивши до них дашком долоню. Гагедорн час від часу так і робив, бо його попередили в Ебершtedті, що на цю пряму дорогу внадилась налітати з-під сонця американські штурмовики та винищувачі-бомбардувальники. «А тоді — начувайся...» Понад дорогою частенько траплялися докази: обгорілі автомобілі, звалені в кювети догори колесами, з обвугленими шинами, потрошені вози... Кінських трупів не було: їх, напевне, вже повивозили. Від безлюддя й тиші на широкому шосе ставало аж моторошно. Ніде, навіть на ланах, не видно було ні душі, не чути було ні звуку, тільки згори долинали уривчасті трелі жайворонків, що зависли десь у блакитній високості, недосяжні для ока.

На серці в унтер-офіцера було препаскудно. Глухий бунт його думок, що весь час захлинався сам у собі, тепер знову розворушила одна несподіванка. Доля ніби навмисне, з якоюсь чисто жіночою зловтішністю, підтасувала йому цей химерний збіг обставин. Річ у тому, що Гагедорн згідно з наказом простував тепер на батарею, командира якої звали Залігер, капітан Залігер. Той гладкий майор на розподільчому пункті, що чомусь вирішив особисто поклопотатись призначенням Гагедорна, мимохідь назвав це прізвище, показуючи на карті місце розташування батареї: «Ось тут, біля оцієї паскудної нори, біля Райни. Велика вогнева позиція на постійній трасі нальотів. Я знаю командира, капітана Залігера, йому там, у його дитячому садку, напевне, до зарізу потрібен такий старий фронтовий кріт, як ви. Передайте йому привіт від мене. То мій давній знайомий... Ну, добре...» — «Мій теж»,— мало не бовкнув приголомшений Гагедорн, але вчасно схаменувся й стримався від такої неприпустенно цивільної фамільярності. Та й взагалі, може, це, на щастя, ще й не той Залігер — друг його юнацьких літ, якого він ще малим хлопцем урятував на Рибальському ставу, з яким потім побратався за всіма приписами ритуалу

в глибокій печері на горі Каценштейн, із яким вони в блаженно-наївні роки ранньої юності боготворили ту саму дівчину — Леа, прекрасну, чисту, мудру, недосяжну богиню. Але його надія, що це, може, не той Залігер, відразу розвіялась, тільки-но він розпитав ефрейтора-писаря з розподільчого пункту. Ні, це такі той самий Залігер, Армін, мерзотник, що при першому ж випробуванні зрадив їхню дружбу, що хитрістю здобув довіру Леа, а потім і її серце, а згодом, коли під загрозою опинилась його військова кар'єра, покинув дівчину, як найпослідуший негідник.

Коли це сталося, Гагедорн, палаючи від сорому й зневаги, побіг на місце, де вони ще хлопчиками врізали собі мізинці й дали один одному випити по три краплі крові. І там, у печері на горі, він склав неймовірно дитинячу клятву, яка, замість вигоїти завдану Залігером рану, тільки стала для нього прокляттям і ятрила душу й досі. Бо він запрягся вбити Залігера, а здійснити цю клятву йому не стало духу, та й ненависті теж не стало. А забути цю дурну обітницю, як хлоп'ячий вибрик, йому забракло почуття гумору. Краще б він, син вуличного підмітальника, відкинув усі свої незліченні сумніви, пішов просто до Леа, небози й вихованки його шановного вчителя доктора Фюслера, і сказав їй: «Дозволь мені виправити те, що заподіяв тобі Залігер. Я тебе одвіку люблю». Щоправда, одного разу він уже був наважився на це — після загибелі Отто, після того, як сам він ще раз ледве ноги виніс із вогню; тоді, коли східний фронт, що невтримно відкочувався до кордонів Німеччини, ненадовго затримався на Віслі. Тоді він нарешті написав до Леа, відкрився їй. Та було вже запізно. Леа Фюслер забрало гестапо, і відтоді вона пропала без сліду. Про це написала йому мати, коли він ще носив свого листа до Леа в кишені, в солдатській книжці. І полетів той прекрасний лист у вогонь, а от лиха записочка зі словами клятви лишилась у нагрудному капшучку, біля бляхи з особовим номером. Навіть якби Гагедорна збудили серед ночі, він і тоді зміг би проказати напам'ять ті слова: «Присягаюся своїм життям і всім, що є для мене святого: Німеччиною, полум'ям купальського вогнища, шелестом нічного лісу, диким бескеттям, очима зорями Леа і її лоном, — що я відберу тобі, арміне залігер (так і написано з маленьких літер), життя, як тільки зустріню тебе. Зрадникові — смерть!» А нижче стояло повне ім'я Руді, написане його власною кров'ю: «Руді-Пауль-Крістіан Гагедорн».

І от він прямує до того, чие ім'я в записці символічно

написане з малих літер, ніби викреслене з життя. Тепер нарешті має щось статися. Сьогодні ж він зустрінеться з Залігером лице в лице, і Залігер... авжеж, Залігер удасть, що це для нього приємна несподіванка, поводитиметься так, ніби між ними не стоїть ніщо, просто-таки ніщо, не стоять навіть ці сім років; щонайбільше — різниця в чині. «Руді, друже, це ти? Йй-богу, ти! Ану, дай подивлюсь на тебе! Щоки трохи повтягало, але взагалі навіть погарнішав. Особливо твій класичний носик...» Лець, широкуваті Гагедорнові ніздрі здавна були Залігерові об'єктом для кепкування. О, Залігер уміє бути солодко-приятним, як стара повія! А цього й боявся Гагедорн. Нехай би вже краще цей пан капітан зустрів його з холодною, офіційною ввічливістю, відсунувши їхнє минуле вбік, мов порожню чашку. А то ще, чого доброго, згадає дитяче прізвище Руді, почне називати його Амосом...

Гагедорна ще й тепер залила гаряча хвиля сорому на згадку про те, як виникло це прізвисько. Залігер, син аптекаря, на два роки старший за Руді, в 1930 році вступив до рейффенберзької гімназії. Новоспечений гімназист відразу ж почав екзаменувати Руді при кожній нагоді й на кожному кроці, навіть у їхній схованці-«зámку», влаштованій високо в гіллі старого каштана перед будиночком, де жив Руді. «А яких римських богів ти знаєш?» Руді не знав жодного. «Ну, принаймні бога кохання ти ж мусиш знати, малий! Ну, згадай же! Починається на «А», тоді «м», «Ам...» — «Амос!» — вигукнув Руді безмірно щасливий, що знає хоч що-небудь. Його побожна мати, щоб продемонструвати знання святого письма й добру пам'ять, любила часом перелічувати вголос біблійних пророків: «Осіа, Іоїль, Амос, Авдій, Йона, Михей, Наум, Абакум...» І дев'ятирічному Руді ім'я Амос запало в голову. Залігер тоді аж боки рвав зі сміху. Відтоді він весь час дражнив Руді Амосом. Але це прізвисько лишилось таємницею друзів, бо інакше б не минути бійки, а кулаків Руді Армін таки побоювався.

І от нарешті має щось статися. Треба порахуватись. Але як? «Тут ідеться про справедливість, а не про помсту, — міркував Гагедорн. — «Мені належить помста, сказав господь», — так написано в Біблії». Ці слова часто повторювала мати, коли з червоними від марудної роботи очима, насилу випростуючи спину, вставала з-за столу від свого гаптування. Може, Залігер став зовсім іншою людиною. Може, йому перевернуло душу каяття; може, й прокляті злигодні війни змінили його гонористу натуру. «Адже ми всі

змінились. Я теж уже не такий сором'язливий закоханий недотепа, як колись, і не з однією кралею вже співав гімни плоті. Тільки не кохав я при цьому жодної. А щодо вини, то всі ми маємо досить на сумлінні. Нам тепер треба думати не так про минуле, як про майбутнє, якщо ми хочемо стати людьми...»

Леа Фюслер з першого ж дня її появи в Рейффенберзі оповила якась звабна таємниця. Їй було п'ятнадцять з половиною років, коли її взяв до себе за дочку дядько, доктор Тео Фюслер, старий парубок, ректор гімназії імені Гете. Високий, тонкий стан, чорні, як воронове крило, коси, мигдалеві карі очі й повні губи на невинному обличчі мадонни відразу здобули Леа славу першої красуні міста. Першого ж дня, коли вона з дядьком ще тільки йшла з вокзалу додому, всім зустрічним підліткам і дорослим хлопцям аж дух займало; чоловіки в розквіті віку підкреслено чемно віталися з доктором,— а власне, з його чарівною супутницею; дівчата відразу напускали на себе образливо-холодні міни і виступали демонстративно гордовито; молодші жінки мрійно всміхалися, ніби згадуючи свої дівочі літа, а старші зупинялись і безцеремонно витріщались їй услід, киваючи одна до одної головами: «Боже мій, який кричущий вигляд! Звідки воно взялося таке? А оте жовте пальто, чи ви бачили...» А одне мале дівча, що ганяло обруч, мерщій побігло додому, до мами, і, розчервоніле, похвалилось: «А я Снігуроньку бачила!..»

Звідки взялась Леа Фюслер, ніхто до пуття не знав. Пригадували, що в родині Фюслерів був колись зять-італієць, архітектор, красунь з жагучими очима й чорними, як смола, кучерями. «Може, вона якраз звідти, з півдня, адже в нас тепер з Італією така дружба, водою не розіллеш... Може, вона по-нашому й говорити не вміє...» Проте Леа говорила майже ідеально правильною німецькою мовою, тільки з ледве помітним і, треба сказати, вельми приємним відтінком рейнського діалекту, та й то в самій лише мелодії мови. Коли вона казала: «Будь ласка, три сигари для мого дядечка», це звучало зовсім не так, як з уст рейффенберзьких дівчат. У них вийшло б: «Будь ласка, три сигар' для мого дяд'чка».

Та невдовзі всі вже знали, що мати юної красуні, молодша сестра доктора Фюслера, була артисткою, але вже давно залишила сцену, останнім часом жила в Дюссельдорфі під своїм сценічним псевдонімом і недавно померла від сухот. Про батька Леа не змогли довідатись нічого. «Так і знайте,— казали,— це дитя кохання. Хтозна, що там за персона її

батько; може, син князя або мільйонера, то хіба міг він одружитися з простою акторкою. Знаєте, як воно ведеться на світі...»

Всілякі отакі чутки, здогади та плітки летіли за дівчиною, проте Леа і взнаки не давала, що до неї щось доходить. Вона приязно й скромно віталася з усіма зустрічними, вклонялась навіть до відчинених вікон, коли бачила за гардинами якийсь рух. Лише вбрання свої вона міняла надто часто, просто непристойно часто, як на рейффенберзькій звичаї. І не тільки вбрання, а й зачіску: то заплітала коси, то вкладала волосся вінком, то скручувала вузлом, то, нарешті, зовсім зводячи з розуму всіх підлітків і дорослих хлопців, розпускала локони по плечах, підв'язавши їх яскравою стрічкою.

Та хоч би скільки знаходилось у Рейффенберзі принців, ладних продиратись крізь найгустіші колючі хащі до замку Сплячої красуні на ймення Леа, всі їхні подвиги самопожертви з самого початку розбивались об лагідно-мудру невинність Леа — невинність, яку, проте, ніхто не зміг би назвати неприступністю. Звичайно, відважні кавалери добре розуміли, що їм дають відкоша, але ніхто з них не міг гніватись на незрівнянну Леа, так делікатно вона це робила. В такий спосіб Леа прихилила до себе й серця жінок — матерів та дружин, які мали в себе вдома молодого чи вже й підтоптаного принца.

Стало також відомо, що після літніх канікул Леа піде до п'ятого класу гімназії імені Гете. В перший день уроків усі гімназисти поначищали до блиску черевики, повиколупували чорне з-під нігтів, поприлизувались, як березневі коти. Хлопці з інтернатського загону гітлерюгенду, що чергував того тижня по гімназії, хизувались напрасованими складками на куценьких коричневих штанцях, рівними проділами в напomadжених чубах та мужніми мінами на обличчях. Коли нарешті Леа, несучи під пахвою шкіряну папку, невинно мила в своїй ніяковості, піднялась парадними сходами й увійшла в двері гімназії, весь кам'яний ящик загув од биття серцець. Один миршавенький чотирикласничок шепнув до свого сусіда: «Ти знаєш, хай вона мені тільки скаже, і я заріжу педеля». А той педель, гімназичний швейцар, був грозою учнів; грубий, жорстокий лобуряка з старих штурмовиків, він за свої заслуги дістав це тепленьке містечко з дармовими харчами й дровами: він мав помешкання в підвальному поверсі гімназії і, на додачу до посади швейцара, ще завідував інтернатською кухнею. Він не виявляв ані

найменшої поваги до духовної атмосфери навчального закладу й уже роз'юшив носа не одному хлопцеві, що наважився скаржитись на погану їжу. Особливо після того, як у нього почали одна за одною дохнути кури — очевидно, хтось їх труїв.

Леа потрапила до Гагедорнового класу. Можливість учитися в гімназії Руді завдячував не так своїм здібностям, як передусім щедрості пана аптекаря Залігера, що на подяку за врятування його сина Арміна призначив хлопцеві щомісячну стипендію в п'ятнадцять марок аж до закінчення гімназії. За навчання треба було платити двадцять марок на місяць, але за добрі оцінки й з особливої прихильності доктора Фюслера Руді мав десять марок пільги. Таким чином, йому ще лишалось п'ять марок на підручники, зошити, лагодження черевиків та на трамвай. Зводити кінці з кінцями було з біса важко. Та ще й мати часом зітхала, що доводиться й досі годувати його. Бо жити в інтернаті він, як місцевий, не міг, а тому жив і їв удома, апетит же мав нівроку. Матері, звичайно, й хотілося, щоб її старшенький вийшов у люди, але вона ніяк не могла звикнути до того, що дорослий хлопець, уже рік як конфірмований, сидить на шиї в батька-матері, та й ще не один рік сидітиме. У її мозку було вкарбоване давнє непоручне правило, за яким споконвіку жили діти в усіх робітничих родинах: «З школи — з дому». Школу закінчували в чотирнадцять років, а відтак приносили додому гроші на харчі або столувалися деінде.

Пауль Гагедорн, батько Руді, хвалився повсюди: «Я віддав свого старшого до гімназії. Воно, звісно, гроші немалі, та нехай уже нашим дітям краще ведеться, ніж нам. Я радше на хлібі та воді сидітиму, а гімназію він у мене закінчить». Платня в батька, робітника міського комунального господарства, була мізерна. Мати працювала вдома, робила торочки для абажурів, плела з волічки шапочки — теж мало не задарма. А в домі четверо дітей, чотири голодних роти — Руді, Кете, Крістоф, Бербель. З фаху батько був панчішник, багато років працював на трикотажній фабриці Генеля, коли повний тиждень, коли й через день — у часи безробіття; був навіть скарбником вільної профспілки на фабриці. Потім почалась криза, масові звільнення. Якийсь час одержував допомогу як безробітний, далі довелось іти на організовані магістратом тимчасові роботи, щоб знову дістати право на допомогу. Зрештою Гагедорнові пощастило назовсім пристроїтись при магістраті. Він зумів зробитись необхідною людиною, не гребував ніякою роботою: ходив записувати

показання водоґінних лічильників, дробив щєбінь у каменярни, заступав при потребі магістратського кур'єра, копав могили на кладовищі, одне слово, згоден був на все, аби тільки не стати знову безробітним. Без роботи він був розгублений, зневірений, жалюгідний п'яничка. Згодом батька з різнороба при магістраті підвищили до помічника вуличного наглядача. До «нацистського кодла» в нього серце не лежало. Але він відмовчувався, коли у двірницькій конторі заводили розмови про політику; ретельно виконував свої обов'язки, акуратно платив внески до Трудового фронту й погодився вступити до Імперської спілки багатосімейних. У нагороду за все це він дістав за невелику орендну плату старий будиночок з подвір'ям і садком на околиці міста. Цьому дуже зраділа й мати, в якій ще дужче не лежало серце до наци і яка шукала розради в Церкві сповіді¹.

Руді, що дуже любив матір, теж намагався триматись у гітлерюгенді якомога тихіше. А щоб не об'їдати менших удома, він після уроків чотири дні на тиждень працював за «хлопчика куди пошлють» у авто-мото-велоремонтній майстерні Альберта Вюншмана-молодшого. Платили йому там три марки на тиждень. Дві з половиною марки він віддавав матері, яка й рада була б не брати їх у нього, але так ні разу й не змогла відмовитись від цих грошей. А півмарки та часом кілька пфенігів чайових лишалися йому. В його бюджеті після появи в гімназії Леа з'явилась нова стаття видатків. Він потай купував поштовий папір найкращого гатунку й виливав на ньому віршами або високомовною прозою свої палкі почуття до Леа. Так, Руді марив нею чи не більш за всіх. Але ім'я своє від неї приховував. Він підписував свої епістоли закрутистим виразом: «Ваш вірний, щирий друг Гіперіон, що відкриється, коли наспіє слушний час». Але кожний її погляд, кожне незначуще слово, здавалося йому, еднали їх. Він твердо вірив: Леа знає, хто ховається за псевдонімом Гіперіон, і вмє належно оцінити його скромність у порівнянні з настирливістю інших. Не міг же він знати, що й інші скромники прибрали собі ім'я цього класичного закоханця. Бо, зрештою, хто ж не знав, з яким юнацьким запалом їхній ректор, тобто дядько Леа, захоплюється романом Гельдерліна. Може, листи потраплять йому на очі й він порадить своїй прекрасній племінниці обрати Гіперіона.

¹ Протестантська церковна організація в Німеччині, настроєна опозиційно до фашистської влади.

Не часто траплялось за всю історію людства, щоб за такий короткий час і в таких тісних межах пролилось стільки такої невинної лірики! А винуватниця всього, Леа, лишалась незворушною. Гімназисти прозвали її Маревом, це назвисько, водночас романтичне й тверезо-точне, відбивало найглибший зміст їхніх почуттів: жадання — здалеку, туга — зблизка. Бо хоч би якою близькою була ця таємнича далина, вона відступала, втікала, коли до неї наближались, не давалась обняти її руками, доторкнутись устами. А такого споконвіку шукають із солодкою мукою в серці закохани-романтики. Де ступала нога Леа, там на рейффенберзькому бруку розквітали голубі квіти, і хто бачив ті квіти, той шепотів: «Побачити б Мареву — і вмерти...»

Та навесні, після трійці, раптом з ясного неба вдарив грім, що змусив майже всіх рицарів голубої квітки зректися девіза. Леа Фюслер чомусь перестала відвідувати уроки. В той же час її названого батька звільнили з посади ректора й примусили передчасно, при доброму здоров'ї, подати у відставку, призначивши йому половинну пенсію. А другого ж дня він з Леа поїхав на курорт у Карлсбад, хоч тут, у Німеччині, всі аж піналися злістю на чехів, що, як писали газети, затруювали життя судетським братам.

Місце Фюслера зайняв колишній учитель фізкультури, що був великою персоною в нацистській партії. Цей атлет з курячим мозком, скликавши збори всіх учителів і учнів, з прикрашеної свастикию високої кафедри актового залу повідомив збори про причину звільнення колишнього ректора й виключення його вихованки. З нап'ятою від великого гніву жилою на чолі новий ректор, прозваний гімназистами «Муссоліні», оголосив жажливу новину: Леа Фюслер — наполовину єврейка, дочка єврея-інтелігента, на прізвище ван Боуден, що втік до Англії й звідти гавкає на велику націонал-соціалістську Німецьку імперію, як собака на місяць. А пан Фюслер намагався приховати ці добре відомі йому факти.

Після цих слів з-поміж учителів, з першого ряду стільців, що півколом стояли перед кафедрою, пролунали демонстративні вигуки обурення. Їх зразу ж підхопили учні, та промовець недбалим жестом утихомирив аудиторію.

— До того ж нам стало відомо, — гаркав «Муссоліні» з високої кафедри, що стояла під фрескою на євангельський сюжет — Христос на Генісаретському озері п'ятьма хлібинами годує п'ять тисяч душ, — нам стало відомо від глибоко обурених молодших колег, що напівєврейка Леа Фюслер отримувала в масовому порядку листи й усіяку віршовану

маячню від учнів нашого закладу, які, певна річ, нічого не знали про зойно повідомлений мною факт. Сьогодні,— несамовито загорлав «Муссоліні», кидаючи слова зі своєї широченної пащі, наче каміння на бляшаний дах,— сьогодні ми ще схильні вважати їх жертвами обману й вибачити їм. Але завтра, друзі мої, якщо й завтра хто-небудь наважиться піддатися такій забаганці, ми тому слинькові так утовкмачимо наші уявлення про расу й про честь, що йому ця забаганка назавжди вискочить з голови. Безсоромників у нашому рейху таврують ганьбою!

Руді Гагедорн у ту хвилину намагався вліямати погляд Арміна Залігера. Це йому вдалось лише на мить, але він устиг прочитати в очах друга ту саму лють, ту саму непокору, що палила і його душу. Залігер теж писав листи до Леа. Давно вже не було таємницею, хто пише їй.

Потім почалась урочиста церемонія перейменування гімназії імені Гете на гімназію імені Дітріха Екарта¹, але Руді вже майже нічого не бачив і не чув.

Надвечір Армін зайшов за Руді до майстерні Вюншмана. Вони йшли попід старим міським муром, вузьенькою доріжкою в заростях жасмину.

— Цього від мене не діждуть, Руді,— говорив Залігер.— Я, звичайно, зовсім не вважаю себе поганим німцем. За фюрера я піду в вогонь і в воду, та й із законами щодо євреїв я взагалі згоден. Але ж треба зважувати конкретно. По-перше, Леа тільки наполовину єврейка; по-друге, вона ніколи в житті не бачила свого батька. Я це знаю від мого татуся, він завжди був у добрих стосунках з доктором Фюслером. Існує межа, за якою послух припиняється, інакше людина стає просто трупом. Але про те, що ти зараз від мене почув, щоб нікому ні слова. Все це я сказав тобі як своєму найкращому другові...

Як пишався Руді своїм другом у ту хвилину! Маючи такого спільника й однодумця, легше було нехтувати всі погрози, й він і далі виливав на дорогому поштовому папері свої зворушливо ніжні почуття до Леа: «...І одного дня, о прекрасна, я стану перед Ваші очі вже дорослим чоловіком, усіма поважаним конструктором і будівником автомобілів, що викликатимуть захоплення в усьому світі. Але найкращий з них належатиме Вам! Як у чарівному сні, під розквітлим яблунями поїдемо ми з Вами на південь, до Італії. Ми відвідаємо й гробницю Ромео і Джульєтти. Але моя любов

¹ Реакційний німецький письменник, апологет фашизму.

тріумфуватиме не в смерті, а в житті. Я не знаю інших перепон між Вами й собою, крім простору й часу. Але що важить простір і час проти мого почуття! Я буду сильний. Чекайте мене, поки я стану дорослим чоловіком...»

Залігер теж не кинув писати до Леа. Руді знав це, але нітрохи не ревнував — так уже він наважився віддати свою долю до рук Леа, як раб підкоритись її виборові. Залігер не вважав свого друга серйозним суперником, він навіть дав йому карлсбадську адресу Фюслерів.

У жовтні, після окупації Судетського краю німецькою армією, Леа з доктором Фюслером повернулись до Рейффенберга. Їхній карлсбадський знайомий, що спершу пообіцяв їм притулок на необмежений час, тепер був змушений зректись своєї обіцянки, бо продав будинок і перебрався до Праги.

Повернувшись до Рейффенберга, Фюслери жили зовсім відлюдно. Леа виходила на вулицю, тільки коли треба було щось купити, а доктор з головою поринув у свій улюблений світ музики, філософії та класичної літератури. Коли хтось вітався з Леа, вона відповідала чемно, але не повертаючи голови, не вклоняючись. На вулиці вона весь час дивилася просто перед себе, кудись у далечінь, і вдавала веселу, але не могла приховати смутку, що вже почав врзати гіркі зморшки в кутиках повних уст. Руді Гагедорну вона відповідала на привітання так само, як і кожному, хто вітався з нею. Такою вона була для нього водночас і близька, і дальша, ніж будь-коли.

Залігер, якому не бракувало грошей, зважився брати в доктора Фюслера уроки гри на фортепіано. Спонукала його зовсім не любов до музики. Він уже грав досить пристойно, вмів заграти якийсь там бадьорий вальс для літніх дам, м'ялосний ноктюрн для дівчаток-гімназисток, бравурний марш — для чоловіків, жваве каприччіо — для будь-кого; а більше йому й не треба було. Залігер не дуже боявся того, що шкільне начальство легко може розгадати справжню мету його фортепіанних уроків. Він поділяв переконання, що панувало в його високоповажному батьківському домі: «богемський ефрейтор» має тільки підхльоснути економічну кон'юнктуру, і на цьому його місія кінчається. Але цими «реальнополітичними» переконаннями він ніколи не ділився з другом: батько якнайсуворіше заборонив йому таку відвертість.

Руді заздрих своєму другові, заздрих його відвазі й можливості зустрічатися з Леа. Але ~~як тільки він це ревнував,~~

тільки відчував легкий сум, коли бачив, як Армін з нотною папкою під пахвою зникає за дверима високого будинку в кінці Трибратньої вулиці. Залігер розповів йому, що доктор Фюслер сприйняв перейменування колишньої своєї гімназії цілком спокійно, тільки посміявся з нового ректора, продекламувавши уривок з Гете:

Глянь, люба, як з підривачем буває:
Грім навчений за міркою робити,
Він закладає хитромудрі міні;

Але чи ж він стихію подолає?
Й незчується, як буде сам летіти
В повітря — попри все своє уміння.

— Що ж, Руді, Фюслерові, звичайно, дотепності не позичати. Ці рядки однаково пристають як до його гідного наступника, так і до самого фюрера. Та я йому цього на карб не поставлю. Тільки гляди, нікому ні слова!

— А ти бачиш Леа? Можеш поговорити з нею?

— Красуня не з'являється на очі...

І Руді Гагедорн вірив йому. Він просто не міг собі уявити, щоб друг так безсоромно дурив його. Бо поки Фюслер грав на роялі, Залігер цілими годинами розмовляв з Леа й дедалі більше здобував її прихильність. Леа вже почала зневажливо посміхатись, читаючи сердечні зв'язання свого Гіперіона Останнього, про чие справжнє ім'я вона здогадувалась майже з певністю. А Залігер не шкодував тонких, ущипливих натяків, щоб зобразити друга тупоголовим бевзем. Ще до рідва він святкував перемогу: Леа дозволила поцілувати себе, і не тільки скромним, невинним поцілунком. «Вважай тепер, що ми заручені, Леа. В березні я закінчую гімназію. Постараюсь відразу вступити до університету. Медиків вони не дуже силують до війська. Я певен, що через шість років ти будеш мрею жіночкою. А тоді мені саме пекло не страшно... Давай я процину двері, Леа, кохана...» За дверима, в музичній кімнаті, доктор Фюслер грав якийсь прелюд на віолончелі, своєму улюбленому інструменті.

На долю Руді припало інше: під час обшуку портфелів — у когось буцімто вкрали авторучку — в нього знайшли адресований Леа Фюслер лист. (Насправді, звичайно, й шукали тільки такі листи). От коли знялась буря! Ректор, бравий наці, хотів зразу ж витурити «безсоромника» з гімназії. Але, за вказівкою свого педагогічного начальства, обмежився тим, що оголосив Гагедорнові «*consilium abeundi*» —

попередження про виключення. Власне, високе начальство, закликаючи ректора до обережності, анітрохи не цікавилось долею шестикласника Гагедорна. Просто там, нагорі, ще трохи зважали на велику повагу, якою тішився Фюслер у Рейффенберзі, а особливо в колах учених педагогів,— Фюслер листувався з педагогічними науковими закладами багатьох країн світу.

Але ректор-наці, що зневажав цю дипломатичну обережність і всіма правдами й неправдами намагався затьмарити свого шанованого попередника, в свою чергу дав кому слід вказівку. Її одержав один дев'ятикласник, гефольгшафтсфюрер — командир гімназичної організації гітлерюгенду,— що був у чудових стосунках з новим ректором і розумів його з півслова. Той дев'ятикласник скликав своїх трьох шарфюрерів — командирів загонів — на таємну нараду й запропонував улаштувати Гагедорнові «суд духів». Застосування цього старовинного школярського звичаю при старому ректорі суворо каралося. «Суд духів» був прадавньою гімназичною традицією, що походила, мабуть, ще з часів дореформаційних монастирських шкіл. Процедура суду була, очевидно, запозичена в інквізиції, але, звичайно, жахливі кари, до яких засуджували «злочинця», виконувались тільки символічно.

На пропозицію гефольгшафтсфюрера трое шарфюрерів погодились майже без заперечень. Одного з них звали Армін Залігер.

Наступного ранку, в передостанній день перед різдвяними канікулами, Руді Гагедорн знайшов у своїй парті довгастих конверт, запечатаний сімома сургучними печатками. На ньому великими друкованими літерами було написано його ім'я й прізвище, а нижче — латинською мовою — вимога розпечатати цей конверт стоячи. Гагедорн відразу здогадався, що це означає. Не треба було знати латинської мови, щоб зрозуміти, який лист лежить за сімома печатками: *admonitio severa* — суворе нагадування — *discipulum* Гагедорнум — гімназистові Гагедорнові, щоб він *o septima hora* — сьомій годині — став перед *tribunali spirituum* — судом високих духів,— *sed quod totum voluntarium est*, що, зрештою, лишається в його добрій волі...

О сьомій годині вечора, точно в ту мить, коли хвилинна стрілка електричного годинника над порталом гімназії перескочила на дванадцять, гімназист Гагедорн з доброї волі постукав у важкі дубові двері. Зсередини хтось забряжчав ключем у замку. Двері відчинились, Руді ввійшов, і двоє загорнених у білі простирадла «профосів» з високими черво-

ними конічними ковпаками на головах зразу скрутили йому руки за спиною й попхали сходами вниз, до підвалу. Довгий чорний коридор підвального поверху був освітлений химерними свічниками: через кожні три метри стояв з запаленою восковою свічкою в руці «дозорець», з голови до ніг закутаний у біле. Коли «профоси» з «злочинцем» минали «дозорця», той рушав слідом за ними. Все відбувалось за точно встановленим ритуалом. «Профоси» ввіпхнули Гагедорна в підвал, де грубник спорожняв урни для сміття. Там стояв солодкуватий запах прілого обгорткового паперу й гнилих недоїдків. «Дозорці» з свічками колом обступили Гагедорна, і «профоси» роздягли його догола. Гагедорн не опирався: навпаки, він послужливо допомагав їм, боячись, щоб вони чогось не порвали й мати дома не помітила. Потім на нього натягли мішок з-під вугілля, в дні якого зроблена була розпірка для голови. Все це робилось у цілковитій мовчанці. «Профоси» й «дозорці» повинні були поводитись так, наче в них повиривано язика; вони належали до нижчих, «службових» духів. Один з них висипав з квіткового горщика на голову Гагедорнові жменю попелу.

Коли «профоси» й «дозорці», оточивши колом «злочинця», знову вийшли в коридор, з темних закутків залунала глуха, моторошна музика. Це вступили в дію інші «нижчі духи» — «сурмачі». Вони сурмили в чотиригранні дерев'яні труби з учебного органа, що його багато років тому придбав для гімназії доктор Фюслер. А старовинний ландскнехтський барабан почав вибивати прадавній маршовий такт: раз-два — раз-два-три... Гагедорнові була знайома ця пекельна церемонія. Він сам уже одного разу був «сурмачем» під час «суду духів». І все-таки в нього мороз пішов поза спиною.

Цей другий акт називався «процесія». «Сурмачі», закутані, як і «дозорці», в біле, і барабанщик, що мав до того ще й широку чорну стрічку через плече, вийшли, сурмячи й б'ючи в барабан, зі своїх кутків і пристали до гурту. Потім з ніші бічних сходів вискочили два «знахарі» з «шаманом». На «знахарях», замість високих конічних ковпаків, були круглі, наче в хірургів, шапочки, обвішані дзвіночками. «Знахарі» сурмили в найкоротші дискантові труби й, ніби не тямлячися з радості, вистрибували навколо «шамана» — скріпленого дротом людського скелета з шкільного природознавчого кабінету, — якого на довгій палиці ніс перед собою «костоноша», теж закутаний у біле, з чорним трикутним

капелюхом могильника на голові. Він весь час струшував скелетом, так що кістки дригались і торохтіли.

Процесія спустилась униз, до виходу в «катакомби» — круглі, майже метр у діаметрі, муровані ходи під цементовою підлогою підвалу, в яких проходили обмотані товстою теплоізоляцією труби парового опалення. Перед отвором «катакомб» усі зупинились, і далі пішли тільки два «профоси» з «злочинцем». Моторозна музика залунала гучніше, своєрідною глухою луною відбиваючись від цегляних стін.

«Профоси» змусили Руді Гагедорна впасти на коліна; останні десять метрів до столу «верховних духів» він мав проповзти навколішки, з закладеними за спину руками. Підлога була всипана битою цеглою й рінню. Той, хто хотів наперед умилостивити «верховних духів», повинен був під час цієї болісної покутної дороги, не скривившись, невідривно дивитись на них. А «верховні духи» уважно вивчали вираз його обличчя й робили висновок про міру каяття й приниження «злочинця». І Гагедорн, зіпивши зуби, витерпів біль і не опустив голови. Він наперед вирішив пройти крізь цей невеселий маскарад бездумно, з кам'яною байдужістю, спрямувавши погляд у власну душу й викликаючи перед очі образ Леа. Ніби лялька з накрученою пружиною, посувався він до «верховних духів», що сиділи за столом «трибуналу» долі, на шкіряних подушках, непорушно, наче закутані в простирадла ідоли з картонними коронами на головах. Обличчя їхні були запнуті чорними хусточками з прорізами для очей. Праворуч сидів «префект», ліворуч — троє «присяжних». Стіл перед ними — зняті з завіс двері — був застелений стягнутою зі столу в учительській зеленою суконною скатертю. На столі горіли три свічки, що освітлювали цілу колекцію страхітливої бутафорії: чотири гітлерюгендівські кинджали вістрями до «злочинця», з витравленими написами «Кров і честь» догори; облуплену букову паличку, що лежала перед «префектом»; іржаві наручні кайдани; залізний нашийник; старезні книжки в густо вкритих плямами цвілі оправах із свинячої шкіри.

Почалася судова процедура. «Префект» підсунув до себе одну з книжок і хвилин із десять читав з неї латинською мовою середньовічний опис кари на горло. Глухе гудіння труб і гуркіт барабана, немов музика відьомського шабашу, супроводили його монотонний, тягучий речитатив. Образ Леа раптом зник з-перед очей Руді, і він нічого не міг з собою вдіяти. Він бачив вузьку, тонкопалу руку, що лежала на

зеленому сукні столу. Мізинець був трохи прикритий підмізничним пальцем. Цю руку він знав, як свою власну. З цього мізинця він колись виточив і випив три краплі крові. І раптом Руді несамохіть відчув якусь огиду до цієї руки, хоч він із самого початку знав, що Залігер має бути одним з «присяжних». Від участі в «судові духів» не могла ухилитись ні та, ні друга сторона — ні обвинувачений, ні судді: за це б кожного ославили боягузом і бойкотували. Гагедорн тільки боявся впізнати друга. До мумій, що сиділи перед ним, йому було байдужісінько. Але тепер він уже знав, під котрою маскою криється його друг.

«Музика» раптом змовкла. Оголосивши обвинувачення, «префект» відразу поставив укляклому перед ним Гагедорнові перше «гостре запитання»: «Чи визнає він себе винним у тому, що мав ганебний зв'язок — духовний чи тілесний — з єврейською покруччю? Відповідати «так» або «ні!»

Гагедорн став шукати в чорних прорізах на личині мумії очі друга. Тільки б мати тепер спільника, щоб не самому нести тягар цієї вимушеної зради, хоч вона так чи так удавана. Але очей друга Руді не знайшов. І він не відповідав на питання, мовчав усупереч усім правилам гри, що вимагали казати «так». Він не міг говорити. Щось ніби замкнуло йому уста. Він уже не бачив перед собою образу Леа. Коли він заплющував очі, при кожному гучному ударі серця їх заливала червона хвиля. Він бачив потік своєї крові. І в тому потоці брудним слизом текла його огида, його відразу до всієї цієї комедії, до цього зрадливого друга.

«Префект» почав драгуватись, вигукнув своє запитання вдруге й утретє. Гагедорн мовчав, опустивши погляд. Один з «профосів» ухопив його за чуприну й шарпнув угору — щоб він дивився на «префекта». Руді глянув на нього — і перед його очима знову зринув образ Леа.

Ледь помітний усміх набіг на Гагедорнові уста і вже не сходив з них, аж поки він почув, як кулак «префекта» шосили грюкнув по столу, поки побачив, як «префект» схопив бучову паличку й, високо піднісши її, переломив у всіх на очах зі словами: «*I ad graesum ri!*»¹ «Суд» при цій формулі вироку підвівся. Один довготелесий «присяжний» стукнувся головою об стелю, і сколотий канцелярськими скріпками обідок картонної корони луснув. На виході з судилища

¹ «Хай тебе кат візьме» (латин.); дослівно: «іди до грецького пі», тобто на шибеницю. Грецька велика літера пі (Π) своєю формою нагадує шибеницю.

знову несамовито завилала музика відьомського шабашу.

Відразу ж заходились виконувати вирок. За брак витримки «злочинця» присудили до «всіх трьох смертей». «Профоси» згребли зі столу весь страхітливий реквізит, стягли з нього зелене сукно й мотузками прив'язали Гагедорна до дверей. На них «злочинця» й віднесли на «місце страти» — в підвал, де була пральня. Попереду процесії знову дригався «шаман», але «знахарі» вже не стрибали навколо нього, а викаблучувалися, наче мавпи, навколо нош із жертвою.

Коли прийшли в пральню, розпочалась процедура «першої» смерті. «Профоси» поклали двері з прив'язаним до них «злочинцем» на два стояки. І тільки тоді з'явився «кат». На ньому теж був мішок, але червоний, і червоний каптур. І навіть руки в нього були вимазані червоною фарбою.

«Роби, що тобі належиться!» — звелів йому «префект». При «першій смерті» треба було випити «келих цикути», тобто півсклянки рицини. Гагедорн випив її не опираючись. Він загодя приготувався до цього — сказав удома, що в нього болить живіт, і з'їв повну миску крутої житньої лемішки. Якби він почав опиратись, йому влили б рицину силою, розціпивши зуби дерев'яними клинцями. Коли з «цикутою» було покінчено й «знахарі» виголосили своє «*Mortuus est*»¹, «сурмачі» здійняли таке оглушливе ревище, що «страчений» мусив знову повернутись до життя, щоб зазнати другої смерті — «смерті від гострого струменя».

Для цього «профоси» відв'язали Руді Гагедорна, стягли з нього вугільний мішок, знову розп'яли на дверях і поставили його, зовсім голого, з дверима на спині, до глухої, без вікон, стіни. В примарному світлі свічок він скидався на велетенського кажана. Один з «профосів» приєднав до водогінного крана садівничий шланг, другий подав «катові» мідний брендспойт. «Префект» підійшов до «засудженого» і, наче футбольний суддя, що призначає одинадцятиметровий, відміряв широкими кроками три метри. На цій відстані став «кат». Кивком голови «префект» звелів відкрити кран. Тугий струмінь води вдарив Руді в груди, забиваючи йому дух. Завивали труби, сипав дроб барабан. «Префект» простяг руку й показав нижче. Бризки полетіли від живота й стегон жертви. У руках у кількох «дозорців» зашкварчали й погасли свічки. Гагедорн важко дихав. Простягнена рука «префекта» піднялась вище. Струмінь ризонув Руді в обличчя. Дехто з «сурмачів» раптом перестав сурмити. Вони бачили, як Руді

¹ Мертвий (латин.).

крутив головою направо й наліво, бо «кат» намагався поцілити струменем йому в рот. «Музика!» — сердито гукнув «префект» і знову опустил простягнену руку нижче. Струмінь услід за рукою опустився аж до паху жертви. Гагедорн щосили притиснувся головою до дверей, на яких був розп'ятий. Одного з «сурмачів» — того самого малого чотирикласника, що колись нахвалювався зарізати педеля, якщо цього забажає Леа, — раптом занудило, і він голосно векнув прямо в мундштук труби. І відразу настала тиша, яку порушували тільки сичання та плюскіт струменя.

«Хоч глянь мені в очі, Арміне!.. Допоможи ж мені!..» — в думці благав Руді. Але він не зустрів погляду друга. І враз із грудей його вирвалось якесь звіряче ревіння. То були не його голос, не його воля, не його біль. То рвався з нього передсмертний крик *Nono sapiens*, ураженої на смерть людської істоти, наділеної розумом і почуттями. А хтось інший засміявся — уривчасто і сухо, наче в нападі кашлюка, і то теж був не його власний голос, а зловтішний регіт виродка, надто боягузливого, надто егоїстичного, надто задоволеного своїм становищем, щоб відчувати живий біль свого ближнього, свого брата, — сміх потвори, що свідомо тамує в собі мимовільний бунт сумління, свідомо скочується до холодного цинізму. То був Залігер. Руді не чув його короткого, хрипкого сміху. Крик завмер на його устах так само раптово, як і вирвався з них. Голова похилилась на груди і його всього тіпнуло, як тіпає дитину після довгого плачу.

«Префект» махнув рукою, «профоси» підхопили двері з прив'язаним Гагедорном і знову поклали їх на козла. Один із «знахарів» приклав руку до його грудей, у яких шалено калатало серце, труснув дзвіночками на шапочці й сказав: «*Mors non gerit*» — умерти не зумів. Після цієї констатації процедура «страсти» була припинена, наче екзамен, під час якого в учня виявились надто прикрі прогалини в знаннях. Гагедорна звільнили від третьої смерті — «поховання живцем», яке звичайно відбувалось у котельній: «злочинця» засипали вугіллям, потім його питали, чи він покається, і якщо покараний відповідав ствердно, то «ветхого Адама», тобто вугільний мішок, стягнений з нього, спалювали в топці. Та тепер усе це відпало. «Профоси» розв'язали Гагедорна і жбурнули йому мішок. Потім уся згряя «духів» під рев труб і гуркіт барабана вийшла з пральні. Гагедорн помацки — рубильник був вимкнений — пробрався до про-

смерділого сміттям підвалу, де лежав його одяг. Цокотячи зубами від холоду, він одягнувся. Коли Руді так само помацки добрався до виходу й відчинив важкі двері, він раптом дістав добрячого стусана ногою нижче спини, так що аж покотився вниз по східцях. Оглянувшись, Руді побачив нагорі, в дверях, педеля в стоптаних повстяних капцях, галіфе і жилетці.

— Лайнюк! — донеслося згори.

Наче п'яний, поплентався Руді Гагедорн додому. В багатьох вікнах уже світилися різдвяні зірки. Тихо падав лапатий сніг. Як добре, що свіжий сніжок м'яко застилає слизьку, нерівну кору втопаного снігу на бруку й тротуарах... У вузькій, як ущелина, Фронгасе в стінах будинків було закріплене залізне поруччя для старих і недужих. Сьогодні за це поруччя тримався сімнадцятирічний юнак.

Руді сподівався, що вдома вже полягали спати. Було вже по дев'ятій годині. Але в кухні ще світилось, і, ввійшовши, він побачив, що батько й мати сидять і чекають на нього. Мати, склавши руки на колінах, сиділа на своїй табуретці за столиком для шиття; батько примостився на низенькому ослінчику перед дверцятами чавунної грубки й складаним ножем колов тріски. На столику перед матір'ю лежав голубий конверт. Руді зрозумів: у цьому конверті прийшло повідомлення про оголошене йому ректором попередження — «*conspitium abeundi*». За незрозумілими латинськими словами листа Паулеві й Дорі Гагедорн увижались жахливі речі. Мати журливо глянула на сина:

— Якого ти там неподобства накоїв, Руді? Кажі!

— Дурниці! — перебив її батько.— Язиком чогось наплескав! Чи, може...— Пауль Гагедорн устав і вийшов зі свого кутка з підніжкою для стягання чобіт у руці.— Може, ти щось у когось поцупив, хлопче? Я тобі руки й ноги поперебиваю! Кажі краще правду, ти ж мене знаєш...

Руді не відповів ні слова. Батько вже хотів був замахнутись, але побачив у синових очах такий нестямний протест, що в нього опустилась рука.

— Ну, так чого ти нам наброїв? Ганьби нам наробив? Кажі!

— Я кидаю гімназію,— видушив нарешті з себе Руді.— Тепер мене волами туди не затягнуть, у ту тюрму, на ту каторгу...— Голос його зривався.— Піду за учня до Вюншмана, за півтора року буду підмайстром, хоч не сидітиму на вашій шії...

Батько, розлючений, жбурнув підніжку в куток. *

— Це що за фокуси? Ти мені баків не забивай!

— Та скажи ж, що сталося, Руді! — благала мати.

Руді сказав тільки половину правди: нібито він написав Леа, щоб вона не брала всього цього близько до серця. Мовляв, не вік же таке буде. Цього листа знайшли у нього в портфелі й прискіпались до нього, наче до якогось злочинця.

— Годі. З мене досить. Начхав я на таку гімназію. Який я їм злочинець? Руки в мене на місці, працювати можу. Піду до Вюншмана, як собі хочете...

Мати мовчки вийняла з коробки хліб. Адже хлопець від самого обіду, після тієї лемішки, нічого не їв.

Батько почав бурчати:

— Нашому братчикові куди не повернись, усюди біда. Яке тобі діло до тієї Фюслерової панночки? Сам же бачиш, що нам тепер краще живеться, відколи євреїв прикрутили...— Він показав на шмат копченої ковбаси, який мати подала на стіл.— Чи бачили ми її колись? Усім гуртом; бува, один хвіст від оселедця обсмоктували. Та вже роби, як знаєш, ти ж завжди був мов те яйце, що курку вчить...

Зразу ж після різдва батько повів Руді до Вюншмана й підписав контракт, що набирав чинності з нового року. Ректор гімназії імені Дітріха Екарта не став чинити ніяких перешкод, дізнавшись, що шестикласник Гагедорн залишає гімназію.

На Новий рік до Гагедорнів прийшов Армін Залігер.

— Не роби дурниць, Руді, ти ж сам собі шкодиш!

Руді мовчав, наче в рот води набравши, й дивився кудись у вікно.

— Певна річ, Руді, з мого боку це була страшенна підлість — взяти участь у «судові духів». Але що ж мені лишалось робити? Сам знаєш, з вовками жити — мусиш часом по-вовчому вити... Ну чого ти так затявся, Руді!

Не повертаючи голови, Руді відповів:

— Хай тобі з мого клопоту голова не болить. Кожен повинен сам за себе знати, що він робить...

Залігер розсердився й пішов. Руді дивився крізь шибку йому вслід, бачив, як він минає старий каштан, що в його гіллі вони колись, іще малими, влаштували «зámok», бачив вузьку спину друга, його трохи розслаблену ходу, по-дитячому тонку шию, непокриту голову з шовковистим білявим волоссям. Нестерпно боляче було бачити, як друг іде від нього — назавжди. Але, зрештою, це ж не він, а Залігер зламав їхню давню дружбу.

Тільки несмілива, глибока любов Руді Гагедорна до Леа

не зламалась. Але він більше не міг, просто не міг писати їй листи. Ті невинні, наївні зв'язання, що так легко спливали з пера в Руді-Гіперіона, учневі слюсаря Руді Гагедорну раптом стали здаватись якимись смішними. Кілька разів він пробував заговорити з Леа на вулиці. Та це йому не вдавалось. Леа не відповідала, з приязною посмішкою йшла собі далі, дивлячись кудись поперед себе. «Дарма, мій час іще настане», — думав Руді.

В березні Залігер закінчив гімназію й зразу був призваний до армії. Просто з останнього екзамену весь дев'ятий клас з новим ректором на чолі з'явився до начальника окружного призовного управління, і кожен подав заяву до кадрової або резервної офіцерської школи. Коли першого вересня почалась війна, Залігер був уже фенріхом, курсантом другого курсу.

Невдовзі після того Гагедорн зустрів біля стовпа з гучномовцем на Ринковому майдані доктора Фюслера. З гучномовця саме лунало повідомлення про те, що Англія з Францією оголосили Німеччині війну. Доктор Фюслер відвів Руді вбік і пішов з ним до парку над Рибальським ставом. Навздогін їм гримів «Баденвейлерський марш».

— Я хотів висловити вам свою вдячність, мій любий Гагедорн. Ви відважно боронились. Так, так, не заперечуйте. Я знаю, що кажу...

Раптом Фюслер змінив тему й заговорив про війну:

— Знову велике лихо спіткало нашу націю...

Але Гагедорн відчував, що старий учитель має на думці щось конкретніше. Нарешті, вже подаючи Руді на прощання руку, Фюслер наважився:

— Дозвольте дати вам одну щиру, батьківську пораду, мій любий, вірний Гіперіоне, справді батьківську пораду. Відмовтеся від думки про мою небогу. Бідолашне дитя сидить тепер удома й не тямить себе від горя. Армін Залігер — правда, ви ж цього не знаєте, — так ось, Армін Залігер був, можна сказати, вже заручений з нею. Він теж хотів здолати цю силу. Але її не здолати. Як майбутній офіцер він мусив розірвати всі стосунки. Я розумію його, тобто намагаюсь зрозуміти. І я прошу вас, Гагедорн, не напосідайте на дівчину. Ви тільки зробіте Леа, в кращому разі, вдруге нещасною — і себе теж. Тепер треба бути розважними... Бувайте здорові.

Руді слухав Фюслера, як водою облитий. Коли той пішов, він ледве доплентався до найближчої лави, що, як і кожна лавка в парку, була всіяна вирізьбленими серцями, пронизаними стрілами.

Першої ж неділі він пішов до печери на Каценштейн і склав ту дитинячу присягу вбити Залігера. Та коли Залігер на початку жовтня, після падіння Варшави, приїхав на кілька днів у відпустку, Руді уникав зустрічі з ним, наче злодій з обкраденим.

А ще трохи згодом, на початку грудня, він пішов до призовного управління й зареєструвався як доброволець. Невдовзі ж таки, перед різдвом, його призвали.

Мати плакала в фартух і проклинала війну, прощаючись із старшим сином. Батько провів добровольця на вокзал. На пероні він ще раз завів мову про покинуту гімназію; йому й досі ятрила душу згадка про цей синів учинок.

— Ти мене тоді тяжко вразив, Руді, що не втримався в гімназії. Але не згадуймо більше про це. Тепер тобі вісімнадцять. Коли повернешся з війни героєм, я заріжу індика стільки фунтів вагою, скільки тобі буде тоді років. Фунтів дев'ятнадцять чи двадцять, гадаю...

Батько не лишився з сином до відходу поїзда. Він пішов у пивничку, зсунув на потилицю свого синьо-чорного форменого двірницького кашкета й напився до нестями.

Поїзд гуркотів по мосту за вокзалом. Перед очима Руді ще раз розкинулося рідне місто: будинки, що тулились до хребта гори Рейффен, велична будівля собору, довгий засніжений дах ратуші, масивний корпус старої гімназії з довжелезним рядом вікон, біля кладовища — пакгаузи з широченними пащами дверей, хмари, що пливли над містом і горою... Він згадав кохану дівчину, що лишалась тут, і наївно подумав: «Я вибору тобі свободу, Леа...»

«Тепер треба бути розважними», — сказав доктор Тео Фюслер і після катастрофи на Волзі порадив Леа піти працювати санітаркою в рейффенберзький тиловий госпіталь.

— Панів націонал-соціалістів уже потроху проймає холодний піт, а на спітнілих обличчях не держаться маски. Ми мусимо вжити застережних заходів. Досі вони тебе не помічали, навіть видавали тобі нормальну продовольчу картку. То нехай же й тепер їхні пазури нас не зачеплять. Підіголосись санітаркою. Санітарок тепер обмаль. Погоджуйся на будь-яку, навіть найпринизливішу роботу. Стань служницею людяності, це тебе захистить. Все-таки вони ще дотримуються Конвенції Червоного Хреста... А я піду попрошусь учителем початкової школи. Нам треба втікати, але втікати вперед, Леа...

Леа послушалась. Її послали працювати в госпітальну пральню. Якось надвечір, коли вона розвішувала сохнути

випрані солдатські кальсони, одна нерозлучна трійця вже близьких до видужання молодих героїв, що вигрівалась на сонечку в госпітальному саду, надумала пожартувати. Поки Леа ходила по новий оберемок білизни, троє друзів позв'язували тугими вузлами холоші в усієї шеренги мокрих підштанків і поховались за кущами. Повернувшись з важким кошиком мокрої білизни, Леа побачила сюрприз. Власне, ця хлоп'яча витівка тільки розсмішила її. Вона зовсім не розсердилась на бешкетників, що вже не раз зачіпали її, дражнячи за похмурий вигляд і мовчазність. Але «треба бути розважливими»... Вона вдала, що сердиться, і почала розв'язувати холоші. Це було нелегко, мокрі тугі вузли ніяк не піддавались. І враз троє жартунів вискочили з-за кущів, наче розбійники:

— Який викуп заплатиш, красуне?

— По поцілунку кожному...

— Та ні, хай краще сходить з нами в кіно. Ми ж скромні хлопці...

— Або в кав'ярню Штейбе. Частуємо по-королівському, грошей у нас вистачить, аби тільки в тебе були талони на печиво.

— А потім кинемо жеребок, кому провести тебе додому.

Та з обличчя Леа не сховався сердитий вираз.

— Пацієнтам ходити в цю частину садка не дозволяється. Будь ласка, йдіть звідси...

Тон її слів не полишав жодних сумнівів у тому, що вона сказала це серйозно.

— Дурна квочка,— кинув, відходячи, один з приятелів.

Цей начебто дріб'язковий інцидент мав свої наслідки. Троє приятелів поскаржились санітарному фельдфебелю:

— Невже ми за те свої голови на фронті підставляємо, щоб перед нами вдома отака свистуха кирпу гнула?

І Леа без усякого пояснення перевели до інфекційного корпусу. А в травні сорок четвертого року туди привезли з висипним тифом колишнього ректора гімназії імені Дітріха Екарта, того самого бовдура, на прізвисько «Муссоліні». Він тим часом устиг уже дослужитись до майора.

До обов'язків Леа належало двічі на день протирати підлогу в палатах корпусу дезинфекційним розчином. Упізнавши нового пацієнта, вона перелякалась і втратила всякий спокій. Але страх її, як здавалося спочатку, був безпідставний. Пан ректор і майор повівся з нею навдивовижу чемно, щоб не сказати улесливо:

— Я чув, ви працюєте тут добровільно, фрейлейн Фюслер?

Леа змусила себе кивнути головою.

— Річ гідна поваги,— запевнив майор.

Леа ненавиділа цю людину, як нікого в світі. «Господи, чого він мене так обмацує отими своїми олив'яними очицями! — думала вона.— Адже вся ота його люб'язність і доброзичливість нещирі, він просто хоче застрахуватись на всяк випадок. Тепер цьому добродієві пригадуються всі його гріхи. Хоч, може, десанти на Ла-Манші й Сіцилії здаються йому не вартими уваги, але втратою останнього російського міста, Пскова, він марить і в нападах гарячки. Як це він кричав недавно: «Затримайте, спиніть їх! Спиніть їх, цих червоних собак!.. Чого ви від мене хочете?.. Хіба ж я винен... Хіба ж я...»

Другого дня, прийшовши до пам'яті, він сказав:

— Зараз ми застосовуємо тактику «гумового фронту». Коли він як слід натягнеться, ми його відпустимо, й Івани захурчать аж за Урал. Хай там собі лузають своє насіння з соняшників та плюються, поки запасів вистачить. На Схід прямує наш одвічний тевтонський похід! Ви мене розумієте, фрейлейн Фюслер?

— Авжеж, пане майоре!

— Що значить «авжеж»! Це незаперечний історичний закон, що його тепер, після цілого тисячоліття змарнованої історії німецької держави, заново відкрив і здійснює наш фюрер. Та ви, мабуть, у це не вірите?

— Чому ж ні, пане майоре...

Леа, у білому в блідо-синю смужку халаті санітарки, протирала шваброю підлогу під ліжком «Муссоліні». Вона низько нахилилась, щоб він не бачив її обличчя. І раптом майор узяв її за оголену руку. Леа похолола. Вона хотіла крикнути, крик уже підступав їй під горло. Та вона опанувала себе. Треба бути розважливими... Але й стиснуті уста її все одно кричали, і швидкий погляд спідлоба, і відсмикнута рука.

Майор зрозумів.

А Леа спіткало нещастя: в замішанні вона здала п'ять безрукавок з кролячого хутра замість холодної дезинфекції в гарячу. В паровій дезкамері безрукавки зморщились до розмірів дитячих сорочечок. Старша сестра корпусу, запекла нацистка, накинулась на Леа:

— Це саботаж!

Уранці другого дня Леа заарештували вдома. В безтямному жахові доктор Фюслер почав вимагати, щоб гестапівці показали йому ордер на арешт. Йому на одну мить тицьнули

під ніс якийсь папірець; він нічого не встиг розібрати. Фюслер запротестував. Тоді йому піднесли до очей інший ордер: дуло револьвера. Фюслер упав у м'яке шкіряне крісло біля стіни з книжковими полицями й тільки скорботно-знеможено махнув рукою, коли Леа повели. Та на цьому не скінчилося. Прийшли ще одні й перевернули в його квартирі все догори дном. На цей раз ордера на обшук Фюслер уже не вимагав. Гестапо особливо ретельно перерило його акуратно підшиту кореспонденцію. З цього Фюслер здогадався, чого вони шукають: листів від двох цивільних осіб, недавно заарештованих у зв'язку з замахом на Гітлера. Але цих листів їм довелося би шукати дуже довго: всі вони були знищені. Треба бути розважливими...

Леа без усякого суду відправили до жіночого концтабору. В супровідних паперах було написано: «Батько єврей, співробітник німецького відділу Лондонського радіо». А на додачу свідчення хворого пана майора: «Висловлювала замасковані поразницькі думки...»

«Я вибору тобі свободи, Леа...» За п'ять років воєної дійсності Руді Гагедорн устиг так ясно зрозуміти всю телячу наївність цього свого наміру, що не міг згадувати його без сорому і радий був би й зовсім витравити його з пам'яті. Та хіба це залежить від нашого бажання й волі — забути що-небудь чи зберегти в пам'яті? Відколи Гагедорн дізнався про арешт Леа, його воля й бажання безвладно пленталися шляхом пасивної надії. Мусить же бути в Леа, думав він, хоч якийсь шанс урятуватись! Але який саме — він не знав. Він добре знав, що Леа не могла похвалитись фізичною витривалістю, а історія з Залігером і все заподіяне їй та її дядькові, безсумнівно, підірвали і її душевні сили. Та коли б вона навіть знесла весь цей тягар, що може вдіяти наймушніше серце проти голодної смерті чи просто проти кулі... Як часто доводилось Гагедорнові на Східному фронті чути, що спеціальні підрозділи есесівців зганяють єврейське й напівєврейське населення, наче худобу, й тисячами розстрілюють де-небудь над протитанковим ровом. Але сам він ніколи не бачив такого й ніколи не вірив до кінця цим чуткам. Він вважав, що їх навмисне розновсюджують для залякування. Та відтоді як мати написала йому: «...А тепер забрали й Леа Фюслер, а про Ернста Ротлуфа так ніхто нічого певного й не знає. А от про Альберта Поля, того, що колись учителював у Рашбаху, недавно було розклеєно червоний плакат. Йому відтягли голову в Бранденбурзі. Це просто жах...» — відтоді він уже не думав, що то

чутки для залякування. Відтоді він усю свою віру, всю надію покладав на можливість якогось неймовірного винятку, наче людина, що надіється на благочестя диявола.

А тепер він прямував до Залігера. Він сподівався, що Залігер знає більше за нього. Адже його батько, напевне, й досі підтримує якісь стосунки з доктором Фюслером. А той повинен усе знати. «Треба спитати Залігера про Леа, — вирішив він. — Що він скаже, буде записано на великий рахунок. Але як він його скаже — це піде на його власний рахунок, за це він мені сам відповідь».

А в цей час Леа Фюслер, за кілька днів до цього погожого квітневого ранку визволена англійською армією з жіночого концтабору, лежала в лікарні, тяжко хвора. Але бравий вояк на дорозі, що волів думати про майбутнє, а не про минуле, ще не міг цього знати, так само як і доктор Фюслер та капітан Залігер.

Розділ другий

До повороту на Райну лишалось пройти цією рівною, як струна, дорогою ще кілометрів три з половиною. Унтер-офіцер уже бачив містечко. Воно лежало попереду, праворуч від дороги, на плоскій, як стіл, рівнині, над якою підносились тільки горби териконів. Буровугільні кар'єри визначили характер тутешнього пейзажу, повивергали велетенські буровато-сірі дюни відвалів, голі, геометрично правильні індустріальні гори. Здаля здавалося, що крутий схил терикона біля Райни підступає ззаду аж до будинків селища. Над його тупою верхівкою мляво здіймались угору білясто-жовті пасма диму. «Якщо нічого не станеться, — подумав Гагедорн, — то десь за годину я буду на батареї». Якщо нічого не станеться, подумав він, бо мав дуже неприємні спогади про такі от рівні, як струна, дороги, і не тільки в пам'яті, а й безпосередньо в ногах. Вони в нього на отакій от рівній, як струна, дорозі колись вже були замерзли на кістку, хоч відрубай. У нього й тепер не було справжнього маршового кроку, хоч на ногах, під довгими зеленими штаньми, він мав м'які хромові чоботи, що їх зняв на Одері з одного лейтенанта, якому вони були вже непотрібні.

Такі рівні, як струна, дороги — це мука для ніг і для очей. Вони псують настрої, пробуджують спогади... Йдучи такою прямою дорогою, не можеш не думати. І думаєш, думаєш, думаєш весь час... Автострада Смоленськ — Москва була теж така рівна, як струна. Як вона дражнила нас, ця

автострада, як глумилася з нас! Вона не мала кінця. Її кінець весь час утікав від нас, як довгі тіні, кинуті на дорогу надвечірнім сонцем. Тільки заворожені перемогами радіохвилі, послані нам навздогін з батьківщини, випереджали наші тіні, тіні танків, тягачів, гармат, легкових всюдиходів, автомашин з боеприпасами, бронетранспортерів, піхотинців на марші. Ті хвилі вже зухвало роїлись навколо Спаської вежі й підшукували для нас кубла на зиму.

Та враз у повітрі розгонисто затріщали залпи дідуса Мороза. Кулемети з того боку заскрекотіли веселіше, «катюші» й міномети, ці сталеві роги достатку, щедріше сипнули свої смертоносні дари, й дедали більше шестидюймових батарей покотило свій басовитий грім над рівним, як струна, шосе. Наче сполохані зграї крижнів, пурхнули радіохвилі назад, прошлестіли над нашими головами, понесли до рідного краю звістку про його героїв, про хоробрих солдатів, що у своїх блаженьких шинельках билися й замерзали на смерть. Тисячі й тисячі знайшли кінець на цій дорозі. Свій кінець, а не дороги.

Тільки не думати про минуле!

Але як же ти не думатимеш! Думати — це ганебний, несолдатський гріх, інтелігентська хвороба. Треба жити сьогоднішнім днем, що вхопив — те й твоє. Головне — допасти і нажертись досхочу. І так у всьому: наїстись досхочу, і виспатись досхочу, й напитись, і настрілятись, і навішатись жінками... Весь розклад нашого життя вже шість років як вибився з графіка. Кожен може щомиті чекати відходу свого поїзда: байдуже, старий він чи молодий, любить він сонце чи місячне сяйво, молиться чи лається, мрійник він чи розпусник, розумний чи дурень, щасливий чи нещасливий. Смертоносе залізо про це не питає; воно невблаганніше, ніж польовий жандарм. Тому й кажеш сам до себе: «Тобі ж тільки двадцять чотири роки, бери, що дається в руки, втішайся кожною хвилиною, бо вона може бути для тебе останньою».

Високо-високо над розлогими кронами дерев розпростерлося біде, наче вицвіле, небо. Маленькі, як сорочечки з ангеляток, хмарки нерухомо висять у безбарвній височині. «Може, то їх там вивісили нужу виморожувати, — думає Гагедорн. — Адже там, нагорі, холод собачий... Хтозна тільки, чи є в ангелів воші. Мусять бути, адже тепер війна і ангелята чергують за днювальних у небесних солдатських клубах: На кожного вояку по два ангелочки — адже бог трійцю любить. А задочки в них, у тих ангеляток, ніжні та рожеві, як зимові світанки. Треба ж, хлопці, хоч такою надією втішатись...»

Хто ж пак пустив у світ цей романтичний жарт? Здається, гладкий Бауернфельт, той, що його потім якось опівдні під селищем Александрово просто-таки розмазало по всій самохідці. Чи, може, Блом, худий придуркуватий Блом, що вночі, стоячи на посту, пристрелив селянського коня, багнетом розпорів йому череву, устромив у теплі криваві нутрощі свої ноги, заснув і замерз на смерть? Здається, він. Гагедорн уже не міг пригадати. Хіба мало їх тієї лютої зими так безглуздо наклало головою в отих снігах?

Він, власне, вже й не хотів пригадувати. Треба жити сьогоднішнім днем, міркував він; а сьогодні, дивлячись на хмари, треба думати про інші речі. Наприклад, про те, що білі смуги в небі он там над териконами мають срібні голівки, а ті голівки наділені соколиними очима й навіть голосом, принаймні на короткій хвилі. Бо то американські літаки-розвідники, двофюзеляжні «лайтнінги»; вони видивляються, де є наші позиції, а тоді викликають легкі бомбардувальники й штурмовики — «спітфайри» і «сандерболти». А ці летючі собаки зухвало, безбоязно ганяють понад дорогами й довгими вогненними язиками злизують усе, що трапиться живою — чи то на колесах, чи на власних ногах. Отакі рівні, як струна, дороги особливо до впадоби летючим собакам. І ніхто не може відігнати їх. Нічого не вдієш, тепер вам не сорок перший рік, а квітень сорок п'ятого.

Сьогодні летючі собаки ще не з'являлись. От тому й не видно ні душі на цій рівній-рівній дорозі. Але вони ще з'являться! Гладкий майор на розподільчому пункті, показуючи Гагедорнові на карті дорогу від залізничної станції до батареї, попередив, що вони з'являються як сніг на голову. Нізащо не вгадаєш, коли їх чекати. Цей гладун з ріденьким волоссям, напахченим фіалковою помадою, навіть завів розмову з Гагедорном. Це вже новітня мода. Гагедорн досі ще ні разу не зустрів майора, який заводив би розмову з унтер-офіцером. Може, вищі чини гадають, що тепер їм треба бути людянішими, — тепер, коли війна стає дедалі жорстокішою, нелюдською, коли вона вдерлась до рідного краю, втягла у свій вир німецьких жінок і дітей? Можливо, дехто з боязкіших і думає так. Решта ж уже звикли, ледве зачувши в солдатах брак давнього послуху, підкріплювати свої накази пістолетом або виροками військово-польових судів. І ще хтозна, котрі з них дужче бояться.

— Ото зрадіють Залігер і юні захисники вітчизни, — сказав гладкий майор. — Ще б пак не зрадіти, доставши на підмогу такого старого фронтового вовка. Ви їм там пока-

жіль, на що здатна в умілих руках вісімдесятвосьмиміліметрівка в повітрі й на землі. Досвіду наземних боїв вам не треба позичати, це зразу видно.

Безперечно, це ордени та інші відзнаки на мундирі Гагедорна спонукали того напакхеного тилового байбака підвищити унтер-офіцера до найвищого морального рангу — «фронтового вовка». Але й у цьому є якась утіха. Бо якщо дозволити собі таку ересь — думати не тільки про сьогодні — й спробувати уявити собі переможний мир, то спадає на думку, що батьківщина нас, фронтових вовків, не забуде. Тоді, може, все-таки ще вирине якась перспектива на безкоштовне закінчення гімназії й інституту, на диплом інженера...

Знов у Гагедорновій уяві зринули картини з його заповітних мрій: він стоїть за креслярською дошкою, конструює чудові дешеві автомобілі; потім, з логарифмічною лінійкою та штангенциркулем у нагрудній кишені білого халата, проходить складальним цехом; поряд з білим халатом у його шафці висить слюсарський комбінезон, і він сам бере участь у складанні й обкатуванні перших машин нульової серії... В нього власний будиночок з гаражем та садочком і вродлива, розумна дружина, з якою вдвох увечері, після роботи, можна почитати Гельдерліна й Рільке, і моторошного Гофмана, і Кольбенгейера... Дружина, що може заграти тобі сонату Бетховена й проспівати романс Шуберта... Але останній з цих образів уже зовсім відступив у нереальність: образ вродливої й розумної дружини з рисами Леа Фюслер. Бо навряд чи Леа ще живе на світі. Та й інші картини, хоч які вони були колись барвисті й рельєфні, тепер уже не поставали перед ним так виразно. В пліні часу вони злиняли, стали якимись непевними, так само непевними, як і надія на перемогу Німеччини. Дурниці все це... Не надійся ні на що, не питай, чим це все скінчиться. Той гладкий майор теж не питав про майбутнє. Він тільки попросив унтер-офіцера розповісти, за що той дістав залізний хрест першого ступеня й усі інші свої геройські цяцьки. І Гагедорн, не кваплячись, не шкодуючи барвистих подробиць, — треба ж було встигнути накуритись майорових грецьких сигарет, — почастивав його неймовірною історією, від якої майорові заплили салом очіці заблищали по-прусському войовничим блиском. Історія ця була не така-то й давня. Починалась вона так: «Наприкінці січня наш протитанково-винищувальний загін перекинули на Варту. Ідемо ми й бачимо: стоїть над замерзлим озером самотній поміщицький дім. Гарний такий, з білим

фасадом і колонадою. Нам він здався якимсь зачарованим замком...»

Але справжній кінець цієї пригоди, досить прикрий для Гагедорна, він від майора приховав. Та тому й нецікаво було б почути такий кінець. Не думав Гагедорн, що ту ж саму історію йому незабаром доведеться оповідати ще раз, зовсім іншому слухачеві, й саме заради її прикрого кінця.

Про біло-червону стрічку в петельці мундира, якою унтер-офіцер справді пишався, майор його не спитав. Гагедорн добре знав, що ніхто вже не називає її «східною медаллю»; всі казали на неї «орден Мороженого м'яса». Бо оця чорно-біла смужечка посередині, розумієте, пане майоре, то рівна, як струна, дорога, автострада, а оце червоне по обидва боки — то морожене геройське м'ясо. Але таку річ, звичайно, не скажеш навіть добродушному, напахченому фіалковою помадою майорові, це можна сказати щонайбільше добрим приятелям або дівчині, яка хоче, щоб солдатське кохання вкидало її не тільки в жар, а й у холод.

Від покрайних борознами ланів здіймався свіжий земляний дух, солодкий і терпкий дух землі. Гагедорн вдихав його на повні груди. Бери все, все прекрасне, поспішай ним натішитись! Свіжий запах землі теж прекрасний. Але тільки тоді, коли він піднімається від ріллі. Бо в окопі теж пахне свіжою землею... Але не так. Там до нього домішується ніби ще й трупний дух. Звичайно, можна сяк-так витравити з пам'яті цей жахливий домішок, бо він же тільки уявний. Чи справді можна? Так, можна, коли не думати. Думати — негігієнічно. Хай їм, тим думкам!

Але як же ти не думатимеш! Мимохіть думаєш про минуле, а головне — про майбутнє. Що ми нарobili? Що з нами тепер буде? Російські війська вже сунуть до Ельби, на Берлін. Американці вже просунулись аж за Кассель. І от помалу починаєш думати про полон, про колючий дріт, про табори — десь у чорта на рогах, може, в Неваді, а може, в Сибіру... А може, й на два метри в землі, під опікою Імперської спілки догляду за могилами полеглих воїнів...

Але ж коли не буде третьої імперії, то не буде й імперських спілок. У Німеччині розпадуться всі спілки, може, навіть і любовні. Які зворушливі слова: «Любов не згине ніколи!» Коли згине імперія, згине все. Чому ж Адольф не пускає в діло таємну чудо-зброю, про яку зараз тільки й мови повсюди? Та вже ж, напевно, він знає чому. Він застосує її,

коли союзники думатимуть, що вже тримають перемогу в жмені, коли вони стануть легкокованими. Ми повинні протриматись! Старий Фріц¹ протримався сім років і зрештою виграв-таки війну, хоча підкови козачих коней цокотіли вже були по берлінському бруку. Чи, може, й справді треба вірити тій останній чутці, що тепер на устах у всіх? Будімто американці й англійці вже висадили десант біля Данціга, щоб разом з нами виступити проти росіян?

Ні, перемога має бути нашою! Німеччина не може загинути. «О Німеччино, слово безмежно святе...» Гагедорн почав тихенько насвистувати цей урочистий, наче хорал, гімн гітлерюгенду. Він йому завжди подобався, здавався таким ясним, чистим, сповненим віри. На мить він відчув якусь хворобливу, протиприродну насолоду, прославляючи те, що пекло його душу: втрачену віру в тисячолітній третій рейх.

І раптом за спиною в замріяного унтер-офіцера ревнули сильні мотори. Штурмовики!

Не вагаючись ні миті, спритно, як мавпа, Гагедорн сплигує в неглибокий, півметровий кювет. На щастя, там сухо. Але Гагедорн не падає зразу на дно, а, пригнувшись, біжить до стоса снігозахисних щитів, складених на перекинутих через рівчак кілках, метрів за тридцять попереду. В кюветі вогненний язик ще може тебе злизнути, в щіліні під щитами це вже важче. Потім він усе-таки падає й повзе далі рачки. Коротка кулеметна черга, пущена здалеку, порошить у гіллі. Кулі викрешують іскорки з бруку й пронизливо свистять, відскакуючи рикошетом. Три «сандерболти» налітають іззаду, проносяться над самими верхівками дерев — три тупих, наче обрізані сигари, фюзеляжі, три мерехтливих прозорих диски пропелерів, три скляні кабіни, а в кабінах троє гладенько поголених джимі, що з двадцятьма чотирма кулеметами полюють на одну-однісіньку людину й скалять зуби, бачачи, як «німчура» розплатується на землі, наче та воша. Та зарано вони скалять зуби, бо вошу-німчуру вони не влучили, навіть не зачепили. Тільки страху йому нагнали, та й усе. А страх минає досить швидко. В ту ж хвилину, коли машини пролетіли над головою, він уже й минув. «Вам, видно, бензину нікуди дівати»,— думає Гагедорн. А джимі, напевно, думають: «Ще на одного менше з зайвих двадцяти мільйонів німчури. God be praised! Хвала богів!»

А дідька лисого, панове!

¹ Прізвисько прусського короля Фрідріха II.

Гагедорн підводиться і, теж оскірівшись, дивиться вслід літакам. Тепер вони демонструють свою стрілецьку майстерність у Райні, сиплять кулями в вікна кухонь, віталень, спалень, туалетів... Собаки! А зенітники не можуть їм нічого вдіяти, вони летять надто низько. Ось передній лягає у віраж... Повертаються!

Пробігши останні кілька метрів до схованки, Гагедорн лізе під щити. Але місце там уже зайняла якась жінка. Він бачить дебели черевики, зелені шкарпетки, коричневі шовкові панчохи. Тілом її бог не обділив, по литках видно. Гагедорн усе ж залазить у схованку, пропихається далі. Литки судорожно смикнулись, коли він доторкнувся до них, але жінка не посунулася. Три літаки, ревучи моторами, шугнули над стосом щитів.

— Пробачте, це місце вільне? — криво посміхнувся унтер-офіцер. Жінка звела на нього розширені від страху очі. А вона нічогенька, хоч і не красуня. Здорова дівчина, середнього зросту. В її свіжому обличчі є якась селянська суворість, і скільки їй років, сказати важко; мабуть, уже за двадцять.

— Мене ти можеш не боятись, дівчино. Я не кусаюсь.

Дівчина не відповідає. Її очі благають: «Не займай мене!»

В повітрі наростає вже інший, могутніший, грізніший рев. Тепер він здійснюється з-за териконів. Винищувачі-бомбардувальники. Одна ланка, друга, третя... Судячи зі звуку, десятків зо два літаків. Вони летять вище, ніж штурмовики. Входять у віраж, шикуються кільцем. Затріскотіли кулемети та гармати.

— Хочуть змішати з землею зенітників,— каже Гагедорн.— А потім, мабуть, скоро посунуть танки. Може, навіть завтра. Танки ще трохи бояться зеніток. Тому вони оце й трощать зенітну батарею.

Дівчина тільки жалісно поглядає на нього. На чистій, гладенькій шкірі її шик спалахує плямами гарячковий рум'янець страху, заливає рівну, світлу смагу лица, що не зійшла навіть за зиму. На скроні вибилосся з-під зеленої, як трава, хустки пасомце лискучого світло-каштанового волосся. Гагедорн присувається ближче до дівчини. Перед його очима — біла серповидна смужка шиї між волоссям і коміром, а над нею — м'які кучерики. Він бачить ті кучерики дуже виразно, бо лежить зовсім близько від дівчини, якомога вище звівшись на ліктях. Дівчина лежить у такій самій позі. Вона боїться глянути на нього; втягнувши голову в плечі, дивиться просто перед себе невидючими очима, в яких і досі мерехтить страх.

Вона, певне, з мобілізованих на роботу, бо спідниця й жакетка на ній такого крою, як форма жіночих трудових загонів. Щоб розвіяти її страх, Гагедорн каже:

— Заспокойся. Поки я тут, з тобою нічого не станеться.

Літаки, ланка за ланкою, зривались із грімкої каруселі вниз. Чути було, як вони, виючи, пікірують, строчать з кулеметів, як знову, виючи, набирають висоту, як вибухають бомби... Справжнє чортове колесо. Zenітки мовчали.

— Zenітки не можуть стріляти,— каже Гагедорн.— Під час такого нальоту лишатися біля гармат — самогубство. Але декому там однаково доведеться попрощатися з білим світом.

Враз дівчина сіпнула уперед і висунула голову з-під щитів, наче хотіла побачити, що там робиться в Райні й на батареї. Але звідси видно було тільки похилі стінки кювета й високі хмарини в небі. Коли ж дівчина висунулася ще далі, Гагедорн гримнув на неї:

— Обережно!

І вона слухняно посунулася назад. Її свіже обличчя зблідло й аж помарніло від страху. «Треба спробувати з нею ласкавіше, може, вона клюне на співчуття...» — подумав Гагедорн.

Та дівчина раптом закрила обличчя руками й повалилася на бік, спиною до нього. Її тіло здригалося від ридання. Гагедорн, звівшись на лікті, нахилився над нею, губи його майже торкалися її вуха. Вона, певно, відчувала його дихання.

— Ой, Рейнгарде...— раптом простогнала дівчина. Це слово поламало йому всю тактику. Значить, вона закохана в якогось Рейнгарда. А той Рейнгард, напевно, сидить тепер у своїй норі там, на батареї, й над ним завиває, вивергаючи смерть, оця диявольська карусель. І вона боїться за його життя. «Але яке мені, зрештою, діло до цього Рейнгарда,— подумав Гагедорн.— Я вестиму чесну гру, ніколи не скажу йому, що я з його дівчиною... Ні, я мовчатиму про це. Знаєш що, дівчино: наше з тобою становище змушує нас перейти на «ти». Не ми ж його вигадали... Війна є війна, і вона має свої закони. Ти слабка, я сильний. А тому держись мене. Я тебе доведу, куди тобі треба, хоча б навіть і до твого Рейнгарда, тільки пізніше, коли скінчиться цей концерт, не зараз. Зараз така хвилина, що ти мусиш довіритись мені».

І він почав:

— Слухай, дівчино, твої сльози однаково йому не допоможуть. Не бійся, побачиш іще свого коханого Рейнгарда. Думаєш, кожна куля влучає в ціль?

Вона й справді трохи заспокоїлась. Гагедорн підсунувся ближче.

— Рейнгард — це мій брат,— несміливо сказала дівчина.— Йому тільки шістнадцять років, він ще зовсім як дитина, такий дурненький і такий добрий...

— Брат?

— Еге ж...

Ну, брат — це не перешкода. А втім, і йому не треба нічого розповідати. Братові про такі речі знати не слід.

— У тебе добре серце,— сказав Гагедорн і пустотливо дмухнув у кучерики на її потилиці. Дівчина мовчала. Він здмухнув їй сльозу з носа. Вона мовчала. Тоді він з лагідною владністю перевернув її горілиць. Вона мовчки глянула на нього, і в її погляді горів великий жіночий страх. Потім вона знову закрила обличчя руками. «Видно, справді дуже боїться за хлопця,— подумав Гагедорн.— Ще б пак, старша сестра». Та за цією думкою зразу ж виринула інша: «Не тільки сестра, а й мати. Лялькова мати, як у грі в ляльки». Це була прикра, недоречна думка. Він хотів відігнати її — та марно. Він уже знав, що цієї думки він не зможе відігнати, що він прип'ятий до неї міцними мотузами спогадів. Щоразу, коли Гагедорн помічав у дівчині оту материнську рису, його проймало якесь млосне розчулення, відразу пригадувалися сестри, їхня чисто материнська ніжність до своїх ляльок... Пригадувалось, як одного разу Бербель, меншенька, влетіла з дощу в кімнату, мокра до рубця, гірко ридаючи: промочило її сердешного лялькового синочка. Такі спогади викарбовують десь глибоко в мозку наші почуття, а може, формують і саме сумління.

На цю тему в Гагедорна була якось розмова з Залігером, ще за тих часів, коли вся гімназія молилась на Марєво-Леа.

«Тут нічого не можна вдіяти,— сказав Залігер.— Коли тобі якась дівчина припаде до серця, то ти любиш у ній передусім саме оту материнську рису. Затям це собі. Бо так воно й треба. Оті замариновані лялечки, що не мають її, цієї риси, звичайно бувають хтивіші, але то справдні п'явки. Стережися таких. По суті, в них кров холодна, як у жаб. Уражені хронічною відсутністю апетиту, вони тільки присмачують ненаситністю сумний бенкет свого кохання. Ти мене розумієш, малий?»

І восьмикласник Залігер, скінчивши свою лекцію, дав шестикласникові Гагедорну щигля в ніс: напевне, в того був досить-таки недоумкуватий вираз обличчя.

І от ця дівчина плаче, точнісінько як тоді його мала

сестричка. Де ж пак, її ляльковий синочок опинився десь там, на батареї, під дощем куль! Вона злякано дивиться на нього розширеними, блискучими від сліз очима. Цього погляду, погляду пораненої лані, Гагедорн уже не міг витримати, мусив відвернутись. Хай йому чорт! Гагедорнові здалось, що він червоніє.

— Вже скінчилось,— сказав він.— Вилазь!

Вони вилізли зі схованки, хоча мотори ревли ще зовсім близько. Але літаки вже набрали висоти. Гагедорн поправив пояс, затяг його тугіше. Він думав: «Може, я зміг би полюбити цю дівчину по-справжньому, як Леа. Тільки запізно... Не для нас уже любов, не для нас і ота материнська ніжність... У всіх у нас брудні руки. Як я на неї хотів навалитись, наче той бугай! Адже насправді всі ми звірі, а людяність — то тільки спосіб примазатись».

Дівчина не знала, що сказати. Зняла хустку, запнулась наново, поправила приколку в волосся — навіть не без кокетства. Вона відчувала вдячність до цього солдата, навіть імені якого вона не знала. «Ти диви,— подумав Гагедорн,— як розквітла! Просто гарною стала. Це від полегкості. Зараз треба б сказати їй щось хороше. Але що ж? Не знаю я нічого хорошого...»

— Ви теж служите на батареї в Райні? — нарешті озвалась дівчина.

— Оце послали туди. Ходімо зі мною, побачимо, чи той твій братик ще цілий.

Які грубі слова... Але він того й хотів. Йому треба було відштовхнутися від неї, врятуватися від рецидиву мертвих почуттів.

— Ні, я не можу піти з вами. У мене ж робота. По обіді тут мають орати. Хазяїнові начхати на літаки й на Рейнгарда теж.

Вона показала на торішню стерню, по якій, наче шашки на шахівниці, були розкладені маленькі купки гною. Частина його була вже розкидана по стерні.

— Ти прикріплена до якогось хазяїна? — спитав Руді.

— А що, форма?..

— Еге ж. Ти, напевне, по трудповинності...

— Ні, я її вже відбула. Я тепер найнялася до одного селянина тут поблизу, в Рорені.— Вона показала головою через дорогу, де неподалік з улоговини виглядали буро-червоні дахи якогось села.

— Ну що ж, тоді будьте здоровенькі й не поминайте лихом,— сухо сказав Гагедорн і повернувся, щоб іти.

— Стривайте, пане унтер-офіцере!

— Ну, що там іще?

— Чи не могли б ви трохи наглядати за хлопцем? Його звуть Рейнгард Паніц, він при шостій гарматі.

Ах, яка зворушлива турбота! Гагедорнові раптом закортіло сказати їй щось бруталне, жорстоке, вчинити над нею насильство хоч би словами. І він відповів:

— Дитинко, тепер такий час, що нікого не можна сховати під скляний ковпак.

Її свіже обличчя знову зблідло.

— Наша мати,— сказала дівчина,— загинула в Дрездені під бомбами. Батька вбито на фронті. В мене, крім брата, більше нікого на світі не лишилось. Я для того і влаштувалась тут поблизу, щоб наглядати за ним.

«Щось схоже на початок казки,— подумав Гагедорн.— «Братик і сестричка» у варіанті сорок п'ятого року. На жаль, зовсім буденна історія. Скільки їх зараз є таких, що розповідають оцю сумну казку. Але кожен мусить сам доказувати її до кінця». І під владою цієї думки він сказав:

— А ти хіба знаєш яке слово від куль і осколків? Я, наприклад, такого слова не знаю. Мене можуть так самісінько уколоти.

— Ні,— раптом цілком поважно сказала вона.— Вас не можуть.

Гагедорн спантеличено засміявся:

— Чому ж це? Може, тому що в мене очі зелені?

Вона глянула на нього поглядом старої ворожбитки:

— Ні, тому що в вас немає серця.

Тоді повернулась і пішла через дорогу, на буру стерню, до купок гною.

Немає серця! От тобі й сестричка з казки. Дай такій дівчині мізинчик, вона зразу про серце... Серце тепер — музейна рідкість.

— Гей, слухай!..

Дівчина не оглянулася. І Гагедорн більше не гукав її, бо він і сам не знав, як їй заперечити. Може, вона й правду сказала. Але він однаково розумніший. Він більше не думати-ме про це. Забуде, і годі. Крапка. Кінець.

І бравий вояк Гагедорн справді більше не став думати про це. Він скомандував сам собі: «Не в ногу, марш!» — і почимчикував далі прямою, як струна, дорогою.

Та чи ж це залежить від нашого бажання й волі — забути щось чи зберегти в пам'яті?

Розділ третій

Трохи згодом дорога ожила. Дівчина, Гільда Паніц — вона, з силою вганяючи вила в гній, розкидала його по стерні, — побачила два пожежних обози, які мчали дорогою з боку Ебершtedта. Машини їхали до Райни. Над містечком після нальоту виросла чорно-сіра хмара диму, черево якої багряними відблиски кількох пожеж. Хмара повільно, мляво розповзалась ушир.

Вітру на полі майже не було, і все-таки чадний сморід помалу домішувався до запаху гною та свіжого весняного духу землі. Дівчині здавалося, ніби чад здіймається з гнилої бурої стерні, ніби пекельний жар від пожеж розходитьсь під землею, під ріллею й луками й б'є їй в обличчя. А з високого бляклого неба раптом легеньким, дрібним дощем посипався їй на голову попіл від згорілого паперу чи соломи.

«З неба, а немов з пекла», — подумала дівчина — не так про дим і попіл, як про свій гнітючий страх, що його вона боялась назвати справжнім ім'ям, щоб не накликати на себе. Бо страх здавався їй великим, потворним звіром, який чатує на неї, готовий до стрибка.

Гільда Паніц тугіше запнулася хусткою, закривши лоб аж до брів і зав'язавши її вузлом на потилиці. Тепер хустка зовсім закривала волосся й суворо обрамлювала обличчя, як черничка пов'язка. Цю зелену хустку подарував їй Рейнгард два тижні тому, на день народження, коли їй виповнилось двадцять років. Хустка була гарна, велика, з чистої вовни, легка й тепла, яскраво-зелена, як весняна травиця. «Ось, маеш, сестричко, — сказав він тоді, — бач, що я для тебе роздобув. Це так, дрібничка, мені вона нічого не коштує. Подобається? Ще б пак!» Ці слова й братів голос раптом ожили в неї у вухах. Рейнгард того вечора без дозволу залишив батарею й прибіг до неї в Рорен, за кілька кілометрів. Він застав її на кормокухні, вона саме запарювала корм для свиней. Витяг з-за пазухи хустку, навіть не загорнени в папір, розгорнув її в Гільди перед очима, підніс до темяної лампочки, а потім сам невміло накинув сестрі на голову й зав'язав вузлом під підборіддям, бо в Гільди руки були в розвареній картоплі й висівках.

Гільда радісно-розгублено стояла перед ним, їй дуже хотілося глянути на себе в дзеркало. А Рейнгард нахилився й поцілував її в ніс. Давно вже брат, якому недавно пішов сімнадцятий рік, не цілував її. А вона навіть не могла

обняти його, пригорнути до себе, — соромилась, бо руки в неї були всі в розвареній картоплі та висівках.

Сміючися з її безпорадної радості й збентеження, хлопець побіг назад, навіть не сказавши добривечір хазяям. І відтоді Гільда більше не бачила його.

Хазяї подарували їй на день народження важкий чорний гумовий фартух. Уранці вона побачила його на кілку в сінях, де висів її робочий одяг. Поздоровлень від них вона не чула. Які там ще поздоровлення? Хазяїн був чоловік пиховитий, владний, а хазяйка лаялась і сварилась на всіх безперестану.

У світлиці в них під заскленою грамотою на володіння спадковою садибою висів, теж у рамці й під склом, девіз ортсбауернфюрера¹ Мартіна Геншке:

«Будь завзятий у роботі. Крутий з ворогом. Вірний фюрерові!»

Гільда знала, звідки в хазяїв узявся цей фартух. У продажу таких давно вже не було. Геншке дістав його від своєї квартирантки Лізбет Кале, берлінської жительки, що під час бомбардування втратила квартиру і майно й була евакуйована сюди. Коли розміщували евакуйованих по дворах, вона потрапила до Мартіна Геншке. Він поселив її з семирічною донькою в занедбаній комірчині на горищі над стайнею, де доти зсипали січку. Комірчина мала одне півкругле віконце на вулицю й дві продухвини в стіні, що виходили в двір. Ті продухвини закривались дерев'яними заслінками. Спочатку Геншке навіть відмовився поставити в комірчині грубку, бо це, мовляв, порушення правил протиповітряної оборони. Він хотів примусити жінку працювати у нього в господарстві, бо найдешевшу робочу силу — військовополонених, яких він годував баландою та штурханамі, — останнім часом переставали випускати з таборів: бракувало конвоїрів, частішали випадки втечі.

Лізбет була жінка норовлива і язик мала, як бритву. Коли Геншке запропонував їй працювати в нього в господарстві, а там, мовляв, видно буде, де їй жити, — вона відповіла йому, що за війну навчилася тільки роботи трамвайного кондуктора та ще платити кожному його ж таки монетою. А більше вона нічого не хоче вчитися. Грошей у неї досить, стомарковими хоч грубу розпалюй. Хайль Гітлер. І пішла, лишивши хазяїна ні в сих ні в тих. Геншке.

¹ Керівник сільської організації нацистської партії.

звичайно, здогадувався, чим дише ця городянка, але не наважився сплести їй на шию зашморг з цих приховано-поразницьких висловлювань, що так легко й невинно злітали в неї з язика. Бо він знав, що її чоловік оберфельдфелбел і нагороджений золотим німецьким хрестом. Та зате він подбав, щоб його норовисту квартирантку мобілізували на роботу до одного з ебершtedтських військових підприємств, де їй довелось відмивати кислотою у великих керамічних ваннах іржу з цівок та багнетів від старих трофейних гвинтівок.

Побачивши, що в жінки від шкідливих кислотних випарів повиступали темні підкови під очима, Геншке відчув глибоке задоволення. Сам він не був призваний до армії, бо в нього ще з першої світової війни не згиналась у коліні нога. Як сільський староста і ортсбауернфюрер він убачав своє завдання в тому, щоб допомагати в «битві за продовольство» й «ставити в стрій» своїх односельців. Знаючи його фанатичну відданість партії й солдафонський лексикон, крейслейтер¹ з березня місяця почав посилати його по селах агітатором за добровільний вступ до «штурмових загонів». Там він розливався й розпинався на тему: «Перемога або Сибір», наче езуїт, що читає проповідь про вічне блаженство й пекельний вогонь. За кожною другою-третьою фразою він гатив своїм ціпком, з яким не розлучався й у ліжку, по столу сільського шинку, де звичайно виголошував свої промови. Удари ті лунали, як пістолетні постріли. Він взагалі любив бити все, що потрапить під руку: котів, собак, корів, коней, полонених, наймитів і навіть власну жінку. Тому в селі його прозвали Геншке-Ломака.

У середині березня жінка, що жила з дитиною в комірчині для січки, одержала страшну звістку: її чоловік поліг смертю героя за фюрера й батьківщину. Зовсім знавіснівши з горя, вона заголосила так, що слова її крізь відкриті продухвинні чути було не тільки на весь двір, а й у сусідів:

— Бодай вам тепер усе прахом пішло, все, все!..

Та коли вона трохи опам'яталась, її поймав страх, що Геншке може заявити в гестапо про ці розпачливі вигуки, які дуже скидалися на «підривні висловлювання». Тому вона побігла до Геншке й почала виправдуватись, говорячи про своє вдовине горе — вона, мовляв, нестиме його мужньо й гордо, як і годиться німецькій жінці. А для хазяйки вона принесла подарунок — важкий гумовий фартух, міцну, незносну річ, з

¹ Окружний нацистський партійний керівник.

блискучими нікельованими вушками й широкими поворозками. Цей фартух їй удача пощастило розшукати в підвалі свого зруйнованого дому, і він дуже придався їй у роботі біля кислотних ванн. Бо в непроникних для повітря, закритих до самої шиї протиіпритних костюмах, що видавались на роботі як спецодежда, жінки дуже мучилися, спливали потом, худли, наживали екземи, ангіни й інші хвороби.

Геншке прийняв її вибачення прихильно, «зважаючи на геройську смерть її хороброго чоловіка, кавалера золотого хреста». А фартух узяв як належну квартирну плату, хоч і заплатив за нього дві марки, щоб відвернути всяку можливість підозри в одержанні хабаря. Але хазяйка погребувала надівати його, і фартух вирішили подарувати Гільді.

Рейнгард за ту зелену хустку мусив віддавати одному завжди голодному літньому єфрейторові, що до армії був професором остеології та расознавства, свою пайку ковбаси й масла десять днів підряд, а крім того, ще й пайку сигарет аж «до другого пришествя», як висловився єфрейтор.

Та про це Гільда не знала. Адже хлопець сказав: «Це так, дрібничка...» Їй було відоме тільки походження фартуха. І дівчина ніяк не могла зрозуміти, чому Лізбет, до якої вона пішла другого ж дня, навідріз відмовилась узяти назад таку необхідну їй річ.

Дорогою вже досить часто проїздили вантажні й санітарні машини. Дверцята кабін з правого боку були відчинені, помічники шоферів раз по раз висовувалися з них до пояса і, мало не скручуючи собі в'язів, озиралися назад, щоб не прогавити нового нальоту штурмовиків.

Коли дівчина побачила машини з червоними хрестами, в неї аж руки отерпли. Страх, той великий бридкий звір, якого вона силкувалась не допустити до себе, раптом роззявив на неї свою отруйну пащеку. Вона затулила обличчя руками, вп'ялася нігтями в щоки і, не тямлячи себе, без кінця повторювала ту саму молитву: «Господи боже, не відбирай у мене брата, в мене ж більше нікого на світі немає. Господи боже...»

Гільда вибігла на дорогу, діждалась машини з розпізнавальними знаками зенітної артилерії, підняла руку й попросила підвезти її до батареї, де служить її брат. Їй пощастило. Машина, старий «рено», в якого за кабіною стримів кумедний високий газогенератор, саме везла півкузова снарядів на батарею, і шофери погодились підвезти її. Гільда сіла посередині, між шоферами, притисла руки до себе, наче вона змерзла, і невідривно дивилась на широку бруковану стрічку

дороги, що мляво сунулась під тремтячий капот мотора. Їй здавалось, наче дорога то піднімається на гору, то спускається в долину.

Обидва солдати — водій, літній, кілька днів не голений чоловік із запаленими повіками, і його помічник, довготеле-сний юнак у завеликій касці, зсунутій на потилицю, — ніяк не могли примиритися з тим, що з цією дівчиною не вдається завести ніякої двозначної, скромної розмови. Такими розмо-вами, по змозі з додатком натурою, вони звикли брати плату за проїзд із своїх пасажирок. Особливо упадав коло неї юнак, що з удаваною холонокровністю насвистував «Тореадора», висовуючись із кабіни поглянути, чи не вертаються штурмо-вики. Він просто соловейком розлягався, виливаючи своє сповнене раннім донжуанським досвідом серце, а зрештою, щоб розтопити лід, удався по допомогу й до помочі рук, ніжно поклавши їх «мадонні» на коліна. Але старший, який уже відчув, що дівчина тримається так сковано не з простої манірності, і пригадав, що вона їде на батарею до брата, врешті гримнув на настирливого кавалера, щоб той не ліз, куди його не просять. Після цього довгань відчепився від дівчини й почав насвистувати їй на зло й собі на втіху: «Серце красуні бистре на зраду...»

Тоді, в лютому, коли згорів Дрезден і загинула мати, Гільду теж підвозили на вантажній машині два солдати. Їхали вони тоді через засніжений гребінь Рудних гір до Дрездена з глухого містечка в Судетах, де Гільда працювала по трудповинності в госпітальній кухні. І коли вона тоді згадувала, чому їде додому, коли в пам'яті її зринав текст надісланої Рейнгардом телеграми: «Мати загинула під час нальоту квартира згоріла їдь додому», — їй здавалося, ніби над самим вухом у неї хтось нестерпно гучно й пронизливо сурмить у сурму. Це відчуття, мабуть, зродилось у її під-свідомості з одного спогаду: колись Рейнгард був горністом у загоні юнгфольку¹, і коли він починав на кухні вправлятися у грі, Гільда завжди тікала від пронизливих звуків у спальню й ховала голову під подушку. Батькові їхньому ця музика теж була б не до душі. Та батько тоді був уже в армії й писав у листах з Бельгії, що живеться йому непогано, але вдома все-таки краще. До війни батько працював возієм у пекарні, розвозив фургоном хліб. Нацистів він, наскільки Гільда пам'ятала, не дуже любляв. У всякому разі, на недільні

¹ Дитяча організація в гітлерівській Німеччині, наймолодший підрозділ гітлерюгенду.

вилазки й у літні туристські походи спілки німецьких дівчат та юнгфольку Гільду й Рейнгарда він ніколи не пускав. Рейнгардові вже у вісім років купили велосипед, щоб кожне в сім'ї мало свою машину. І вся сім'я Паніців, коли хоч трохи дозволяли час і погода, виїздила за місто на велосипедах. Батько охоче й цікаво розповідав про свої мандрівки замолоду з «Перелітними птахами»¹. І співати він любив. Як часто, коли сім'я збиралась на прогулянку, він запихав у Рейнгардів рюкзак гітару...

У липні сорок четвертого року батько, тоді вже обер-ефрейтор у транспортній частині, загинув у Югославії. Його ротний командир написав матері: «...Вірний своєму обов'язку, поліг за фюрера й вітчизну...» Не писав тільки, що він забув у залишеному селі свою бритву, послав по неї на велосипеді обер-ефрейтора Паніца, і того дорогою підстрелили партизани.

Тоді, під час подорожі засніженими гірськими лісами, дівчина розповіла солдатам у машині про свою сирітську долю. І один з них, вродливий спокійний хлопець, поставився до неї ласкаво й дбайливо; в готельчику біля Цінвальда, де вони на свій ризик вирішили переночувати, він примостився до неї в ліжку і як запоруку чесних намірів дав їй свою домашню адресу в Ютербозі. Але лист, якого вона невдовзі туди написала, повернувся зі штемпелем «Адресат не значиться». Так само повернувся й другий лист.

Це безмірне розчарування вона приховала від брата. Не до речі було б розповідати про таке в ці дні. Рейнгард допоміг їй витримати найтяжче під час цих двох тижнів відпустки. Вона ні разу не бачила в нього сліз. Хлопець тримався розсудливо, наче літня, досвідчена людина. На обгорілих, подовбаних осколками рештках стіни їхнього колишнього будинку він написав крейдою: «Помешкання для Гільди Паніц у пані Шмідель». Це була їхня знайома, що жила в передмісті Нойштадт. Сам Рейнгард перебував тоді в казармах за Геллером, проходив скорочене військове навчання. Звичайно, хлопець волів би лишитись столяром-модельником, але він уже навчився не брати нічого близько до серця чи принаймні удавав, що навчився.

Тільки один раз брат із сестрою сходили вдвох на розбомблену вулицю до руїн їхнього дому, під якими знайшла свою смерть мати, під якими лежали навіки поховані їхні

¹ Прогресивний молодіжний рух у нацистській Німеччині.

дитинство і юність. Рейнгард набрав у жменю мокрого вапняного пилу й затер ним написані крейдою слова. Тепер від цього відтинку їхнього минулого не лишилося нічого, крім незмірно чужого уламка подовбаної цегляної стіни.

Щоб принаймні поховати в окремій могилі обгоріле тіло матері, яке влізли по обручці, Рейнгард виміняв у якогось кухаря за сестрин срібний медальйончик трохи сала й натуральної кави. Цими продуктами Гільда мала дати хабаря горбатову адміністраторові кладовища. Той і справді не відмовився від гостинців і пообіцяв подбати про окрему могилу. Але здійснити свою обіцянку добросердий дідусь не спромігся. Похоронні команди, що працювали наче навзаводи, поклали пані Ельзу Паніц в одну з великих могил-траншей разом з усіма іншими трупами, обпаленими фосфором до втрати людської подобі. Гільді розповіли, що старий горбань раптом заходився стрибати на одній нозі й співати сороміцькі пародії на церковні хорали.

Увечері напередодні Гільдиного від'їзду Рейнгард прийшов з гітарою до пані Шмідель. Вони втрьох із хазяйкою сиділи й співали давніх пісень, що їх часто співали колись, ще з батьком та матір'ю: «Юні ми, нам світ відкритий, наш широкий білий світ...» Та раптом Гільду поійняла туга, і сльози здушили їй горло. Хазяйка, що сама втратила на війні чоловіка й старшого сина, з материнською ніжністю пригорнула дівчину до серця й стала говорити, що треба бути мужнішими, що треба твердістю серця перемогти цю нинішню скруту. Тоді Рейнгард сердито вдарив по струнах і сказав, що в такий час серце буде найтвердішим, коли його заморозити. І заспівав сам ламким хлоп'ячим басом: «Хіба ж це може моряка злякати...»

Другого дня Гільда вирушила назад, у Судети. Та коли вона приїхала туди, їхній табір уже зовсім розбігався. А що вона вже відбула законний термін своєї повинності й не належала до адміністративного персоналу, то її відпустили. Спочатку вона не знала, куди податись. Але через кілька днів Рейнгард скінчив своє скорочене навчання й написав їй, що він приземлився на зенітній батареї біля містечка Райна. Тоді вона знайшла роботу й квартиру поблизу. Їй було однаково, працювати в селянина чи деінде. Вона не була пещеною дитиною. Зразу ж після закінчення школи, з весни тридцять дев'ятого року, їй довелось відробляти обов'язковий річний термін трудової повинності. Вона потрапила за служницю в багатодітну сім'ю одного дрезденського вчителя народної школи, есесівця, де її ганяли як солоного зайця, а

годували переважно високомовними нацистськими гаслами. Одного дня вона розбила вазу з жовтого богемського скла...

Коли вона нарешті відслужила там рік, уже почалась війна. Гільда пішла ученицею закрійниці на фабрику жіночого одягу, але дуже скоро їй довелось кроїти самі солдатські мундири. Працювала вона там майже три роки; потім, так і не давши їй змоги скласти іспит на підмайстриню, її мобілізували до жіночого трудзагону й почали турляти по різних найбрудніших роботах у селянських господарствах, поміщицьких маєтках та госпіталях — спочатку під Познанню, а потім у Судетах.

Хоч Гільді Паніц було тільки двадцять років, вона зустрічала вже багатьох чоловіків, що залицялися до неї й нахабно або з нетерплячою пожадливістю домагались її. Гільдина міцна постать і відтінок селянської суворості в її свіжому обличчі надавали їй вигляду якоїсь ранньої жіночої зрілості й гріховної знадливості. І ошалілі від жаги самці, що терлись біля неї, звичайно кидались у любовну атаку передчасно, ще не встигнувши заморочити їй голову.

Віднадити нахаб їй було досить легко; з нетерплячими було важче. Бо коли їй спадало на думку, що оцей-ось молодий, вродливий бідолаха, який сьогодні напосідає на неї з умовляннями й зітханнями, завтра або післязавтра, можливо, злетить до неба в страхітливій хмарі вибуху і навіки розлучиться з любовою, рідною землею, — Гільду проймало співчуття. І вона вже не раз піддавалась отаким нетерплячим зальотникам, не вимагаючи від них обітниць вірності.

Але той солдат, що приголубив її по дорозі з Судетів до Дрездена, справді припав їй до серця. Він пожалів Гільду, вислухав її звірвання, втішав її. І те, що він потім одурив її, здалося дівчині справедливою відплатою. Вона казала собі: «Адже досі й ти тільки дурила. Бо співчуття замість кохання — хіба це не ошуканство?»

Про всі свої пригоди такого роду Гільда ніколи не розповідала Рейнгардові — соромилась. Але тепер вона подумала, що це несправедливо. «Адже він мені все розповідає й не посоромився сказати, що за нинішніх часів серце треба заморозити. Насправді ж це зовсім не в його вдачі. А я хіба завжди чиню за своєю вдачею? На те війна... Всі бояться смерті, бояться одне одного... Але ж треба мати в житті хоч одну людину, якої можна не боятись, якій можна все розповідати, від якої можна сподіватися допомоги... Я розповім Рейнгардові, як познайомилася з цим унтер-офіцером. Адже він служитиме в них на батареї. Так, я йому розповім,

бо я ж не знаю, що він за людина, той унтер-офіцер. А Рейнгард мені точно скаже...»

Широка брукована стрічка дороги раптом кудись щезла з-перед тремтячого капота. Машина в'їхала в залиті багном глибокі колії, мотор завив, загурчав. Шофер побоявся їхати з вантажем снарядів навпростець через охоплену пожежею Райну і звернув на путівець, що накидав гак навколо селища, та зате впирався прямо в позиції батареї. Невдовзі машина зупинилась біля тонкого, гладенько обструганого стовпа.

— Приїхали,— сказав молодий солдат.

Дівчина подякувала й вилізла з кабіни.

З тонкого білого стовпа аж до землі звисали уривки телефонних проводів. На луці перед гарматами зяяли неглибокі вирви від бомб із довгими променями розбризаного жовтого піску та мергелю. Здавалося, що то прострелені зорі впали на зелену луку.

Дівчині не довелось далеко йти. Не пройшла вона тією грузькою дорогою й ста метрів, як назустріч їй ступив від стоса порожніх снарядних ящиків хлопчина, що стояв на варті під рушницею. Збентежено й боязко озираючись на якісь предмети за ящиками, накриті протихімічними накидками, він сказав Гільді, що їй краще не дивитись на брата... Зараз має приїхати селянський віз, вистелений соломною, і тим возом загиблих хлопців відвезуть у Райну на кладовище. Хлопчина, який упізнав у Гільді сестру Рейнгарда Паніца, був певен, що її вже про все сповістили по телефону. Тому він перелякався, побачивши, як розширились у безтямному подиві очі дівчини, як вона змахнула руками, наче шукаючи в повітрі опори, а потім затулила ними обличчя і з жалісним, здушеним, наче ридання німої людини, стогоном упала долілиць на невисокий штабель.

На батареї, наче мурахи в розворушеному мурашнику, метушилися солдати, тягали мішки з піском, маскувальні сітки, складали в стоси ящики зі снарядами, копали нові траншеї. Дехто з них помітив дівчину, але жоден не підійшов. Тільки хлопчина-вартовий із білим як крейда обличчям стояв, наче гіпсова статуя, над нею й загиблими, міцно натягуючи ремінь довжелезної гвинтівки на своєму плечі, ніби в цьому ремені він знайшов єдину на весь світ опору.

Унтер-офіцер Гагедорн, якого підвезла до Райни санітарна машина, теж був уже на батареї. В канцелярії, що розмістилась у реквізованому будинку на околиці Райни, в нього взяли супровідні папери й зразу послали його доповісти про своє

прибуття обер-фенріхові¹ фон Корті, командирові вогневого взводу. Коли Гагедорн знайшов обер-фенріха, той стояв на бруствері гарматного окопу й командував обслугою, що витягала з окопу взятю на передок зенітку-вісімдесятьсьми міліметрівку, в якій кулеметним вогнем пошкодило електричний навідний пристрій. На обер-фенріхові, тонкому мов лозина, чорнявому парубійкові, молодшому за Гагедорна, був солдатський мундир, перешитий на офіцерський лад у талію, і солдатський кашкет, що хвацько сидів на його чорній, масній чуприні, недбало збитий набакир, як у фронтових офіцерів. Але в петлиці він мав тільки стрічечки залізного хреста другого ступеня та хреста за воєнні заслуги — теж другого ступеня. Лець похитуючись, обер-фенріх хрипким пропитим голосом погукував:

— Раз-два, разом! Зліва — разом! — на обслугу, що тягла за посторонки, і в такт своїй команді ляскав об долоню лівої руки рукавичками з оленячої шкіри. Зенітники, переважно хлопчиська-підсобники, ніяк не могли викотити важку гармату з окопу, і він раз у раз обзивав їх каліками. Фон Корта скидався на італійця десь із Неаполя. Солдати поміж себе й не називали його інакше, як «Паганіні». Гагедорн доповів йому, що «з'явився для дальшої служби», навмисне трошечки знехтувавши військовою виправкою й тоном рапорту. «Нехай цей тиловий горлодер, цей квац, цей засмоктаний джэнджик мене ось куди поцілує,— подумав Руді,— хоч хай він і сім разів «фон». Обер-фенріх якусь мить мовчки розглядав Гагедорна з голови до п'ят, потім скривив уста й зневажливо наморщив ніс. Гагедорн відповів йому поглядом, який досить виразно промовляв, що він думає. Йому аж свербіло з самого початку заїстися з цим типом. У цій нудній війні часом відчуваєш потребу хоч у такій розвазі. А твій противник, якщо він не тюхтій, теж має з цього сяку-таку невинну забавку. Певна річ, для такого матчу тобі, як нижчому за чином, треба володіти технікою ухиляння, а не підставляти під аперкот щелепи. Треба опанувати тактику Августа Піфке — тактику досконалого прикидання ідіотом. Ну, звичайно, часом доводиться і в нокдауні побувати. Обер-фенріх лець похитнувся й раптом ревноу на Гагедорна, наче на глухого:

— Прийміть тут команду!

¹ Звання випускника військової школи до присвоєння йому першого офіцерського чину.

Той оскірівся й відповів перебільшено чемно, як продавець з галантерейної крамнички:

— Слухаюсь, пане обер-фенріху!

Фон Корта крутнувся, зійшов, наче на дибах, із бруствера й пішов геть, тримаючись підкреслено струнко, тільки трохи надміру згинаючи ноги в колінах.

Гагедорн став на місце одного з солдатів до передка гармати.

— Ану, хлопці! — скомандував він.— Раз-два, разом!

Він нітрохи не здивувався, що хлопці тепер налягли на сторонки зовсім по-іншому. Гармата легко зрушила з місця, і вони дотягли її аж до в'їждженої дороги на Райну. Там один із зенітників сказав до свого сусіда, але досить голосно, щоб почув і Гагедорн:

— От розтелепа наш «Паганіні»!

— А хто такий «Паганіні»? — спитав унтер-офіцер, хоч він добре все зрозумів.

— Обер-фенріх,— зухвало відповів зенітник.

— Пан обер-фенріх,— поправив його Гагедорн, а тоді раптом гримнув на хлопця:— Якщо ви ще раз уживете цей вислів у моїй присутності, я подам на вас рапорт!

Той закліпав очима, неспроможний приховати своє розчарування й ляк. «Навчишся ще й ти ролі Августа Піфке»,— подумав Гагедорн.

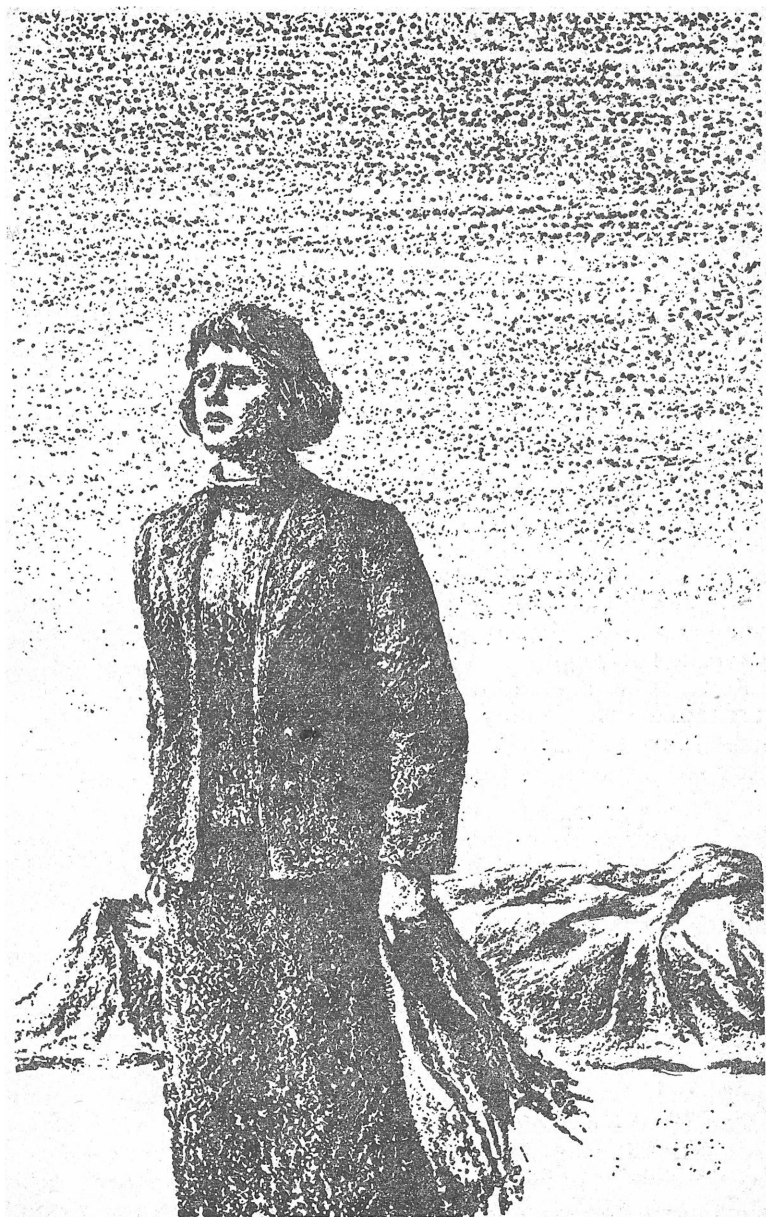
Коли вони поверталися назад, один із хлопців показав Гагедорнові на дівчину, що, наче мертва, лежала ницьма на снарядних ящиках. Це була та сама дівчина, з котрою він недавно ховався від штурмовиків у кюветі під щитами.

— Сестра одного з тих хлопців, що сьогодні вбило,— сказав хтось.— Вона часто приходила сюди до нього. Що ж удіеш... Зрештою, кожен із нас міг би тепер так самісінько лежати під брезентом.

Інший, витираючи рукавом з лоба піт, заперечив:

— Я б не вискочив з бліндажа, як Рейнгард Паніц, тільки через те, що обер-фенріх зарепетував: «Який це тип покинув біля шостої гармати панораму!» А Рейнгард, бач, вирішив, що треба її забрати, бо в нас їх лишилось тільки дві на всі двадцять одну гармату.

За спиною в дівчини стояв, похитуючись уперед і назад, обер-фенріх і, заклавши великий палець правої руки за борт мундира, щось говорив до неї. «Наче злий дух сорок п'ятого року,— подумав Гагедорн,— нащадок того, що в соборі підступив ззаду до бідної Гретхен». Дівчина, здавалося, зовсім не чула, що каже Корта. Обер-фенріх натяг на руки

* свої рукавички й легенько поплескав дівчину по плечу. Гагедорн звернув зі своєї дороги й пішов до них. Він знав, що робить непростенну дурницю, йдучи туди і, може, перебиваючи обер-фенріхові всю забаву. Такий вчинок ніяк не в'язався з тактикою Августа Піфке. І все-таки Гагедорн ішов. Він не міг не йти, його ніби хто вхопив за комір і пхав уперед.

«Паганіні» наче й не помітив унтер-офіцера. Він співав дівчині шаблонну пісню на коричнево-геройській мотив:

— Дівчино! Годі! Встаньте нарешті! Певна річ, це горе! Справжнє горе! Але нам у такий час не личить оплакувати своїх загиблих! Тільки слава полеглих героїв живе вічно!..

Корта ще з хвилину співав тієї самої. Дівчина не реагувала. Вона стягла з голови зелену хустку, зібгала її в кулаці й притисла до вуст. Коли нарешті обер-фенріхові забракло слів і терпіння й він сердито кашлянув, Гагедорн швидко підійшов до дівчини, нахилився до неї й сказав:

— Устань, дівчино. Хтозна, чого довелось би ще скуштувати твоєму братові. Ну, встань же, йди додому...

І знову йому впав у вічі білий пружечок шиї з м'якими кучериками. Та в ту ж мить його шпигнула прикра думка: куди ж вона піде додому? Де ж у неї дім? У нього вже мало не зірвалося з язика: «Йдь до моєї матері. В мене є там дві сестри, то якось і тобі місце знайдеться. Там у нас, у горах, ліс. Там нема війни. Там зараз на гірських луках цвітуть крокуси...» Але він не наважився сказати це. Дівчина підвелась, безтямними очима глянула на нього, потім на випнуті горбами цупкі брезентові накиди, відкрила рот, хотіла щось сказати, але не спромоглася видушити з себе ні звуку. І нараз, наче хто вдарив її батоном, побігла дорогою геть. Кінець зеленої хустки, затиснутої в її руці, волікся по грязюці.

У хлопчини зі збілілим обличчям вирвався стогін, немов гвинтівка за спиною, каска на голові й шинеля на плечах раптом стали йому непосильно важкими.

— Чого розпустив нюні! — гримнув на нього обер-фенріх. — Візьми себе в руки, тут тобі не дівочий пансіон!

— Слухаюсь, пане обер-фенріху! — пробелькотів хлопець, клацнувши закаблуками й витягшись у струнку.

— Пане обер-фенріху, дозвольте мені піти за дівчиною. Щоб вона, бува, чого собі не заподіяла, — сказав Гагедорн. Фон Корта розгонисто зареготав:

— Отакої! Вам це й справді до лица!

Сміх його раптом урвався. Без ніякого переходу — так у нього виходило все — він одвів Гагедорна вбік і погрозливо прошепотів:

— Чи ви часом не з секти тонкосльозних? Геройську смерть називати меншим злом! «Хтозна, чого довелось би ще скуштувати твоєму братові!» Гей, унтер-офіцере! Ви хоч розумієте, що, власне, означають ваші слова?

З його рота в обличчя Гагедорнові бив густий дух горілчаного перегару. Унтер-офіцер давно зрозумів, що припустився помилки. Цей тип належав до тих людей, що п'ють не п'яніючи, в найтяжчому хмелю не втрачають притомності й пам'яті. Власне, в тому, що Гагедорн утер йому носа, умовивши дівчину піти, ще не було нічого страшного. Але те, що він при цьому бовкнув таку дурницю,— замість ухилитися, відскочити вбік, відкрився перед супротивником,— могло скінчитися для нього зле.

Гагедорн відчув, як під пахвами в нього виступає піт. Він став струнко, не чекаючи нагадування, і постарався напустити на обличчя найвідданіший і найдурніший солдафонський вираз, на який тільки був здатен. А чорнявий обер-фенріх грався з ним, наче кіт із мишею, поволі тяг з нього жили, говорячи про зовсім сторонні речі. Потім, ніби з відразою, сказав:

— Ну що ж, припустімо на вашу користь, що ви для цього надто наївні. А втім, побачимо...

Гагедорн уже намірився чітко, по-стройовому, повернутись і піти, вже розтулив був рота, щоб сказати: «Дозвольте йти, пане обер-фенріху?» — але встиг тільки вимовити: «Дозвольте...» — як той перебив його:

— Ідіть за мною.

На півдорозі до гармат обер-фенріх зупинився й несподівано знов, уже голосно, накинувся на Гагедорна:

— Це підривання боездатності армії й бойового духу цивільного населення! Ось що означають ваші слова. Досить жирно, нічого не кажеш. І не витріщайтеся на мене, як баран на нові ворота.

— Я думав, пане обер-фенріху...

— Ах, ви думали! То ви й думати вмієте! Думати — це небезпечно. То що ж ви думали?

— Я думав, що так, може, буде гуманніше, пане обер-фенріху...

— Гуманніше?!

Обер-фенріх фон Корта знову залився своїм розгонистим реготом, так само раптово замовк і сказав, дивлячись услід дівчині, що вже відбігла далеко й тепер ішла повільніше, спотикаючись:

— Що ж, припустімо на вашу користь, що ви й справді

мали якісь гуманні наміри. Хотіли врятувати кізочку від мисливців. Розумію. Вам слід було б стати не солдатом, а імперським розрадником сиріт і вдів.

І примруженими очима уп'явся в унтер-офіцера. Гагедорн знав: якщо він не вдасть зараз, придушивши в собі всяку гордість, що йому сподобався цей цинічний дотеп, то вся гра в kota й миші почнеться спочатку й кінчиться рапортом по інстанції. І він улесливо розтяг у посмішці губи й відповів:

— Так точно, пане обер-фенріху.

Той копнув носом якийсь камінець, і Гагедорн на мить відчув спокусу побігти за тим камінцем і принести його назад, як собака поноску.

Корта крутнувся й підкреслено струнко, тільки трохи надміру згинаючи ноги в колінах, пішов до чотирьох висунутих далеко вперед від батареї вісімдесятвосьмиліметрових гармат, установлених, очевидно, для наземного бою, для стрільби по танках.

Гагедорнові, що покійно трюхав за обер-фенріхом, хотілось плюнути. «Якщо я й перед Залігером отак плазуватиму,— думав він,— то я й справді рабська душа».

Коли вони наблизились до гармат, обер-фенріх, що цибав попереду, сказав:

— Командир тепер біля «Дори». Підіть відрепортуйте йому про своє прибуття, зневірений вояче.

Він промовив це не обертаючись і не зупиняючись, просто відчепив Гагедорна від себе, як водій шахтного електровоза відчіпляє автозчепом вагонетку. Гагедорн зупинився і почав розмірковувати: «Дора» — це або крайня ліворуч, від дороги, що веде з Райни на захід, або ж крайня праворуч, від поля. На лінії вогню чотири гармати завжди стоять в алфавітному порядку: А — В — С — D, Антон — Берта — Цезар — Дора». Оскільки Корта звернув праворуч, Гагедорн попростував до гармати край дороги. Підійшовши ближче, він хоч і пересвідчився в правильності свого висновку, бо розібрав на лафеті літери «Дора», але Залігера не побачив. Обслуга копала траншеї перед круглим гарматним окопом, викидаючи землю на бруствер для його зміцнення. «Ну й позиції ж ці пєскуни будують — круглі та грубі, наче берегові укріплення», — подумав Гагедорн.

— Ви що, друзяки, зовсім замуруватись хочете? Треба ж хоч іззаду лишити шпарку, щоб викотити вашу пукавку, коли припече й піхота чкурне навтьоки...

Підсобники підозріливо зиркнули на незнайомого унтер-офіцера.

— А тут ніхто не думає про втечу,— запально, майже гнівно огризнувся один вузьколиций юнак.

— Та вже ж, що ні,— примирливо відповів Гагедорн. Адже ці хлопці ще не досить биті, щоб зрозуміти, що для перемоги потрібне дещо більше, ніж бойовий дух та добрі укріплення.

Гагедорн піднявся на бруствер там, де він був ширший: певно, над снарядним погребом.

— Я шукаю вашого командира; він має бути десь тут.

— Так точно, пане унтер-офіцере, ви стоїте в нього просто на голові,— відказав один пикатий парубійко під зловтішне хихикання всіх інших. Гагедорн легко сплигнув з бруствера.

— Сто чортів, у вас тут справжнісінька фортеця з казематами та всілякими витребеньками!

Хлопці відповіли вже приязніше:

— Добрячий бліндаж, пане унтер-офіцере. Адже в нас тут саме пекло буде, як почнеться, бо наші гармати біля дороги...

Гагедорн неуважно кивнув головою. Він саме почув приглушені голоси в окопі. А потім над бруствером, по той бік окопу, показався кашкет, під ним біляве шовковисте волосся, далі така знайома, тоненька, немов дитяча, шия й вузькі плечі. Гагедорна зненацька залляла гаряча хвиля радості. Але ні, не можна піддатися цій млості, захитатись, упасти. Треба дати втямки, що кому від кого належиться: тобі від мене — субординація підлеглого, мені від тебе — передусім правда.

На Залігері були широкі, мов накрохмалені, бриджі з замшовими накладками. За ним показався обер-ефрейтор з маленькою пташиною голівкою. Обидва піднімались з окопу дощаною драбиною.

— Під час війни завжди треба мати наготові отаке лоно авраамове,— почув Гагедорн Залігерів жарт. Унтер-офіцер уже йшов навколо бруствера до капітана, який ще стояв до нього спиною.

Капітан обтрусив з педантично чепурного мундира пісок, що просипався крізь накат бліндажа. Скинувши кашкета, щоб обтрусити і його, він раптом почув голос, від якого рука його застигла в повітрі:

— Пане капітане, дозвольте доповісти: унтер-офіцер Гагедорн прибув у ваше розпорядження.

Бувають хвилини, коли несподіваний наплив спогадів стягує всі нервові волокна мозку в такий тугий клубок, що він може розсотатись тільки з гострим головним болем. Таку мить довелося зараз пережити Залігерові. Він повернув-

ся до Гагедорна, провів рукою по очах, потім повільно надів на голову кашкет. Але миттєве зворушення швидко минулося, Залігер знайшов давній іронічний тон:

— Ти мені скажи, малий, відколи це до командирів почали звертатися збоку?..

Гагедорн застиг перед ним, як статуя.

— Ну, годі тобі, Руді, можеш уже розсупонитись.

Та Гагедорн стояв струнко.

— Панові капітану передавав привіт пан майор з розподільчого пункту...

Піднісни два пальці до кашкета, Залігер відповів:

— Пан капітан дякує.

Він посміхнувся, але водночас між бровами в нього лягла прямовисна зморшка.

— Пройдімось абощо...

— Слухаюсь, пане капітане.

Ідучи поруч протоптаною через луг стежкою, обидва мовчали. Залігер шукав, з чого почати розмову. «Він той самий, що й був,— думав капітан,— наставляє роги, як бичок, хоче дати втямки, що між нами вже нема нічого спільного. Клята історія з Леа... Що він тямить, телятко боже... Але від людей нікуди не дінешся, мусиш із ними уживатися. Рано чи пізно всі ми знов опинимось у своїй рейффенберзькій оборі. Вже під час останньої відпустки я помічав, що дехто поглядає на мене скося. То хай ліпше він буде про мене кращої думки...»

Залігер зупинився і рухом руки обвів позиції батареї, наче поміщик, що показує своє господарство.

— Коли б я був античним Полікратом, то сказав би: «Це все мені підвладне». Але давай говорити по щирості. Я не Полікрат, та й ти не єгипетський фараон. Я признаюся, що не знайшов щастя в житті.

— Пан капітан мають на увазі, що мрія пішла за вітром...

— Яка це мрія?

— Про перемогу...

— А... ти взагалі, з політичної точки зору... Ну, це перевищує мою компетенцію. Та й сам знаєш, язик мій — ворог мій, його треба держати за зубами... Бо тепер і стіни мають вуха.

— Обер-фенріх, можливо, подасть на мене рапорт, пане капітане. А тому...

— Ти з глузду з'їхав! Думаєш, я зможу тебе виручити? Що ти там ляпнув?

— Та майже нічого. Я побачив тут, на батареї, одну

дівчину... Заклякла над трупом свого брата. Батько в неї загинув, мати теж. Ну, я й сказав їй: «Не плач; хтозна чого довелось би ще скуштувати твоєму братові...»

— І це справді все?

— Все, пане капітане.

Залігер з полегкістю зітхнув.

— Ну, це я з Кортою якось уладнаю. Навіжений тип той обер-фенріх. Ти стережись його!

— Дякую, пане капітане...

— То ось що тебе муляло. Ну, а тепер облич, будь ласка, свого пана капітана. Годі строїти комедію...

Гагедорн, відкинувши всю офіційність, прямо, з довірою глянув Залігерові в обличчя:

— Я хочу щось у тебе спитати, Арміне. Приватно. Адже твій батько, напевне, має якісь стосунки з доктором Фюслером. Що сталося з Леа?..

— Ходімо,— відказав Залігер.— Ідучи, якось легше розмовляти... Прошу тебе, повір мені: я любив Леа не менше, ніж ти. І розійшлися ми не ворогами: ми розійшлися за розумною згодою. Бо ми б тільки зробили самі себе нещасними. Так, правда, я був честолюбний, я не хотів у ролі морального героя пасти задніх під час так званого «відродження нації». Батько мій був великою персоною в «Стрілецькій спілці»¹, як і дід, старий Генель. Мати вже клопоталася матеріалом екстра-гатунку на парадний мундир. А в тридцять дев'ятому — сороковому ми ще були з воєнного погляду в прекрасній формі...

Біля розтерзаної осколками берізки вони зупинились. Залігер відщипнув клаптик білої кори й став розтирати його між пальцями.

Нарешті Гагедорн порушив мовчанку:

— Я вже думав про все це, Арміне. В тому, що з нами сталося, винні ми всі, всі до одного. І нема чого пережовувати минуле, обливати один одного болотом. Треба думати про майбутнє...

Як зраділо перебив його Залігер!

— Слушно, Руді, цілком слушно! Справжня гуманність — у розсудливості, а не в екзальтації.

Гагедорн не поспішав погоджуватися з цими словами. Залігерів спалах радості чомусь — він і сам не знав чому — здався йому якимсь підозрілим. Тому він ще раз запитав:

¹ Спортивно-розважальні товариства, в яких культивувався дух мілітаризму.

— Так що ж із Леа?

Залігер відвернувся вбік і пустив з пальців шматок кори.

— Леа вже нема на світі.

Він хотів будь-що скінчити розмову про Леа, а тому й видав це своє припущення за факт. Він і брехав, і не брехав. Бо сам він був твердо переконаний у тому, що Леа загинула. В останній її листівці до доктора Фюслера біля адреси було дописано чужою рукою: «Я дуже хвора, але я видужаю». Ні, Леа не належала до людей сильної волі, вона скоріш нагадувала тендітну й покірливу мученицю. А люди цього типу згасали в таборах, як свічки на вітрі. Один знайомий Залігера, лікар-есесівець, якось прочитав був йому лекцію про типи в'язнів...

— Ти точно знаєш? — глухо спитав Гагедорн.

— Аж надто точно.

Руді вступився поглядом крізь розчухране гілля берізки в громадину терикона за брудно-червоними дахами Райни. На залитому сонцем бурому схилі терикона осипи білястого суглинку здавались льодовиками. І в пам'яті Гагедорна зринув спогад. Удома в них колись висіла в сінях картина, олеографія на картоні, під склом і в рамці: велично-самотні, увінчані снігом вершини Альп на тлі червоного, як томатний соус, неба. На найвищому шпилі чорнів хрест. А під картиною підпис готичними літерами: «О Вічність, слово громове!» Та якось лакована рамка розклеїлась, певно від вогкості, і картина зі склом упала додолу. Тоді батько забив товстою картонкою дірку в індичнику. Відтак громове слово про вічність було звернене до індиків. Але томатно-червоне небо драгувало їх, і вони весь час буркотали. Це дуже тишило батька: хоч у такий спосіб він зміг повстати проти матеріної богомільності. І ось тепер ця картина мимохить пригадалася Руді, що безтямно дивився на ясне небо над териконом. І цей спогад здався йому страшенно недоречним у таку мить. Йому стало соромно, що при звістці про смерть Леа в нього перед очима не виникло ніякого іншого образу, що йому не збурило душу до самого дна щирий, глибокий біль.

— При змозі, — сказав Залігер, — сходиш до тієї дівчини, що ти її хотів утішити. При змозі — тобто коли американці ще дадуть тобі час на це...

— В мені наче все вимерло, всохло... Мабуть, тим, що полягли на чужині, випала краща доля...

Швидким, сердитим рухом Залігер нагнув гілочку берези й відпустив, так що вона майнула перед самісіньким носом у Гагедорна.

— Ну, ну, друже, вище голову! Життя триває! Ти ще відвідаєш мене в моєму «бунгало», як не перешкодять янкi. У мене в буфеті ще знайдеться чим промити мізки...

Потім він перейшов на офіційний тон, призначив Гагедорна командиром «Дори», спитав, чи пан унтер-офіцер згоден. Руді дозволив собі в свою чергу запитання: чи не можна йому, перше ніж приступити до обов'язків, узяти дві години відпустки? Йому треба ще щось сказати тій дівчині, всього кілька слів...

«Ти диви, яке нахабство! — подумав Залігер.— Будь-кому іншому я б за це такого дав чосу!» Але вголос сказав:

— Це можна зробити. Офіційно ти повезеш пакет до штабу. Наш штаб у селі за Рореном. Візьми велосипед. Мої герої з канцелярії останнім часом стали боятися таких прогулянок...

Руді не подякував, тільки кивнув головою. Але, лишившись сам, він дістав з нагрудного капшучка пожовклий, витертий папірець зі словами своєї дитинячої клятви про помсту, порвав його на дрібні клаптики, носачом чобота вирив ямку, укинув туди клапті папірця, пригорнув землею і затоптав.

Розділ четвертий

Гільда сиділа в комірчині в Лізбет Кале, квартирантки Геншке. Сиділа, сховавши обличчя в долоні, за хитким столом між двома стовпами-підпорками й невтішно плакала.

Лізбет прала у відрі білизну — єдину переміну, що була в неї й дочки. Сьогодні вона не поїхала на роботу, хай буде, що буде. Від учора автобус ходив тільки вночі. Чого доброго, ще візьмуть та й не відпустять з заводу; може, ще й фаустпатрон тицьнуть у руки. Хіба ж не кричав Геббельс: «Німецькі жінки, німецькі матері! Віником проженіть ворога зі свого порога!» Блазень засушений! Щоб потім моя дитина теж лишилась на світі сиротою, як ото Гільда. Бач, аж серце рветься в дівчини з горя й розпуки. А Гіті моїй ще й семи немає; Гільда то вже й сама може якось перебитись, вона дівчина розумна. Та що тепер той розум! Чим його більше маєш, тим тяжче...

— Виплачя, виплачя, Гільдо. Зараз тобі треба як слід виплакаться. Потім зразу сліз не стане, і від серця трохи відляже. По собі знаю...

За дверима, на дерев'яних сходах, почувалася легенька хода. Ввійшла Гіта з глечиком у руках.

— Мамо, пані Геншке дала мені молока, сказала, щоб я зварила пудинг.

— Ти чуеш, Гільдо? Геншчиха, стерво, дала Гіті глечик одвійок. Аби з двору випхати. Муляе їй очі дитина, що пограється в дворі. Вилити б їй оці помії на голову.

Мала почала канючити каструлю, миску та порошок для пудингу. Вона хотіла все зробити сама, зварити по мисочці собі й мамі, а тітусі Гільді — велику миску. Лізбет пошукала у пофарбованому білім комоді, що правив їй за кухонну шафку, і дала дівчині все, що та просила.

— Тільки не розлизуй мені цукор із самого початку!

Повертаючись до свого прання, Лізбет зупинилась біля Гільди і поклала їй руку на плече.

— Нічого, ми ще поживемо, Гільдо. А ті, що мають на совісті Рейнгарда й мого чоловіка, скоро теж на той світ захурчать.

Плечі в дівчини здригались. Лізбет відійшла від неї, викрутила випрану білизну й пішла з відром по свіжу воду, щоб пополоскати.

А Гіта поставила миску на стіл і почала розколочувати свій пудинг.

— А в тебе всі щоки мокрі, тітусю Гільдо.

— Мокрі, Гіто...

— На, витри, тітусю Гільдо. — Дівчинка вийняла з кишені на фартушку носовичок і простягла його Гільді. Гільда взяла й притисла його до щік, що горіли вогнем.

— А мама тоді теж отак плакала, як оце ти. Подивись, чи вже годі колотити?

— Ні, Гіто, он же ще грудочки...

Повернулась Лізбет.

— Ох ти реп'ях, дай спокій тітусі Гільді.

Але насправді Лізбет була рада, що дівчинка хоч трохи відвернула Гільдині думки на інше, хоч витягла з неї слово.

— Якби мені тоді не оце дівча, — сказала вона, — то я не знаю, що б я...

Гільдині уста скривились у жалісну гримасу, і вона знову зайшлася невтримним безгучним плачем. Лізбет несила було дивитися на неї, вона мусила відвести очі. «От дурна, — вилаяла вона себе. — Треба було оце казати, що мені дитина була розрадою. А в кому ж їй шукати розради?»

— Годі тобі бовтати, Гіто, воно вже готове!

Треба чимсь розважити її, навернути на інші думки.

— Знаеш, Гільдо, твій суджений ще тільки на порозі стане,

а вже скільки радості й турбот! Адже ми, жінки, тільки й живемо турботами про тих, кого любимо...

Лізбет натягла шворку перед відчиненим даховим вікном, що виходило на вулицю. Сьогодні вона якраз повитягала солому з продухвин у другій стіні й повиймала з них дощані заслінки.

— Ач яким весняним духом потягло в нашій світлиці! Чуеш, Гільдо! Як пофарбуємо твоє вбрання, воно враз висохне.

Гільда схлипнула. У Лізбет стислося серце. «Що не бовкну, все не до ладу, — подумала вона. — Наче я не знала, що і в коханні її підло ошукали. Звабив її якийсь тип, узяв своє, а потім дав фальшиву адресу. Ще добре, що не підчепила нічого. А то б їй лишилось з мосту та в воду...»

В цю мить Лізбет побачила внизу на вулиці чоловіка в синьому кашкеті й синій куртці, що котив перед собою велосипед. Вона добре знала цього чоловіка, і тепер він з'явився тут дуже до речі. То був Герберт Фольмер. Він працював у вугільному кар'єрі. Лізбет познайомилася з ним у автобусі. Фольмер був спокійний, статечний чоловік років під п'ятдесят. Дружина його померла від раку кілька років тому, коли він сидів у концтаборі. Йдучи на роботу, Лізбет відводила Гіту до його старої матері. А сам він поставив плиту в комірчині Лізбет і вивів череп'яну трубу у вікно. Фольмер був єдиною людиною в селі, якій Лізбет довіряла і якій була вдячна — не так за плиту, як за добре слово.

— Пане Фольмер! — гукнула Лізбет, вистромивши у вікно голову. — Будьте такі ласкаві, зайдіть до нас.

Фольмер зупинився й звів до них погляд. Обличчя в нього було втомлене, змарніле. Лізбет аж злякалась.

— Я зараз відімкну вам хвіртку! — гукнула вона, моторно, немов молода дівчина, збігла сходами й побігла через двір. Зблизька вона побачила, що в Фольмера обсмалені брови й вії, але не стала розпитувати, а похапцем розповіла, яке лихо спіткало Гільду, наймичку Геншке.

— То що, піти поплакати з нею? Бо більше я нічим не можу зарадити. — Фольмер зіпер велосипед на стіну стайні. — Я її знаю, — сказав він. — Кілька разів допомагав їй виставляти бідони з молоком із тачки на поміст молочарні. Здається, непогана дівчина. Звісно, це все одно, що ніж у серце... Прокляте безумство!

Три чорних кудлатих пси рвалися з ланцюгів і скажено гавкали. У дворі, під гонтовим піддашшям будинку, хазяйка мила молочні бідони. Вона навіть не підвела голови, ніби й не

чула Фольмерового «добридень». «От уже до пари дібралися»,— злостиво подумала вона, зиркнувши вслід Фольмерові й Лізбет, що піднімалися сходами на горище.

— Он до нас дядьо Фольмер іде,— гукнула Гіта.— Він такий хороший...

Гільда підвелася, щоб зразу ж попроситись, коли ввійде Лізбет із Фольмером. «Досить уже з неї моїх сліз,— подумала вона.— Однаково чужого горя ніхто на себе взяти не може».

Але Лізбет і Фольмер і слухати нічого не хотіли.

— Сядь, сядь, дівчино,— сказав Фольмер спокійно, трохи протягло.— Сядь, поговорімо. Не можна так у тугу вдаватися.

Гільда нерішуче переступила з ноги на ногу; тоді Фольмер просто взяв її за руку й хотів посадити на стілець. Але дівчина не сіла. Гіта із збивачкою в руці стала біля столу й сказала:

— Дядю Фольмер, а в тебе обличчя зовсім лисе...

Фольмер погладив дівчинку по щоці.

— Зате я вам щось приніс,— із якоюсь прикрістю в голосі сказав він, видобув з кишені картонну коробку й кинув її на стіл.

— Ось, спецпайка «шоколаду від нервів». Нас сьогодні знову зняли з землечерпалки й погнали гасити пожежі та прибирати трупи. Видали оце по коробці від нервів. Перемога буде за нами...

Лізбет схопила шоколад зі столу.

— Я зараз кину його в піч,— збуджено вигукнула вона. Але Фольмер зупинив її.

— Нікуди ти його не кинеш, ми його зараз поділимо. І це зробить Гільда.

Він поклав перед Гільдою свого складаного ножа й сам сів на другий стілець.

— Розріж бандерольку.

Та Гільда й не доторкнулась ні до коробки, ні до ножа. Вона стояла біля столу непорушно, наче закам'яніла, й дивилась через голову Фольмера в продухвину, на квадратний клаптик весняного неба.

Легенькі баранці опалово мінілись у надвечірньому сонці, немов обсіпані кристаликами солі та сірки. «Наче та ваза з жовтого богемського скла,— подумала Гільда,— що я розбила колись у вчителя в Дрездені». Йй за це хазяйка до самого кінця, цілих сім місяців, не давала й пфеніга кишенькових грошей. Батько лаявся, але заплатити за ту вазу не

міг... «Оті ясні жовті хмарки теж, мабуть, скляні; коли вони зіткнуться, то розлетяться на дрізки. І скалки попадають додолу, виючи, немов бомби, посиплються на дорогу отам за луками, і на луки, й у річку... Все небо падає, сиплеться битим склом на землю. Сам господь бог упав з неба, і його прикрили цупким зеленим брезентом. А чиєсь бліде, як крейда, обличчя шепоче: «Краще вам не дивитись на нього...»

А Фольмер гуде голосно, наче в сурму, щоб я розрізала бандероль на коробці. Там шоколад від нервів. І я теж маю з'їсти шматочок. «Беріте, ядіте»,— каже мертвий господь з-під зеленого брезенту. «Беріте, ядіте, це — тіло моє...»

А Лізбет кричить на мене, щоб я не витріщалась так безтямно. Коли оті скляні хмари влетять сюди, в продухвину, в мене луснуть очі. Вони так болять...»

— Коли я був такий молодий, як оце ти,— сурмить Фольмер,— я не так дивився на небо, навіть коли мені непереливки було. Ох, тільки згадаю, як ми після березня двадцять першого року сиділи в Ліхтенбурзі... Ет, що це я кажу!.. Справді, що це він каже? Сховав обличчя в долоні... Йому в житті теж залили сала за шкуру, зразу видно...

Фольмер урвав свою розповідь, наче знімаючи її. Він хотів був розповісти, як вони з товаришами після березневого повстання двадцять першого року в старому тюремному замку Ліхтенбург оголосили голодовку на знак протесту проти судового терору, як він уже не міг на ногах триматись від виснаження, як сміялося крізь ґрати камери, спокушаючи його, синє весняне небо, яким жаданим було воно для нього і як він попри все те встояв перед подвійною спокусою, не захотів купити це небо й своє молоде життя ціною зради, як голодував далі, хоч наглядачі пхали йому миски з гарячою, запашною стравою під самий ніс, і як усі вони, всі товариші, витримали випробування, домоглися призначення комісії для розслідування.

Та він не став розповідати про все це. Не хотів, піддавшись співчуттю, допускатись надмірної відвертості з цією дівчиною. І він сховав обличчя в долоні й замовк, заблукавши думками в спогадах, наче хотів сказати: «Що це я верзу...» Та нарешті Фольмер опустив руки на стіл, з посмішкою глянув на жовту хмарку в продухвині й почав знову:

— Я тоді ще не був одружений із своєю Ельзою, тільки зустрічався з нею. Було отаке саме весняне небо, як світлий шовк, аж погладити хотілось, щоб зашелестіло під рукою. І Ельза дівчиною була така, як оце ти, така гарненька, квітуча... Ех, життя, життя... Ну не дивись же так, дівчино...

«Лізбет каже, що я перелякаю дитину... І справді, чого це я втупилась у ті хмарки, як дурне теля. Мама, було, теж не могла терпіти, коли я отак продивляла дірки в стіні. Завжди, було, розбуркає мене. Я своїх дітей теж розбуркуватиму, коли вони отакі будуть. Треба розрізати цю стрічечку. Які голодні очі в Гіти... Вона думає, що я схибнула з розуму...»

Розрізаючи бандерольку, Гільда сказала:

— Хтозна, чого довелось би ще скуштувати Рейнгардові...

Вона сіла за стіл і розламала вгорнену в станіоль плитку начетверо. Фольмер посунув свою пайку назад, до неї; Лізбет сховала свою й половину Гітиної в кишеню фартуха. Дівчинка, схопивши дорогоцінні ласощі, відбігла, сіла на ліжку й почала з побожною міною дрібненько обкусувати шоколад.

— А я б так не думав,— відказав Фольмер.— Чого б там ще йому довелось скуштувати? Ти гадаєш, що після війни буде ще гірше?

Оте «після війни» Гільда досі уявляла собі в принадних картинах: знов увечері сяють вітрини, і вона йде з кимось вулицею й не думає про те, що завтра треба з ними прощатися; вони заходять у магазини, купують усе, що треба, без карток і талонів... А потім він веде її далі від сьйва вітрин і ліхтарів, шепоче: «Ходімо туди, там темніше...» Але сьогодні ці мрії, ці надії вмерли.

— Адже нам доведеться ще розплачуватись за всю цю війну,— сказала вона.

Фольмер серйозно глянув на неї:

— Так, розплачуватись доведеться, маєш рацію. Всі ми винні, всі так чи інакше причетні до війни. Принаймні так скажуть переможці. Ти знаєш, у мене ж було два сини, Карл і Ганс, вони теж пішли до армії й тепер лежать у чужій землі, полягли за... Мене не було вдома, коли їх забрали й коли прийшли похоронки: один у Польщі, другий десь там, у Росії... Це й добило Ельзу. І я кажу, що й я винен у всьому, разом з усіма. Бо за все, що накоять діти, мусять відповідати й батьки...

Фольмер провів рукою по лобі, ніби витираючи піт. Лізбет заходилась викручувати давно викручену сорочку.

— Може, ще всім нам доведеться з голоду здихати,— сказала вона.

— Авжеж, коли пан процвиндрить усе добро, наймитам доводиться здихати з голоду,— погодився Фольмер.— Але що ж тепер має статися з панамі? Чи, наприклад, Геншке-Ломака так і залишиться тут господарем? І чи Гітлер так само буде при владі?

— Адольф? — збуджено вигукнула Лізбет.— Та я б його своїми руками повісила!

Фольмер рухом руки втихомирив її.

— Якщо переможці будуть справедливі, вони віддадуть наймитам те, що лишиться після панів. На їхньому місці я зробив би наймитів господарями Німеччини. Наприклад, тебе, Гільдо, й тебе, Лізбет...

Лізбет затисла в зубах дві прищепки й почала розвішувати сорочки. «Це він мене втішити хоче,— подумала Гільда.— І мене, й Лізбет. Блаженний той, хто вірує... Але оце жовте скляне небо все одно завалиться».

— Росіяни, може, і справді віддадуть усе наймитам,— сказала Лізбет.— Але спершу буде нам усім добра прочуханка...

— Та, може, й так, але...— промимрив Фольмер. Тоді взяв у руки збивачку, що її покинула на столі Гіта, й спитав:— Що, як нам пани залишать тільки каструлю, збивачку та воду в колодязі й ні жмені борошна заправити юшку?

— Ну, будемо збивати воду, поки не поздыхаємо,— буркнула Лізбет.

Фольмер відказав повільно, наче читаючи з книжки:

— Нам потрібне принаймні зерно. А зерно вони нам дадуть. І одні, й другі. Ми ж маємо чим заплатити: своєю працею. А зерно ми посіємо, і те, що виросте, буде вже наше, зовсім наше. І врожай, і лан. Отак, по-моєму, наймити почнуть господарювати самі для себе.

Фольмерову думку, висловлену умисне символічно, спрощено, Гільда сприйняла буквально й відчула в ній якусь правду, але її ще не відпустив сумнів.

— Поки діждемось того врожаю, мине цілий рік. Ми доти й поздыхаємо.

Та Фольмер був радий і з того, що ожили її осклілі очі, що якісь чіткіші думки почали витісняти тупий біль, який палив її. Сушити собі голову майбутнім усе ж таки краще, ніж просто сидіти з безтямними від горя очима.

— Ким був твій батько? — спитав він.

— Возієм у пекарні, хліб розвозив.

— А мати?

— Кравчиня, шила вдома.

— А брат?

— Рейнгард був столяр-модельник.

— А ти сама? Що робила ти?

— Я? Я вчилася шити, але не довчилась. А потім була в трудзагоні...

— В трудзагоні...— повторив за нею Фольмер. Потім хвилинку помовчав.— А якби той загін називався, приміром, трудношарою чи трудоборою, чи була б тут якась різниця? Тобто в самій роботі.

Лізбет вигрєбла з грукби попїл. Пора розтопляти. Адже ще треба пофарбувати в чорний колїр Гїльдин одяг і висушити його. Трудобора! Таке скаже цей Фольмер... Але, зрештою, де ж по сутї була й сама Лізбет? Ким вона була? На трамваї, отут на заводї? Худобиною безсловесною, попихачем... Звичайно, Гїльда дивиться на нього вкрай спантеличено: Дарма, нехай трошки пробере її. Адже вона й справді ще почуває себе як у трудзагонї. Якщо Геншке скаже їй: «Іди розкидай гнїй, тї американцї нехай нас ось куди поцїлують»,— то вона таки піде. Ага, дїяняло, почервонїла!..

— Я чесно працювала, пане Фольмер.

«От тобі й маєш, Фольмер. Йї ще рано говорити таке. Ба-чиш, образилась. Я теж колись така була...»

— Певна річ,— відповїв Фольмер,— певна річ, ти чесно працювала. «Дурна ця чеснїсть»,— крутилось у нього на язичї, але він стримався. Таку річ не страшно було сказати Лізбет; вона ж до тридцять третього була в Соціалїстичнїй спїлцї молодї... І він сказав:— Усї в твоїй сїм'ї працювали чесно. А тепер ти лишилась сама, і доведеться тобі розплачуватися за всїх...

Гїльда вже не розумїла Фольмера. За що це розплачуватися? За чесну працю? Що це він зводить на неї? Що він за людина? Він чужий для неї, чужий, як і будь-хто інший. От унтер-офіцер — той був добрий до неї. А Фольмер не добрий... Фольмер і сам відчув її протест. «Я зайшов надто далеко,— подумав він.— Для неї це було як удар по голові. Що може тямити таке дївчисько... Тепер треба пояснити їй усе прямо, відверто, хоч зараз я, власне, ще не маю права цього робити».

— Невже ти думаєш, Гїльдо, що цього досить — чесно працювати? Навїть на нечесних панїв? Я хочу сказати, що коли наймити не опираються тому, хто їх визискує, то їх не можна назвати цїлком чесними. Бо це нечесно перед самим собою. Людина живе не для того, щоб її визискували та при-нижували.

— Хїба я знаю...— відказала Гїльда. Вона вже знову дивилась у продухвину на весняне небо. Тепер яснї опаловї хмарки здавались їй паперовими змїями. Як вона любила колись ходити з Рейнгардом на луки до Ельби запускати змїїв!

Лізбет Кале не була забобонною жінкою. Та коли вона раптом почула внизу, на вулиці, чийсь голос, що питав про фрейлейн Паніц, і, визирнувши у віконце, побачила біля воріт високого, кременого молодого унтер-офіцера з велосипедом, її охопило якесь дивовижно владне передчуття. І вона жартома сказала Гільді:

— Зійди-но вниз, он стоїть твій суджений.

Гільда схопилася з стільця, глянула, витягнувши шию, через плече Лізбет і зразу вся спаленіла.

— Хто ж то такий? — спитав Фольмер.

Гільда відповіла, що від цього чоловіка вона сьогодні почула добре слово.

Фольмер засміявся:

— Ну, тоді зійди до нього, напевне, це непоганий хлопець...

Лізбет гукнула з віконця:

— Гей, унтер-офіцере, тут вона, тут! Зачекайте хвилинку!

Треба ж було Гільді хоч умитися холодною водою та причесати розпатлану голову.

Коли Гільда Паніц вийшла з хвіртки до Руді Гагедорна, в неї були великі, блискучі, трохи розгублені очі, як у кожної дівчини, яка знає, що на неї чекають. Вона причинила за собою хвіртку, бо відчувала на собі погляд хазяйки й знала, що та зараз про неї думає: «Ач, прикидається, наче їй три чисниці до смерті, а сама вибігла до бахура. Коли так, то й працювати може...»

І ось вона стоїть на вулиці перед Руді. Той поводитьсь просто як листоноша, що приніс телеграму. Тільки очі його надто неспокійні для листоноші. Ковзнули по її обличчю, потім кудись убік, тоді зустрілися з її очима, знов ухилилися... Руді заговорив:

— Я тільки от що хотів вам сказати...

— Мені не хочеться стояти тут,— перебила його Гільда. Вони пройшли кілька кроків і завернули за ріг стайні. Там, між задньою стіною стайні й прилеглої до неї возовні та високим муром сусідського садка, був вузький закуток, ущелина між цегляними горами садиб, менш ніж метр завширшки. Там, де починалася стіна возовні, прохід трохи завертав убік. За цим поворотом Гільда зупинилась.

— На мене всі так дивляться,— пояснила вона.

Руді тримав велосипед за кермо й сідло і дивився кудись униз. Він бачив Гільдину коричневу спідницю, зелені шкарпетки, грубі робочі черевики.

— Я тільки ось що хотів вам сказати, фрейлейн Паніц: якщо вам нема куди дітись — адже в цих жмикрутів вам не

можна лишатись,— то в нас удома знайдеться місце для вас. Мій батько працює вуличним наглядачем, у нас є свій будиночок — у Рейффенберзі, в горах; там зараз на гірських луках цвітуть крокуси...

І знов його погляд ковзнув по її обличчю. Але тепер тісні стіни не давали тому поглядові ухилитись, знову й знову повертали до дівчини. Руді побачив, як Гільда взялась рукою за кермо, зовсім близько від його руки, й почув її голос:

— Ви мені навіть не сказали, як вас звать...

— Ой, пробачте! Мое прізвище Гагедорн, Руді Гагедорн.

— А мене звать Гільда Паніц.

— Тільки знаєте, фрейлейн Гільдо, хтозна, коли мені вдасться повернутись додому. Для нас же ягідки будуть далі... Нас, мабуть, відвезуть кудись у Неваду або до Сибіру... Я був би дуже радий знати, що ви влаштовані.

— Послухайте...— почала Гільда й затнулась. І знову на її свіжих щоках розцвіли гарячкові рум'янци. «А вона справді гарна,— подумав Руді.— І міцна, здорова дівчина». Жакетка на Гільді була розстібнута, светр щільно облягав груди. Збоку він трохи висмикнувся з-під пояса спідниці.

— Слухайте, Руді...— Рука її посунулась по керму велосипеда й легенько, зовсім легенько доторкнулась до його руки.— Не повертайтеся на батарею! Не повертайтеся! — Гільда вже не могла стримувати свій голос. Від довгого плачу він став глухим, хрипким. Руді поклав свою долоню на її руку:

— Таке вигадеш... Хіба ж я можу?

— Сховайся, Руді. Я тобі допоможу. І не тільки я. Може, сховають тебе десь у кар'єрах... Не повертайся туди!

Гільда поклала на його руку свою. «Ну, починається,— подумав Руді.— Тепер вона вчепиться в мене, як чорт у грішну душу. Я вже знаю, мені таке не первина. Аж досада бере... Дівчата всі думають однаковісінько, ледве-но якесь почуття наклонеться: «Тепер твоє життя — моє, а моє життя — твоє». Не розуміють вони, які тепер часи. Таж моє життя тепер зовсім не моє. Воно ніби віддане в сренду. Хіба я можу ним розпоряджатись?»

— Не можна, Гільдо. Та я й не хочу. Не хочу хсватись у куші, коли настав час розплачуватися. Що ж тоді робити одруженим, тим, у кого діти?..

Гільда зняла свою руку з його руки.

— Сама я до тебе додому не поїду. Я залишусь тут. Хороші люди й тут є.

«Як тонко вона все відчуває... Зразу помітила, як від

мене війнуло холодом. І я сам у цьому винен. Адже вона добра мені зичила, навіть більше... Але мені вже всяке добре почуття здається нестерпним тягарем. Як це жахливо... Ат, дурниці!..»

— Мені треба їхати,— сказав Руді, наче листоноша, що забалакався з адресатом. Він підняв велосипед і розвернув його в тісних суточках. Тепер Руді з Гільдою йшли вузьким проходом поруч, обоє гірко розчаровані. Перед виходом на вулицю Гільда ще раз зупинилась.

— Мене так утішили ті твої слова на батареї... Я їх по-справжньому зрозуміла тільки пізніше, дорогою додому. А тепер я розумію їх іще краще. Рейнгард теж був отакий, як ти, тільки невинніший. Серце в такі часи треба заморозити, сказав він якось. Ой, які ж ви жорстокі!..

— Може, й твоя правда. Я й сам не знаю. Ну, прощай, Гільдо...

— Не кажи так, Руді, скажи «до побачення»! Адже ще не все в житті пропало!

Але Руді Гагедорн не сказав «до побачення». Він сказав:

— Мені ще треба в штаб, пакета відвезти...

Потім скочив на велосипед і поїхав. Гільда ще довго стояла біля хвіртки і дивилась йому вслід, аж поки він зник з очей біля церкви, де сільська вулиця розділялась на дві. У дівчини було таке почуття, наче вона впустила з рук дитину — впустила в бездонну прірву.

Розділ п'ятий

Капітан Армін Залігер наказав, щоб його до вечора не тривожили. Він сів у своєму помешканні в мансарді над канцелярією писати листи рідним загиблих зенітників.

Сьогоднішній наліт він спокійнісінько пересидів у безпечному командному бліндажі в центрі позицій батареї, потім віддав необхідні накази про усунення всіх пошкоджень від бомб та кулеметного обстрілу, які тільки можна було усунути власними силами, по телефону доповів ад'ютантові командира дивізіону про наслідки нальоту, підбадьорив поранених, коли їх забирали до госпіталю: «Вище голови, хлопці, шкіра наросте знову!» — але дивитись на загиблих по змозі уникав. А потім він пішов до передніх гармат...

Залігер сидів за письмовим столом, але не писав, а задумано дивився на червоні й жовті маки на строкатих шпалерах. Йому ніяк не йшов із думки сюрприз, який йому сьогодні

піднесла доля. Отже, перед самим кінцем до нього на батарею занесло Руді Гагедорна, земляка, друга дитячих літ. Скільки разів вони з ним грались у рицарів і розбійників, скільки шибок вибили, ганяючи м'яча на вулиці, скільки кілометрів відмахали за гітлерюгендівським барабаном; і скільки теорем він йому втовкмачив! Бо Гагедорн, що був на добрих півтора року молодший — учився він на два класи нижче, — ніяк не мирив з математикою. Але ж і фантазер він був, цей Руді, неперевершений фантазер — хоча й непоганий легкоатлет зі своїми ста вісімдесятьма сантиметрами зросту і один з найкращих боксерів шкільної команди. З цього погляду він, Залігер, був проти Гагедорна жалюгідним недоростком, миршавим кошеним. Дев'ятирічний Руді врятував його в Рибальському ставу, стрибнув до нього в крижану воду, хоч сам не вмів плавати, і неймовірними зусиллями втримував його й себе на поверхні, поки надбігли люди з довгою драбиною. Правда, за це він дістав добру винагороду. А потім почалась історія з Леа, далі — «суд духів»... Хто ж коли сприймав цю комедію всерйоз! Якби він тоді не зарепетував, наче на рожні, а дав би ще засипати себе вугіллям і проказав формулу зречення, все було б гаразд. І нічого йому б не сталося. Колись у Священній Римській імперії сам імператор босий пішов по снігу в Каноссу й таки домігся того, що папа, цей святий антихрист, зняв з нього анафему. Хто хоче утвердити себе, той мусить часом скорятись деяким неприємним правилам гри. Мета виправдує засоби.

Але за цей час Гагедорн, здається, дещо таки засвоїв із тих правил. Бо Корта хвалився, ніби він уже так допик «цього пана унтера, цього потайного скиглія», що той мало п'яти йому не лизав. Та все одно обер-фенріх тільки вкрай неохоче погодився поставити хрест на цій справі. Гагедорн ляпнув непростенну дурницю. Якби обер-фенріх став наполягати на офіційному рапорті, то Залігер навряд чи зміг би виручити друга. У цього Корти бували хвилини такого настрою, що він поїдом їв нижчих чинів. Бо він покладав вину в відступі німецьких армій і в недавньому спустошенні його родового маєтку біля угорського кордону передусім на солдатську тупоголовість, яку він, залежно від ступеня сп'яніння, кваліфікував то як пасивний опір, то як активне боягузтво.

Не завадило б якомога скоріше ще раз поговорити з Руді, порадити йому трохи приборкати оту дурну гордість і заховати якнайдалі свій песимізм. Так, це треба зробити ще

сьогодні, ввечері, найкраще — отут, у «бунгало», віч-на-віч, за пляшкою абрикосового бренді. Тему «Леа» він при цьому виключить із порядку денного. «Полиште мертвим погребати своїх мертвих...» Найголовніше — розвинути до цілковитої ясності той туманний висновок, до якого вже дійшов Руді: «Треба думати про майбутнє». Втовкмачити йому, як колись у гімназії, цю теорему за всіма правилами, з умовою, доведенням і висновком. Дано: незаперечний факт, що війни ми вже не виграємо. Як наслідок, у Німеччині спалахнула передсмертна істерія, але зовсім не обов'язково ставати її жертвою, треба тільки мати голову на в'язах. Мрійництво й фаталізм тепер рівнозначні самогубству. Треба зуміти викрутитись, любий мій...

Капітан нарешті відігнав думки про товариша й почав писати перший лист, до батька й матері загиблого сьогодні рядового Гейера. Дрібним прямим почерком він вивів: «Вельмишановні пане й пані Гейер!»

Маленька двокімнатна квартирка в мансарді над канцелярією, де сидів тепер Залігер, аж ніяк не справляла враження спартанської простоти. Навпаки, вона була мебльована досить-таки затишно, ба навіть не без розкоші. Денщик мусив щодня чистити пилососом товстий, пухнастий червоний килим — «ловити бліх», як жартома називав це Залігер, — поливати й розпушувати землю у вазонах з кактусами та азаліями на підвіконнях і змахувати пір'яним віничком пилюку з демонічних маскарадних масок, залишених тут попереднім пожильцем. Маски ті висіли на стіні навпроти портрета Гітлера над письмовим столом. Навколо них були розвішані вирізані з підручника анатомії кольорові малюнки до опису людського скелета й акуратно викреслені рисунки балістичних кривих. На білих дверях капітан якось у веселу хвилину намалював товстого мопса, що кладе яйця, а з них вилуплюються крокодили. Коли тут, нагорі, влаштовувалось гулянку, Залігер звичайно пропонував гостям розшифрувати цю алегорію, але сам утримувався від пояснень або давав щоразу інше.

На столі перед Залігером майже нечутно цокав бортовий авіаційний годинник, вправлений у дюраль. Той дюраль був із хвостового оперення, а годинник — із кабіни збитого американського бомбардувальника «боїнга». Скло на циферблаті було помутніле, подряпане й до половини вкрите іржаворудою плямою — засохлою кров'ю пілота-американця, що разом з усім екіпажем загинув у літаку. На цій неначе випеченій плямі крові Залігер манікюрною пилочкою надряпав

слова «Memento mori»¹, які, за його власним відьним перекладом, мали означати: «Не скигли, Залігерє, якщо коли-небудь станеш перед необхідністю полягти за вітчизну».

Цей двадцятишестирічний офіцер упевнив себе в тому, що він не боягуз. І він мав на це право, бо ніхто не міг довести йому протилежне. А втім, досі він ще ні разу не нюхав справжнього фронтового повітря. Завдяки своїй освіченості, добре підвишеному мовному й певним педагогічним здібностям він майже всю війну прослужив інструктором по школах зенітників та офіцерських курсах. Тільки з півроку тому, підвищивши в чині до капітана, його вернули до стрілецької служби й призначили командиром батареї в Райну. Тут іще можна було жити, особливо отут нагорі, в «бунгало». І нехай собі дехто з офіцерів сусідніх батарей скільки завгодно репетує про його «цивільну чванливість»; від п'ятики в «бунгало» ніхто з них не відмовляється. Єдине, що не подобалося Залігерєві у всій обставині квартири, — це чотири ядучезелених крісла навколо столика для куріння. Він був би не від того, щоб десь роздобути натомість чотири глибоких шкіряних фотелі. Але при теперішній ситуації від цього скромного бажання довелося відмовитись.

Прикрій обов'язок, що його мав зараз виконати командир батареї, він завжди намагався виконувати якнайсумлінніше. Сьогодні треба було написати шість таких листів, учора їх було два, позавчора — п'ять... За останній тиждень, відколи фронт присунувся зовсім близько й почалися щоденні нальоти на батарею, в них щодня бували вбиті. Загинув лейтенант із далекомірної команди, два унтер-офіцери й п'ятнадцятеро рядових. Втрати пораненими були втричі більші. За всі п'ять років існування їхньої батареї на ній не було стільки втрат, як за останні сім днів.

Завтра, коли його самого не спіткає така ж доля, йому доведеться писати нові чорні вісті. Адже ця карусель винищувачів-бомбардувальників із своєю пекельною музикою крутиться над батареєю принаймні раз на день і буде крутитися щодня, поки через неї не перекотиться фронт.

Незважаючи на переконання, що війна вже безнадійно програна, Залігер мав намір виконувати свій обов'язок до останнього дня. Але підкорялись усім божевільним наказам триматись до кінця він збирався тільки для годиться, принаймні наскільки це можна було робити, не ризикуючи

¹ Пам'ятай про смерть (латин.).

власною головою. На останній нараді в командира дивізіону один лейтенант, який завжди діставав звідкись найточніші відомості, шепнув йому на вухо, що рейхсмаршал і верховний головнокомандувач повітряних сил уже розпочав, усупереч волі Гітлера, переговори з американцями про перемир'я. Адаже Пентагон зацікавлений у тому, щоб разом з багатьома на досвід війни з росіянами німецькою армією і новим німецьким урядом без Гітлера й Гімmlера виступити проти більшовиків. Залігер уже чув щось подібне у півнищі в Райні. Але командир у своїй доповіді говорив про реальні шанси на перемогу в війні, про незламну волю вистояти до кінця, про нещадну боротьбу зі зневірою й боягузством, про організацію партизанського руху, який має називатись «Вервольф»¹.

Божевілля... Але того, хто тепер наважиться хитати головою або сміятись із цього божевілля, можна назвати трупом.

Власноручне писання листів рідним загиблих солдатів капітан уважав за свій людський обов'язок і справу елементарної пристойності. Нехай люди хоч мають якусь певність і не дожидаються даремно повернення сина або брата, коли рано чи пізно вся німецька армія потрапить у полон. Єдине обтяжувало йому виконання цього обов'язку: доводилось усупереч власним поглядам переконувати людей у необхідності цієї жертви, притому так, щоб утрата дорогої людини врешті ще й здалася їм високою честю. Але що тут ще напишеш?

І капітан писав панові й пані Гейер:

«...Ви і Ваша вельмишановна дружина склали на вітвар батьківщини найбільшу жертву, яку тільки можуть принести німецькі батьки своєму народові й державі: єдиного сина й спадкоємця. Але для німецького народу, який тепер напружує всі сили в героїчній боротьбі, який бореться не на життя, а на смерть, жодна жертва не може бути надто великою. Тепер настав час для кожного з наших співвітчизників виявити ті найвищі духовні якості, котрі...»

Капітанове перо зупинилось. Залігеру не хотілося, щоб ці листи були шаблонними. Він намагався витримати кожного листа в неказенному, індивідуальному стилі, який відповідав би культурному рівневі й суспільному становищу адресата. А цей пан Гейер, наскільки капітанові було відомо раніше й впливало з документів його загиблого сина, крім фаху недипломованого хіміка та форми штурмовика мав ще неве-

¹ «Вовкулак» (нім.).

личку фабрику штучного меду — цього ходового воєнного продукту, на якому він добре-таки нажився. В чому полягають «найвищі духовні якості» цієї людини? Адже його найвищі почуття — це ті, що їх викликає велике замовлення того чи іншого інтендантства, яке обіцяє фантастичний прибуток. Коли розвіюється туман, обриси всіх речей помалу стають виразніші. Його, Залігера, весь час учили, що найвищі духовні якості німця — це честь і вірність. І на цих гучних словах він цілком пристойно протримався духовно всі перших чотири раунди, чотири роки війни. Тільки з початком п'ятого раунду — а точніше, після розгрому на Волзі, коли все в Німеччині на якусь мить захиталось, — він став відчувати кольку в тому місці своєї душі, де його честь і вірність коричнево-тевтонською баранячою печінкою облягали арійсько-зелений жовчний міхур.

Шість років тому, тієї чудової весни, коли дев'ятикласник Армін Залігер складав екзамен на атестат зрілості, він обрав собі таку тему для письмового твору: «Кожен наш вчинок повинен служити честі, якій у разі потреби ми без вагання, не змигнувши оком, віддамо в жертву й саме життя». Шість років тому Залігер беззастережно й з радістю приєднався до цього архіпатріотичного висловлювання другого за рангом апостола нацистів; хвацько клацнувши закаблуками й випнувши груди, він повісив усе своє почуття й розуміння честі на дубові поперечини свастики, наче свіжу кров'яну ковбасу для коптіння. Та нині він бачив, що ця коптільна хрестовина вже добряче обгоріла в полум'ї війни. А надто та її частина, на котру він повісив свій, як гадав тоді, здоровий глузд. Тепер вона здавалась йому зовсім обвугленою. Тепер розум краще було почепити на міцний гак сумніву, скепсису, тверезості. Але куди ж дітися з почуттям честі й вірності?

Капітан уважав, що його німецька й офіцерська честь уже очистилась від скомпрометованого духу свастики. І тому його сповнювала певність своєї безмірної переваги над цим паном Гейером, якому він збирався писати. «Такі напівосвічені люди, — думав Залігер, — все життя знаходять утіху в висококомовних словах, прикидаючись, ніби справді розуміють їх». Тому він вирішив удовольнитись у своєму листі шаблонним виразом «духовні якості» і писав далі так: «...котрі дають нам силу, не похитнувшись, із властивою нашому народові честю й вірністю, віддати й своє життя».

Сумління своє Залігер заспокоїв згадкою про батька. Той

і штурмовиком не був, а тільки членом «Кіфгейзербунду»¹; і фабрики не мав, а тільки аптеку «Три маври» у Рейффенберзі; і «Штучного меду Гейера» не продавав, а тільки — поряд із звичайними ліками, — «Універсальні заспокійливі каплі Залігера», власний виріб з запатентованою фабричною маркою — три маври в барвистих тюрбанах. А проте він теж знайшов би втіху в таких словах, крім хіба трохи нескромного виразу «не похитнувшись». Для матері треба було б додати іще щось окремо, щось про гордість великострадного материнського серця і таке інше...

За останній тиждень, хоч як не хотілося Залігерові признатись собі в цьому, він уже набув неабиякої вправності в писанні цих прикрих листів.

Тільки один не давався капітанові — лист до Гільди Паніц у село Рорен. Ну що ти напишеш двадцятирічній дівчині в такому випадку? Власне кажучи, він і не повинен писати їй. Його обов'язок — сповістити дружину або законного опікуна. Але дрезденські власті досі не спромоглися призначити рядовому підсобної служби Рейнгардові Паніцу законного опікуна. А тепер він йому вже й не потрібен. Але ж проста людська пристойність вимагає допомоги сестрі загиблого пережити втрату останнього з рідних. Адже це справді дуже сумний випадок. Тут треба знайти скромніший тон. І капітан писав: «...Проте в тяжкому горі, яке спіткало Вас, шановна фрейлейн Паніц, усе ж таки є щось, що може втамувати біль: почуття глибокої спільності долі з нашим народом. Усім нам доводиться тепер готуватись до найтяжчих і найсуворіших випробувань...»

І знову його перо зупинилось. Коли розвіюється туман, усе стає виразнішим — не тільки для нього, а й для інших. Щойно написане ним можна витлумачити й так: «Утішся, дівчино, не тебе одну нині спіткало таке; всім нам тепер треба готуватися до найгіршого...» А що, коли на лихо цей лист потрапить у руки якомусь інтриганові? Той же почне з Залігером таку саму гру, як сьогодні обер-фенріх з Руді Гагедорном. Ні, такої сентиментальності не можна собі дозволити. Треба взяти сентименти під контроль розуму, треба заборонити їх собі.

Краще цього листа не писати зовсім. І Залігер подер аркуш на дрібненькі клаптики. Адже він і так зробив більше, ніж треба: дав Руді Гагедорну двогодинну відпустку, щоб той

¹ Об'єднання спілок колишніх військовослужбовців.

відвідав дівчину. Це найпростіший і найгуманніший вихід. Руді заспокоїть її кількома екзальтованими словами, від такого молоді дівчата швидко втішаються...

Залігер відчув навіть якусь гордість від цього свого гуманізму з-за чужої спини. І в цю мить у двері хтось двічі різко постукав. Залігер, подумавши, що то денщик або ефрейтор-писар з батареїної канцелярії, сердито гукнув:

— Пізніше!

Але той, що стукав, був уже в кімнаті. Він відказав:

— Та вже й так запізно, пане капітане.

Залігер рвучко обернувся й побачив перед собою якогось зовсім незнайомого чоловіка в потертій темно-синій куртці. Обличчя в цього чоловіка було змарніле, невиспане, тільки очі ясні, в них світилося щось: пильність, воля, твердий намір,— щось не вороже, але небезпечне.

— Наскільки я можу пригадати, я вас до себе не запрошував,— різко сказав Залігер. Він пошкодував, що скинув пояс із кобурою й залишив його в сусідній кімнаті, де стояли ліжка й одяжна шафа.

Непроханий гість, очевидно, не мав наміру відрекомендуватись.

— Я бачив, ви готуєте свою батарею для останнього бою,— сказав він трохи протягло.

— А ви що, прийшли мене вчити, як це краще зробити? — спитав у відповідь Залігер тим самим крижаним тоном. Він справді не знав, що йому думати про незнайомого. Може, це просто якийсь войовничий балакун з не взятих на фронт робітників брикетної фабрики, що прийшов поділитися з ним своїм досвідом артилериста в підготовці позицій до наземного бою? Якийсь щиронімецький патріот, що досі вірить у перемогу й прийшов до нього з чесним наміром допомогти йому правувати зламаним стерном? Але для цього в нього надто розумний вигляд.

— Ні, я прийшов спробувати відрадити вас від цього безумства, пане капітане. Бо це ж безумство. Адже ви солдат, а не авантюрист. Скільком нашим юнакам ще доведеться накласти головою ні за цапову душу? Адже вони нам ще потрібні будуть, пане капітане, і...

— Хто ви такий? — різко урвав його Залігер.

Чоловік так само стояв за крок від дверей. Стояв, наче врісши в землю, і дивився на капітана спокійно й пильно. Від цього погляду Залігера охопила якась розгубленість, і він, не чекаючи відповіді, ще сердитіше вигукнув знову:

— Хто ви такий, я вас питаю?!

І, підвівшись, схопив трубку польового телефону, що стояв у нього на столі.

— Я можу показати вам свої документи,— відповів невідомий і сунув руку в кишеню куртки.— Але що скаже вам моє прізвище? Те, що я хочу вам сказати, більше говорить про мене. Пане капітане, якщо ви зі своїми гарматами вступите в наземний бій, американці всіх нас тут із землею змісять.

Хоч настійливість невідомого була видимо приязна, Залігер не змінив тону.

— Хто ви такий і хто послав вас до мене? — спитав він знову.

Невідомий відповів:

— Сьогодні в Райні одна молода жінка викинулася на брук з вікна третього поверху. Там, нагорі, лежали в ліжку її діти, мертві. Обстріл з літаків... Багато людей послали мене...

Залігер поклав телефонну трубку, так і не покрутивши ручки, щоб викликати канцелярію. Цей чоловік зовсім не щиронімецький патріот. Він тримає праву руку в кишені куртки. Звичайно, там у нього пістолет, подумав Залігер. І те, що він тепер збагнув, при всій своїй логічності здалось йому таким небезпечним і безмірно обурливим, так уразило його самолюбство, що він мало не втратив самовладання. Адже цей чоловік перед ним, німець, очевидно робітник, утілює в своїй незворушній упевненості іншу силу. Отже, в Німеччині вже є інша влада, яка, перше ніж давню владу поклали в могилу, вже наважилась вийти на вулицю, добралась навіть до кабінету командира батареї й тут безсоромно намагається під маскою розсудливості нав'язувати йому карколомні ухвали.

— Ви зрадник...— розгублено просичав Залігер.

— Я не хочу бути боягузом, пане капітане, і злочинцем перед своїм народом,— суворо відповів невідомий.

Тоді Залігер квапливо крутнув ручку телефону, раз, удруге, втретє, й схопив трубку. Чоловік стояв перед ним, як статуя. Та ось він зрушив з місця, ступив два кроки до капітана, вийняв праву руку з кишені, підніс до очей Залігерові витерту особову посвідку й сказав так само неквапно:

— Ніщо не заважає вам наказати арештувати мене як так званого зрадника... Ось моя посвідка з роботи. Моє прізвище Фольмер, працюю в кар'єрі «Фенікс», живу в Рорені...

Залігер знову кинув трубку на телефонний апарат.

— Ваші підлеглі непоганої думки про вас, пане капітане.

Але я, здається, помилився, вирішивши, що зможу відрадити вас від цього передсмертного безумства хоча б у ваших же власних інтересах. Знаєте, мені довелося пробути певний час в одному місці, де були великі залізні ворота і на них ковані з заліза ж літери: «Кожному своє». Ці ворота незабаром відчиняться...

Залігер не міг витримати ясного погляду гостя. Він відійшов до вікна й став там, нечемно повернувшись до чоловіка в синій куртці спиною. Перед очима капітана була дорога, що проходила з Райни повз батарею на захід. На позиціях батареї піднімались і опускались довгі гарматні стволи. Обер-фенріх знову заходився муштрувати обслуги. «Ти не маєш права упокоритись перед цим чоловіком, ні в якому разі»,— гула в Залігеровій голові думка.

— Тепер вітер повіє з іншого боку,— промовив чоловік у нього за спиною.— Подумайте-но, що буде далі, пане капітане. Отому патлатому, що висить у вас над столом, уже припікає. Скоро він і зовсім спечеться. Тоді й ще де з кого за все питають. Вас нам було б трохи шкода, капітане Залігер, але...

Чоловік не договорив. Залігер чув, як він обернувся, ступив до дверей, вийшов. Його кроки завмерли на сходах.

Залігера всього пройняло морозом. Він знав, що це страх, нерішучість, деморалізація. Але він не зробив нічого, щоб затримати, арештувати свого гостя. Він підійшов до курильного столика, по дорозі копнувши ногою кошик для паперу, запалив сигарету й знеможено впав у зелене крісло. Сигарета відгонила цвіллю. В голові злегка паморочилось. Символічний годинник на столі раптом зацокав несамовито швидко й гучно. На склі над світним циферблатом фосфоричними зигзагами, як на екрані радара, горів відблиск вечірнього сонця. Все навколо Залігера закрутилось: портрет Гітлера, і демонічні пики масок на стіні, і товстий мопс, що клав яйця, і червоні та жовті маки на строкатих шпалерах, і ядуче-зелені крісла...

Нарешті капітан зусиллям волі вгамував свої нерви, підвівся й загорлав на весь будинок, кличучи денщика:

— Малі, злидото циганська, де ти там хропеш! Звари мені кави, міцної чорної кави!

Коли денщик приніс каву, Залігер уже знову скорчився в кріслі, стиснувши пальцями скроні, землисто-сірий на виду. Його мучив нестерпний головний біль.

— Візьми олівець! — накинувся він на Малі.— Там на столі блокнот, запиши: Фольмер, кар'єр «Фенікс», живе в Рорені...

Розділ шостий

Інтимну зустріч у «бунгало», дружню лекцію на тему: «Як викрутитися з цієї останньої халепи», що її капітан збирався прочитати Руді Гагедорну за пляшкою абрикосового бренді, довелось поки що відкласти. Надвечір з дивізіону було одержано наказ про бойову готовність. Усі, від командира батареї до наймолодшого підсобника, мусили цю ніч лишатися біля гармат. Згідно з наказом, дві третини обслуг мали перебувати в повній бойовій готовності, решта — спати біля своїх гармат. Бо в найближчі години можна було сподіватись появи ворожих танків.

Залігер марно силкувався одержати по телефону точніші відомості про місцеперебування передових американських частин. Опергрупи дивізіонного та, мабуть, і полкового штабу, здавалося, зовсім не орієнтувались в обставинах. Надійної розвідки, очевидно, вже не існувало. Той штабний лейтенант, що завжди мав найсвіжіші відомості, сказав капітанові:

— Американці зараз стоять з своїми прасами кілометрів за тридцять перед нами, азимут — нуль цілих пшик десятих. Досить їм натиснути добре газ, і десь за півгодини вони будуть тут, коли не трапиться ніякої завади на дорозі. А тоді — ні пуху вам ні пера, пане Залігер! Наш старий сам поїхав на розвідку, взяв у машину три фаустпатрони й шість плиток шоколаду від нервів. Усе.

Що ж, це теж інформація.

Після оголошення наказу по дивізіону весь персонал батареї — і молодих солдатів та підсобників, і навіть небагатьох бувалих кадровиків — опанувало тривожне безсоння. Хоч ті, кому дозволили спати, забрали з бараків свої солом'яники, перенесли їх у траншеї й понакривали траншеї плащ-палатками або дошками й землею, та ніхто з них не спав. Люди купками стояли в гарматних окопах, спершись на холодний метал лафетів і стволів, піднявши коміри шинелей. На обличчях, затінених низько насунутими касками, примарно світились білки очей. Усі розмовляли притишеними голосами, наче остерігаючись, щоб не почув ворог: хвалилися своїми подвигами або розповідали масні анекдоти. Дехто весь час мовчав, дивлячись на заряджені й розкладені по брустверах гвинтівки, на чорні сталеві тіла й латунні, з матовими відблисками місячного сяйва, гільзи напівбронебійних снарядів, частина яких була вже вийнята з ящиків і лежала наготові. А інші то пильно дивились у біноклі чи простим оком на захід,

то прикладали вуха до землі; всі раз по раз курили, прикриваючи жарину сигарети рукою, і частіше ніж звичайно бігали до вбиралень. Біля тринадцятої гармати хтось голосно завів солоденьким тенорком пісню: «Найостанніша ні-і-ч...» Напевне, в них там була горілка. Та зразу ж інший голос засичав на співуна: «Заткни пельку!» На околиці Райни займали позицію недобитки якоїсь роти ландверу¹. Чути було, як вони бряжчать лопатами, ламають паркани, спилкують дерева. Лаялись і голосили з жалю за своїми садочками якісь бабусі. Раз долетів грайливий жіночий виск, за ним хрипкуватий чоловічий сміх. Над ратушею в Райні час від часу спалахувало тьмяне червонувате сяйво. Видно, там у котельні центрального опалення розвели справжнє пекло; напевно, палили папери, і полум'я вихоплювалося з димаря. Іноді з нього шугали вгору рої іскор. Де-не-де над селянськими хатами теж клубочився в сірому світлі ночі дим з коминів. Звідти часом долиняло пронизливе передсмертне верещання свиней, яких похапцем кололи, розбирали й засолювали. На обрії з заходу раз по раз блимало. Ніч шепотіла, скрикувала, мигала блудними вогниками, наче в джунглях, таємнича, сповнена небезпек, звабна. Часом повів вітру доносив від вбиралень запах хлору.

Солоденького тенора біля тринадцятої гармати ніяк не могли втихомирити. Він весь час заводив сентиментальні арії та романси, і весь час його перебивали. Ось він добрався до «Трьох лілей».

— «Якщо умру я ни-и-ні,— співав він,— життя скінчу сумне...— Та раптом сам притишив голос і млосно затьохкав:— Поховають друзі ми-и-лі вдосвіта мене...»

— Тра-ля-ля-ля-ля, тра-ля-ля-ля-ля...— триндикали, підспівуючи, зенітники.

Тепер їм уже не було потреби стримуватись, бо до їхнього гурту приєднався обер-фенріх. Фон Корта, вибираючи собі компанію, завжди керувався одним принципом: «Там, де п'ють, не бійся поруч сісти...»² Де серед обслуги кружляла пляшка, там неодмінно як з-під землі виринав «Паганіні». На спиртне в нього був собачий нюх. Але приймали його до гурту без великого захвату, бо він завжди випивав левову

¹ Підрозділи зі старших призовних контингентів, призначені тільки для служби на території Німеччини.

² Перефразоване прислів'я:
«Там, де спів, не бійся поруч сісти;
До пісень лихий не має хисту.»

пайку, не зважаючи на інших. А коли хто-небудь дозволяв собі бодай найменший протест або фамільярність, він примушував його виконувати вправу «падіння вперед зі сплеском у долоні й опорою на руки», при чому вже не один п'яний повибивав собі передні зуби. І навіпаки, Корта вдоволено гмукав, коли захоплювались його здатністю багато випити або в якийсь інший спосіб лизали йому п'яти.

Залігер, що перебував у командному бліндажі, біля приладу керування вогнем, занепокоївся, що обер-фенріх може допитися до безтямної відваги, небезпечної в таку годину. Тому він по телефону викликав Корту й наказав йому супроводити його під час контрольного обходу батареї. Той попрощався зі своєю компанією, нагримавши на одного ефрейтора, того самого сентиментального співуна:

— Одягніть каску як належить, ви, тип!

Типами він називав солдатів, коли був розлючений. Тепер Корту розлютило те, що Залігер відірвав його від пляшки, а до того ще й заборонив спиртні напої до особливого розпорядження.

Під час обходу, що відбувався в цілковитій мовчанці, Залігер і Корта раптом почули гудіння моторів. Гудіння те наближалось дорогою, що вела з заходу повз батарею до Райни. Капітан зразу сплигнув у найближчий гарматний окоп, начепив на шию ларингофон і наказав переднім чотирьом гарматам відкривати вогонь, як тільки вони точно розпізнають ворога. Корта в ту ж мить кинувся бігти до передніх гармат, обладнаних для наземного бою. Він не хотів прогавити хоча б запізнілі геройські лаври. Залігер почув у навушниках по черзі рапорти чотирьох командирів гармат, у тому числі й Гагедорна: «Антон» зрозумів... «Берта...» «Цезар...» «Дора» зрозуміла...»

Гагедорн доповів перший:

— Ціль розпізнано: німецькі автомашины, три «боксери» з броньованими чотириствольними легкими зенітками на причепах.

І справді, скоро всі впізнали маленькі всюдиходи по скошених тупих рилах радіаторів. До того ж вони їхали з увімкненими підфарниками. У Залігера відлягло від серця, але мовчазна лють Корти ще зросла, бо ж він пробіг даремно майже цілих двісті метрів.

Навпроти чотирьох передніх гармат машини зупинились. З першої виплигнув якийсь високий, кремезний чолов'яга. Корта рушив назустріч і, підійшовши, побачив перед собою офіцера в довгій шубі й недбало заломленому кашкеті. Під

срібним орлом на кашкеті поблискувала кокарда з черепом і кістками, а між петлицями гауптштурмфюрера СС — рицарський хрест. Коли обер-фенріх побачив усе це, до його люті долилася ще краплина озлоблення з давніх ран самолюбства. Свого часу він зголошувався добровольцем до бойових частин СС, але йому відмовили, бо при перевірці виявилось, що один з його предків узяв собі за дружину мадярку, в жилах якої, ймовірно, текла циганська кров. І тепер усі його почуття відбилися у привітанні. Він тільки сухо вклонився й відрекомендувався по-старосвітському гаркаво, підкреслюючи своє дворянське походження.

— Фон Корта.

Есесівець зміряв поглядом цю кумедну постать і спитав, навіть не відповівши на холодно-ввічливий уклін:

— Що, в вас тут усі так хрокають? Де ваш старий?

Обер-фенріх фон Корта, ображений до глибини душі, вирішив не принижувати більше свою гідність до розмови з таким «диким кабаном», як він у думці охрестив есесівця. Він крутнувся й хотів на знак свого протесту, гордовито випроставшись, піти геть. Але есесівець повернув голову до вкритого брезентовим верхом кузова своєї машини й гукнув:

— Гей, хлопці! Тут якийсь шмаркач зенітник не хоче з нами розмовляти!

Відразу з кузова вискочили один за одним четверо здоровенних гевалів, войовничо ревнули щось на зразок: «Ану, де ця свиня?» — і, взявши автомати напереваги, загородили дорогу обер-фенріхові. Вкрай розлючений Корта, захлинаючись, закричав до гауптштурмфюрера:

— Я вам цього не подарую! Я поскаржусь на вас вашому командирові!

Есесівець устроїв у кутик уст сигарету, сягнув рукою в глибоку кишеню шуби, знайшов там запальничку, клацнув нею, смачно затягся і, випускаючи ротом і носом дим, сказав:

— Ого-го! Може, ще де-небудь свербить?

Охоронці заіржали, мов жеребці. Корта не наважився більше протестувати і знову хотів іти, але, тицьнувшись в один, у другий бік, побачив, що його замкнули в тісному квадраті з чотирьох автоматів. Так він тупцявся мало не цілу хвилину. З двох інших машин теж позлазили есесівці і аж ляскали себе по стегнах від захвату. Обер-фенріх, ніби шукаючи допомоги, зиркнув у бік найближчої гармати, побачив метрів за десять від себе непорушні силуети над

бруствером, упізнав Гагедорна і мало не луснув від люті, подумавши, що цей дівочий розрадник, цей потайний скиг-лій, якого він кілька годин тому топтав під ноги, тепер сам на всю губу втішається сценою його приниження.

Гауптштурмфюрер нарешті відкликав свій бандитський ескорт, сказавши:

— Відпустіть уже пана обер-фенріха з богом, хлопці. Хай простує своєю дорогою. А ми присоромлено підемо його слідами... — І, звернувшись до Корти, додав: — Я хотів бачити вашого командира, якщо ваша ласка пригадати це...

Обер-фенріх мовчки пішов попереду, гордо випроставшись, із виглядом ображеної гідності. На активніший протест цей пиховитий дворянчик не спромігся. Його натурі більше відповідало вилити потім свою безсилу лютю на свідків його приниження, особливо на цього банькатоного новоприбулого унтер-офіцера. Привід завжди знайдеться.

Розмова, яка через кілька хвилин відбулась між Залігером і кавалером рицарського хреста, була коротка й чисто ділова за змістом. Гауптштурмфюрер, не пред'являючи ніяких документів, послався на нібито надані йому командувачем армії повноваження — організувати спорудження позицій круглої оборони й гнізд опору в цьому сприятливому з тактичного й оперативного погляду районі, біля важливого шляху державного значення, у «важкодоступних», за його висловом, відвалах кар'єрів — на той випадок, якщо не вдасться утримати фронт на всьому протязі, хоч, само собою зрозуміло, треба намагатись утримати його, не шкодуючи сил і жертв. У відповідь на зауваження Залігера, що в оточенні, без довозу боєприпасів і продовольства, без санітарної служби, у відвалах пощастить протриматися щонайдовше два-три дні, — есесівець почав говорити про партизанську тактику, про озброєну до зубів армію, яка скоро проб'ється на допомогу їм з Баварії, і про не виключену, зрештою, необхідність під час цього періоду запеклих партизанських боїв свідомо, не змигнувши оком, принести своє життя в жертву вірності до останнього подиху...

За цими — ах, якими знайомими! — гучними словами, очевидно, стояла божевільна рішучість. І Залігера раптом напад нервовий тик; раніше він помічав таке в себе тільки після перепою. Щоб приховати цю ознаку глибокого душевного знесилення, він низько нахилився над топографічною картою, що її розстелив перед ним на столі есесівець. На цій карті вже були нанесені серед териконів три червоні кола — майбутні кругові позиції й гнізда опору, які вже мали пишномовні

назви: «Замок вікінгів», «Скеля вовченят», «Вотанова¹ печера».

— Скільки молодих солдат у вашій обслузі? — спитав гауптштурмфюрер, який сам мав не більше тридцяти років, хоч його робили старішим цупкі чорні вусики, що смикались, коли він говорив.

— Близько сімдесяти п'яти процентів,— відповів Залігер.

— Добре. На цих вовченят уся наша надія. Кожна війна, друже мій, вирішується, зрештою, потенціалом юнацького запалу, що зневажає смерть. Якби німецьке військо у вісімнадцятому році не було розкладене зсередини, якби живий був дух Лангемарка...² Та що там говорити, ви й самі знаєте. Але вдруге з нами цього не станеться. Наші юнаки дістали в гітлерюгенді чудове виховання. І тепер вони своїми грудьми загородять батьківщину. Стійкості в них можуть повчитись і старші. Треба тільки вміти повести їх за собою.

А коли Залігер затямив собі координати «Вотанової печери» — позиції, призначеної для відступу його батареї,— есесівець зненацька спитав його:

— Помічали ви якісь ознаки занепаду бойового духу на вашій батареї або в цьому селищі? Я жду від вас відповіді чесного офіцера, пане капітане! Уражені члени ми відінемо від тіла! Сьогодні вранці мої хлопці заплали трьох мерзотників, що хотіли нищечком утекти додому, до своїх задрипанок. Теліпаються тепер з висолопленими язиками на одній гілляці. У мене суд короткий. Ну? Що ви можете мені сказати?

Залігер, судомно наморщивши лоба, стримав зрадливе сипання повіки. Тепер треба було дивитись есесівцю просто в очі. І він відповів:

— На моїй батареї ніяких подібних ознак не було. За це я ручуся. Що робиться в Райні, я не знаю. Нічого підозрілого я не чув.

Та голос його звучав надтріснуто, наче в нього пересохло в горлі. Есесівець на мить насторожився, пильніше глянув на Залігера й сказав, наголошуючи кожне слово:

— За вашу батарею ви мені відповідаєте особисто, пане капітане. Зрозуміло?

Залігер хотів сказати: «Так, я зрозумів»,— але затримав-

¹ Вотан — верховний бог у давньогерманській міфології.

² Місто в Бельгії, біля якого в жовтні 1914 року німецькі добровольчі частини штурмували позиції англійських військ.

ся з відповіддю на секунду довше, ніж слід, і есесівець почав знову:

— Ми будемо підтримувати вас вогнем у бою з піхотою. Якщо побачимо у вас на батареї білу ганчірку, ми вам таке покажемо, що з вас пір'я полетить! Ви мене зрозуміли?

Тепер Залігер уже відповів, що зрозумів.

Есесівець згорнув карту й сказав:

— Я вас про все поінформував. Вважайте мою інформацію наказом. Хайль Гітлер!

З цими словами він повернувся й пішов. Його висока, кремезна постать ледве протиснулася у двері бліндажа; він збіг по сходинках нагору й у супроводі свого ескорту з чотирьох чоловік, яких він узяв з собою, очевидно, з обережності, попрямував до машин, метляючи полами довгої шуби.

Залігер, що теж вийшов з бліндажа, стояв і дивився йому вслід. Він думав: «Звичайно, ти хижак, просто хижак. Зблизька навіть чутно твій гострий сморід м'ясожера. Але все-таки ти гарний, сильний хижак...» Тепер, коли його знов узяли в давні шори сліпого послуху, він уже шкодував, що не наказав заарештувати чоловіка, який приходив по обіді до нього в «бунгало».

Коли до нього підійшов обер-фенріх і, слово за словом, почав скаржитись на «нечуване хамство» есесівця, Залігер відповів йому:

— Любий мій, ми ж не на придворному балу в Відні. Там, може, й кращі манери. А нам тепер треба готуватися до життя у «Вотановій печері». І в цьому, мушу сказати, теж є якась своя принада. Але облишмо жарти...

І Залігер своєю чергою віддав обер-фенріхові потрібні накази. Вислухавши його, Корта знову сказав:

— Я ніколи не звикну остаточно до манер імперських німців.

Інших заперечень проти божевільного наказу і в нього не знайшлося. Але, хоч Залігер і приховав від нього запитання есесівця про деморалізацію, Корта знов завів мову про нового унтер-офіцера, почав говорити, що з такими скигліями, з такими потайними невірами не слід панькатись, бо вони можуть доценту розкласти персонал. Найкраще було б усе-таки подати офіційний рапорт до дивізіону. І він ще подумає над цим.

Залігер не відповів. Він вирішив, що його мовчання тепер буде найкращим захистом для Гагедорна, й сказав тільки:

— Я прошу вас, Корта, заступіть ви на перше чергуван-

ня. Поки не знялася буча, ми можемо змінювати один одного що дві години.

І пішов у бліндаж.

Обер-фенріх, очевидно, ще не усвідомив, що вони вже перебувають у надзвичайному становищі, що бюрократія військових трибуналів уже перемкнулась на несамовиту квапливість военно-польових законів. У таких ситуаціях завжди судять по поведінці солдата в останній день. Коли Гагедорн у бою, що його можна було сподіватись у найближчі години, не сплонує, то він зможе просто посміятись із звинувачень Корти. Адже це, по суті, звичайнісіньке прискування до слів.

Щоб дати Гагедорнові нагоду для такого виправдання, Залігер і послав його на передову позицію. Спочатку він хотів залишити його при собі як унтер-офіцера для особливих доручень. Але це, безумовно, ще дужче розвередило б жовчність Корти. Відтоді як у лютому впав Будапешт і радянські війська невтримно ринули на Відень, відтоді як родовий маєток сім'ї фон Корта біля угорського кордону став здобиччю полум'я, в убогому мозку обер-фенріха заблмала думка, що він сів не на того коника. І відтоді його примхлива вдача стала просто нестерпною. Цей Циган, як прозивав його дехто з офіцерів, залюбки віддав би всіх отих лайдаків, солдатів і унтер-офіцерів, до трибуналу, бо це ж вони через свою безголовість не зуміли зупинити війну перед ворітьми його родового гнізда. Але при всьому своєму безмірному егоїзмові й дурості Корта все-таки був не такий дурний, щоб передчасно скочити з хибно обраного коня й скрутити собі в'язи. «Як дійде до того,— думав Залігер,— то він і у «Вотановій печері» варитиме свою смердючу юшку з ненависті й злоби. І цим він здобуде прихильність чорного хижака; ще, чого доброго, зіпхне мене й сам стане командиром батареї. Бо в мене не стає снаги опиратися тверезим думкам. Це виявилось сьогодні вдень, коли на мене насів той суб'єкт у синій куртці. А в півмороці «Вотанової печери» кожна твереза думка, навіть невисловлена, зрадливо світлитиметься. Власне, треба було б якийсь чкурнути в куці, коли діло дійде до «Вотанової печери». Але це виключено. Я не можу покинути батарею напризволяще. Єдине, що я можу зробити, це здати її американцям. Але це теж виключено. Бо тоді хижак стрибне мені на спину...»

Сон не брав капітана. Він уже не вбачав нічого романтичного в лежанні на голих дошках стола, з протигазом замість подушки. Крім нього, в бліндажі було ще двоє теле-

фоністів, обидва кадрові обер-єфрейтори. Залігер наказав перенести комутатор сюди, до командного бліндажа. Телефоністи, напевне, думали, що «старий» спить. Вони пошепки розмовляли про інтимні родинні справи.

— Моя оце четвертого народила,— сказав один.— Ми ніколи не хотіли мати так багато дітей, у нас же не так, як у католиків... Але як приїдеш у відпустку, накинешся на жінку, як голодний на хліб, і вона в тебе тане, як віск у руці...

— А ми все-таки стримували себе,— відказав другий, що набивав куценьку люльку.— Діти під час війни — невелика радість для жінки, тільки клопіт та страх. Правда, тепер їй уже нічого не треба боятись... І так біда, й так біда...

Озався перший:

— І от тепер маєш четверо тих галченят жовтодзьобих, дивишся щодня на фотокартки, і просто не віриться, що то твої. Та й як же ти визнаєш напевно, чи вони справді твої?

Потім знову другий:

— Що ж удієш, Гансе. Ніхто ще не видав такого закону, щоб батьків родин під час війни не гнали на фронт.

— І ти думаєш,— жваво сказав перший,— що її хоч трохи роздало шир після чотирьох дітей? Ані на волосинку! І досі струнка та пружна, як молода дівчина... Я повинен лишитися живий. У мене є талісман, миртовий букетик, той самий, що вона мені встромила в петлицю, як ішли до шлюбу, шість років тому. А ти віриш у такі речі?

Другий відповів лагідно-насмішкувато:

— З чотирма дітьми на шиї твоїй жінці нелегко буде знайти нового годувальника... Так що краще не вистромляй своєї довбешки далеко з окопу, коли засвистять кулі...

На комутаторі клацнув клапан. Залігер почув, що говорить начальник зв'язку з штабу дивізіону, той самий лейтенант, який завжди мав найсвіжіші новини. Він викликав обер-єфєрїха у приватній справі. Телефоністи підключили його до приладу керування вогнем. Зразу ж озався Корта. Залігерові було добре чути голоси в комутаторі: «Алло, Корта, мій шляхетний друже! — кричав лейтенант.— Останнє повідомлення: росіяни все-таки набралися нахабства й зайняли Відень. Мені дуже шкода, але нічого не вдієш. Нагадую про наше парі: дві пляшки «Енсі». Мое шанування... А втім, ще одно: американці втратили свого найкращого скакуна. Помер Рузвельт».

— Ото мають клопіт,— сказав один з телефоністів, той,

що мав четверо дітей. Але другий не відповів нічого. Залігер не бачив, що він застережливо приклав палець до уст.

Рузвельт... Що їм, зрештою, Рузвельт...

Відень узято. Цього чекали вже кілька днів. Корта побився об заклад, що Відень візьмуть тоді, як рак свисне. Там, мовляв, стоять старі цісарські полки. Об Відень ще турки поламали зуби. І от настало тринадцяте квітня, наче навмисне тринадцяте... Залігер подумав: «А кого, власне, у великій Німеччині тепер іще турбує те, що велика Німеччина розсипається на порох. Кожен думає тільки про свою домівку та про власну шкуру». Так міркував Залігер, поки не здолав його чуткий сон, що мучив його навдивовижу виразними сновидіннями.

Він бачив перед собою обличчя Гагедорна, наче на мерехтливому великоплановому кінокадрі. В нього ті самі великі наївні очі. Але радість зустрічі в цих очах майже вмить згасає. «Чому ж це? Він подає мені руку. Рука холодна, чужа, потиск її млявий. Чи це його рука? Ні, це рука Леа. Я стою з Леа у високих дверях їхнього будинку на Трибратній вулиці. Я тримаю її руку в своїй. Рука Леа якась холодна, чужа, потиск її млявий. Нагорі старий Фюслер грає на своїй віолончелі. Жовта світляна пляма з вікна впала на брук... Уже пізно, дуже пізно для Леа. «Ти мусиш зрозуміти мене, Леа, ти мусиш, мусиш, мусиш... Уся моя кар'єра полетить на смітник. А я не створений для ролі трагічного героя. Я надто слабкий для цього, Леа... За інших часів, любя...»

«Ти принаймні зробив чесно, Арміне... Ти принаймні зробив чесно... Ні, не треба більше поцілунків, пусти мене... Пусти мене... Ох, Арміне...»

В жовтій плямі світла нерухомо стоїть якась людина. Це Руді. Я мушу підійти до нього. Адже він повинен зрадити, що ми нарешті зустрілись. Але у великих наївних очах Руді радість згасає майже вмить. Жовта світляна пляма на брукові теж гасне. Змовкає віолончель. Чому це Руді раптом опинився біля гармати? Куди поділась Леа? Адже вона щойно стояла у високих дверях на Трибратній вулиці...»

Залігер розплющує очі й упирається поглядом у колоди низької стелі. Звідкись здалеку долинає голос другого телефоніста:

— А моя дружина потонула біля Готенгафена. Одна жінка з Кенігсберга привезла цю звістку. В неї двоє дітей. Чоловік пропав безвісти. Якщо він не повернеться, я візьму її. Вона жінка охайна... Та й я роботи не боюсь. Ти взагалі розу-

мієшся хоч трохи на електриці? Бо тягання проводів — це так, забавка...

Телефоністи знову замовкли. Капітан перевернувся на бік.

«Будь же чесним, Залігер... Адже перед Леа ти був чесним. Чому ти не залишив Гагедорна при собі для особливих доручень? Чому ти не сказав обер-фенріхові: «Не робіть з мухи слона, добродію! За цього унтер-офіцера я ручуся. Ми з ним друзі ще з дитинства». Циган підбгав би хвоста. Він же боягуз. Перед рішучістю він гарчить, але відступає.

Признайся чесно: ти не хотів, щоб Гагедорн був біля тебе. Ти читав у його очах докір. Він не може пробачити тобі історію з Леа. Ти перехопив її в нього, і хоч був чесним перед нею, а все-таки підло зрадив її.

Признайся чесно: ти поставив Гагедорна туди, де небезпечніше, до передніх гармат, та ще й до крайньої від дороги. І якщо тобі завтра доведеться почути, що він загинув, ти зітхнеш із полегкістю. Тебе шпигне в серце, але ти зітхнеш із полегкістю. Людина може водночас стогнати й зітхати з полегкістю. І вона не буде при цьому нещирою. І стогін буде щирий, і відчуття полегкості теж. І якщо тобі колись доведеться почути, що Леа нема вже на світі, у тебе потемніє в очах, але в ту ж мить чорну ніч болю розітне падуча зоря полегшення. Ти проситимеш Леа, щоб вона простила тобі на небі, й радітимеш, що вона вже не зможе звинуватити тебе на землі перед людьми й твоїм сумлінням. Така вже природа в людини, — думав Залігер. — Вона може сама себе виправдати, бо в неї є дві душі. Якщо вона має хоч трохи розуму, то вона може поставити себе по той бік вини й спокути. І з цієї переваги мені треба скористатись...»

— Старий уже хропе, — сказав один із телефоністів, той, що хотів одружитися з жінкою пропалого безвісти. — Нарешті й йому забило памороки.

Другий, той, що мав удома четверо дітей, дістав з нагрудної кишені портсигар і відкрив його. У портсигарі не було ніякого курива, тільки загорнений у целофан сухий миртовий букетик із шлюбного костюма.

— Коли я дивлюсь на нього, — сказав він, — то твердо вірю, що не загину. А віра може багато зробити, Ервіне...

Перший добродушно засміявся.

— Тільки не твоїх чотирьох галченят. Їх ти, треба сподіватися, зробив сам, без допомоги святого духа...

Леа тієї ночі не могла заснути. Вона лежала в сніжно-білій лікарняній постелі. В палаті було тихо й тепло, майже

жарко. В радіаторі під широким вікном булькотіла вода. Від натертого до блиску темно-зеленого лінолеуму по-святковому пахло мастикою. На тумбочці біля ліжка Леа стояла ваза з яблуками й апельсинами, й хвилі тепла від батареї несли до неї пахощі фруктів. З самого дня визволення у Леа було таке почуття, наче тепер різдво. «Скільки світла, скільки світла!» — думала вона, хоч у палаті було темно, не горів навіть нічник. Але надворі, перед вікнами, світилися вуличні ліхтарі. А вікно не було затемнене. Автомобілі, що часто проїздили повз лікарню, їхали з увімкненими фарами. Дорога перед лікарнею збігала на гору, і, коли машина піднімалась нею, снопи світла з фар падали у вікно й на кілька секунд заливали всю палату. Тоді Леа виразно розрізняла на стіні репродукцію — «Мадонна з Ізенгеймського вівтаря», як люб'язно пояснила їй сестра Клеменція. З осяйної хмари лилося світло на Марію, що сиділа з немовлям на руках. Її ясне обличчя світилось по-земному щасливою усмішкою. І дитя в неї на руках, і бганки вбрання на колінах теж світилися. Далеко на задньому плані картини виднілось біло-пурпурове ложе. «Навіщо художник намалював на картині шлюбне ложе Марії? — думала Леа.— Може, тому, що в неї така по-земному щаслива усмішка?» Але всі думки Леа не тішили її. В грудях їй тисло, в серці кололо, на чолі виступав холодний піт, руки тремтіли. Часом їй здавалося, що серце зупиняється, іншим разом воно шалено калатало. Тоді Леа зводилась на ліктях і хапала ротом повітря. Лікарі казали їй, що треба лежати спокійно, не можна хвилюватися, що вона переможе «табірну хворобу», за їхнім делікатним висловом, і знову розцвіте. А сестра Клеменція сказала, що через два-три роки вже можна буде дозволити собі дитину. Лікарі й сестри завжди так добре втішають... Але справи її кепські. Адже в неї в ногах вода. І та вода піднімається вище й вище...

Леа відкинула ковдру, сіла, звисивши з ліжка ноги, й провела руками згори донизу по тонких, схудлих литках. Ступні були товсті, набрякли, набряк піднімався вище кісточок. «Піднімається до серця, — думала вона.— Не спадає, ні, піднімається. Ох, люди, навіщо ви ще мучите мене надією. Рятуюнок прийшов запізно. Соня померла вчора, Еліза позавчора, Мара, Лідія, Жакліна — всі вони померли після визволення. А як вихвалялася Жакліна, маленька офіціанточка з Парижа: «Allons ¹, тонконіжки, чого носи повішали!

¹ Тут — «веселіше» (фр.).

Життя повернулось! Через один місяць я буду робити променад на Рю Мадлен! Усі будуть дивитись, дивитись, о-ля-ля!» Навіщо дурити себе? Адже набряки піднімаються вище...»

На ліжку під другою стіною заворушилася Франтішка, подруга по нещастю, сільська дівчина з-під Праги — Францель, як звали її в таборі. Францель виживе. Вона теж худа, аж випирають клубові кістки. Але вона міцніша. В неї набряки відтухають.

Франтішка ввімкнула нічник.

— Що таке, Леа, що ти робиш? Тобі треба спати, більше спати.

— Та я зараз засну, ти не турбуйся. Мені чогось стало душно...

— Але ж ти плачеш, Леа! Ну чого ти, тепер же все гаразд...

— Так, я знаю, тепер усе гаразд. Я просто дурна. Спи, спи, Францель, погаси світло.

Але Франтішка встала й підійшла до ліжка Леа. Нічна сорочка на ній була така довга, що довелось піднімати її, щоб ступити ці два кроки.

— Як наречена,— пожартувала Франтішка, сіла біля Леа й накинула їй і собі на плечі вовняну ковдру.

— Ну-бо, Леа, помріймо трохи, як гарно буде, коли ми повернемось додому.

Але тепер, коли бажання й мрії стали майже дійсністю, Леа вже не могла гратися в цю невинно-веселу гру думок, що так часто допомагала дівчатам і жінкам у таборі пережити години розпачу. З очей у неї текли сльози.

— Ой, ти весь час плачеш за своїми косами! Таж і мої відрізали. Нічого, повідростають,— докоряла їй Франтішка.

Леа притисла під ковдрою руку до серця.

— Ет, навіщо мертвим коси!

Франтішка заперечила майже сердито:

— Які ж ми мертві! Ми ще видужаємо. Ти теж повинна хотіти видужати.

— Ой, годі тобі, Францель, я сама знаю...

— Що ти там знаєш! Де твій гребінець? Я зараз так причепурю тебе...

Не чекаючи згоди Леа, Франтішка взяла з шухляди в тумбочці гребінець і щітку, вмостилаь навколішки в ліжку за спиною в Леа й почала обережно зачісувати коротке, сухе чорне волосся, в якому вже блищали ниточки сивини.

Францель триндикала пісеньку, з якої Леа не розуміла й слова, і весь час сміялась та торохтіла, як сорока.

— Тобі треба пити багато теплого молока, Леа. Тоді в тебе знову будуть гарні груди. А на обличчя класти сир. З маленьких кісок великі виростуть самі. На, поглянь...

Франтішка вклала Леа в руку маленьке кишенькове дзеркальце. І Леа нарешті таки посміхнулась. За вухами в неї косо стирчали на боки дві куценькі, туго заплетені кіски, «мишачі хвостики». Франтішка глянула їй через плече в дзеркальце і вдоволено блиснула зубами. У неї були такі самі кіски-хвостики. До худих, постарілих облич дівчат — Леа було двадцять три, Франтішці двадцять чотири роки — аж ніяк не пасували зачіски школярок.

— Як обскубані гави,— сказала Леа.

— Кар-р, кар-р,— передражнила Франтішка.— Але ми ще станемо гарненькими квочечками.

Та Леа раптом споважніла, аж спохмурніла.

— Якщо я видужаю,— сказала вона,— якщо я, може, все-таки видужаю, то вже не зможу полюбити жодного чоловіка. Просто не зможу. Я й за всі десять місяців у таборі ні разу не мріяла ні про чоловіка, ані про дитину. Мені хотілось тільки самотності, десь на острові, де високі пальми, а в морі грають дельфіни, де не зустрінеш жодної душі.

Франтішка з досадою покрутила головою.

— Звідки в тебе такі дурні думки...

— Хіба ж я винна? По-моєму, наші думки від нас не залежать. Наші думки — як порох, що летить за вітром. Ми й самі — як порох, збитий вітром...

— А я весь час думаю про Карела,— відказала Франтішка.— Не може бути, щоб він загинув. Не може бути, щоб фашисти спіймали його. Він же мій. І весь час я думала про товаришів. Ти не знаєш, Леа, що це означає — товариші...

Леа випростала спину.

— Коли я видужаю, то житиму сама для себе. Я не хочу нікому нічим докоряти й не хочу, щоб хтось жалів мене.

— А кохати? — спитала Франтішка.

— Ні. Я вже не зможу. Присягаюсь тобі, я...

Франтішка раптом обома руками затулила подрузі рота.

— Не треба! Не можна присягатись, поки ти хвора. От коли ти видужаєш...

Леа повернулась до Франтішки й безпорадно глянула на неї:

— Як ти можеш мене зрозуміти... Ти ніколи мене не зрозумієш. Адже я... теж німкеня...

Погляд Франтішки став розгублений, потім чужий, зовсім чужий. Вона встала, втомлено почала палати до свого ліжка й погасила світло. Леа лягла й укрилась ковдрою. У вухах у неї гуло, як у порожній морській черепашці. Трохи згодом вона почувала наче здалеку голос Франтішки:

— Якщо ти хочеш бути доброю наполовину, то наполовину ти будеш фашист...

— Можна ж піти працювати в лікарню сестрою-жалібницею... — сказала Леа по довгій паузі. Коли промінь фари знову на кілька секунд осяяв палату, Леа побачила земну, щасливу посмішку Марії з немовлям. І в неї стислося серце. «Чи живий ще Руді Гагедорн?» — подумала Леа. І при думці, що його, напевне, вже нема на світі, їй раптом стало страшно.

Розділ сьомий

Унтер-офіцер Гагедорн стояв, зіпершись на лафет гармати, з ларингофоном на шиї й у навушниках — «висів на проводі». Свою обслугу, що складалася з восьми чоловік, він, крім двох «слухачів», відіслав у бліндаж, вихід з якого був прямо проти бічної станини. Кілька сходинок вели вниз до одвірка з обтесаних колод, завішеного плащ-палаткою. Свічка в бліндажі кидала бліду пляму на рябу коричнево-зелену тканину. Зсередини проривався притлумлений сміх. Зарядний розповідав про сім своїх наречених, описував без будь-якого сорому найінтимніші речі, смакуючи подробиці. Гагедорн і слухав, і не слухав. Це була вічна, невичерпна тема номер один. Але в цю хвилину вона була йому гидка. Він хотів побути на самоті зі своїми думками.

Зарядний, дев'ятнадцятирічний єфрейтор, худий і жилавий, як батіг, жевжик з близько поставленими рисячими очима й зі срібним ланцюжком на шиї, ще вдень запропонував своєму новому унтер-офіцерові дістати дві пляшки горілки по п'ятдесят марок пляшка, щоб той міг почастувати обслугу заради першого знайомства. Худий був своєю людиною у шинку в Райні. Він хвалився, що, крім семи своїх «наречених», угонобляє ще й шинкарку, яка, мовляв, має потребу в чоловікові, бо її старого забрали до фольксштурму.

Ще новобранцем Гагедорн відчував страх і огиду до таких типів, хтивих, як коти, і пронозливих, як три лихварі разом

узяті. Але за час війни він бачив їх стільки, лютеран і католиків, у низьких і високих чинах, що вже звик до них, врівав їхнім байкам хіба що на десяту частину й не так легко піддавався їм на гачок. Тому він дав худому дев'яносто марок і зажадав три пляшки. Той оскірівся майже весело й погодився, сказавши: «А ви реаліст, пане унтер-офіцере, зразу видно». Гагедорна ці слова здивували, навіть спантеличили, бо він не пам'ятав, щоб його коли-небудь так називали, та й взагалі не дуже часто чув цей вираз.

Тим часом з Гагедорна був якраз невеликий реаліст. Справжній реаліст мусить мати передусім три якості: він завжди вивчає те, що бачить, намагається збагнути його суть і практично застосовує здобуте знання в житті. Крім того, бувають два види реалістів: реалісти з характером і реалісти без характеру. В Гагедорна ж склався характер непоганий, але не сильний. Бо він хоч і мав очі, але не вмів з них користатись, і його почуття завжди (а тепер і поготів) були для нього тільки джерелом страждань. Так буває, коли людина вміє сяк-так розрізнити добро й зло, але надто неміцно тримається на ногах, щоб опиратися злу. Такі люди охоче вдаються в свого роду доморослу містику, ховаючись у ній від болісних прозрінь. Та коли вони опиняються в становищі, яке вимагає від них негайних і твердих постанов, їх може раптом охопити страшна туга від того, що вони зрештою виявились пустоцвітами,— невимовна, смертельна туга, бездонна світова скорбота, що з якоюсь витонченою самовтіхою віддає розум і волю на поталу розпачеві. І якщо тільки ця безпорадно-самотня туга справді щира, то вона дуже скоро скочується зі своєї стрімкої вершини або в безодню смерті, або на другий бік — на каменисті схили життя, де вона, беркицьнувшись кілька разів, знову зводиться на ноги звичайно вже в формі цинічної або містичної жадоби влади і з фанатичною готовністю стає співучасницею кривавих злочинів. Та коли ця реалістична щиронімецька скорбота починає шукати своє справжнє коріння, їй доводиться повернутися до людей, речей і прозрінь, які відкривають перед нею життя, прекрасне багатство людської природи. Правда, і тоді ще не можна твердити, ніби щира німецька душа вже врятована віднині й довіку. Іноді минає ще чимало часу, поки прагнення до реалістичного осмислення життя обламає свої містично-вірнопіддані роги об дійсність і дійсну свободу й стане практичною, гуманною, твердою розсудливістю.

Так само й наш унтер-офіцер, що стоїть он, зіпершись на

лафет, і снує плетиво похмурих думок, іще не скоро зуміє очистити своє, по суті, добре зерня від твердої шкаралупи, в яку він — почасти з власної волі, почасти з примусу — дав його замкнути.

Гагедорн був злий на свою долю, що в ту саму мить, коли він почув про смерть Леа, поставила на його шляху іншу дівчину. Він злий був і на своє змізерніле почуття, що дозволило цій іншій так просто перекинути уквітчаний трон Леа, стати своїми грубими черевиками на осиротіле священне місце, сказати: «Сховайся, Руді, я допоможу тобі». Любов умерла, хай живе любов! Ні, так швидко це не робиться. «Може, ти й заміна, Гільдо, але не наступниця. Така, як Леа, зустрічається тільки раз у житті. Ти кажеш, що я дурний, хоч і добрий. Сміхота... Я вже побував у таких бувальцях, які тобі й не снились. Тільки мені й цього замало; оце-то й погано... Мені стало шкода тебе, я хотів тобі допомогти. А ти вивертаєш усе навиворіт, хочеш допомогти мені. Я від тебе в тисячу разів старший, у тисячу разів розумніший. Спаде ж таке на думку, наче малому дівчиськові: «Сховайся, Руді...» Тепер тільки мертві можуть сховатися від розплати. Мертвим випала краща доля. Як обурився тоді Залігер цими словами! Коли я повернувся з Рорена, він ще раз застеріг мене щодо обер-фенріха: «Він на тебе чогось особливо в'ївся. І досі бубонить про рапорт. Витри з фізіономії отой свій песимізм, бо пропадеш. Я нічим не зможу тобі допомогти, Руді...»

Звістка про смерть Леа, пригода з Гільдою, сутичка з обер-фенріхом — цей потрійний нервовий струс ніби свинцем налив усе тіло Гагедорна. Він не міг пояснити собі, звідки цей тягар, він тільки тупо відчував, що прорвалась та тверда шкура, яка так чудесно наросла в нього на душі за час війни, відчував, як вичерпується судомна наснага, що огортала й захищала його волю до життя, і як та воля по краплі витікає з нього, як залишає його інстинкт самозбереження, нюх на небезпеку. Все тіло стало якимсь важким, млявим. Гагедорна більше не жахала думка, що, може, ще сьогодні він лежатиме тут упоперек станини, з навушниками на голові, й спливатиме кров'ю, а Залігер із цього боку, з цього світу марно гукатиме: «Алло, «Дора»! Четверта гармата! Унтер-офіцере Гагедорн, відповідайте!»

Зате як легко думати про минуле, блаженно поринати в скупі прекрасні спогади... «Одного разу Леа приходила до мене, справді, раз вона прийшла до мене. Це було, коли я ще ходив до гімназії й тричі на тиждень працював у Вюнш-

мана — латав велосипедні камери, натягав на ободи автомобільні й мотоциклетні шини, заряджав акумулятори. Вона прийшла зі своїм велосипедом. Переднє колесо погнулось і сильно чіпляло ободом за вилку. Вона спускалася з Заубергу, і в неї злетів ланцюг передачі. А ручне гальмо не могло втримати машину. І спуск закінчився біля стовбура якоїсь горобини. «А ви не забилися, фрейлейн Леа? Справді ні?» Як вона тоді стала обмикувати спідницю на коліні, як благала його: «Ой, прошу вас, не кажіть нічого дядечкові Тео! Не скажете?» Я й сам би нічого не сказав докторові Фюслеру. Він же беріг дівчину, як тепличну орхідею, він би радий був замкнути на замок навіть шпаркий осінній вітер, що так червонив її щоки... Я затиснув переднє колесо з віссю в лещата й почав центрувати його. А вона стояла біля мене, хотіла дочекатися, поки я закінчу. І весь час дивилась на мої руки. А раз глянула мені й в обличчя і засміялась, бо я аж язика прикусив від старанності. В її важких чорних косах, викладених вінком, ще було кілька листочків з горобини, і одна єдина ягідка горіла на ебеново-чорному плетиві кіс, як коралова намистина. Мені обпекло серце, наче автогенним різакom. Я морочився й морочився з тим колесом, мені хотілося, щоб ця робота ніколи не скінчилась. Як я хотів завести розмову з нею! Але мені нічого не спливало на язик. Хвилина відлітала за хвилиною, як голодні горобці з телеграфного дроту. Та ось обід уже виправлено і шину надіто. Леа спитала трошечки боязко, скільки це коштує. В неї, напевно, було не дуже багато грошей із собою... От коли я був щасливий... «Нічого, фрейлейн Леа, я все владнаю з хазяйкою. Це ж моя робота, вона недорого коштує. Головне — що з вами нічого страшного не сталося. Ви справді не забилися, фрейлейн Леа?» Вона похитала головою і так вдячно подивилась на мене... Ні, не тільки вдячно. Я весь зашарівся. Подумав, що вона хоче сказати: «Щиро дякую, мій любий, вірний Гіперіоне». Я й нині певен, що ці слова були в неї на язичі. Я твердо вірю в це.

А потім вона простягла мені руку. Я не хотів брати її, бо моя була вся в мастилі. Але їй було байдуже, вона міцно-міцно потисла мою брудну руку. А мені здушило горло, і я не спромігся навіть як слід вимовити «до побачення». А в суботу хазяйка відрахувала дві марки тридцять пфенігів з моїх трьох марок. У рахунку було записано півкомплекта спиць; стільки я й не витратив... І плата за годину робочого часу підмайстра. Я витратив на колеса щонайбільше сорок хвилин, та й взагалі не був навіть учнем, не те що

підмайстром. Рахунку я Леа не віддав. Заради неї я сам за-
платив би в сто разів дорожче за свою власну роботу...

Якби ж я зумів хоч сказати їй що-небудь. Адже на папері
я вмів з нею говорити. У Залігера гарні слова легко зліта-
ли з язика. Я знаю, він просто обслинював Леа своїми гар-
ними словами — тоді, як брав фортепіанні уроки в Фюс-
лера...»

Худий зарядний у бліндажі розповідав:

— І от одного тижня одержую я листи від трьох відразу,
що вони завагітніли. Оце то сюрприз!.. Але я вмить змір-
кував, звідки вітер віє. Жінки таким способом тільки на-
ганяють нам холоду за шкуру, щоб загнuzдати й примусити
одружитись. Аякже, так мене й спіймаєш! Я зразу собі думаю:
«Стережися, друже!» Та, не будши дурнем, узяв і написав
усім трьом: «Люба моя, ітимеш у підвал по вугілля, то
скоч униз із останніх семи сходинок». І що ж ви думаєте?
Все обійшлося якнайкраще. То все жіночі хитрощі. І ви,
хлопці, ніколи на них не піддавайтесь.

«Я тільки побажав би Залігерові щастя з Леа, якби він
оборонив її. Але він звабив її гарними словами, а потім
заради кар'єри тишком-нишком розірвав таємне заручення.
Звичайно, він цілком широко шкодував за цим, але вчинив
він нещиро, нечесно, як боягуз. По-моєму, він радий, що Леа
загинула. Ні, я йому її й мертвої не віддам...

Запрошував на вечір до себе в «бунгалло». Добре, що ні-
чого з цього не вийшло. Я знаю, яку проповідь почав би
він мені читати. Про свою так звану розважливість. «Ти ж
сам собі шкодиш...» І таке інше. Слухай, Арміне, невже
ти не бачиш, що ми вже до ручки дійшли з усією нашою
розважливістю. І ти з твоєю, і я з моєю. Яка завгодно
розважливість, весь людський розум — ніщо проти сили.
А сила тепер не на нашому боці...

Як сказав цей худий? «Ви реаліст, пане унтер-офіцере...»

Так, я, здається, став реалістом. Я тепер зовсім реально
бачу, що сталося з нами. Цієї весни ми всі передохнемо,
як мухи під осінь... Тільки не скигли, Гагедорне. У нашому
класі якось одного тижня висіло таке гасло: «Хай буде,
що буде — все одно. Боягуз, хто вітрила спускає. На всіх
вітрилах іди на дно». Може, я ще зумію з останнім поди-
хом відповісти, коли лежатиму отут, перевісившись через
станину, і Залігер з цього світу викликатиме мене: «Алло,
«Дора»!..» Може, я ще матиму сили сказати: «Вибуваю,
пане капітане... На все добре, паскудо... Займу тобі місце
біля вікна в братській могилі... Все...»

Худий єфрейтор вийшов з бліндажа, піднявся сходами до Гагедорна й підніс йому півкухля горілки.

— Хай живе кохання, пане унтер-офіцере!

Гагедорн узяв кухоль і одним духом вихилив його, хоч уживання спиртних напоїв було заборонене наказом командира батареї до особливого розпорядження. Цим титанічним подвигом унтер-офіцер уперше за весь час своєї військової служби умисне порушив наказ.

— І розкажіть нам яку-небудь історію з днів своєї юності, — засміявся худий.

— Таку, знаєте, солоненьку історію! — луною відгукнулося за його спиною. З бліндажа вийшла вся обслуга, самі хлопчиська шістнадцяти-сімнадцяти років. У їхніх очах Гагедорн тепер уже витримав випробування вогнем, вони вже визнали його своїм. Хто може вихилити півкухля сорокадвоградусної горілки, наче водичку з сиропом, той мусить бути хлопцюгою хоч куди.

Худий підняв пляшку над головою й заверещав:

Якщо ж провалиться весь світ,
В нас є аеростат...

— Ух, ти моє серденько! — гукнув ще один.

О Сусанно, о прекрасна Анно...—

заспівали всі й голосно зареготали.

Гагедорнові в глибині душі були приємні захоплення й веселість хлопців, по-дикунському життєрадісних, наче стадо свиней у загороді перед бойнею; вони знову підбадьорили його. Це був знайомий заклик до знайомого гурту з одного тіста ліплених, запрошення разом пити й бити, разом жити й умирати під вигуки «ура!», «хайль!» і «начхати!». І зректись цього символу віри всіх ландскнехтів під прапором свастики, як вважав Гагедорн, було б великою підлістю.

— Згода, — сказав він, — розкажу вам історію з днів моєї юності. — І зразу почав: — Наприкінці січня наш протитанково-винищувальний загін перекинули на Варту. Ідемо ми й бачимо: стоїть над замерзлим озером...

— «Паганіні» йде, — шепнув один з хлопців. Зарядний, що стояв на своєму бойовому місці, сунув пляшку в ствол гармати, замок якої був відкритий.

— ...І бачимо над замерзлим озером самотній поміщицький дім. Гарний такий, з білим фасадом і колонами. Нам він здався якимсь зачарованим замком... Струнко!

В гарматний окоп спустився обер-фенріх. Гагедорн віддав рапорт.

— Вільно! Розповідайте далі,— скомандував Корта і сів, анітрохи не дбаючи про свою чистеньку шинель, на установник дистанційних трубок, по другий бік гармати. Здавалось, він настроений зовсім мирно й хоче тільки послухати побрехеньку. Тепер Гагедорн особливо намагався зобразити свою пригоду в яскравих і по-солдатському грубуватих барвах; він хотів заглядити погане враження, яке справив на обер-фенріха вдень.

— Поблизу тієї садиби хтось окопувався. Але ми не могли здалеку розібрати, чи то росіяни, чи польські партизани, чи хто з наших. Наш лейтенант, хлопчина на всі сто, послав мене з двома солдатами на «фольксвагені» на рекогносцировку — тільки на рекогносцировку, зіткнення з противником наказав уникати. От, значить, їдемо ми, взявши очі в руки, понад озером. Дорога йде лісом, прикриття добре. Під'їхали до якогось села. Воно наче вимерло, з жодного комина не димить, не видно ніде душі живої, тільки собаки валують. В'їхали в те село. Воно зовсім безлюдне. Посеред вулиці лежить у брудному мокрому снігу комод. В одній хаті знайшли за піччю якусь бабусю, вже мертву, обгризену пацюками й собаками. Ті, що копали окопи біля поміщицької садиби, були наші — частина ландверу, переважно старі шкарбунни. Ми в'їхали на подвір'я. Я знайшов їхнього капітана, відрепортував йому й кажу, що вони вже в мішку, бо праворуч і ліворуч прорвались російські танки. Він як накинеться на мене: «Що значить прорвались! Ми зайняли тут позицію і стоятимемо до останку!» А перегаром від нього б'є на десять метрів проти вітру. Коли це йде двором якийсь обер-фельдфебель, аж точиться; видно, п'яний як чіп. Капітан зразу забув про мене, хапає того обер-а за петельки й починає торсати, наче душу з нього витрясти хоче. Що ти тут роби́тимеш? Я вже хотів вертатися. Коли чую, в будинку хтось заграє на скрипці. А капітан присікався до свого обер-а: «Ти що, знову чіплявся до панночки, сволото?» Я в думці махнув на них рукою, а сам усе-таки пішов до будинку. Невже, думаю, господарі ще не евакуйовались? Заходжу. Внизу, в вестибюлі, розвішані на стінах лосячі, оленячі, сарнячі роги, набита голова величезного вепра. А посередині висить дубовий щит із родовідним деревом господаря. Звався він Антон Кюндраш і був, як стояло там унизу, кавалером «Ордена крові». Піднімаюся широкими сходами, бо скрипка грала десь нагорі. Я б не

сказав, що грали дуже гарно, але досить вільно, так завзято, з запалом; часом деяка нота вищала, наче виделкою по тарілці. А втім, я на музиці не розуміюсь. Ну, то підходжу я до високих полірованих дверей, стукаю; ніхто мені не відповідає. Я все-таки наважився увійти, скинувши шапку. Знали б ви, хлопці, що я там побачив! У мене аж в очах замерехтіло. Посеред залу стоїть скрипачка, в чорних чобітках, чорних бриджах, якійсь такій жакетці, обшитій срібним галуном, наче гусарський доломан. Струнка; білява, волосся закручене ззаду отакеним вузлом, правда, трошки вже розпатлане... Одне слово — вогонь-дівка. Років, мабуть, двадцяти. Стоїть із цигаркою в зубах і грає на скрипці. Перед нею на різьбленому, з точеною ніжкою нотному пюпітрі горять дві свічки. Глянула вона на мене, тільки брови звела й грає собі далі...

Худий єфрейтор цмокнув губами. Та перше ніж Гагедорн устиг знов відкрити рота, він почув у себе за спиною голос обер-фенріха:

— Як це горілка опинилась у стволі?

Корта встав і вийняв зі ствола пляшку, яку він помітив зразу, коли входив у окоп.

— Хто це зробив?

Зарядний признався. Він думав, що «Паганіні» не буде дуже присікуватись, щоб не зіпсувати ділових стосунків. Але Корта зарепетував:

— Марш нагору, субчики! Марш нагору!

Вигнавши всіх солдатів з окопу, він почав ганяти їх навколо бруствера:

— Лягай! Встати! Лягай! Встати!..

Гагедорн стояв біля гармати. Поки обслуга підтюпцем бігала навколо окопу, обер-фенріх накинувся на нього:

— Це ж саботаж, чистісінький саботаж! Командир заборонив спиртні напої! А тут жлуктять горілку! Що ви собі думаєте! При бойовій тривозі у цих бовдурів голова піде обертом, пляшки не виймуть, а запхнуть туди снаряд, і він розірве ствол, як бог свят! Ви, командир гармати, відповідаєте тут за все! А ви дозволили їм пити! Я вас до рапорту потягну, тип ви паскудний, я вам покажу, де раки зимують!

Гагедорн не виправдувався, хоч він справді не бачив, що зарядний сховав пляшку в ствол.

— На місця! — крикнув Корта до обслуги. Хлопці спустилися в окоп, захекані, знічені, певні, що справжня буря зніметься тільки зараз. Але Корта сховав пляшку під шинель і знову сів на установник. Хлопці з полегкістю зітхнули.

Вони вирішили, що «Паганіні» конфіскує надпиту пляшку й на тому все обійдеться. Він розсердився тільки через те, що його не почастивали.

— Ну, й що ж ви там натуркотіли на вухо тій красуні? — глузливо спитав Корта. Гагедорна знову охопив страх перед цією людиною, що від неї можна було чекати яких завгодно несподіванок. Він ще раз відчув ту собачу покору, ту саму спокусу принести в зубах поноску. «Тепер держись! — подумав він. — Розкажи цю історію до кінця, а не так, як тому напوماдженому майорові». Гагедорн розраховував на те, що цей досить прикрий для нього кінець удовольнить зловтішність обер-фенріха й цим хоч трохи вгамує його лють. І він почав знову, намагаючись надати рівного, спокійного тону своєму голосові, що вже не корився йому:

— Я кажу їй: «Люба фрейлейн, над вами нависла страшна небезпека. Щомиті тут можуть з'явитися російські танки». Я навіть відрекомендувався їй, як годиться; запевнив її, що досить добре зорієнтований у становищі на фронті, й запропонував їй місце в нашому «фольксвагені», хоч для цього нам довелось би викинути всі фаустпатрони. І що ж! по-вашому, вона мені відповіла? «Не зчиняйте паніки! Ви просто панікери». Та як різне смичком через усі п'ять струн. «Заклинаю вас, фрейлейн, їдьмо з нами», — кажу я. Мені справді було шкода її. Очевидно, той капітан ландверу зовсім неправдиво змалював їй становище. Але вона тільки сердито бликнула на мене своїми ясно-голубими очима й каже: «Мене дрож проймає, коли я бачу таких героїв, як оце ви. Їдьте собі з богом звідси. Їдьте, я вам кажу!» Я, звичайно, зрозумів, чому це її від мого вигляду дрож проймав. Мене санітар обстриг наголо, бо мені так допекли воші, що я геть голову порозчухував. І вона була ще вся в струпах. Ну, що ж, думаю, вольному — воля, і хочу вже йти. Хоч мені й жаль її було, як я вже казав. Коли чую, наче навмисне, здалеку щось загуло. Я зразу впізнав, що то таке. Російські танки Т-34. Пробувши стільки років у фронтівій шкурі, навчишся за звуком мотора розрізняти «те-тридцять чотири» від нашого «пе-чотири», як джмеля від хруща. Підходжу до вікна, а там видно як на долоні: через засніжену балку не дуже далеко за безлюдним селом повзуть сірі черепахи — шість, сім, вісім, дев'ять штук. Вона теж підійшла до вікна. Я дав їй свого бінокля, щоб вона могла розрізнити червоні зірки на баштах, і кажу: «Як собі хочете, але за п'ять хвилин івани будуть тут. Ми чекаємо на вас іще три хвилини біля задніх воріт.

Три хвилини, й ні на секунду довше». Задні ворота виходили на дорогу, що зразу ж ховалась у високому листяному лісі. Шлях до відступу ми собі про всяк випадок заздалегідь розвідали. До цього мимоволі привчаєшся, коли фронт котиться назад. «Мене звуть Вероніка, — каже раптом дівчина вже зовсім смиренньо, зі слізьми в голосі. — Значить, татусь усе-таки правду казав. Пане унтер-офіцере, прошу вас, не кидайте мене напризволяще». Коли б ви знали, яке благання може бути в погляді... «Три хвилини!» — сказав я й побіг, щоб домовитися з товаришами. Біжучи двором, я гукнув капітанові, що вже видно ворожі танки. Він зразу розгубився, заметушився, закричав: «Де ключ, де великий ключ від воріт?» Обидва мої напарники хотіли зразу ж ушиватись на повному газу. Адже в нас був наказ уникати зіткнення з противником. Я глянув на годинник, сказав: «Дві з половиною хвилини для фрейлейн», — сів поруч водія і вчепився у важіль передач. Бо вони самі не втерпіли б і секунди. А танки гудуть усе гучніше й гучніше. Нарешті вона біжить, у шубці й хутряній шапочці, в одній руці сумочка, наче в театр зібралась, а в другій — нам аж очі на лоб полізли — шикарний акордеон. Я ще відкрив її дверцята, а тоді як чкурнемо, аж у вухах засвітило. Через десять хвилин виїхали з лісу, перед нами розстеляється біла засніжена рівнина, а попереду, так приблизно за кілометр, — мені аж морозом по спині деронуло, — по дорозі йде на похідній швидкості колона Т-34. Мій водій зупиняє таратайку, розвертає її заднім ходом і хоче рвонутися назад у ліс чи бог його знає куди. Коли чуємо, аж і в лісі джмелі гудуть. Позаду теж танки. Вони їхали тією самою дорогою, що й ми, єдиною на всій широкій рівнині, на якій не було де коробки сірників сховати, не те що машину й чотирьох дорослих людей. Що робити? Мій водій хотів уже вискочити з машини, покинути її на дорозі й бігти ховатись десь у лісі. Фрейлейн зразу в сльози. Ні, вона не ревла, тільки скімлила тихенько, наче мала дівчинка, що її послали купити молока, а вона загубила гроші. Я тоді кажу водієві: «Фріце, повертай назад, поїдемо прямо, слідом за першою колоною». Всі вилупили на мене очі. А мені якраз блиснула в голові одна думка, зовсім божевільна думка. Я кажу: «Хлопці, поверніть шапки задом наперед, вони подумають, що це свої». На нас були теплі шапки з навушниками й товсті ватяні куртки. А сам я зірвав із себе покришку, почепив собі на шию ту панноччину музику й сів, світлячи лисиною, зверху на кузов. І — гайда! Попереду російські

танки, позаду російські танки, а ми посередині, весь час намагаємось дотримувати інтервалу — так з кілометр чи трохи менше спереду й ззаду. На такій відстані їм могло здатися, що це свої. Може, вони подумали, що ми веземо лікарку на трофейній машині й розважаємо її чудовою піснею про отамана Стеньку Разіна. Адже до співів і музики в росіян особлива пристрасть. Та й голомозі вони. От я й вирішив, що треба бити їх їхньою власною зброєю...

Хлопці розреготались, наче побачивши на виставі лялькового театру, як Касперль довбешкою вбиває чорта.

— Я тицяю в клавіші своїми здерев'янілими пальцями, — розповідав далі Гагедорн, — акордеон і кавчить, і вие, і реве, немов осел грає на органі. Я ж у музиці нічого не тямлю. Але ж як на мене дивилась фрейлейн Вероніка, як вона на мене дивилась! Сто чортів, у мене душа розтала, як віск. Знаєте, як воно буває, коли в дівчини очі заблищать, замерехтять, коли в них засяють зорі? Таж від цього збожеволіти можна! В таких очах ти наче пливеш на човні мрій. Я, у всякому разі, зовсім розм'як. Я вже забув, що в нас попереду й позаду російські танки. Але мій водій цього не забув. Він наглядів шпарку — шляхопровід над нашою дорогою, який уже минула перша колона. Ми звернули туди та як дременемо зі швидкістю вісімдесят кілометрів на годину! Більше з нашої коробки не можна було вичавити. Так ми й викрутились. Друга колона, очевидно, теж проминула той шляхопровід. Фрейлейн Вероніка посміхнулась до мене...

До цього місця Гагедорн розповів свою історію й напонадженому майорові, але замість кінця дозволив собі підморгнути йому. Майор погладив своє подвійне підборіддя й сказав: «Шикарно! Не дарма, значить, страхи терпів?» Але тепер Гагедорн, розчаровуючи хтиву цікавість юнаків, розповів усе до кінця, як воно було насправді, з єдиною думкою — полоскотати зловтішність обер-фенріха й настроїти його трохи примирливіше:

— Без ніяких пригод доїхали ми до одного села, де ще стояли залишки якогось дивізійного штабу, вже готові до зміни позиції. Машини чекали на вулиці з заведеними моторами. Раптом фрейлейн Вероніка наказує зупинитись, вискакує з машини й підбігає до якогось молодого офіцера, що обстукував носком чобота шини в чорного «хорха». Вона, видно, була добре знайома з ним, бо назвала його: «Мій любий Бецов». Отже, все скінчилось якнайкраще. Фрейлейн Вероніка пересіла в чорний «хорх» і сказала

своєму знайомому: «Бецовчику, оці хлопці заробили пачку пристойних цигарок. Пошукай там у своїй чарівній скриньці». Ну, офіцер — капітан з червоними лампасами, генштабіст — скнарувати не став, ми одержали по коробочці «Вальдорф-Асторії». Я ще відніс до чорного «хорха» акордеон. «Бажаю вам, щоб ваші кучері знову відросли», — на прощання посміхнулась до мене фрейлейн Вероніка, й ми звіялись. От і все.

Обер-фенріх підвівся, позіхнув ніби змучено й сказав:

— Ваша фантазія варта рівно три шеляги. Ходімо до рапорту.

Гагедорн попросив у хлопців каску, бо своєї в нього не було. А до рапорту належало з'являтися у касці. Корта наказав Гагедорнові, як арештованому, йти на три кроки попереду. Їхні постаті швидко розтанули у вечірньому тумані.

— Я б цього «Паганіні» цілий день міг бити по пиці, — сказав один із солдатів, і всі з ним погодились.

— А все твоя дурна голова, — кинув другий худому ефрейторові, й усі теж погодились.

Але той, як старший за чином, начепив на себе ларингофон і навушники й просичав:

— Хто ще хоч слово скаже проти обер-фенріха, нехай потім нарікає сам на себе.

Він зрозумів — чи думав, що зрозумів, — чому обер-фенріх не потяг і його до рапорту: не хотів псувати ділових стосунків.

Телефоністи вже збудили командира батареї, щоб він змінив обер-фенріха, коли той увійшов до бліндажа і з демонстративним обуренням доповів про інцидент на «Дорі». Залігер не виспався, від лежання на твердому в нього боліла голова. Його дратували і твердолоба мстивість Корти, і Гагедорнове недбальство. Обер-фенріх, входячи, наказав Гагедорнові чекати перед бліндажем. Він хотів умовити командира зразу скласти протокол і через дивізіон передати справу до дивізійного суду. На його думку, тут ішлося про втрату пильності перед лицем ворога, і формально він, безперечно, мав рацію. Командир гармати, який після оголошення бойової готовності третього ступеня всупереч прямому наказові дозволив обслузі вживати спиртні напої, підлягає трибуналові. Таке порушення дисципліни виходить за межі командира батареї. Залігер кивав головою у відповідь на все, що валив на Гагедорна Корта, але в душі проклинав весь інцидент. Треба було ще тим

дурним хлопчикам засунути пляшку в ствол! Ще долити гасу у вогонь! Якщо Гагедорн відбудеться штрафбатальйоном, то матиме щастя...

Але ж війна от-от захлинеться. Стрілка годинника посувається все ближче до дванадцятої. Якщо відтягти складання протоколу, то час працюватиме на Гагедорна. Не можна тільки збуджувати підозріливість Корти. Добре все-таки, що він нічого не знає про їхнє з Гагедорном знайомство. Але чи довго можна зволікати? Лише поки триває стан готовності третього ступеня. Якщо ж повну бойову готовність буде скасовано хоч на кілька годин, тоді неминуче доведеться допитати всю обслугу й запротоколювати рапорт обер-фенріха. Далі справа розвиватиметься автоматично, а про її прискорення Корта, звісно, подбає. І надало ж тому Гагедорнові отак уклепатись! Господи, ну нехай уже скоріше починається останній акт драми, до якого вже сім днів дзвонить дзвінок, подумав Залігер. Він наказав одному з телефоністів покликати Гагедорна.

Гагедорн увійшов, зупинився біля дверей, виструнчився й відрепортував точно за статутом. Він не дивився ні на Залігера, ні на обер-фенріха, стояв, утупивши очі кудись у куток бліндажа. Залігер ще ждав чогось, він хотів сказати Гагедорнові: «Станьте вільно, унтер-офіцере»,— хоч того привели до рапорту. Але Гагедорн тримався з такою підкресленою, майже образливою офіційністю, що Залігер теж вирішив додержувати форми й лишив Гагедорна стояти струнко: руки по швах, груди колесом, підборіддя вперед.

— Унтер-офіцере Гагедорн, у вашій обслузі пили горілку?

— Так точно, пане капітане.

— Ви знали наказ по батареї?

— Так точно, пане капітане.

— Ви самі теж пили?

— Так точно, пане капітане.

— Хто сховав пляшку в ствол?

— Зарядний, пане капітане.

— Ви це бачили?

— Ні, пане капітане.

— Чи ви хоч розумієте, чого накоїли?

Гагедорн мовчав, утупившись у куток. Ідучи сюди, він твердо вирішив ні про що не просити Залігера навіть поглядом. «Я колись уже шукав твого погляду, тоді, в підвалі, під час «суду духів». А ти зрікся мене й завжди зречешся в біді. Хай буде, що буде — все одно... Всі ми цієї весни передохнемо, як мухи під осінь».

— Я питаю вас, унтер-офіцере!

В тоні Залігерових слів відчувалась поступливість, він питав не суворо, не гостро, він ніби хотів перекинути другові якийсь рятівний місток. Але Гагедорн мовчав, дивлячись у куток. «Ти не можеш допомогти мені, Арміне, хоч би й захотів,— думав він.— Тобі для цього не вистачить духу, сили волі. А розважливістю тут нічого не вдієш. Цей обер-фенріх — акула. Треба було пристрелити його дорогою сюди, в мене ж пістолет у шинелі. Але для цього не вистачило духу мені».

— Унтер-офіцере Гагедорн, ви тільки залазите ще глибше в халепу, відмовляючись відповідати.

Корта, побачивши, що не діждеться від унтер-офіцера благань про пощаду, несамовито загорлав:

— Що ви нам тут свій фронтний норів показуєте! Тип паршивий!

Гагедорн мовчки дивився в куток.

Залігер зовні лишився спокійний, хоч його дедалі більше дратувала Гагедорнова тупа впертість. У гнітючій тиші, що запала в бліндажі, чути було, як шкварчить куценька люлька телефоніста — того, що не вірив у талісмани. Роздратований Залігер, не довго думаючи, вигнав його за двері. Що хоче показати цим Гагедорн? Дурну гордість фронтовика? Чи, може, свою зневагу? Зневагу до нього? Залігер раптом з фатальною ясністю побачив, яка прірва утворилась між ним і колишнім другом. Цей Руді Гагедорн став зовсім іншою людиною, непроникною для нього. В його очах прекрасну наївність замінило отупіння, колишнє мрійництво обернулось у байдужість, і він уже не має снаги викручуватись у цей страшний час. Тож яка рація зволікати з рапортом, наражатись самому на небезпеку, з особистих мотивів покривати людину, розкладницький вплив якої на інших підтверджено доказами? Адже тепер неодмінно пригадають і ті слова, що Гагедорн сказав сестрі вбитого підсобника Паніца.

— Підійть приведіть сюди всю вашу обслугу,— втомлено промовив Залігер.— Треба скласти протокол.

— Слухаюсь, пане капітане.

Гагедорн повернувся по-стройовому і вийшов. Залігер подивився йому вслід, відчув, як із серця спав якийсь невиразний тягар. Але натомість знову заболіла голова. Корта по телефону викликав на батарею з канцелярії ефрейтора-писаря з друкарською машинкою.

Коли Гагедорн надворі проходив повз телефоніста, що

саме вибивав об долоню свою.куценьку люльку, той сказав:
— А я б знав, куди мені тепер іти.

Низовий туман погустішав.

Руді Гагедорн, понуривши голову, плентався назад, до своєї гармати. Поспішати йому не було чого, і він пішов не навпростець, а дорогою, що вела з Райни на захід. «Усе-таки Залігер вчинив благородно. Він же міг викликати обслугу й по телефону. Але він знає, що я повернусь. Він знає мене. Коли ми ще були в гітлерюгенді, в нас якось був у неділю учбовий збір у молодіжному таборі — польове навчання й теорія. Один офіцер з призовного управління читав лекцію про дисципліну німецького солдата. Мене туди послали замість одного шарфюрера, якого на неділю запросили кудись на хрестини. Дорогою додому, коли ми лишились удвох, Залігер сказав: «Тепер ти розумієш, що таке дисципліна? Солдат, якого завтра о п'ятій уранці мають розстріляти, сьогодні о десятій вечора, лягаючи спати, наставляє будильника на п'яту годину, щоб розбудити варту, якщо вона, чого доброго, проспить. Ось що таке дисципліна». Я не міг сміятися з цього жарту, хоч сам Залігер аж боки рвав. А в мене мороз пішов поза спиною».

Гагедорн сповільнив ходу. Його опанувало якесь хиמרне, неприродне відчуття. Йому здавалось, наче він вислизнув із власної шкіри, наче в тумані йде його тінь, якась чужа, позбавлена душі істота, а справжній Руді Гагедорн летить над нею, немов сова, і, наче та сова, може звернути, куди захоче: підняти угору, шугнути на широких крилах геть звідси, каменем упасти на вершину старого каштана, що стоїть у Рейффенбергу перед будиночком вуличного наглядача. Там, у гіллі каштана, серед великого, з тарілку завбільшки, семипалого листя схований «зámok», який вони спорудили колись удвох із Залігером. Йому здавалося, наче сова там, на дереві, знову може обернутись людиною, справжнім Руді Гагедорном у куценьких штаних і з завжди подряпаними колінками, наче він може спустити вниз саморобну мотузяну драбину, а потім на прощання подарувати Армінові зроблений з каштана й бузинової дудочки свисток. Наче можна зараз побігти на кухню до матері, й вона дасть окраець чорного хліба, щедро намазаний смальцем, що так приємно пахне майораном...

Але ж він іде крізь туман. Він повинен привести обслугу. Залігер збирається скласти протокол. А туман погустішав. Якщо він до ранку не розійдеться, американці завтра ще не перейдуть у наступ. Танкісти не дуже-то охочі до атаки

в тумані, вони тоді майже сліпі. Отож іще знайдеться час відвезти його в тил, де швиденько відбудеться польовий суд... Може, в Еберштедт. Тоді йому ще раз доведеться пройти прямою, як струна, дорогою. І в тумані він не побачить навіть закурених покрівель села, де живе Гільда, дівчина, що тепер лишиться на світі зовсім сама. А чом би не сказати їй трохи тепліше: «Ідь до нас додому, до моєї матері, там якраз цвітуть крокуси на гірських луках, там тепер набубнявіли великі, блискучі коричневі бруньки на гіллі каштана, скоро вони розпукнуться, викинуть пагони й свічки квіток...» Коли вона глянула на нього востаннє, в її погляді було щось невимовно ласкаве. Дівчина вона, як видно, чесна й охайна... Але він іде крізь туман. Він повинен привести обслугу. Напевне, й розстріляють його для так званого прикладу, на науку хлопцям... Але він іде. Йому наказали. Він наставляє будильник, щоб усе відбулось як по нотах. Він іде, дивлячись собі під ноги. Вологий туман змиває з дороги його сліди. Отак і йде людина по землі...

Гагедорн мусив відступити вбік, бо ззаду почулось гудіння автомобільних моторів. Машини, незважаючи на темряву й туман, їхали досить швидко — мабуть, везли на передову якийсь негайний вантаж, боеприпаси або пальне. Під брезентовим верхом у кузовах брязкотіли бляшанки. Машин було три. Гагедорн пропустив першу, другу... Та ледве повз нього прошелестіли по мокрому асфальту шини останнього ваговоза, як унтер-офіцер рвонувся вперед, наче в ньому розпрявилась якась пружина, наче його підхльоснула чиясь чужа воля. Рвонувся, вчепився в задній борт і підтягся на руках. Тільки б виграти відстань, подумав він, чимдалі звідси, потім можна сплигнути, побігти кудись, світ за очі, десь сховатись, переждати...

Розділ восьмий

Утікача поїняло таке відчуття, наче його в якомусь ящику, хитаючи, несе течія по морському дну, наче темінь ночі й вологість туману — то незбагненно глибокий і підступний океан, наче він упав за борт корабля, на якому плив довго й безпечно, наче оця його втеча, його падіння за борт — лиш помилка, хибний крок, нереальність, цілковите безумство. Бо як же інакше назвати таке: солдат, що склав присягу, солдат, поставлений на бойову варту в повній формі й при зброї, солдат, якому наказано вистояти або

полягти, раптом ні з сього ні з того кидає гвинтівку й починає ганятись за барвистим тремтливим метеликом, що втілює його власне нікчемне життя, прагнення до маленького, невинного людського щастя? Хіба це не безумство?

Але Гагедорн гамає кипіння думок, він рахує: сто вісімдесят один, вісімдесят два, вісімдесят три... Треба дорахувати до дев'ятсот. Це буде п'ятнадцять хвилин. Це десять кілометрів — машини їдуть зі швидкістю кілометрів сорок на годину, — десять кілометрів відстані, виграної без витрати сил. Через чверть години, через дев'ятсот секунд, на батареї помітять його втечу й Залігер візьме телефонну трубку. Після того вже не можна буде проїздити через населені пункти, треба буде сплигнути. Двісті двадцять один, двадцять два, двадцять три...

Та безумство наздоганяє його, влітає меч-рибою з темного моря туману під брезент кузова, вгороджує в скроні свій роговий меч.

Страх за своє життя, моторошна самотність людини, оголошеної поза законом, викинутої з людського суспільства, терзали втікача. Він лежав долічерева на каністрах з бензином. Каністри стояли нещільно й трохи похитувались під ним. На повороті неспокійний вантаж притисло відцентровою силою до зовнішнього борту й прищемило Гагедорнові пальці правої руки. Він, лайнувшись, висмикнув пальці з-поміж каністр і встромив їх у рот, щоб утамувати біль. Шістсот двадцять один, двадцять два, двадцять три...

По обидва боки дороги почали виринати в тумані чорні силуети будинків. Загомоніли голоси, по брукові важко й твердо загуркотіли ковані колеса возів, зацокотіли незлічені підкови. Водій, надавши газу, перемкнув передачу на меншу швидкість. Машини нестерпно повільно об'їздили якийсь обоз. Сімсот двадцять один, двадцять два... Під верх залітали уривки розмов:

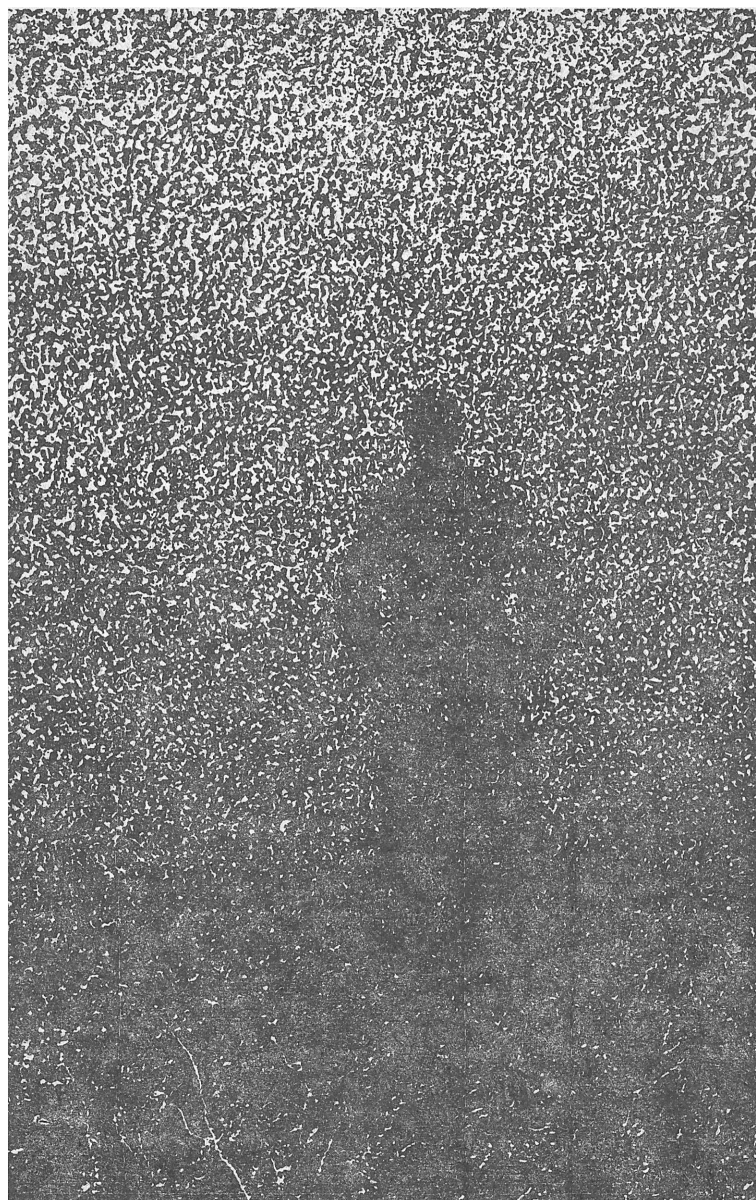
— ...Мені звідси додому й півгодини ходьби не буде. Моя Ганхен лежить тепер у постелі, обнімає вві сні мою подушку замість мене... Вйо, Рудий! Вйо!

— ...Якщо є ще на небі якийсь господь бог, Ернсте, то я його не розумію. Як же можна...

— ...І тепер у моєї Ерни дерев'яна нога. Байдуже, кажу я їй, адже й крива кобила може жеребитись...

— ...Наші снаряди «фау», братця, скажу я вам...

— ...А в третій учора за вироком трибуналу розстріляли двох обер-ефрейторів. Хотіли вшитися. Так один просто в штани наклав...

Ваговіз зупинився.

— Гей, ти, не проспи там своєї смерті! — засміявся якийсь їзовий і штрикнув Гагедорна пужалном під ребра. Дев'ятсот двадцять один, двадцять два, двадцять три... Пільговий час минув. Треба якось відриватись. Найпростіше було б утертись в оцей обоз. Але найпростіше — не завжди найкраще. Незнайомого солдати зразу викажуть. Гагедорн наважився висунути голову з-за брезенту й подивитись уперед. Передній ваговіз зупинився на перехресті. Біля відчинених дверцят кабіни стояли два височенних польових жандарми й розмовляли з водієм. Їхні сріблясті нагрудні бляхи на товстих ланцюжках матово поблискували. «Дев'ятсот вісімдесят один, вісімдесят два... Якщо «цепні собаки» зараз рушать сюди, я вистрибну, проскочу крізь обоз і спробую схватись у садках. У кишені в мене пістолет. Ти або я... Про мене ніхто не скаже, що я наклав у штани».

Але «цепні собаки» не стали оглядати машин. Один з них показав рукою кудись уперед і трохи вбік, другий змуджено відвернувся. Значить, їм нічого не треба, вони ще нічого не знають. Колеса знову закрутились. Гагедорн швидко втяг голову всередину й покотився по каністрах у глибоку кузова. «Цепні собаки» не помітили його, вони взагалі не дивились на машини, що проїздили повз них.

Коли машини проминули останні будинки селища, втікач почав рахувати знову — від одного до трьохсот. Потім він виліз на ріжок правого борту, випустив з рук брезент і стрибнув у кювет. Він важко гепнувся в смердюче багно, обережно поворушився, щоб пересвідчитись, чи нічого не зламав. Руки й ноги цілі, ніщо не болить. Автомобільні шини шелестіли в тумані вже досить далеко попереду. Скоро все стихло. У вухах буяла тиша. Гагедорн схопився на рівні ноги. З рук і шинелі стікала грязюка, що гостро смерділа гнилою капустою. Але втікач не став чиститись. Він загріб пригорщу чорної смердючої твані і намазав собі ще й обличчя. Бо й найчорніша ніч не може зовсім зачорнити людського обличчя. «А якщо за мною пустять собак,— подумав Гагедорн,— то за цим смородом вони не вчують мого сліду». І він, зупиняючись кожні дві-три хвилини, прислухаючись, наче звір, побіг навпростець полем у тому напрямку, звідки час від часу долинали гарматний грім і ледве чутне скрекотіння кулеметів. Він вірив, що йому скоро пощастить знайти надійну схованку. «Але чим далі я встигну забігти до ранку,— думав він,— тим скоріш опинюсь по той бік

фронту. Від полону мені треба якось уберегтись. Я хочу додому. Коли фронт перекотиться через мене й відсунеться далеченько, я спробую спочатку повернутися до Рорена, до Гільди. Я майже певен, що вона чекає мене. Може, вона роздобуде мені цивільні лахи. А коли їй треба якоїсь дяки і коли вона захоче піти зі мною, то я візьму її з собою додому. Вона дівчина охайна, здорова й сама-самісінька на світі... Леа загинула. Її занапастив Залігер. Коли я востаннє бачив її в Рейффенбергу, вона була схожа на воскову ляльку й відповіла на моє привітання, як черниця... Але зараз я мушу пильнувати, щоб не бігати по колу і якнайшвидше знайти собі схованку. Господи, як тут голо та безлюдно...»

Капітан Залігер, утративши самовладання, нагорлав на обер-фенріха в присутності обох телефоністів і ефрейтора-писаря:

— Чого ви, зрештою, від мене хочете, Корта! Що я вам, сторож чи тюремний наглядач? Як ви можете звинувачувати мене особисто в тому, що унтер-офіцер дезертирував? Та й не вам мене звинувачувати!

Але Корта відповів з нахабною впевненістю:

— Сліпому видно було, що цей тип виявляв небезпечну непокірливість, аж смердів баламутом і дезертиром. У мене зразу виник сумнів, коли ви його послали по обслугу. Це було, дозволю собі сказати, пане капітане, принаймні...

— Принаймні ви не заперечуватимете, що я дав унтер-офіцерові наказ.

— Ет, наказ,— прохрипів Корта.— Таку відверто затяту наволоч треба водити під багнетом. А ви, пане капітане, дозволю собі сказати, приступили до нього в лайкових рукавичках. У лайкових рукавичках не можна бити воші в кожусі.

Обер-фенріха знову розібрала лютя, бо він сприймав Гагедорнову втечу майже як особисту невдачу і образу. В такому настрої він не побоявся залідозрити в сприянні дезертирові самого командира, якого він і без того недолюбляв за певний нахил до буржуазного лібералізму.

Голова в Залігера боліла вже нестерпно. У нього знову засіпалась повіка. Щоб приховати це, він став обличчям до великої карти повітряних маршрутів на стіні бліндажа. Писар, лакейська душа, вже вдесьте проводив пальцем по одному місцю в Гагедорновій посвідці з госпіталю і весь

час ворушив губами. Він помітив там одну річ, яка, здавалось йому, може виявитись важливою в даній справі. Але писар не наважувався сказати про це — боявся завдати прикрості панові капітану. Лиш коли на нього впав люто-зневажливий погляд обер-фенріха, він сказав улесливо, поправляючи на носі нікельовані окуляри, що дезертир родом з Рейффенберга, з Рейффенберга з двома «ф». А наскільки йому відомо, існує тільки один Рейффенберг з двома «ф». Він хотів іще спитати, чи не знав часом пан капітан дезертира раніше, але капітан раптом обернувся, і писар прикусив язика. Та запитання це й так було зайвим. Корта зірвався зі стільця й схопив посвідку. Гордовитодурний вираз його обличчя ясно показував, що він не збирається більше стримувати чи приховувати свої ворожі почуття до капітана.

Залігер, розлючений цим до краю, взяв зі стільчика свій пояс, підперезався і, опанувавши себе, сказав з жовчною іронією:

— В Рейффенберзі з двома «ф», звідки родом і я, близько дванадцяти тисяч жителів, місцевих і приїжджих. І я не можу знати кожного з них на ім'я й назвати вам номер його капелюха та черевиків.

Але обер-фенріх у відповідь тільки зневажливо чмихнув тонкими ніздрями. Щоб удати, ніби він не помітив цього, Залігер накинувся на телефоніста, який не міг додзвонитись через Ебершtedтську пошту до польової жандармерії:

— Скажіть їм там, що вони задрипанці, якщо не з'єднають нас негайно!

— Лінія зайнята, — відповів телефоніст. — Я вже тричі питав, пане капітане.

Та не встиг він спитати вчетверте, як подзвонили з штабу дивізіону, куди вже сповістили про дезертира. Біля телефону був сам командир. У його розлюченому ревінні кожне третє слово було: «Свинство!» І Залігер двічі змертвіло повторив:

— Так точно, пане майоре. Дозволь собі нагадати панові майору, що дезертир ще не пробув на моїй батареї й двадцяти чотирьох годин...

Зразу ж після цієї розмови подзвонив начальник зв'язку:

— Співчуваю, пане Залігер. Можу собі уявити, що у вас тепер на серці: наче плomba з зуба випала, правда? Я спробую передати радіограму по всіх частинах у радіусі п'ятнадцять кілометрів. Будь ласка, повторіть мені ще раз прикмети втікача. Ми дамо цій операції умовну назву «Золота плomba». По-моєму, симпатично. Згода? До речі, в нас саме

високі гості. До старого приїхав якийсь есесівець, кавалер ридарського хреста. В них тепер нарада. Ну, гаразд. «*Vuepas noches!*»¹ — сказав кабальєро дамі свого серця й пішов у найближчий бордель. Усе.

Залігер наказав обер-фенріхові сповістити про дезертира, крім польової жандармерії, ще й місцеві поліційні органи.

— Подзвоніть передусім до Рорена, там живе та дівчина. *Cherchez la femme*², може, він лежить у неї в постелі.

Та Корта, скрививши уста, відказав:

— Я вважаю своїм обов'язком повідомити пана майора, що дезертир родом з Рейффенберга з двома «ф» і що ви, пане капітане, дозволю собі сказати, виявили до нього недоречно поблажливість. Я вважаю це своїм обов'язком.

— Я сам прошу вас про це, — сказав Залігер і вийшов з бліндажа. Зразу ж після того відгукнулась польова жандармерія і прийняла повідомлення про дезертира.

Тієї ночі на пошті в Ебершtedті чергувала біля комутатора одна молода дівчина. Її старший брат, що вже понад рік тому пропав безвісти на Східному фронті, під час своєї останньої відпустки якось сказав їй ніби іншим: «Якби я сидів на твоєму місці й хтось раптом зажадав би негайно з'єднати його з польовою жандармерією, я б для годиться аж розривався біля апарата від поспіху: «Слухаю вас, зараз, зараз, одну секундочку, не кладіть трубки, лінія саме зайнята, я спробую роз'єднати, я вас зразу повідомлю...» — і всякі такі тринди-ринди. А насправді я й пальцем не ворухнув би, поки є змога й поки це не впадає в очі. В таких справах ніколи не треба квапитись. На кілька хвилин, а то й на кілька секунд загальмуєш — і це, може, врятує життя якось бідоласі, що вже ситий війною по саму зав'язку. От уяви собі, що вони женуться за мною. Адже «цепні собаки» й усі оті спецзагони, що гасають повсюди, то все людолови, сестричко...»

І тієї ночі дівчина, мліючи від страху, майже шість хвилин зволікала з'єднання телефону батареї з жандармерією. Вона добре знала, чим ризикує, хоч і не знала для кого. Але вона уявляла собі якогось бідолаху, ситого війною по саму зав'язку. Адже й брат її був такий самий. Він не пропав безвісти. Він перебіг на той бік. Дівчина дедалі ясніше здогадувалась про це. Бо мати не носила жалоби, а батько весь час повторював з дивною певністю: «Можеш бути спокійна, наш Фріц повернеться. Добре зілля не про-

¹ Добраніч (*исп.*).

² Шукайте жінку (*фр.*).

падає». І коли він повернеться,— так вирішила собі дівчина,— вона йому похвалиться: «А я кілька разів робила так, як ти казав. Може, це й допомогло якомусь бідоласі...»

Тільки один з людей, причетних до цієї справи, здогадувався, що на еберштедтській телефонній станції зволікають: телефоніст у командному бліндажі, той, що не вірив у талісмани, що сказав Гагедорнові: «А я б знав, куди мені тепер іти». Він уловив у голосі дівчини великий страх і велике зусилля опанувати той страх. Цей голос був йому знайомий з багатьох службових розмов, не раз доводилось йому й перекинутися жартом з «колегою». У дівчини був приємний, лагідний голос. Людину можна розпізнати й по її мові. «Спробую попередити її якимсь натяком,— думав телефоніст,— коли хтось із цих шурів, що вже починають гризти один одного, зачеє тут щось непевне».

Та водночас при цій думці телефоніста поиняв глибокий сором. Адже до тридцять третього він два роки був членом соціал-демократичної партії. Коли наці захопили владу, штурмовики тільки налупцювали його й відпустили під чотири вітри. Після того він відійшов від політики. Правда, він не дав засліпити себе облудним блиском нацистської програми ліквідації безробіття: працював собі електриком, заробляючи на хліб, і збив свою життєву наснагу до небагатьох вольт, необхідних у третьому рейху для того, щоб прожити без сумління й без голоду. Упевнений, що панування Гітлера неминуче призведе до війни, він умовився з жінкою не мати дітей і не купувати нічого дорогого для квартири. Все склалося точно так, як і сподівався він у своїй пасивності. І ось прийшла остання година гітлерівського рейху. А що зробив для цього він? Нічого! Навіть та дівчина на пошті якось діяла. Нехай цей її вчинок проти коричневого страховища був зовсім мізерний. Та якби отаких начебто мізерних учинків із самого початку були мільйони, недалеко б зайшов Гітлер... Якби, якби, якби... Який кому пожиток із цього «якби»?.. Яке право маєш ти докоряти мільйонам, що треба було діяти, коли й сам ти один із цих самих мільйонів? «Треба починати з себе,— думав телефоніст,— стати самому в лави тих, що діють, це все-таки найрозумніше. Новий час уже стоїть біля дверей, уже взявся на ручку. І що він нам принесе — це знову ж таки залежить від нас, тільки від нас самих».

Залігер ішов на «Дору», щоб допитати обслугу. Всіма його виверткими думками тепер володів страх, що при де-

тальному розслідуванні справи його поведінку можуть розцінити як сприяння дезертирові.

«За вашу батарею ви переді мною відповідаєте особисто...» — погрозив йому чорний хижак. Зараз він сидить у командира дивізіону. Цей безклепкий Корта вже, напевно, вірнопіддано сповістив «старого» про свою підозру. І «старий», можливо, тут-таки схарактеризував його, Залігера, чорному хижаківі: «...Це з тих головатих мудрагелів із цивільними інтелігентськими фанаберіями», — і таке інше. «Старий», колишній кельнер вагона-ресторану, що без усякої освіти дослужився до майора і брав участь ще в іспанській війні, в легіоні «Кондор», інстинктивно ненавидів «головатих» ще змолоду, запам'ятавши їх як людей, найскупіших на чайові. А що подумає чорний хижак? Хіба це не достатня підстава для підозри? Хіба Залігер не запізнився на якусь підозрілу секунду з відповіддю на запитання гауптштурмфюрера про ознаки деморалізації в нього на батареї? Правда, причиною цього вагання був зовсім не Гагедорн, а той тип у синій куртці, що хотів спокусити його своєю божевільною розважливістю...

«Оцим самим шляхом якихось півгодини тому йшов Гагедорн, — думав капітан. — І десь тут, може, на оцьому самому місці, він звернув з дороги й утік, просто пройшов крізь стіну туману й зник, наче дух. Чи в нього взагалі всі клепки в голові? До речі, це теж аргумент, це повинен підтвердити й Корта: під час допиту в бліндажі Гагедорн реагував на запитання, як зовсім ненормальна людина. І все-таки я не вірю, що він подався в Рорен, до тієї дівчини. Він кинувся до фронту, певна річ. Він зовсім не божевільний. Просто він не сподівався на мою допомогу... Можливо, «старий» жахає від мене слова честі. Ну, що ж, у такому разі я можу зі спокійним сумлінням сказати, що мене з цим унтер-офіцером із Рейффенберга не зв'язує ніщо особисте.

Ні, їй-богу, за таке бити мало. Заради якоїсь віджилої дружби підставляти власну голову. І взагалі, як зв'яжешся з оцією злидотою, з гагедорнами й людьми в куртках, ніколи добра не жди. Це зовсім інша порода людей. Батько хотів, щоб я дружив з Руді Гагедорном, бо той витяг мене з Рибальського ставу. І весь час платив за навчання Руді. Треба було зразу відбутись від цього підмітайлового синка, а не затівати слиняву сентиментальну дружбу...

А яким правом, власне, судить мене Гагедорн за Леа? Він же абсолютно не розуміє, що людина просто повинна знати межі своїх можливостей. Я чесно сказав Леа, що

не народився для ролі трагічного героя. А він би без кінця мучив себе і її. Так що ж гуманніше й розумніше?

Поховане можна назвати мертвим хоч би й під присягою. А моя дружба з Гагедорном давно похована. Якщо командир не здогадається зажадати від мене слова честі, я сам з цим словом наб'юся. Тільки одне може мені зашкодити: коли Гагедорн учора по обіді повернувся з штабу, я при свідках по-дружньому розмовляв з ним. Навіть по плечу його поплескав. Але від цього можна відмахнутись, як від дрібнички. Якби тільки минув оцей нелюдський головний біль...

У командира сидить чорний хижак. Він загарчить від недовіри, коли я принесу в зубах своє слово честі. У цього хижака гострий нюх. Ледве зачувши непевний запах, він вчує і всю правду. Я піддався поривові, не контрольованому розумом і почуттям обов'язку: наказавши Гагедорнові привести обслугу, я дав йому шанс. Мовляв, якщо маєш голову на в'язах, то рятуйся сам, як знаєш.

Хижак зразу випустить пазури: «А чому ви завагались, коли я спитав вас, чи є на батареї деморалізовані елементи? Встановлено, що ви прогулювались удвох із дезертиром зразу ж після його прибуття на батарею. Відповідайте, пане капітане, хто ви: педераст чи, може, капітулянт? Факти ясно свідчать про останнє. Доведіть протилежне, якщо можете...»

Залігер знесилено зупинився в тумані й стис кінчиками пальців скроні, в які наче молотом бухала кров. «Я дозволив іншим стромляти носа в мої принципи. Після лютого сорок третього року мій головний принцип був: «Не лізти в очі і лавірувати». А я в нападі сентиментальності зрівняв зі своєю концепцією Гагедорнів самооманливий лозунг: «Думати про майбутнє» і божевільно-розважливе гасло того типа в синій куртці: «Поставити крапку!» І мій запобіжник відразу перегорів. Мій запобіжник зветься: «Ніколи не ризикувати заради інших». Не хочу я з власного дурного розуму теліпатись, висолопивши язика, на першій-ліпшій гілляці. Не хочу! Не хочу!..»

Переляканий до дрожу, до нудоти, Залігер уже думав углос. Туман великою мокрою хусткою стирив з його уст уривки слів, мов бульки слини. Та раптом, наче йому відразу проясніло в голові, він опустив руки, якусь мить постояв, дивлячись безтямно перед себе, тоді повернувся й пішов, дедалі прискорюючи ходу, а зрештою побіг підтюпцем до дороги, потім дорогою — назад, до будинку, де містились канцелярія і його «бунгало». Там, у дворі, в на-

швидкуруч збитій з дошок кухоньці, під двома казанами горів вогонь. Капітан покликав свого денщика Малі. Той, добре напідпитку, допомагав так само п'яним кухарям: відкривав багнетом ящики з консервами — недоторканий запас. При відступі до «Вотанової печери» мали видавати НЗ — по кілограмовій бляшанці свинини на чотирьох.

Нагорі, в «бунгало», Залігер схилювся на стіл і настійливо, наче психіатр, поставив кілька запитань денщиківі, що виструнчився перед ним. Той аж очі вирячив від розумового напруження, але ніяк не міг здогадатися, що ж криється за цими запитаннями.

— Малі, ви знаєте, що таке апраксія? Не знаєте? Само собою. В стані апраксії людина, незважаючи на неушкоджену периферійну нервову систему, часом буває неспроможна виконувати складні маніпуляції.

Малі, ледь похитуючись, безтямно лупав очима на капітана.

— Наприклад, писання теж належить до складних маніпуляцій. Іноді я буваю неспроможний записати що-небудь. Апраксія — це нервова хвороба. Я хворий на неї. Я довіряю вам, Малі, і ви перша людина, якій я в цьому признався.

Денщик від зворушення аж схлипнув, так наче хотів проковтнути власний кадик.

— Я наказував вам незадовго до оголошення стану бойової готовності зварити мені дуже міцної кави?

— Так точно, пане капітане. Я поклав подвійну порцію. Двадцять грамів молотої на чашку, два совочки...

— А я не наказував вам щось записати?

— Так точно, той папірець мусить ще бути десь тут, на столі.

Залігер схопив записочку й прочитав: «Фольмер, кар'єр «Фенікс», живе в Рорені». Тоді підніс папірець до очей Малі:

— Це ваш почерк?

Денщик здивовано ствердив:

— А то чий же, пане капітане...

— Значить, у разі потреби ви зможете під присягою потвердити, що я попросив вас приготувати міцної кави й наказав записати оце?

— Я поклав два совочки молотої... А почерк мій, оце велике «Р», наче з лантухом на спині, а внизу кругленька ніжка, це нас так учив писати ще пан учитель Куцшебаух.

— Мої валізи спаковані, Малі?

Денщик відповів, що спаковані. Коли Залігер потім

відіслав його, Малі вийшов з кімнати, вже не хитаючись. Здивування майже зовсім протверезило його.

На тумбочці в капітановій спальні стояв телефонний апарат з прямим проводом на пошту. Залігер сів на край ліжка, взяв трубку й попросив негайно з'єднати його з еберштедтським підвідділом гестапо. Коли звідти озвались, він сказав:

— Якийсь Фольмер, із села Рорен...

— Давній знайомий, — перебив його голос у трубці.

— ...розповсюджував інсинуації підривного характеру. Вимагав від мене здачі батареї без бою...

— Ви його заарештували, пане капітане?

— Ні, чекаю ваших вказівок.

— Сто чортів! — ревноу гестапівець і грюкнув трубкою.

Почекавши трохи, поклав трубку й Залігер. Почуття вдовolenня пронизало його. Він знав, що тепер забігають, занишпорять гестапівські шпики, наведені ним на слід, — може, запізно наведені, може, той Фольмер уже сховався. Та чи не однаково йому; він сповістив гестапо, забезпечив алібі своїй честі й вірності. Залігер знову ніби навіч побачив перед собою чоловіка у витертій синій куртці, його ясні, непідкупно пильні очі. Неважко погасити такі очі... Досить подзвонити по телефону.

Залігер підійшов до умивальника й натер собі скроні одеколоном. Біль, від якого розскакувалась голова, наче трохи вгамувався. Думки капітанові знов закрутились навколо самовибачення, самовиправдання. «Думати про майбутнє — це означає думати про теперішнє, бо «тепер», строго кажучи, це уявлення відносно, воно завжди трошечки випереджає наші думки. А оскільки ми весь час живемо «тепер», то ми нездатні звільнитись від цієї відносності. І судити нас може тільки той, хто створив нас минущими. Поки ми живемо, ми сприймаємо оцю клятву відносність як минуність, тлінність. І це наше сприйняття є кінець кінцем не що інше, як страх смерті. А хто чинить зі страху перед смертю, той чинить ні морально, ні аморально, той просто підкоряється рефлекторному імпульсові, як людина, що заплющується при спалахові яскравого світла...» Заспокоений цими думками до приємної млості, капітан Залігер пішов назад на батарею.

А Корта зі своїм вірноповідданим рапортом зумів пробитись тільки до ад'ютанта командира дивізіону. Ад'ютант же хоч і свиснув здивовано: «Отуди к бісу!» — але заявив,

що не може негайно доповісти командирові. Бо пан майор наказав поки що його не-турбувати. В нього важлива нарада, і він, крім повідомлень про появу ворога й наказів з штабу дивізії, нічого не прийматиме.

На це пан майор мав свої підстави. Бо розмова з гауптштурмфюрером СС, що спочатку точилась навколо «Вервольф», уже зійшла на приємніші теми. Коли в пляшці з етикеткою «Мартель» лишилось коньяку не більше ніж на палець, майор, — оскільки істотних розходжень у поглядах на тактику «Вервольфа» між ним і есесівцем не було, — вирішив трохи розважити свого приемного гостя й розповів кілька епізодів з громадянської війни в Іспанії, похвалившись мимохідь своїм особистим знайомством з кількома впливовими персонами франкістського уряду. Слухаючи його, есесівець раптом чомусь захвилювався, схопився зі стільця й почав міряти кроками кабінет, палячи сигарету за сигаретою й нервово струшуючи попіл просто на червону кокосову доріжку, простелену від дверей до письмового столу. Майор пояснював собі хвилювання гостя гостротою своєї розповіді; він думав, що гауптштурмфюрер, років на п'ятнадцять молодший за нього, взагалі ще ніколи не чув, як німецькі зенітники тоді, влітку тридцять шостого, в спортивних костюмах відпливали в море на невинних торговельних пароплавах і як вони самі вирячили з подиву очі, коли ті пароплави раптом узяли курс на Біскайську затоку, коли їм почали припасовувати військову форму кольору хакі, а в трюмах вони знайшли свої зенітні гармати з комплектами бойових снарядів.

— Спочатку там, на півдні, де цитриновий цвіт, нам було досить гаряче, адже туди збігся мало не весь комуністичний Інтернаціонал. Але завдяки нашій перевазі в озброєнні й виучці солдатів... Еге, то були ще золоті часи... Пригадую, як наша авіація розколошматила Герніку і як нас — я тоді був ще простим лейтенантиком — запросили до офіцерського казино в Вільяфранці відсвяткувати цей день. Там у мене вийшла сутічка з одним капітаном, доном Хуаном — справжнісінький був донжуан, я вам скажу! Запальний, як усі іспанці; хотів, ви знаєте, стрілятися зі мною через одну там... одну прекрасну сеньйориту. Я йому й кажу: «*Mi capitano*¹, адже ж це не зовсім *caballeresco*² — через таку шльондру...» Тоді ми кинули монету — кому

¹ Мій капітане (*исп.*).

² По-шляхетському (*исп.*).

випаде орел, тому першому з нею... Капітан Хуан називав це «pontificat». У словнику перекладено: «правити єпископську службу». І що ж ви думаєте, виграв, стерво. Потім ми стали друзями — нерозлийвода. Згодом він одружився з однією там поміщицею, мільйонні маєтки... Зараз він прокуратор хенераль — генеральний прокурор. Листуємось і досі регулярно...

Майор силкувався вимовляти іспанські слова на іспанський лад і в словах «Хуан», «хенераль» харчав, наче вдавившись риб'ячою кісткою. Та гість раптом перебив його.

— Чи не змогли б ви, пане майоре, — сказав він, ставши в таку позу, наче під час дуелі на пістолетах, — чи не змогли б ви дати мені рекомендації до ваших впливових іспанських друзів?

Майорові, що саме розохотився розповідати, потрібна була мало не ціла хвилина, щоб зрозуміти зміст і мету цих слів, а потім ще хвилина, щоб зібрати докупи думки. З погано вданою холоднокрівністю він знову запалив погаслу сигару й своєю чергою похмуро спитав:

— То ви вважаєте, що цю парафію нам уже не пощастить відстояти?

— Імперія згортає знамена, пане майоре. Тимчасово, звичайно. Ми вже думаємо про післязавтрашній день. Зараз наше завдання — законсервувати найактивнішу й найздібнішу частину керівних кадрів, які ще не загинули.

Опустивши погляд на полум'я сірника, що догоряв у нього в пальцях, майор відповів:

— З цієї точки зору, друже мій... хоч я її, мушу признатися, ще не з'ясував собі детально... з цієї точки зору я, звичайно, радий прислужитися вам...

Есесівець зігнувся в поклони, немов гімназист на уроці танців:

— Уклінно дякую, пане майоре! Чи не придався б панові майору справжній Ренуар?

— Французький лімузин? А скільки кінських сил?

— Картина. Можна продати за долари.

З громовим реготом визнав майор своє невігластво і почав, оскільки гість квапив його, писати власноручно три рекомендаційних листи, кожен з яких починався звертанням: «Мій високородний друже!» і закінчувався підписом (з зазначенням посади й рангу) та печаткою дивізіонного штабу.

Гауптштурмфюрер розщібнув великий портфель з цупкої

шкіри, витяг звідти запаковану в полотню й гофрований картон і обв'язану шпагатом картину й сказав:

— Ви можете продавати її цілком легально. Це не трофей, картина куплена. Чи, власне, виміняна на заручника.

Майор, навіть не розгорнувши пакунка, засунув його в шухляду письмового столу й хотів був відкоркувати ще пляшку «мартеля», але гість чомусь раптом заквапився, мов на пожежу.

— Я візьму з собою тільки свого шофера, — сказав він. — Решту людей і машини лишаю у ваше розпорядження. Сподіваюсь, що я ще проскочу за Фюрстенфельд-бруком. Пришлю вам з Іспанії лимонів. Не тільки заради вітаміну «це», а щоб ви тут, на батьківщині, знали, що бойові орли наших штабдартів відлетіли на чужину й колись повернуться.

Майор, прощаючись, підкреслено хвацько підніс руку й сказав уже важкуватим язиком:

— Постараюся зберегти свої сили до того часу, коли бойові орли знову покличуть...

У ту ж мить йому спало на думку спитати, скільки ж доларів можна заправити за картину. Але він посоромився.

Прийнявши рапорт фон Корти, ад'ютант командира, обер-лейтенант резерву, молодший співвласник однієї широко розгалуженої ганноверської транспортної фірми, спершу хотів був заступитись перед командиром за капітана Залігера. Бо цей Корта надто вже гнув кирпу; і навпаки, в Залігеровому кубельці бували досить приємні розваги. Наприклад, нещодавно, коли Залігер привіз із Галле дівчат, вільнонайманих штабних секретарок. Ото була забава, хай йому біс! Віддати Залігера на поталу було б шкода. Але похвальний намір ад'ютанта похитнув начальник зв'язку, той самий лейтенант із собачим нюхом. «А припустімо, — сказав він, — що пан Залігер послав свого рейффенберзького приятеля за парламентаря. Мовляв, не чіпайте мене, а я вас не зачеплю, рука руку миє. Він же знає, що вся ця оборона — просто м'ясорубка для нас. Його татусь аптекарь, ці люди навіть проти нежиті засіб знають. Та що там тобі говорити, сам розумієш: навіщо тобі підставляти свою голову за когось? Хіба їх у тебе дві? Ми тепер перейшли до рукопашного бою: кожен за себе».

І ад'ютант вирішив дотримуватись у цій справі тільки доброзичливого нейтралітету. Але, на його подив, командир зовсім не обурився, коли він доповів йому про Кортин рапорт. Майор, огрядний холерик, досі запеклий фанатик

оборони до останньої краплі крові, тільки безнадійно сказав:

— Імперія тимчасово згортає знамена. А Залігери нам знадобляться скоріше, ніж Корти.— І зразу ж, без переходу, спитав, чи є в них на ходу ще яка-небудь із штабних автомашин, крім легкового всюдихода.

— Тільки машина збройової майстерні,— відповів ад'ютант.

— Накажіть навантажити офіцерське майно й відправити ще цієї ночі.

— Куди, пане майоре? Далеко вона не заїде, бо тягне бензин, як спраглий верблюд воду.

— Як транспортник ви повинні знати, де тут поблизу можна знайти надійну схованку.

Ад'ютант-транспортник мав тут поблизу одного надійного контрагента, і командирове питання не захопило його зненацька. Але він удав, ніби напружено пригадує. Він і начальник технічного складу дивізіону давно вже підтримували діловий контакт із цим контрагентом. То був один інвалід, торговець старими речами, що мав, крім того, невелику птахоферму. Там, на фермі, під курячим послідом уже давно лежали цінні автодеталі, електродрелі, комплекти інструментів, автомобільні камери й шини та інші коштовності.

Нарешті ад'ютант зволив пригадати прізвище свого «надійного контрагента». Майор спитав, чи не розуміється той часом на картинах.

— Навряд, пане майоре. Зате він знається на водонепроникному пакуванні.

Командир і ад'ютант зрозуміли один одного з півслова. Ад'ютант повинен був сам супроводити машину. В путівці написали: «Перевезення пошкодженої ворожим обстрілом 20-міліметрової зенітної гармати до дивізійної збройової майстерні».

Коли покінчили з цією справою, майор продиктував наказ офіцерам, унтер-офіцерам і солдатам дивізіону:

«Вояки! В наступних боях ви зіткнетеся з ворогом лице в лице. Народ і фюрер дивляться на вас. Виконуйте свій обов'язок до останку. Господь воїнств витатиме над відважними батальйонами. Бийтеся, поки ворог не поляже перед брустверами ваших батарей або не покаже вам спину...»

Майор відвернувся. Його самого зворушив пафос власних слів, у які він сам щиро вірив ще годину тому. Здушеним голосом він сказав:

— Додайте самі, що треба: хай живе фюрер і так далі...

— Слухаюсь, пане майоре,— відповів ад'ютант, дописуючи наказ. Хвилювання начальника все здалось йому огидним, хоч він і нагадував собі, що майор почав службу ще двадцять п'ятого року в рейхсвері¹ і казарма була його домівкою й храмом. Усі думали, що, побачивши банкрутство своєї фірми, він пустить собі кулю в лоба. Видно, той есесівець зумів йому дещо втовкмачити. Хто б міг сподіватися цього від такого типа... Ну що ж, хай живе цивільний дух вільного підприємництва. І, певний свого становища, ад'ютант безжально сказав:

— Треба запропонувати моєму контрагентові якийсь невеличкий куртаж. Адже на нього ляже половина ризику.

— Віддайте йому отой брухт, машину збройової майстерні. А як сховати її в кошиках для яєць, то вже його клопіт.

Майорові нелегко було стриматися, щоб не нагорлати на ад'ютанта. Той побачив, що в командира підіймається з-під комірця краска гніву, і вийшов з кабінету.

А в селі Рорені в цей же час у двері низенької хижки, де жив Герберт Фольмер із своєю матір'ю, встромив відмикачку гестапівець. За спиною бандита в шкіряному пальті стояв Геншке-Ломака з пістолетом у руці. Біля хвіртки причаїлися другий гестапівець і згорблений від страху староста. Арешт було наказано здійснити непомітно. Гестапівське авто стояло за селом, шоферові звеліли під'їхати тільки на сигнал кишенькового ліхтарика.

Фольмер спав одягнений на тапчані в кухні, на старому солом'янику. Вийшовши від командира зенітної батареї, він зразу задумався був, чи не краще йому переночувати цю ніч у Германа Генне в Ебершtedті. Герман не відмовив би йому. Але він не пішов туди. Адже Фольмерові, як людині, випущеній з концтабору, правила конспірації не рекомендували відвідувати партійних товаришів. І от він прокинувся від пронизливого крику з комірчини, де спала мати. А гестапівці вже стояли перед ним. Стара жінка хрипіла за стіною, немов харкаючи кров'ю. Запізно... Перше ніж Фольмер устиг як слід прочуматись, на його руках уже клацнула сталєва вісімка наручників.

Перший гестапівець, радий, що все обійшлося так гладенько, сказав арештованому, за що його арештують, вульгарним жартом:

¹ Назва збройних сил Німеччини в 1919—1935 роках.

— Гармата не дівка, їй рукою дула не затулиш. Але-оп, Фольмер.

Гербертові Фольмеру в цю мить здалося, що так званий гіркий досвід справді має смак полину. Він зробив таку помилку, якій сам від себе ніколи не сподівався. Допустився легковірності, піддався почуттю, не перевіривши його спочатку розумом. Він легковажно повірив, що в того капітана ще збереглися хоч рештки сумління.

Коли Фольмера наприкінці сорок третього року випустили з концтабору, нібито за добру поведінку й як шахтаря з фаху, він зумів правильно оцінити цю ласку. Ще в таборі його попереджали товариші: «Тебе відпускають тільки для того, щоб ти допоміг їм знайти ниточки зв'язків, яких вони самі не зуміли винюхати. Будь обережний, Герберте...» Антифашистський рух не вмер. Фольмер відчував це з того, як дивилися на нього деякі люди — шахтарі в кар'єрі, жінки на вулиці, в автобусі, часом навіть дехто з молоді. Він бачив у їхніх поглядах мовчазну пошану. Але це важило ще небагато. Він бачив і чув також інші, серйозніші речі: зіткнення електровозів у кар'єрі, потайний саботаж, уміло замасковану агітацію, як наприклад, після невдалого наступу в Арденнах: «На цей наступ я покладав усі свої надії...»; легенди про майже надлюдську відвагу й витривалість росіян: «Ви знаєте, їм навіть у сорокаградусний мороз не потрібні рукавиці...»; на різдво — перша листівка: «Не буде на землі миру й у людях благовоління, поки я живу на світі! Адольф Гітлер». Фольмер відніс цю листівку в комендатуру. Він відчував близькість шпигів.

Одного дня Герман Генне послав його у відлигну штольню чистити насосний басейн. Герман Генне, колись його найкращий друг, тепер, здавалося, примирився з наці; він ніби не помічав Фольмера. Коли Фольмер зажадав від нього ще двох робітників на допомогу, Генне сказав своїм таким знайомим, буркотливим голосом: «Ти мусиш працювати сам, Герберте, ти взагалі мусиш працювати тільки сам. Щонайбільше — з полоненими». — І лішов. Відтоді Герберт Фольмер знав напевне, що він не сам. Партія живе.

Його поставили за старшого колійної бригади з двадцяти семи військовополонених французів. Коли він пробув там два місяці, один з тих полонених підійшов до нього й сказав: «Товаришу Ерберте, у нас тут є нелегальна партійна група з трьох чоловік. Ми хочемо робити, що можемо, для зміцнення патріотичного духу наших людей. Ти можеш давати нам підтримання. У нас один ворог і один мета». Фольмер

протяг французів руку. Заради самих лише гарних слів він цього не зробив би. Але він придивлявся до француза вже не один тиждень, бо почував якусь недовіру до цього Робера, що мав вигляд професорського сінка, а запевняв, ніби він шкільний учитель, син телеграфіста. У Роберовій чесності Фольмера переконали прості факти. Робер ніколи не ухилявся від важкої роботи, а морозними чи сльотавими ранками ніколи не виявляв тієї апатії або тупої впертості, що часто призводила до сварок між самими французами й змушувала Фольмера підганяти їх. Робер казав: «Не давайте холодкові виморожувати ваш мозок, а дощеві — розмочувати вашу волю. Розум, друзі, це все одно що дах над головою. Що скаже твоя половина, коли ти повернешся додому з порожньою, вигорілою довбешкою, що подумують про тебе твої сусіди? «Фернана німецький полон зробив худобиною...» Хіба ж не так?»

Герберт Фольмер завжди намагався спочатку перевіряти все терезим розумом, не віддаватися під владу почуттів. І все-таки почуття зрештою спокусило його на легковажний крок. Людське горе, з яким він зіткнувся сьогодні в Райні, на пожежах, і горе дівчини в комірчині у Лізбет Кале збурили його душу. Коли дівчина повернулась після розмови з тим унтер-офіцером, її знову поймав страшний розпач. Несила було слухати, як вона голосить: «Ніхто, ніхто вже не може нічого вдіяти, вони ж усі хочуть погинути, вони самі хочуть смерті!..» Тоді він і вирішив піти до капітана. Розум Фольмерів заперечував. Було ще трохи зарано робити це. Але Фольмер довірився добрій славі цієї людини. В Райні подейкували, що командир зенітної батареї зовсім не запеклий наці й не солдафон... Як перелякалась Лізбет, коли Фольмер сказав: «Зараз піду на батарею й спробую поговорити з капітаном. Може, в нього ще лишилося хоч трохи людського сумління...» — «Герберте, — сказала вона, — я не маю права не пускати вас. Якби я мала таке право, я б вас зараз руками й зубами тримала...» А він відповів: «Хіба ми, Лізбет, маємо право думати про себе?» І Лізбет відпустила його, не сказавши більше й слова...

Коли Герберта Фольмера пхали до дверей через вузьенькі вимощені цеглою сінця, він гукнув біля дверей матеріної кімнатки:

— Мамо, заברי Лізбет до себе!

Геншке-Ломака був людина мстива. Його мстивість могла переважити навіть його боягузтво. А тепер йому трапилась

нарешті нагода відплатити своїй квартирантці, отій язикатій, що відмовилась працювати у нього, в господарстві. Хто живе під його дахом, людина то чи худобина, мусить служити йому! Коли гестапівці заехали Фольмера в машину, Геншке з багатозначною міною смикнув одного з них за рукав і хрипко прошепотів, що оце комуністичне падло вчашало до однієї жіночки, яка мешкає в нього і на яку це знайомство кидає політичну тінь.

— А крім того,— Геншке-Ломака потяг за рукав кривобокого старосту,— ти ж казав, Вільгельме, що на пост польової жандармерії надійшла телефонограма. А того поста вже два тижні як немає. Ну, кажи ж, Вільгельме! — Геншке легенько штурхнув кривобокого під ребра.— Це повинно зацікавити партайгеносе, адже тут є якийсь зв'язок, це й сліпому видно!

Староста, який страшенно мерз у холодному тумані, поквапився розповісти, що з зенітної батареї біля Райни сьогодні дезертирував один унтер-офіцер, у якого тут, у селі, є знайома.

— А ця знайома, знову ж таки,— запопадливо перебив його Геншке,— весь час лигається з тією паскудою. Справді, тут і сліпому видно: від цих жінок можна дещо дізнатися — про оцього й про того дезертира. Притиснути їх, партайгеносе! А може, той дезертир якраз лежить у них у постелі! Партайгеносе, треба діяти!

Гестапівець запалив сигарету. На його чисто поголеному обличчі проступила зневажлива міна, немов цей безперечно ретельний, але дурний ортсбауернфюрер уже набрид йому. Геншке-Ломака помітив цей байдужий вираз, але зрозумів його неправильно. Він подумав, що гестапівцю такі речі не первина, що він уже обмірковує, з чого краще почати. Але раптом він почув:

— Ми виконавці, наше діло арештовувати, чоловіче добрий. Коли накажуть, я тобі заарештую самого діда-мороза. А допитують у нас інші. В нас кожен має свої функції. Робіть собі з тими жінками що хочете.

Гестапівець хотів сісти в машину, але Геншке розлючено замахав своїм ціпком і засичав:

— Оце ти називаєш вірністю обов'язку, партайгеносе? Та я знайомий з твоїм начальником! Ми ще з тієї війни з ним знайомі! Одне моє слово...

— Ну що ж, тоді гайда... — буркнув гестапівець і наказав своєму супутникові й шоферові чекати з машиною за селом: — Може, буде ще кілька пасажирів...

Герберт Фольмер не розчув цієї розмови, але здогадався, про що йдеться. «Як хотілось мені забрати Лізбет до себе, — думав він. — Та й мати весь час напосідала з цим на мене. Але я не зробив цього, бо побоювався, що може іще статись ось таке, як тепер. Я не хотів утягувати з собою в халепу й її... Ех, Геншке, падлюко, якби мені ще зустрівсь з тобою...»

Машина проїхала повз садибу Геншке. Герберт Фольмер бачив темне півколо віконця комірчини Лізбет. Воно було відчинене. «Це ж я поставив його на завіскі, щоб можна було відчиняти. Лізбет казала, що вона любить спати при відчиненому вікні. Гільда збиралась цю ніч почувати теж нагорі, в Лізбет. А ці кровопивці вже йдуть до них... Ой люди, люди, найстрашніше — це коли не можеш допомогти таким, як ви...»

Дорогою Геншке-Ломака виклав тактичний план бою:

— Вільгельме, ти зразу питаєш про дезертира. А потім ми, немов із засади, ошелешимо їх запитанням, яку підригну пропаганду провадив Фольмер. А якщо ця потолоч мовчатиме, я їм таке покажу, вони в мене заспівають, будьте певні, я слів на вітер не кидаю..

Головкою свого щіпка Геншке загрюкотів у двері комірчини. Згорблений староста, що тремтів від страху, вереснув:

— Відчиніть! Ім'ям закону відчиніть!

Гестапівцю стало смішно. Геншке-Ломака не захотів дождатися, поки їм відчинять, і наліг спиною на дощані двері. Він знав, що дошки вже трухляві й замок сидить німічно. Двері й справді зразу ж розчинились. Геншке намацав усередині на одвірку вимикач і клацнув ним. Маленька лампочка без дашка, що висіла на сволоку, скупно освітила комірчину.

Лізбет Кале, що постелила собі соломи біля грубки, схопилась на рівні ноги. Вона сторопіло стояла перед своєю постілью, притримуючи на грудях довгу полотняну нічну сорочку. Гільда з малою Гітою лежали в ліжку. Дівчинка з переляку сховалася з головою під ковдру й тихенько пхикала. Гільда підтягла аж до підборіддя старе пальто Лізбет, яким була вкрита, і судомно вцепилась пальцями в сукно.

— Де ви сховали дезертира? Ану, покажіть! — фальцетом заверещав кривоногий староста, пішов просто на Лізбет, що сахнулась від нього вбік, наче від п'яного, й став топтати ногами її постіль, укриту двома вовняними ковдрами. Лізбет дивилась на його ноги, взуті в старі черевики без шнурків, у твердій корі засохлого коров'ячого кізняка. По-

топтавшись, він почав розгрібати солому й ковдри руками.

— Все одно тут ви нікого не сховаєте! Ми все знайдемо! Але тоді нарікайте самі на себе!

Геншке-Ломака стояв, широко розставивши ноги, за крок від дверей. Його ліва рука з приставленим до чобота ціпком утворювала з лівим боком трикутник. У правій руці він тримав важкий незграбний пістолет парабелум. На масивному бісмарківському черепі Геншке сидів високий, з вигнутим денцем, коричневий з золотим гаптуванням формений кашкет ортсбауернфюрера. Поверх фазанячої форми на ньому була надіта довга солдатська шинель. Гестапівець у шкіряному пальті стояв загрозливою тінню на сходах перед дверима. Кривобокий приступив до Лізбет. Голос його звучав уже не так пронизливо:

— Ви ж самі на себе біду накликаєте, ховаючи дезертира. Може, він вам набрехав чогось. Покажіть, де він ховається! Якщо ви викажете його, це все-таки може пом'якшити вашу провину!

Лізбет кінчиком язика облизала пересохлі губи. Старості здалось, що вона хоче плюнути. Він втяг голову в плечі, наче гном, обійшов навколо плити, зазирнув у всі куточки, водночас не випускаючи з поля зору ліжка. Потім підійшов до нього й закричав:

— Ану, вставай! Він, мабуть, десь тут, біля тебе! Вставай! Швидше!

Лізбет не зрушила з місця. Але вона нарешті заговорила, й староста зразу випустив з рук пальто, за яке вже був ухопився, щоб стягти його з дівчини.

— Тут нема нікого,— сказала Лізбет, силкуючись опанувати себе,— крім мене, моєї дитини й оцієї дівчини, тутешньої наймички. В неї сьогодні вбито останню рідну душу на світі. Та ви ж знаєте, пане старосто: брата її вбито, що служив на батареї в Райні. Він же не раз бував тут. Хіба він не вітався з вами щоразу, як годиться? Ця дівчина з доброї сім'ї, пане старосто!

Той зігнувся ще дужче й зашепелявив:

— Аякже, аякже! А що, коли це неправда? Встаньте, фрейлейн! Але нарікайте самі на себе, якщо...

— Якщо вона конче мусить устати, то треба ж їй хоч накинути на себе що-небудь. Вийдіть на хвилинку,— сказала Лізбет.

Але Геншке злобно зареготав:

— Диви, яка хитра! Ми вийдемо, а він вискочить у вікно. Непогано придумала!

Тоді повернувся до ліжка й наставив на Гільду пістолет.

— Ану, дівко, вставай! Раз, два...

— Чисте тобі кіно,— сказала Лізбет.

— Заткни пельку, стерво! — загорлав Геншке.

Два різних почуття боролись у Гільді, й думки її перебивали одна одну. Вона й боялась, і хотіла встати, але водночас думала, що Геншке не вистрелить. «Він просто хоче побачити мене роздягнуною. На мені ж тільки куца нижня спідничка. Він уже не раз лип до мене. Ні, не встану. Лізбет якось визволить мене. Але Руді таки втік! Він послухався мене, він ще повернеться до мене!» І ця думка сповнила її такою раптовою й могутньою радістю, що та радість на кілька секунд заглушила тривогу за успіх його втечі. Гільда відчула, як у її жилах тане крижаний ляк, що скував її при появі нічних гостей, і як разом з хвилиєю тепла в неї вливається глибока, несхитна ненависть до цих людей, що хочуть спіймати Руді. «Не встану, самохіть не встану,— думала вона.— Хай силою стягують. Я тепер взагалі самохіть для цих нелюдів нічого не зроблю, мізинцем не поворохну. Хай б'ють, хай що хочуть роблять...»

— Отже, дама не хоче встати,— глузливо промовив Геншке, а тоді ревно голосом, яким горлав по селях: «Перемога або Сибір!», яким підганяв у дворі наймитів і полонених, так що було чути аж на вулиці й навіть на полі:

— Вставай, а то пристрелю, як собаку!

Тоді й Лізбет, утративши самовладання, закричала:

— Ви просто хочете побачити дівчину голою, тому й виганяєте її з ліжка! Ви... ви свиня, й більш нічого! Тільки й умієте, що ховатись за чужими спинами! А воюють і гинуть за вас хай інші!

Досить сильні слова... Геншке якусь мить стояв просто ошелешений.

— Ти диви, яка розумна,— прохарчав він нарешті,— комуністова наречена! Авжеж, хто до кого пристає, такий і сам стає!

Лізбет зрозуміла, на що це натякає Геншке: на її стосунки з Фольмером. Ні, тут вона не дозволить, щоб її обкидали грязюкою! У цьому питанні вона була дуже вразлива. І вона закричала знову:

— Ти не тільки свиня, Геншке, ти ще й боягуз!

Для Геншке-Ломаки це вже було занадто. Мов розлючений бугай, кинувся він на Лізбет і почав гамселити її своїм товстим ціпком, намагаючись поцілити по голові. Лізбет ледве встигла затулитись руками.

— Я тебе вколошкаю! Але спершу я відіб'ю тобі охоту п'ятикати!

Під ковдрою плакала дитина. А Геншке ревів, раз за разом здіймаючи ціпок і поціляючи Лізбет по голові:

— На мені мундир! На мені мундир! Я тебе вколошкаю! Куля вже в стволі! Але перше я...

Гестапівець у шкіряному пальті раптом ступив через поріг, підійшов ззаду до Геншке, вправним рухом викрутив у нього з руки пістолет і сховав собі в кишеню. Люто сопучи, Геншке обернувся:

— Це моє право, партайгеносе!

— Безперечно,— сказав той.— Але ти її вб'єш, так нічого від неї й не довідавшись. Не дуже розумно.

Тим часом Гільда схопилася з постелі й швиденько накинула старе пальто. «Я мушу рятувати Лізбет, адже й вона мене виручила»,— думала вона. Гіта тепер лежала сама, розкрита. Вона боялася розплющити очі й безперестану плакала. Згорблений староста притулив до губів два пальці, засичав на неї: «Тс-с-с, тс-с-с»,— і почав обмацувати солом'яник на ліжку. Потім нахилився й зазирнув під ліжко.

— Загляньте ще в нічний горщик,— сказала Лізбет, розтираючи праву руку, що вже розпухла біля ліктя.

— Не доводьте нас до крайності, пані,— сказав гестапівець.

— А я нікого ні до чого не доводжу, це оте мурло,— Лізбет вказала ліктем на Геншке,— доводить людей до крайності, поводиться з ними, як з худобою. Що я такого вчинила...

— Кожному своє! — гаркнув знову Геншке-Ломака й замахнувся ціпком. Та гестапівець сказав:

— А дай-но мені, братику.

Він відсторонив Геншке, підчепив носком чобота табуретку, підтяг її до себе й розкарячився на ній, випроставши ноги й засунувши руки в кишені шкіряного пальта. Лізбет стояла перед ним за яких два-три метри. Він уп'явся в жінку примруженими очима.

— Ми щойно забрали одного чоловіка на прізвище Фольмер. Адже ви знаєте його, пані?

Якщо часу для допиту мало, першим же ударом треба влучити в ціль. Треба бити допитуваного фактом по голові й уважно спостерігати ефект. Якщо це факт-бомба, то треба спостерігати, як він вибухає. Раптова блідість, злісний погляд, закушена губа, дурнувата посмішка,— все, що хоч

на мить порушує удаваний спокій, є ефектом, є признанням. Як же реагує ця жінка?

Лізбет Кале схилила голову, але не перестала терти руку, що дуже боліла. «Яке щастя,— думала вона,— що рука так нестерпно болить, що треба її розтирати. А то що б я тепер робила перед цим чоловіком. Уп'явся в мене тими очиськами, як удав у кроля».

А удав думав: «Щось, здається, не дуже вразив її цей удар. Розтирає собі руку... Факт, що влучає точно, примушує вмиль забути навіть про смертельну загрозу, не те що про отаку мізерну вавку. Чи, може, вона в семи водах виварена? Один з тих в'юнів, що вислизнули з наших мереж? Навряд. Язиката городянка. Квартиру розбомбили. Звісно, невдоволена...»

— По кому ви носите жалобу, пані?

Гестапівець показав на чорне вбрання — панчохи, блузку й спідницю, що висіли на другому стільці. Він оглянув і свіжопофарбовані речі, що сохли на шворці біля вікна, й скоса ковзнув поглядом по Гільді. Вона стояла поруч з Лізбет біля грубки. Дитина й досі плакала.

— Мій чоловік поліг за велику Німеччину,— відповіла Лізбет, не підводячи очей.— Він був фельдфебелем, нагороджений золотим німецьким хрестом.

«Звичайно, в її літах, уже далеко за тридцять,— думав гестапівець,— лишитися солдатською вдовою — незавидна доля. Чоловіків золотий хрест її не нагріє. Жінці потрібне щось тепліше під бік, нехай то хоч і комуніст. Чоловіків підходящого віку небагато живих лишилось...»

— З Фольмером розмовляли на політичні теми?

— Він склав мені грубку й вивів трубу в вікно.

— А що він вам при цьому казав?

— Казав, що без грубки жити холодно і що дим задушить, коли не зробити труби. А потім ще шоколад приносив... Після бомбардування.

— Ну, й що?

— Нічого, досить смачний шоколад, пане...

«Значить, усе-таки виварена. З цієї я своїми примітивними методами нічого не видобуду. Для такої патентованої штучки треба патентованого ключа або просто кийка. Раніше,— о, раніше вона б у мене кийка скуштувала! Який кийок у мене був у Києві, з яким чудовим різьбленням... Випробував я його на тому самому іванові, що вирізьбив його. А тепер мої нерви зовсім розшарпались, я вже й дитячог кавчання не витримую...»

— Вам було відомо, що Фольмер сидів у виховному таборі?

Лізбет підвела голову:

— Та якби й не було відомо, то я б і сама здогадалась. Фольмер справді добре вихований чоловік, пристойніший за багатьох, що не сиділи в цьому, як його... виховному таборі, пане...

Це вже був відвертий глум. «У Геншке аж баньки загорілись від люті. Вже на мене витріщився,— думав гестапівець.— А пальці як стискають ціпок! Аж побіліли. Треба моргнути йому, хай робить що хоче. Він же знає начальника ще з тої війни. Про мене, хай убива її. А староста хай би запхнув щось у рота отому пущверінкові, панчошу або що... Але він уже зовсім скис. Треба, мабуть, закурити...»

Геншке-Ломака зарепетував щодуху:

— Я тебе вколошкаю! На мені мундир!

Лізбет позадкувала від нього. Він загнав її в куток за грубкою.

— Ах ти стерво, ах ти падло!..

І за кожною брутальною лайкою — замашний удар товстим ціпком. Гіта пронизливо закричала. Староста нищечком шаснув до дверей.

Гільда теж скрикнула з жаху, підбігла ззаду до Геншке й замотила його кулаками по спині.

— Зараза! — гаркнув Геншке і, щосили вихнувши ціпком назад, штурхнув Гільду під ребра. Йй забило дух, і вона впала. А Геншке знову накинувся на Лізбет.

«Коли вона вже не зможе закривати голову руками, тоді їй зразу амба,— подумав гестапівець.— Треба відвикнути так глибоко затягатись, моя стара мене весь час гризе за це...»

Гільда порачкувала до грубки й відкрила залізні дверцята. «Хоч би ще в плиті був жар... Господи милосердний, зроби, щоб там ще був жар!.. Я його вхоплю голими руками й випечу очі цьому звірюці... Він і незчується, як я на нього кинусь...»

«Ти ба, молода шукає жару в грубці. О, від них можна такого сподіватись, вона схопить жар голими руками. Жінки на таке здатні. В Катовицях одна хотіла руками затулити дуло мого автомата, коли я націлився на її бахура... «Не треба, прошу вас, не треба, пане...» Але в грубці нічого немає. Холодний попіл, голубонько, холодний попіл...»

Лізбет уже не відчувала окремих ударів. Йй здавалося, що її роздирає якийсь звір: «Дочекалась-таки,— думала

вона.— Я ж із самого початку знала, що так буде. Ще як я вперше ввійшла з Гітою в цей двір, мені це спало на думку. Геншке саме стояв біля колодязя й лупцював полоненого. Я й подумала, що колись він і мене отак гамселитиме. Я знала це ще з тридцять третього року, як батька звільнили з роботи на трамваї. Двадцять чотири роки прослужив, останнім часом уже контролером був, і раптом маєте — новий закон про службовців, неблагонадійний елемент, соці, вилітай на вулицю... Краще б я була тоді щось таке бовкнула, щоб мене забрали. Тоді хоч Гіти не було. Ой, як вона кричить! Вона гукає мене... З Гербертом у нас було б іще життя... Я ж киваю тобі, Гіто. Чому ти кричиш тепер наче здалеку...»

— Віддай мій пістолет, партайгеносе! — заревів Геншке.— Я її порішу! — Обличчя в нього було червоне, аж сине, шия набрякла. Гестапівець не ворухнувся. «І доки оте пискля верещатиме»,— думав він. З вулиці долинали якісь голоси, тупотіння ніг, грюкання дверей. Може, вже почалась танкова атака?..

— Віддай пістолет!

Гільда побачила, як Лізбет посунулась униз. Руки її опустились і безвладно впали на підлогу. Тіло не падало, затиснуте в кутку. Голова Лізбет лежала на високо піднятому плечі, з-під щокі вибивалось чорне, лиснюче від поту волосся. Губи розпухли й потріскались, як вишні після дощу. З носа на чорне лиснюче волосся текли дві тоненькі цівочки крові.

— Віддай пістолет, партайгеносе!

Гестапівець сидів нерухомо як неживий.

— Ну, то я її так доконаю!

Палиця знову здійнялась угору й описала коло, набираючи розмаху. Але вона вже не впала на Лізбет. Гільда раптом зірвалась на ноги, схопила з плити відро, в якому було до половини чорної фарби, і, перше ніж Геншке встиг захиститись, хлюпнула чорну рідину йому в обличчя. Геншке брутално вилаявся. В роті й горлянці він раптом відчув гіркий смак, а очі пекло, наче перцем. Він нічого не бачив. Перша його думка була: «Соляна кислота!» Бо колись його невістка в сварці за спадщину линула його братові в обличчя соляної кислоти, і тому випекло очі. Геншке впустив з рук палицю, ступив кілька кроків, репетуючи, наче його різали. Своєю чорною, потворно перекошеною пикою він просто-таки нагадував диявола в людській подобі. Наткнувшись на стовп, він замовк, тоді заскиглив:

— Ой, очі мої, очі! Рятуйте!

Гестапівець важко підвівся. Гільда, що й досі стояла з відром у руках, подумала: «Зараз цей застрелить Лізбет. І Лізбет, і мене. Нічого, боляче не буде, анітрохи... Не кричи, Гіто, Руді тебе забере, коли прийде сюди...»

«Оце мені подобається,— подумав гестапівець.— Поки все добре, корчить із себе скаженого вовка, а тільки-но щось не так, відразу в штаних мокро. Через отаких ми й докотились до ручки. І хоч би ж справді цьому панові ортсбауернфюреру що сталося. А то невеличкий шок, і вже наш герой скавучить і волає: «Рятуйте!»

— Тютій ти,— кинув він Геншке й пішов, човгаючи чобітьми, до дверей.

Геншке, який і досі обнімав стовп, жалісно крикнув:

— Куди ж ти?!

Коли внизу рипнула хвіртка, Гільда очутилась від свого заціпеніння, поставила відро й перетягла Лізбет на її солом'яник.

— Вільгельме! — скиглив Геншке.— Візьми мене за руку!

Та йому ніхто не відповів.

Над грубкою звисали кінці електричного провода. Фольмер колись підключив його біля лампочки й провів по сволюку на роликах до грубки, щоб Лізбет могла користуватись кип'ятильником і праскою. Гільда зірвала провід і притисла голі кінці до чавунної плити. Лампочка погасла. Гіта зразу вмовкла, і раптом Гільда, яка схилилася над Лізбет, відчула, що дитина вже коло неї. Лізбет опритомніла, щось прошепотіла, але так тихо, що нічого не можна було розібрати. Геншке помацки почалапав до дверей, скиглячи: «Ой очі мої, очі!»

Гіта своїми рученятами обняла матір за шию.

— Води,— вже виразно прошепотіла Лізбет.

На сходах раптом почувся крик, грукіт, потім об землю гепнулося щось важке.

— Води,— знову прошепотіла Лізбет.— Намочи мені обличчя.

Гільда взяла відро й вийшла. Внизу біля сходів лежав Геншке й жалісно стогнав. Вона переступила через нього, пішла до колодязя, вимила під помпою відро й налила води. Вертаючись, побачила хазяйку, що стояла навколішки біля чоловіка.

— Ану берись, віднесемо,— гиркнула вона на Гільду. Але дівчина вдруге переступила через Геншке-Ломаку, що й досі стогнав, і понесла нагору чисту, свіжу воду.

Розділ дев'ятий

Гагедорн не знав, скільки годин він уже біжить. Годинника в нього давно не було. Він проміняв його в госпіталі, де доводилось «смоктати лапу» з голоду, одному хазяйському синкові за три фунти жирного свинячого рулету. А голодні товариші любенько допомогли йому ум'яти той рулет, бо не міг же він ласувати з рукава, коли інші голодують. «Хто дає, той свою душу наситить»,— частенько казала мати, і батько завжди погоджувався з нею в цьому.

Десь над туманом уже засірів ранній ранок. Молочне світло лилося згори в каламутно-сіру кашу туману і краплинами спадало на землю навколо втікача за кожним його кроком. Вже виспівували пташки, а він і досі ще не знайшов надійної схованки.

Цілу ніч ішов він мокрими луками, масними розсипами відвалів, перетинав грузьку ріллю; перескакував рови, продирався крізь густі живоплоти, уникаючи всякої дороги, де пахло людським духом. Йому здавалося, що він пробігається крізь незліченні ряди ковдр, розвішених на натягнених уздовж і впоперек шворках, мусить весь час відхиляти, відкидати ці ковдри, щоб пройти вперед. Над ранок він утратив і свій єдиний компас: стихла канонада й ледве чутна тріскотнява кулеметів. Залягла могильна тиша, немов у страсну п'ятницю. Час, дорогоцінний час спливав, як вода крізь пальці, а разом з ним — щойно народжена надія втікача й тверезість його думок. З кожним його кроком наосліп, крізь туман, назустріч новому дню його наздоганяла давня скутість, тупа покора, яку він тільки-но скинув із себе.

Посеред якогось свіжозораного поля Гагедорн зупинився. Руки його безсило звисли, чоботи обважніли від налиплої землі, каска здавила голову, шинель ажгнула його своїм тягарем, на обличчі засохла тверда кора смердючої грязюки. Десь зовсім недалеко попереду прогуркотів, гальмуючи, поїзд; чути було кожен хід паровозного поршня. Збоку, теж недалеко, залився лютим гавкотом собака. Гагедорн був твердо переконаний: перед ним якесь селище, і коли він піде далі, то потрапить просто до рук вартовим або патрулеві.

Він зірвав з голови каску й почав з розпачливим поспіхом рити нею довгасту яму. Він вирішив заритись у землю. Якщо накрити яму шинелею, з обох боків пришпилити її крізь петельки кілочками, поставити кілька підпорок і в самій ямі, зверху присипати шинель викинутою землею, по краях —

товщим шаром, а потім залізи під шинель й зовсім утягти її в яму, то можна сяк-так перележати під землею тих кілька годин. А з рукава шинелі можна зробити душник. Треба тільки кілочків, та вже де-небудь знайдуться... Сантиметр за сантиметром угризався втікач у землю, уважаючи, щоб світліший піскуватий ґрунт з глибини не падав на ріллю. Він спочатку насипав вузьку грядочку з верхньої, темнішої землі, а потім сипав світлішу на неї. Потім темніша знову ляже зверху, щоб на ріллі не лишилося світлої латки. Кілька повних касок світлішої треба буде віднести кудись далі, висипати на дорогу чи в рівчак, щоб над схованкою не вийшло горбка, бо ж тіло теж займе якесь місце. Але спершу треба вритись углиб на лікоть, рівно на лікоть, від кінчиків пальців до суглоба. І не можна відпочивати, хоч пальці вже зовсім затеріли, хоч їдкий, як соляна кислота, піт заливає очі. Треба впоратися, перше ніж розійдеться туман і великий стерв'ятник зможе помітити його.

Зненацька щось немов силою магніту підвело його очі, і він побачив у тумані перед собою — не дуже далеко, грудкою докинути — двох людей, що спостерігали його роботу. Гагедорн застогнав, наче йому в спину вже вп'ялися пазури. Та все ж таки перед ним не дула гвинтівка, а людські обличчя. Він підводить голову вище. Постаті наближаються. Це двоє чоловіків — один старший, невисокий, кремезний, з товстими губами й тоненькими чорними вусиками, другий — молодший, тоңкий, на півголови вищий за свого супутника. В молодшого тонке обличчя і сміливий орлиний ніс. Довга шия по-модному обмотана вовняним шарфом. На обох витерті коричневі солдатські шинелі, вицвілі пілотки, на шлейках через плече торби для хліба. Це французи, полонені або «вербовані». Обидва ледь посміхаються. Старший простягає солдатові, що стоїть перед ним навколішки в ямі, світлячи білками очей на замащеному грязюкою обличчі, дрібку тютюну на долоні.

— Закуримо, капрале?

Гагедорн підводиться на ноги у своїй ямі, підставляє долоню й теж силкується посміхнутись. Він не знає, що йому робити з тютюном без паперу, він узяв його й сказав «мерсі» тільки для того, щоб вони знали, що він їм не ворог. Молодший посміхнувся ніби сам до себе й проказав віршика, складеного про тих, що канючать закурити. Але на цей раз віршик прозвучав зовсім не глузливо.

— Ти курець і я курець, у тебе тютюнець, у мене папірець.

І простяг «капралові» папірець. Той відповів: «Мерсі, камрад»,— уперше в житті назвавши камрадом француза. Та пальці йому наче зсудомило, і він не міг скрутити цигарки.

— Дай,— сказав молодший, скрутив цигарку й простяг німцеві, щоб послинив. Французи теж скрутили по цигарці. Старший дістав велику незграбну саморобну запальничку, змайстровану з двадцятиміліметрової гільзи. Полум'я її сильно чаділо.

— Війна кінець,— сказав він.

— Програно для Німеччина,— додав молодший, посміхнувшись.

Гагедорн силувано кивнув головою й спитав:

— Куди ви тепер?

— Куди? Куди тепер? А ти куди? Ти тікай з армії?

Гагедорн знову кивнув.

— Але тут багато, дуже багато солдати. І ес-ес, о, dangereux!¹

— А ви? Не dangereux? — спитав Гагедорн.

Молодий заторохтів:

— Ми працювали в кар'єр, і зсунувся екскаватор. Одні німці кажуть: «Саботаж! Французи!» Інші німці кажуть: «Нікс саботаж, нікс французи!» Колю клали, був мороз. А потім весна. А тепер ми мусимо ждати, поки прийде 'естапо й скаже, хто зробив. Краще піти відвідати пос сагагадес² у табір номер один. Це 'оловний табір. Є перепустка на вихід, розумієш?

Та як було Гагедорнові зрозуміти? Він похитав головою.

— Бо є німці такі й такі,— сказав старший.

Гагедорн виліз із ями, вивер рукавом обличчя й сказав трохи непевно:

— Допоможете мені?

— Що зробити?

— Присипте ось тут землю.

— Моп Dieu!³

— А куди ж мені ще? Ви ж кажете, скрізь солдати і ес-ес.

— У табір з нами йому не можна,— міркував уголос молодший.— Багато товариші злі на німці. Ми б сховали...

— Allez⁴, Робер! — штовхнув його старший і сказав до

¹ Небезпечно! (Фр.)

² Нашіх товаришів (фр.).

³ Господи! (Фр.)

⁴ Нумо (фр.).

Гагедорна: — Я знаю один камрад, був засипаний сім, вісім годин. Біля Нансі. Тепер живе зі своєю жінкою. За сім, за вісім годин кінець. *Allez!* Ми зробимо...

І от двоє втікачів-французів, військовополонених, допомогли втікачеві-німцеві, унтер-офіцерові, сховатися під землею. Вони зробили все дуже завбачливо. Шилом свого складаного ножа старший наколов дірок у Гагедорновій протигазовій коробці, яку вони потім установили замість душника й прикрили прілою соломою. Вони примусили німця, перше ніж лягти в яму, ковтнути горілки, а щоб він не застудив нирок, обмотали йому поперек вовняним шарфом молодшого. Нарешті, присипавши його, вони наносили великого груддя й виклали над ним продовження борозни. Коли все було закінчено, старший гукнув у душник Гагедорнові, щоб він думав про дівчину. Мовляв, той камрад, що під Нансі лежав присипаний сім-вісім годин, теж весь час думав про свою дружину. І щоб він весь час ворушив пальцями рук і ніг, для кровообігу...

— І для думати, камраде, взагалі для думати, розумієш? — додав молодший. Потім французи пішли, побажавши німцеві «*bonne resurrection*»¹...

«Лежати отут — це ще не найстрашніше, — подумав Гагедорн. — Найстрашніше — лишитись зовсім самотнім, забутих усіма... Але є ще люди на світі...»

У цей же час, коли співали треті півні, німці закопали на узліссі невеличкого вільхового гаю Герберта Фольмера й ще двадцятьох сімох інших німців. На світанку дня визволення їх, скованих наручниками в живий ланцюг, розстріляли з автоматів.

Герберта Фольмера навіть не допитали. Не затримуючи в Ебершtedті, його зразу відвезли до гестапівської тюрми в окружне місто. Там його, правда, завели до обшитого дубовою панеллю кабінету з оббитими дерматином дверима, в якому стояв освітлювальний пристрій театрального типу, спрямований на високу табуретку. Але Фольмера не посадили на цей стілець тортур. Слідчий, офіцер-есесівець з блідим, як у мерця, прищуватим обличчям, що до війни виступав на сцені найзлиденніших провінційних театрів у ампула першого коханця, перебігши очима папери, тицьнув відігнутих великим пальцем, жестом римського цезаря, у вікно, на подвір'я. Очі в цього блідого ката були червоні, мов у кроля,

¹ Шасливого воскресіння (фр.).

а від його чорної форми тхнуло гострим, кислуватим духом алкоголю й блювотиння. За вчорашній день у підвалі тюрми було розстріляно одинадцять жінок-шпигів, так званих «носіїв таємниць». Серед них була й кокотка, з якою есесівець одружився місяць тому.

Унизу, в тюремному дворі, вартові примкнули Герберта Фольмера наручниками, які й досі були на ньому, до останнього чоловіка в живому ланцюгу. Тепер Фольмерова ліва рука була вільна. Коли вартові пішли, його сусід сказав:

— Візьми в мене з рота цигарку й докури.

Фольмер узяв цигарку, один раз глибоко затягся й знов устромив недокурочок у губи товаришеві.

— Наче караван работорговців. Але далеко вони з нами не зайдуть,— сказав він.

Живий ланцюг смикнувся. Посередині його упав один із в'язнів і повис на вивернутих руках, скованих з руками його сусідів. Його підняли й поставили на ноги. Фольмерів сусід виплюнув недокурочок, неквапливо затоптав незашнурованим черевиком і сказав:

— Ні, це кінець. Відкинь усякі ілюзії. Ті, що стоять отут, це все вибракувані. Політичні, дезертири... Я відмовився лізти живцем у труну. Посилали, розумієш, нічним винищувачем, таранити важкі бомбардувальники. Та перше ніж прийдуть нас перестріляти, я сам розіб'ю собі голову об мур.

За якусь хвилину Фольмер відповів:

— А яка з цього користь? Може, зараз буде повітряна тривога...

Сусід його глянув понад обтиканий уламками скла мур, де в промені прожектора клубочився туман.

— У таку погоду тільки ворони літають,— глухо сказав він.

— Ну, що ж... Нехай хоч ми будемо останні,— видушив із себе Фольмер.

Коли сусід озвався, голос його звучав уже дзвінкіше:

— Підніми на мить твою руку, камраде, я витру піт із лоба.

Це було десь між четвертою й п'ятою годиною ранку. По п'ятій приїхала крита вантажна машина з есесівцями. О шостій, закопавши живий ланцюг, кати вже були певні, що замели всі сліди. А зразу ж по дев'ятій з даху ратуші в Райні розляглося пронизливе виття сирени: танкова атака!

Капітанові Залігеру ще ніколи не доводилося брати участь у наземному бою. Коли його призначили командиром батареї і ніхто ще й у голові не покладав, що колись фронт і справді підступить до Райни, Залігер, попри свою холодну розважливість удень, ночами малював собі в уяві славолюбні, суєтні картини. Думав, що треба було б улаштувати перед батареєю тришелонну систему окопів і мінні поля, уявляв собі, як десь у склепистому підвалі під руїнами Райни зустрінеться для наради й випивки з командирами армійської артилерії та піхоти. І генерали скажуть: «Так, якби не наші хоробрі зенітники...» І фронт затримається перед Райною на тижні, місяці... Але одного дня противникові пощастить здійснити сильний танковий прорив. Усіх охопить паніка. Тільки він, двадцятишестирічний капітан Залігер, стоятиме тут немов гранітна скеля; він не втратить самовладання, він рватиме бронебійними снарядами широкі крицеві груди «шерманів» і «Т-34», знищуватиме найдобріші танкові сили ворога. Це він, капітан Залігер, отут, біля села Райни, поверне кермо німецької історії, це тут знайде своє Ватерлоо ворог, тут йому буде завдано смертельного удару. Портрет капітана Залігера (ви погляньте, що за цивільне обличчя!) з'явиться в усіх газетах, а згодом і в усіх шкільних хрестоматіях. Його викличуть у ставку верховного головнокомандування, й він одержить рицарський хрест із рук самого фюрера. Але він носитиме його, як носять модний галстучок. Комірець його сорочки буде завжди бездоганно свіжий. Німецькому героєві годиться по тричі на день міняти сорочку...

Та все склалося зовсім інакше. Не було ні тришелонної системи окопів, ні мінних полів, ні артилерійських і піхотних генералів. Дорогою шкандибало в тил кілька поранених. Противник наближався незримо й нечутно. А командний пункт дивізіону вимагав точних повідомлень про все, особливо про час першої сутички з противником. Що за негеройський спосіб ведення війни!

Залігер переніс свій командний пункт на «Дору», тобто лежав з біноклем за бруствером гарматного окопу й кричав у бліндаж до телефоніста, того, що з куценькою люлькою:

— Слабкі вибухи попереду, на південний захід... Гудіння моторів, можливо, танки, поблизу селища Лангсбах... У повітрі два ворожих розвідники...

Солдати гарматних обслуг усі, за винятком спостерігачів, сиділи навпочіпки попід стінками круглих окопів, наче мерці

в доісторичних могильниках. Повітряним розвідникам батарея має здаватися вимерлою.

Уже тричі Залігер наводив свого бінокля на великий терикон у тилу батареї, вишукуючи на його гребені й схилах ознаки присутності гауптштурмфюрерових людей. Адже есе-сівець обіцяв прикривати його вогнем своїх чотириствольних пукалок. Де ж забирались ці герої? І де той чорний хижак? І що вийшло з плану «Вотанова печера»? Дивізіон не відповідав на ці питання, там наче поглухли. Наказ командира було передано по телефону й по селектору повідомлено всім обслугам. Геройський дух по телефону... Залігер відчував, що бойовий настрій на батареї досить м'явий. Корта, звичайно, розпинався, як завжди, і сипав направо й наліво «типами». На нього було покладено відповідальність за протиповітряну оборону. Дивно, що сьогодні гримотлива карусель іще не крутилась над батареєю, хоч туман давно розтанув. Залігер не знав, що по той бік фронту теж є честолюбні офіцери, які на сьогодні домовилися з бомбардувальною авіацією, щоб та не бомбила близьких стратегічних об'єктів і вони змогли за всіма правилами воєнного мистецтва розтрошити їх артилерійським вогнем і зажити слави в танково-піхотній атаці.

Десь близько десятої,— було так само тихо,— з'явився командир на своєму всюдиході. Він зупинився на дорозі недалеко від «Дори». І точно в цю мить, немов режисер пекельної п'єси тільки й чекав появи цього актора, провів перший снаряд і вибухнув на луках досить далеко перед батареєю. Та командир усе-таки виліз із машини й розміреним кроком, з незворушним обличчям попростував до гармати. Залігер будь-що хотів показати добру виправку, бо клята історія з Гагедорном і досі гнітила його, а ад'ютант, зайнятий підготовкою переїзду штабу й розшуками вищезгаданого «доброго знайомого», ще не встиг сповістити його про командирovu ухвалу. Тому він підкреслено струнко рушив назустріч майорові й хвацько викинув уперед руку для рапорту. Та перше ніж Залігер устиг розкрити рота, знов розляглося виття. Другий снаряд вибухнув менше ніж за півсотні метрів від «Дори». За ним — третій, що відхилився трохи лівіше. Панове офіцери гепнулись ниць на землю.

— Під час стану бойової готовності не рапортують, пане Залігер,— визвірився майор.

Залігер вибачився. Йому було нестерпно ніяково. З заходу знову, виючи, прилетів снаряд, але, прошкварчавши над

батареєю, вибухнув біля підніжжя терикону, підкинувши вгору височенний бурій стовп породи.

— Стежте за вибухами й лічіть постріли, це вони пристрілюються! — крикнув майор. Його шофер набрався нахабства й відчайдушно засигналив. Офіцери підвелись. Майор сердито махнув шоферові рукою й спитав Залігера, чи все гаразд на батареї.

Так ось воно нарешті, давно очікуване, страшне запитання! Залігер знову виструнчився й запевнив пана майора, що батарея боротиметься згідно з сьогоднішнім наказом.

Почулося глухе дзижчання, яке перейшло в негучний свист. Десь на луках пролунав вибух. На місці розриву здійнялась біла свічка диму. Біля командного бліндажа хтось несамовито закалатав залізним шворнем об шматок рейки. Здалеку долетів надривний, пропитий голос Корти:

— Газова тривога!

Майор зареготав. Почувши його сміх, солдати поскидали протигазі, які почали були натягати, й знову посідали на впочіпки.

— Нашому панові віденцеві, як звичайно, щось увижається. Що, він і досі хлище горілку, немов ватажок угорських розбійників? Це ж сигнальний снаряд. Але, здається, це вже з важкого міномета. Панове янкі підсунулись ближче. Вистава починається. Ховайтесь у свою нору, пане Залігер!

З досить добре вданим спокоєм командир дістав із портсигара чорну гаванську сигару, відрізав срібним ножиком кінчик і зробив нарізи на мундштуку. Залігер підніс йому вогню. Майор узяв з його руки сірник і зі смаком припалив сигару.

— Сподіваюсь, ви зумієте ввійти в ритм, якщо зараз почнеться, пане Залігер...

— Так точно, пане майоре. Я зі своєю батареєю боротимусь до...— Залігер затнувся, наче похлинувшись. Гаряча радість пройняла його. Старий тільки посміявся з оберфенріхової запопадливості! Проклятий інцидент з Гагедорном, з цим зрадником, вичерпано. Але він не хотів зараз удаватися до надто патетичних слів. Майор любить патетичні вирази тільки на папері. Та, на превеликий подив Залігера, майор сам доказав йому недокінчену фразу, причому доказав словами, що аж ніяк не в'язалися з усією його дотеперішньою поведінкою. Бо він сказав:

— До почесної передачі шпаги, камраде Залігер.

І, наче гіпнотизер, на мить уп'явшись капітанові в очі, додав:

— Ми ще будемо потрібні батьківщині. Бережіть свої сили...

Над батареєю знову провів важкий снаряд і вибухнув десь у селі. Почувся жіночий лемент. З одного даху повалив дим, потім пробилось полум'я. Майор нарешті повернувся по-стройовому, як рекрут на плацу, і швидко пішов до своєї машини. Залігер стояв з піднесеною рукою, мов соляний стовп, поки машина не рушила з місця й не помчала назад. Тоді він, спотикаючись, кинувся до гармати. Пожежа в Райні й димова свічка, на луках, що й досі росла вгору, здавалися Залігерові маяками радості. Він знову ліг за бруствером з біноклем у руках. Зважаючи власну поведінку, він визнав усі свої дії за останні дванадцять годин цілком розумними й гідними всілякої похвали. А зараз він поставить поки що крапку на цій своїй похвальній розсудливості, яка, на його щирі думку, перемогла навіть твердолобість зятого фанатика оборони до останньої краплі крові.

Із слухового віконечка будки колійного обхідника лан має вигляд великого чорного трикутника. Далі за ним багнисте пустирище, поросле кущами бузини та високим, у зріст людини, бурим торішнім бадиллям полину. Праворуч він прилягає до розбитої польової дороги, яку тут називають «сливовою алеєю», а ліворуч — на кілька метрів не доходить до низенького насипу залізничної колії. Будка обхідника на переїзді повернута причілком до колії. Молоду жінку, що стоїть на горищі й крізь засноване обважнілим від пилу павутинням віконце дивиться на лан по той бік насипу, звать Анна Слецак. Після смерті старого обхідника і його дружини вона живе в цій відлюдній будці самісінька.

Рано-вранці до неї заходили два французи, чемні, пристойні люди; вони кудись дуже квапились і тільки сказали їй, що на лану під груддям лежить захований німецький солдат, якому остобісіла війна. Тож нехай вона догляне, щоб той солдат вчасно встав із свого схову — не зарано, бо може попасти в руки своїм же німцям, і не запізно, бо земля ще сира й холодна. Старшому французові, видно, самому хотілося сховатись у неї в будці. І вона не відмовила б йому: він умів так весело всміхатись, блискаючи з-під чорних вусиків білими, як емаль, зубами. Та молодший його й слухати не схотів. Бо вона сама розповіла їм, що останні тижні тут весь час тиняються німецькі солдати-дезертири й нишпорять патрулі. І французи зразу ж пішли, пірнули в ту-

ман. «А може, вони й не пішли б,— думала кремезна чорнява жінка,— може, й сховалися б у мене, якби я не була такою нечупайдою. Я ж уже два тижні сплю одягнена, ходжу без ліфчика й уся просмерділась часником та потом. Але що ж мені більше робити, коли всі оті прилизані німецькі жеребці, що тиняються тут, кожну чепурненьку жінку зразу норовлять повалити на ліжко. Я вже знаю, що й десять отченашів не врятують мене від цих жеребців так, як одна головка часнику».

Жінка вже двічі лазила драбиною на порожнє горище подивитися, чи не відкрилась яма на ріллі, чи не виліз уже той німецький солдат, що йому війна набридла не менше ніж їй. В ній ворушилась якась нез'ясовна цікавість, їй не терпілось побачити людину, що дала себе поховати, щоб лишитись живою. Французи казали, що той солдат іще зовсім молодий.

Тут війна вже скінчилась. Американці пішли далі. Жінка кришила сікачем буряки для кози, коли почулось басовите гудіння моторів і з'явилися вони — на вантажних машинах, обвішані зброєю з голови до п'ят, з такими обличчями, наче вони жували полин. Спитавши в неї, чи немає тут проклятих німецьких «солджерів», вони по кілька разів вистрелили в двері будки й хлівця, перше ніж увійти й перерити там усе, і врешті з такими самими похмурими обличчями поїхали «сливовою алеєю» далі. Та Анна Слецак ще вичікувала, не йшла шукати солдата. Вона була певна, що за першими американцями скоро з'являться й інші, і не хотіла, щоб люди з похмурими обличчями знайшли його в неї й забрали з собою. І справді, хвилин через сорок п'ять за вікном проїхала маленька відкрита машина. Посеред переїзду вона зупинилась, з неї сплигнули два негри й почали роззиратись навколо, наче шукаючи чогось. У руках у них були жовті прапорці на загострених унизу залізних прутиках. Побачивши Анну, негри заусміхалися й пояснили їй, чого шукають: забитих «солджерів». Де лежить убитий, там вони стромляють прапорець. Але тут убитих не було.

— Тут не було бум-бум, не було капут,— сказала Анна.

Негри весело оскірилися:

— Мама, мама...

В задньому кутку кузова їхньої машини стояла якась металева скринька з вимикачами й кнопками. Один негр нахилився до тієї скриньки, щось прокричав, і звідти йому відповів голос, як з радіоприймача. Та ця скринька здивувала Анну менше, ніж шикарна форма чорних солдатів.

Високі черевики на шнурках були, очевидно, хромові, штани й куртки спортивного крою — з чисто вовняної тканини. «Видно, в них усього є, хоч греблю гати, в цих американців», — подумала вона.

Другий негр зайшов у будку і зразу ж, сміючись, вийшов. На його кучерявій голові красувався начеплений набакир формений залізничний кашкет старого Робрайта.

— Ш-ш-штрунок! — з дитячою радістю гаркнув він, виструнчився перед дверима будки, колесом випнувши груди, викинув уперед руку, немов збирався гукнути: «Хайль Гітлер!», зареготав на все горло, сміявся довго-довго, ніяк не міг заспокоїтись. Потім дав Анні за кашкета обгорнену целофаном картонну коробочку з написом: «Breakfast»¹.

І Анні сьогодні вже вдруге стало до сліз соромно за свою циганську неохайність.

Веселі, як хлопчачки, поїхали чорні шукачі трупів вибоїстою дорогою попід сливами, до самого повороту махаючи їй прапорцями. Після того минула вже добра година. Ніхто більше не з'являвся. Тільки десь далеко на сході, в напрямі Ебершtedта, куди вела залізниця, час від часу глухо стугоніло. Поїздів теж можна було не сподіватись. Коля, десь ущент розбомблена, вже кілька днів була мертва. До Анни повернулася самота, наймиліше для неї товариство. А втім, цього тривожного ранку Анну поійняла недовіра до нього.

Нарешті Анна Слецак відійшла від віконця й зіслзла по драбині з горища. Вона вирішила, що вже можна піти покликати того молодого солдата. Але спершу вона зайшла до кімнати й перед дзеркалом причесала розпатлану голову. Строгий проділ закінчувався високим вузлом. Непокірні кучерики на скронях, вона пригладила мокрою рукою. Тоді вийняла з шухляди комода велику, гарну хустку з довгими торочками, яку носила вдома ще дівчиною. Анні було тридцять один рік, родом вона була з Бистрицької округи, з Трансільванії. Мати її була румунка, батько — німець. Заміж її віддали теж за німця. Батько й чоловік тягли руку за гітлерівцями. Чоловік пішов добровольцем до СС. Коли торік улітку гітлерівців вигнали з Румунії, їхні прибічники вчепились їм у поли й покинули рідні оселі. Слецаки теж поїхали «додому до рейху», як казали тоді. Тільки мати лишилась. У день від'їзду вона повісилась над яслами в порожньому корівнику. Батько мусив силоміць садовити Анну в фургон. Вона проплакала всю дорогу, не заспо-

¹ Сніданок (англ.).

коїлася й тоді, коли їх посадили у вагони й повезли через рейх. Інші жінки з їхньої групи не хотіли й розмовляти з нею, а деякі просто плювались, побачивши її. Батько грозився ціпком. Кажали, що десь біля Познані кожна сім'я має одержати велику садибу. Але нічого з цього не вийшло. В Познані їм сказали, що молодші мають спершу поїхати до старого рейху й попрацювати на військових заводах до остаточної перемоги. Поїхала й Анна. І знов усю дорогу вона проплакала. Як це сталось, що вона випала з поїзда на ходу — впала сама чи її турнули, — Анна не пам'ятала. Пам'ятала тільки, як з останніх сил доповзла до цієї будки. Старі Робрайти взяли її до себе й виходили, доглядаючи, мов рідну дочку. На другий день різдвяних свят старий Робрайт під час обходу своєї ділянки потрапив під бомби й загинув. Його жінка не знесла цього нещастя. Вона почала викрикувати щось недолadne, тоді заспівала й побігла з червоним сигнальним прапорцем у село. Після цього матінку Робрайт відвезли до лікарні, а Анні сказали, що вона може поки що жити в будці; правда, за це вона мусить їздити працювати на товарну станцію в Райну, за вісімнадцять кілометрів. Вона й їздила туди, поки ходив уранці й увечері «партизанський» поїзд, що зупинявся біля кожної будки й підбирав людей із сіл — переважно жінок, — які їхали на роботу.

На її поклик солдат не встав із своєї схованки. Тоді вона пішла ріллею шукати його. Знайти місце, де він лежав, було неважко. Анна руками вигребла з ями напівзадубле тіло. Гагедорн пролежав під землею майже шість годин. Там, у ямі, була така тиша, що збожеволіти можна, й страшенний холод... Він весь час ворухив руками й ногами — і все-таки заснув чи знепритомнів. І коли він розплющив очі й побачив перед собою стурбоване жіноче обличчя, чорне волосся, проділ і високий вузол над ним, йому здалося, що це Леа. Коли жінка підвела його, в нього підломилися ноги. Вона на спині поволокла його в будку. Тільки в кімнаті він усвідомив, що це не Леа. Жінка сказала:

— Я зараз принесу балію й нагрію води, вам треба скупатись.

Видно було, що кімната недавно побілена. Стеля й стіни світилися теплою білістю вапна. Колись білою була тільки стеля, стіни мали колір кави з молоком. Але з часом вони дуже потемніли. Після смерті старого обхідника та його дружини десь подівся домашній затишок і в оселю вступила похмурість. Анна тільки побілила стіни, все інше в кімнаті

лишилось, як було. А втім, над довгою лавою, що колись стояла в купе для пасажирів з ручним багажем, тепер висів блискучий хрестик, а під ним — видовбаний вербовий оцупочок, наповнений пухнастим мохом. У моху іскрилось червоне скляне серце. Ці речі належали Анні. Лава та була їй ліжком, старі Робрайт вимостили її для Анни морською травою і обтягли смугастим тиком. А тепер на ній лежав солдат, брудний, наче викачаний у гною, й дивився на неї великими агатово-зеленими очима, мов на якесь потойбічне видиво. Анну дрож проймав під цим поглядом, що гнав її кудись у світ примар і водночас повертав назад, у непевну, хистку дійсність.

— Вам треба скупатися,— ще раз сказала вона.

— Треба,— погодився солдат.

Лава стояла в кутку, під поздовжньою стіною, навпроти дверей. В узголів'ї лави був умивальник. Вікон у кімнаті було двоє чи, власне, троє. Одно в кутку над лавою, друге посередині причілкової стіни, а третє, маленьке віконечко, прорізане в дверях. Під середнім вікном стояв стіл. Якщо сісти за стіл спиною до кімнати, у вікні над лавою видно болото й понад ним залізничний насип, у середньому вікні — переїзд, а влітку, коли сінешні двері стояли відчинені, крізь віконечко в дверях можна було бачити поїзди, що надходили з заходу і йшли повз будку далі, насипом через болото, у напрямку Ебершtedта. За цим старим, простої роботи столом і спливала більша частина тихого домашнього життя Робрайтів. Ясеневі дошки його потемніли, як дерево церковних статуй. Життя викарбувало на ньому свої письмена: випечений відбиток праски, чорнильні плями ще з синових шкільних років, подряпини від телефону. Той дотепний телефон звичайно стояв на підвіконні, але старий Робрайт, користуючись ним, завжди перетягав його до себе на стіл: йому здавалося, що там він краще чує. Кожний член сім'ї мав своє постійне місце за цим столом. Старий Робрайт сидів проти вікна, спиною до кімнати; синове місце, коли він ще жив удома, було на лаві; материне — на стільці біля дверей. Потім на лаві сиділа Анна. Від сина лишився тільки портрет — надміру яскраво розфарбована фотографія в рамочці, що, наче ікона, висіла в кутку між двома вікнами. На фотографії засмаглий матрос стояв, зіпершись на поруччя, на носі корабля й махав глядачеві безкозиркою з розмаяними стрічками, весело й безтурботно, як і годиться молодому матросові, що не дуже сумує за домівкою. У верхньому лівому куточку фотокартки, в синьому, як дим

ладану, небі над ядуче-зеленим морем ширяла морська чайка. Під знімком був напис: «Бо наш курс на Англію лежить...» А правий верхній куточок був пов'язаний траурним крепом. Допотопний телефон і тепер стояв на широкому підвіконні. Та після смерті старого Робрайта він іще ні разу не задзвонив. Поруч телефону, придавлені зверху чорнильницею й ручкою, лежали зошити для записів про стан колії. Круглий барометр у ніші вікна завжди показував «перемінно». Але годинник, казенний залізничний годинник у простінку між вікном і дверима, невтомно, наче в бездонну бочку, втягував у себе час за ланцюжок з двома великими гириями. Гардин на вікнах не було, тільки вицвілі вузенькі завісочки вгорі, під самою стелею.

Біля задньої стіни була біленька плита, над нею пофарбований сріблястою фарбою бляшаний ковпак з виведеною в комин трубою. На стіні праворуч від плити — кахельний прямокутник з кілочками, на кілочках — пузаті розмальовані чашки для кави. Над ними — вишивка з повчанням: «Без бога ні до порога». У вугільному ящику біля плити спала кішка, а вугілля лежало у відрі. Поряд із плитою — двері до спальні, довгої вузенької кімрини з одним вікном, у якій поміщались уподовж одне за одним два ліжка й вузенька шафка. Між двома дверима — до сіней і до спальні — високо на стіні висіла довга полиця з сигнальними ліхтарями. Під полицею — грамота в рамці засвідчувала двадцятип'ятирічну вірну службу Франца Робрайта на німецькій державній залізниці...

Такий був тихий, маленький світ сім'ї колійного сторожа Робрайта — скромних, роботящих, добрих людей, що всі до одного сліпо вскочили в пашу Молохові. Тільки «худоба» Робрайтів — кішка, коза й собака — перехитрила Молоха, лишилась живою. Собака Принц, розумне створіння, зовсім здичавів. Удень його ніколи не побачиш, вночі він бігав побіля будки й кидався на кожного, хто заходив у двір. Щоранку Анна ставила йому перед будкою миску з їжею, немов домовикові. Кури, дурні кури, звісно, попропадали — порозлігалися, стали здобиччю злодіїв та собаки...

Солдат Руді Гагедорн відчув себе немов удома в цьому тихому, маленькому світі. Анна, бездомна вигнанниця, стерегла цю осиротілу домівку, як маленький музей мирних часів. Ось вона заклопотано бігає з дверей у двері, дістає з шафи в спальні виварку, біжить надвір до помпи, вносить повну виварку води, ставить її на плиту, підкидає у пригаслий жар дров і дрібного вугілля, знову вибігає, легко

вносить велику, важку дерев'яну балію, тоді йде до спальні — взяти чисті рушники й подивитись, чи не знайдеться там ще шматка доброго мила.

Пошпортавшись під полотняними сорочками матусі Робрайт, Анна таки знайшла брусочок туалетного мила з написом: «Parfûm d'atoung»¹. Солдат, лежачи, скинув чоботи. Анна чула, як вони один за одним гупнули на підлогу. Вона нерішуче крутила в руці мило. Те мило кілька років тому прислав із Франції матрос, син Робрайтів... Ніжний, ласкавий запах пробудив у її свідомості спогад про найтяжчий із гріхів, учинених нею в житті. Тієї ночі після сірого лютого дня, коли люди в сірих кашкетах відвезли матусю Робрайт у загратованій машині, тієї ночі сліз Анна врешті запала в безмовну й безрушну нестяму, що зневажливо відкидає всякі сльози, всяке страждання, — в нестяму, що посіла її, ніби відринутий ангел, який схилився над її мукою й шепотів їй: «Устань! З тобою все обійшлося щасливо, ти нарешті досягла мудрості, безболісної й цілющої мудрості. Знай: мудрість світу сього — це ловити здобич і поглинати її. Встань!» І Анна встала, набрала в миску крижаної води й уся обмилася. Для цього вона взяла брусочок французького мила, що лежав на умивальнику, ще ніколи не вживаний. Ранок уже заглядав тверезо в шпарини віконниць, наче холодна розважність, коли вона впала на лаву, де тепер лежить солдат. Вона хотіла заснути без сновидінь, мов ота біла з рудими плямами кицька, що звичаїлася спати у неї в ногах. Та над нею висів хрест і видовбаний вербовий оцупок, наповнений мохом, і червоне скляне серце яскріло на всю кімнату. Вона підняла руку, щоб змести геть той мотлох. Але рука, її рука не спромоглася на це — впала на груди, в яких стукотіло серце, мов веселий шевчик. Анна розлючено схопилась і ногою штурхонула кицьку. На столі ще лежали шкарпетки: їх учора по обіді церувала матуся Робрайт для чоловіка, якому були вже непотрібні зацеровані шкарпетки. В клубочку ниток стриміла голка. Анна взяла ту голку, стала навколішки на лаву й хтозна нащо почала тупо шпигати нею в пухкий мох навколо рубіново-сяйного серця. Гріховну насолоду цієї хвилини вона сприймала так, як сприймала крижану воду, просякнуту любосними пахощами мила. І їй неначе полегшало на серці. Легаючи, вона відчула, як біло-руда кішка тицьнулася теплим носиком їй під пахву. Наче вогня-

¹ «Пахощі кохання» (фр.).

ний струмінь, обпалив її здогад, чого ж шукає в ній тваринка — її людського запаху. Анна рвучко розчинила віконниці і впустила до кімнати біле полум'я ранку, що розпочинав новий болючий день. Сівши на свою постіль, вона довгодовго гладила шовковисту шерсть кицьки, аж поки перша милосердна сльоза вернула Анну до її недолі.

З милом і двома чистими рушниками вона повернулась у кімнату й поклала їх на табуретці біля балії. Солдат сказав:

— Якщо сюди прийдуть американці, скажи їм, що я твій брат. Мені один знайомий розповідав, що є такий воєнний закон: солдата, котрий без зброї в руках переступив поріг свого дому, не мають права взяти в полон. Скажеш?

— Гаразд,— відповіла Анна.

— Тоді спалий оце,— попросив солдат і простяг їй солдатську книжку. Анна, не вагаючись, кинула засмальцьовану книжечку в плиту.

— У моїй шинелі в кишені лежить пістолет. Викинь його куди-небудь, у колодязь абощо.

Анна взяла шинель зі спинки стільця й подала солдатові, щоб той сам дістав зброю з кишені. Солдат вийняв пістолет і два запасних магазини, потім витяг повний магазин з пістолета.

— І собачий номерок,— сказав він і скинув через голову шнурок з нагрудним капшучком та бляхою особового знака.

— Зачекай, ще оці брязкальця.

І став відчіпляти від мундира залізний хрест, штурмовий знак і знак поранення. Анна склала все у фартух і вийшла.

Вона забігла зі страхітливим залізниччям далеко-далеко на болото, де знала невеличке озерце, оточене вільхами й вербами. Незграбно розмахуючись через плече, повкидала все в іржаву воду. В сухому лісі очеретяних списів весело шелестів вітер.

Повертаючись назад, Анна трохи пройшла босоніж порослим осокою лугом. Незважаючи на холод, ноги в неї горіли. Вона йшла і співала:

Вербо зелена,
Схилися до мене!
Вітрові вклонись,
До землі пригнись,
На мою могилу ти схились...

Та цю журливу пісню зі свого рідного краю вона співала з такою блаженною легкістю, немов молода життерадісна дівчина, що не вміє сумно співати навіть тужних пісень.

Коли вона повернулась, солдат уже лагодився купатись.

— Маєш голову на в'язах, то дай собі раду сам,— сказав він. Обличчя його було вже вмите, навіть поголене. На столі лежала бритва й помазок старого Робрайта. Солдат помітив здивований погляд, який Анна кинула на стіл.

— Поголився — мов на світ народився,— недбало пожартував він. Анна перевела погляд на солдата. «Обличчя в нього не добре й не лихе,— подумала вона.— Тільки оті зелені агатові очі дещо виказують мені, оті кам'яні очі. Це ж Мартінові очі...»

— Я дам вам білизну старого Робрайта,— сказала вона.

Та солдат не піддався на те «вам».

— Що ти на мене викаєш, наче на Старого Фріца,— відказав він. А коли Анна з білизною в руках поверталась із спальні, погляд зелених очей прикував її до порога.

— Тебе звать Леа, правда ж?

— Мене звать Анна.

— Тебе звать Леа. Я хочу називати тебе так.

— Мене охрестили Анною.

— Ти заміжня?

— Заміжня.

— А де твій чоловік?

— В есесівцях. Ми не тутешні, ми з Трансільванії. Якщо він ще живий, то думає, мабуть, що я загинула. Я випала з поїзда. Та він за мною не дуже журитиметься... Моя мати була не німкеня...

Агатові очі спалахнули, зелений камінь розтанув.

— Ні, справді, тебе звать Леа... Леа!

Анна відступила назад, у спальню. Він пішов за нею до самого порога. Вона сховалась за відчиненими дверцятами шафи й почала безцільно порпатись на полицях із білизною. «Це його дівчину так звать... Я, мабуть, схожа на його дівчину. Але ж це гріх, що він переносить на мене свої почуття до іншої. Та я й старша за нього...»

— Ти знаєш, що означає Леа? — почула вона. Солдат не став чекати відповіді.— Леа означає діяльна, якщо моя шкільна премудрість не зраджує мене. Та все одно, це слово пристає до тебе. Ти діяльна Леа. Справжня Леа мертва. Вона теж випала, тільки не з поїзда, а з життя...

Човгаючи ногами, він вернувся до кімнати. Аннині руки, що порпались у білизні, зупинились. Вона притулилась

головою до холодного стоса білих сорочок — єдиної гордості і єдиного багатства матусі Робрайт. На самому споді лежала найкраща, батистова, ненадівана, яку стара сама пошила собі на смерть. У голові в Анни було якось порожньо, тіло наче налилося млостю. Від білизни пахло милом «Parfum d'amour». Це мило багато років тому прислав із Франції син Робрайтів, матрос. У верхньому лівому куточку його фотокартки ширяє морська чайка. Може, та чайка ще жива...

Цей хлопець, видно, з учених. Бач, знає, що означають імена. Ще як Анна йшла до міста служити в панів, мати напучувала її: «Гляди, стережися вчених, обходь їх десятою дорогою, то все свині». Анні раптом стало соромно, що вона стоїть і нічого не робить. Ідучи в кімнату, вона взяла, крім Робрайтової білизни, ще й стару темно-синю залізничну форму — куртку й штани. Вона не пожаліла б і нової форми, але в ній старого поклали в труну. Він її для цього й беріг. Щоб ті старі люди знають...

Коли Анна повернулась у кімнату, солдат уже стяг із себе через голову сіро-зелену сорочку, стояв голий до пояса й морочився, знімаючи брудну пов'язку на попереку, прикріплену до живота й спини широкими смугами липкого пластиру. Він попросив Анну віддери пластир зі спини: Гарячими руками взялась вона за пластир, відвертаючи голову, щоб не дихнути солдатові в спину. Нижче останнього ребра в солдата був великий зубцюватий шрам, з якого ще не зійшов струп. Від брудної пов'язки йшов легкий солодкувато-гнилий запах, наче від пітних ніг.

— Ну, а тепер вийди! — грубо сказав солдат.

Анна пішла в хлів і заходилась доїти козу. Поки каструля помалу наповнювалась молоком, вона думала: «Якби було кукурудзяне борошно, я б йому зварила мамалиги, жовтої мамалиги з варенням. У погребі ще є варення. Але кукурудзяного борошна нема. В нас удома це була ганьба, коли хто не має кукурудзяного борошна. А тут, у рейху, хіба вони знають, що таке ганьба...»

Робрайтів одяг прийшовся солдатові майже до міри. Свою солдатську форму він відніс за хлів; облив гасом із одного з сигнальних ліхтарів, які й тепер стояли напоготові, й підпалив брудне лахміття. Попіл він розгріб лопатою й притрисив зверху прілою соломою. Потім спитав у Анни, що, власне, робить колійний обхідник. Вона дала йому ключ від великого, оббитого толем ящика, що стояв у дворі за будкою. Солдат відчинив ящик і почав розглядати інструменти

та заліззяччя, наче й справді щось у них тямив. У ящику лежали різні кайла, вила для щепеню, ломы, якісь химерні кліщі, великі гайкові ключі, накладки, болти, гайки... Анна розповіла, що в Робрайта останніх кілька місяців була під началом «летюча» колійна бригада з трьох полонених росіян. Обідати він їх завжди запрошував до себе в дім.

— На подяку за ситу їжу вони нам своїх пісень співали. Нам іноді, було, аж слёзи на очі навернуться, як вони заспівають. Такі нужденні, а як гарно співали... Робрайт навіть мотиви їхні знав. А як слухає, було, то голову понурить і відбиває кулаком такт по стіні або по коліну... А одного разу почав підспівувати. Я й досі пам'ятаю ті слова: «Від краю і до краю, від моря і до моря...» Та конвоїр, теж літній чоловік, раптом наче сказився. Як зарепетує: «Давай, давай, работай, работай, собаки прокляті!» Відтоді росіяни більше не співали. І в дім їх Робрайт більше не пускав. Він сам аж на здоров'ї підупав з того часу: все, було, скаржитись на що-небудь. «Мене вже могильна черва зсередини точить», — каже. Мені здається, що він хотів умерти. Його знайшли посеред колії, між рейками. А за кілька метрів була труба під насипом. Він же міг там сховатися, коли посипались бомби, адже їх чути, як летять...

Солдат наче зовсім не слухав її. Він узяв з ящика кайло, перевірів, чи міцно воно сидить на державу й сказав:

— У нас удома за хатою теж стоїть отакий ящик. Мій батько вуличний наглядч. Не таке це хитре ремесло, щоб не можна було добрати, для чого який інструмент. Покажи мені, скажімо, серп, то хіба я не здогадаюсь, що ним селяни траву жнуть, правда ж? — І засміявся: — Ти ж сама з села, повинна знати...

— А ото козла, на них селяни вішають дурні запитання сушитись, — відрубала Анна, показавши рукою на снігозахисні щити, що й досі стояли понад залізницею, не прибрані, не складені в стоси. Та солдат нічим не відплатив їй за гостре слово. Глянувши на щити, він сказав:

— Біда біду поганяє...

Анна нічого не второпала. Звідки їй було знати, що солдат, глянувши на щити, раптом пригадав дівчину на ймення Гільда, що в нього перед очима зринули м'які кучерики на стрункій шиї... І знову Анну скам'янив погляд агатово-зелених очей.

За вечерею Анна сказала йому:

— Давайте порозуміємося зразу. В мене не лишилось більше нікого на світі з рідних, та мені й не потрібен ніхто.

Оця самота тут, у будці, мені наймиліша. Ви теж скоро від мене підете... Може, ви вчена людина, не зная... Бачу тільки, що вас щось мучить, наче риб'яча кістка в горлі. Та я б ту кістку не змогла витягти, коли б навіть і захотіла.

Солдат, одягнений тепер у Робрайтові сині штани з червоним кантом і фланелеву сорочку з пояском, хлюпнув собі в товчену картоплю ще трохи цибульної підливи.

— Скільки тобі років, Анно?

— Скоро тридцять.

— Ну, тоді з тобою вже можна розмовляти.

— Ви говорите, як старий дід.

— Цебто дуже розумно? Чи ти хочеш сказати, що в мене вже старечий маразм?..

Та ці слова були надто хитромудрі для Анни. Така вчена мова будила в ній недовіру. За нею завжди криється щось недобре. І Анна вперто мовчала. Гагедорн помітив, що вона образилась, і почав з іншого кінця:

— Я розкажу тобі про те, що мучить мене, наче кістка в горлі. Розумієш, зі справжньою Леа ми були одружені. Побралися ще зовсім молодими, мало не дітьми. У весільну подорож ми поїхали у відкритому спортивному авто. Поїхали на південь, через Лауфен, Урах, Глатфельден, Кальв, потім до Італії, через Юліанський перевал. Там, нагорі, на самому перевалі, стоять уламки двох римських колон. Зверху в них вивітрило заглибини, наче церковні купелі. В них збирається дощова вода й роса. Леа вийшла з машини й підійшла до них — умити лице в небесній росі, як вона сказала... Така вже в неї була вдача: мрійна, та вигадлива, та примхлива. Вона любила носити в чорних косах коралі. Волосся в неї було гарнє, чорне, пишне; в тебе цупкіше. Звичайно, такої смачної цибульної підливи вона б не зуміла зготувати... Зате воду в пригорщі вона мені подала, як у найпрекраснішій мармуровій чаші. Каже: «Пий, любий, небесну росу, це кров моя». От за те я її й любив... Поїхали ми й до Верони, в'їхали в місто брамою Сан-Мікеле, побували на могилі Джульєтти. Це недалечко від старого францисканського монастиря. Мені там було трохи нудно, але вона місця собі не знаходила від жалю. А вранці в готельному номері вона розбудила мене й промовила з ангельським обличчям: «Не жайворонок то, а соловейко...» Оце інша річ, подумав я. Але в Венеції сталось нещастя. Там ми зустріли одного музиканта, такого собі добродія, на ймення Яго. О, той мав язик добре підвішений! Мені лишалось пасти задніх. А в коханні, як і в грі, заднім робити

нічого. Сталось так, як і мусило статись: вона втекла від мене з тим негідником. А потім він її покинув. Мабуть, йому духу не стало пити кров з мармурової чаші. Боягуз він був. Так і пропала Леа через нього...

Анна слухала солдата, і в ній наростав подив.

— А коли це було? — довірливо спитала вона.

Гагедорн відповів так само поважно, з легким відтінком прикрості:

— Та ти ж вигребла мене з ріллі. Я саме був у неї, на тім світі, в царстві тіней. Якби ти мене не відкопала, я б, може, помирився з нею. Але третьої смерті я вже не витерплю. Завжди отак щось переб'є...

Анна ще раз побачила, як згасли зелені агатові очі: І її огорнув жаль.

— Який же ти нещасний, — сказала вона.

— Невже тебе моя історія так зворушила, що ти вже й викати забула? Отже, хоч для чогось придалось...

Та ні він, ні вона не розуміли як слід, що саме придалось і для чого. В ніяковому мовчанні доїдали вони картоплю. Нарешті Анна підвела очі, спокійно глянула на нього й сказала:

— Значить, я слушно здогадувалась: ти ще юнаком зазнав якогось тяжкого удару і досі не можеш оговтатися. Ти хочеш домогтись чогось, що тобі не дається. Ти наче той лис і водночас наче голуб. Для лиса виноград висить надто високо, а для голуба, коли він сяде на тичку, надто низько.

— Звідки ти знаєш такі речі, що їх і моя мати не знає?

— Я це читаю в твоїх очах, Мартіне...

— Який я тобі Мартін? Мене звать Руді.

Анна не відповіла. Вона знов опустила погляд. Кров ударила їй в обличчя, воно почервоніло. Гагедорн побачив це; йому впала в очі й рівна-рівна біла лінія проділу; що вела точно посередині від червоного чола до високого вузла на маківці. Цей надто рівний проділ чомусь дратував його, і він зловороже сказав:

— А ти чула, що в жінок, які все знають, не буває дітей?

І сам злякався. Він же зовсім не хотів так уразити її! Бо Анна від цих слів сіпнулась, наче її хто шпигнув голкою, і кров раптово відлинула їй від обличчя. Вона сиділа, немов скам'янівши, не в силі ворухнути губами.

— Анно! Що це з тобою! Адже це... це був просто дурний жарт!

Він хотів узяти жінку за руку, та вона злякано відсмикнула її й притисла до грудей.

— Та ти, вчений, взагалі затіяв зі мною поганий жарт...

— Що ти, Анно! Я зовсім не хотів цього.

— Ти ще не наївся?

— Ні, Анно, дай мені ще чого-небудь.

Анна пішла до буфета, що стояв у маленьких сінцях біля дверей до кімнати. Коли вона, повертаючись із хлібом і склянню банкою ковбасного фаршу в руках, пройшла повз нього, Руді ледве-ледве стримався, щоб не схопити, не стиснути її в обіймах із предковичною чоловічою брутальністю, якій жінки здавна звикли коритись усупереч своїй натурі. Та він не зробив цього: може, боявся, щоб вона не впустила й не розбила банки з м'ясом, а може, просто в нього ще збереглася крихта чоловічого благородства.

Руді врізав хліба. Анна знову сіла на лаву, склавши руки на колінах, і заговорила:

— Я теж розкажу тобі свою сумну історію, коли вже ти розповів мені свою. Мій батько був багатий господар. На гроші, на багатство він просто молився. А мати була в нього наймичкою. Вона працювала за трьох. У наших краях не було заведено, щоб німці женились на румунках та угорках. Німці брали німкенів. Але мій батько взяв свою наймичку-румунку, бо вона працювала за трьох. Наймичці треба платити, а жінці ж не треба, і нічого боятись, що вона може піти від тебе. А на звичай йому було начхати. Він шанував тільки гроші, багатство. Мати зрозуміла це запізно. Тоді вона стала молити бога, щоб не давав їм дітей. Цим вона хотіла відплатити чоловікові. І господь таки зглянувся на неї, дав їй одну мене. Я так і лишилась у батьків одиначкою. А господареві потрібні сини, робітники в господарстві. Та марна надія, він не міг породити собі наймитів, мусив наймати їх. Винуватив, звісно, матір. Коли я виросла, батько почав назирати мені чоловіка. Тут він зробив як усі, став шукати не найбагатшого, а найроботящішого. Грошей у нього своїх було доволі, а на силі він уже став підупадати. За найроботящішого батько визнав Мартіна, третього сина одних там хазяїв, що проти нас були бідні. Коли нас старі вперше лишили удвох, Мартін сказав мені: «Чому твій батько бере мене за зятя, це я знаю. А от чому ти мене береш за чоловіка, цього я не знаю. То скажи мені!» Я йому відповіла: «Не вік же наші старі житимуть. Я хочу на тобі спокутувати всю кривду, що він заподіяв матері». І тоді Мартін уперше поцілував мене. Від радості він мало не вибрикував,

як те лоша. Другого дня вранці дивимось, а в нас на вершку клуні стоїть фура з дровами. Великий драбинястий віз, для пари волів, і горою повен дров.

Мартін привів з дому руду кобилицю. Що то була за кобилиця! Шия довга, як у рисака, в очах вогонь, сама горда, струнка та лиснюча, мов та пава, тільки що без павиноного хвоста. Мартін звав її Корбя. Він сам її викохав. Але ми так домовились поміж себе: кобилиця — його єдине добро, то хай вона й лишасться тільки йому: «Нехай Корбя буде пробним каменем — чи чесну гру ти зі мною ведеш», — сказав Мартін. Я до коней аж трусилась і хтозна-що була б віддала за те, щоб поїздити на рудій. Але я зрозуміла Мартіна. І я заприсяглась йому, що не чіпатиму кобилиці.

Повінчались ми в тридцять дев'ятому, в третю неділю грудня...

— А мене якраз тоді виперли з гімназії, — перебив Руді.

— Ясний, морозний був день, снігу лежало на півметра. До церкви ми поїхали саньми. А потім почалось весілля на всю губу. Де можна було похвалитись багатством, там батько не скупився. Від галасу й танців аж дім двигтів. Міцна цуйка й мускатне вино надавали жару. Мартін посварив мене, що я забагато п'ю. В день весілля — вже докори! Мене наче гедзь укусив. Коли Мартін знову затесався поміж чоловіків, я вийшла, запрягла кобилицю в сани й насаждала повно жіноцтва. Та як лясну батогом, та як рвонемо з гори від двору, через усе село, з вереском, з реготом. Корбя бігла, наче машина. І от за селом, там, де дорога спускається до річки, кобилиця злякалась примороженого горобця, що тріпотів крильцями на дорозі, звернула в степ і поносила. Сани перекинулись. Ніхто дуже не забився, жінки качались у снігу й верещали на все горло. Корбя вже стояла тихо, тільки дрож перебігав по шкурі. Від неї бухала пара. Вона виступила з посторонок із підручної сторони. Я підходжу до неї, кажу: «Корбя, конячко моя хороша!» — й хотіла завести її в посторонок. А вона, видно, злякалась жіночого вереску, хвицнула зненацька і вдарила мене в живіт.

До літа пролежала я в лікарні. Ніхто ні разу не приходив мене відвідати, крім матері. Коли мене виписували, Мартін приїхав по мене візком. У візок була запряжена Корбя. Чоловік мав розмову з лікарем. Я знала, що лікар сказав йому: дітей у мене вже ніколи не буде. Дорогою Мартін сказав: «Хто свого ближнього в біді кине, сам щастя не зазнає». Ми жили разом, тихо й мирно, ні разу лихого слова

одне від одного не чули. Але жінкою я йому не була, ніколи, ані єдиного разу. І помалу в нього погляд став кам'яний, отакі самі агатові очі стали в нього, як оце в тебе. Коли прийшли гітлерівці з почали закликати до армії, він зголосився. Відходячи з дому, він застрелив руду кобилицю. Звук пострілу ще лящав у мене в вухах, коли він вийшов із двору вже в чорній формі... Той звук у мене й досі у вухах лящить...

У футлярі годинника глухо, м'яко цокав маятник, наче хтось бренькав на найтовщій струні контрабаса.

— От я й кажу...— почав Гагедорн і знову замовк.

— Що ти кажеш?

— Приморожений горобець зіпсував тобі все життя, Анно.

— Хіба ж у горобці річ, Руді?

— Та звісно, не в горобці, хіба я не розумію. Але яка ж сила, власне, керує нами, спрямовує наше життя? Який вітер зносить нас, усіх нас до купи й знову розносить у різні боки? Може, це ми самі? Ти не знаєш, Анно? Ти ж усе знаєш!

Анна зсунула весь посуд на столі до купи й сказала:

— Треба поперемивати, щоб на ніч не лишалось немитого посуду. На немитому посуді вночі черви заводяться.

Вона мискою зачерпнула гарячої води з казана, вмазаного в плиту, поставила миску на стіл і заходилась мити посуд. Гагедорн сидів, зіпершись ліктями на стіл.

— А від запитань, що лишилися без відповіді, в голові черви заводяться,— пробурчав він.

— Ти хочеш знати мою думку?

— Я хочу знати все, і по змозі без прикрас.

Відповідаючи, Анна на хвильку облишила свою роботу.

— По-моєму, нашим життям править гріх. Гріхи наших батьків і дідів живуть у нас, правлять нами, спонукають до нових гріхів. А гріх учинений породжує смерть, каже святе письмо.

— Е-е, облиш, Анно. На цей гачок ти мене не спіймаєш. Мене й мати на нього не спіймала. Війні кінець, лахи свої я спалив, собачий номерок у мене вже не теліпається на шиї. Тепер кожна секунда знов дорога, як добрий пфеніг. Бо ці секунди-пфеніги тепер можна покласти на проценти. Я, у всякому разі, там, під землею, заприсягся сам перед собою, що іще зроблю щось хороше на цьому світі. Віднині я казатиму всім тільки правду в вічі, тільки правду, тільки те, що думаю й відчуваю. От, наприклад, що я тобі скажу: я хочу, щоб ти цю ніч була зі мною, Анно! Я цього хочу, бо ти мені теж сказала правду — про лиса й голуба.

— Згода,— відповіла Анна, майже не вагаючись.

Що ті старі люди знають... Дожидаючи Руді в спальні, Анна надягла на себе батистову сорочку матусі Робрайт. Та коли Руді прийшов до Анни, він зірвав з неї ту сорочку.

— Так би я й з Леа зробив, справді...

— Накрути мої коси на руку. Я б і Мартінові це сказала...

Ранок був гіркий, похмільний. Обое виразно відчували, що кожне з них перебуло цю ніч зовсім з іншою людиною: Руді — з Леа, Анна — з Мартіном, кожне зі своїм нездійсненим минулим. Анна перша призналась:

— Ми провели цю ніч нарізно, кожне само з собою, нема чого дурити себе... Вдруге я такого не витримаю.

— Я піду,— сказав Руді.

Коли він зашнуровував Робрайтові черевики, Анна наготувала йому рюкзак старого, так наче він іде з дому всього на кілька годин, на черговий обхід лінії. Вона поклала в рюкзак тільки бутерброди та термос із кавою.

— Чоботи я залишаю тобі, Анно. Залізничник у хромових чоботях — це може здатися підозрілим. І французів шарф я теж залишу тобі. Знак дружби треба передавати друзям, правда ж? От хоча б цей шарф. Диви, який гарний, м'якенький!

Руді пов'язав шарф Анні на шию, опустивши один кінець на груди, а другий перекинувши за спину. Йому знову захотілось обняти її. Анна сказала:

— Візьми мою посвідку. Це службова посвідка з товарної станції Райна.

— Що, що? — засміявся Руді.— Посвідку на ім'я Анни Слецак? Ну, ти ж і вигадась!

— А ти допиши до імені літеру «с», і вийде «Аннас». Мого батька звать Анастасіус, а вдома звали Аннас. Американці подумают, що то від ананаса.

Обое засміялись. Гагедорн почухав потилицю. Ох і хитра ж з біса жінка оця Анна! Трошки слини на засохле перо, яке лежало на підвіконні, й на посвідці з'явилася буква «с», що нітрохи не відрізнялась від старого напису. Адже чорнило скрізь однакове, стандартне імперське чорнило.

Поки Руді ворожив над посвідкою — це зайняло добру хвилину,— Анна поклала йому в рюкзак ще й коробку з написом: «Breakfast». Потім подивилась йому через плече. Руді саме вдоволено розглядав діло рук своїх. Анна притулилась гарячою щокою до його щоки. Та Руді наче щось шпигонуло. Невже гірке відкриття минулої ночі, що їхня любов була й назавжди залишиться тільки тваринною хіттю, вже

вивітрилося йому з голови? Невже й Анна більше не хоче відчувати гіркий смак правди? Хоче виплюнути цю правду, бо жадання душить її? «Можливо,— подумав Гагедорн,— з часом у нас щось би й вийшло, хоч вона й старша за мене на шість років. Але в неї не буде дітей. Чого доброго, почне ще панькатися зі мною, як з дитиною. А моє чоловіче самолюбство цього не знесе».

Руді відсунув стілець і встав. Мовчки відсторонив Анну. Те, що він допіру подумав, він не наважився їй сказати. Спонтелічено відзначив про себе, що вже встиг порушити свою клятву, яку дав тільки вчора. Але так і не сказав того, що подумав. Подав Анні руку:

— Бувай здорова, Анно, добра душе...

І, закинувши рюкзак за спину, вийшов. Анна, стоячи біля шлагбаума, махала йому рукою, аж поки він зник за поворотом сливової алеї. «Вербо зелена, схилися до мене...» Десь задеренчав дзвінок. Анна почула, але ніяк не могла втямити, що воно таке. «Вітрові вклонись, до землі пригнись...»

А дзвінок деренчав і деренчав. Що воно таке, звідки воно?

Та нарешті вона невиразно усвідомила: це ж у кімнаті! Це дзвонить телефон! Уперше після смерті старого Робрайта задзвонив колійний телефон. Господи боже!

— Пані Слецак? Це ви? Слухайте, пані Слецак! Це говорить Артур Вагнер. Так, ваш бригадир з товарної станції Райна. Ми тут у колективі обрали комітет дії... Що це означає? Та турнули пана начальника й ще декого з його кодла... Так, так, турнули. Ні, це було не зовсім просто... Правильно, тепер ми взяли віжки у свої руки. І ви могли б нам дуже прислужитись, пані Слецак. Коли ви станете до роботи?

— З завтрашнього дня,— відповіла Анна.

Вибоїста дорога, якою йшов Гагедорн, поблизу витягнутого в довгу смугу селища вливалась у вузьку асфальтову стрічку якогось місцевого шосе. Жовта стрілка-дорогоказ навпроти роздоріжжя свідчила, що звідси до Райни лишається дванадцять кілометрів. Гагедорн опинився на тій самій дорозі, якою втівав з батареї. Десь недалеко звідси мусило бути те місце, де він гепнувся в рівчак із грязюкою. А витягнуте понад дорогою селище,— називалось воно Лангсбах, як прочитав Гагедорн на щиті перед в'їздом,— було тим самим місцем небезпек, де ваговози випереджали обоз, де їздовий штрикнув його пужалном під ребра й гук-

нув: «Гей, ти, не проспи своєї смерті!» — де польові жандарми, що чатували на перехресті, безборонно пропустили маленьку автоколонну. Тепер на тому перехресті вартували американці. Посеред нього на складаному стільчику сидів вартовий і розважався, перекидаючи з руки в руку ствол коротенького карабіна, приклад якого він затис між черевиками. От, значить, які розтелепи ці американці! Отак стояти на посту! Спробував би він таке в німецькій армії! І Гагедорн, сповнений почуття своєї безмірної переваги над цим хлопчиною, упевнено пішов просто на нього. Для відчуття цілковитої безпеки йому бракувало єдиного: кашкета. Якби ще кашкет, на ньому була б повна форма залізничника. Але Робрайтового кашкета, як розповідала Анна, нацупив на свою кучеряву голову якийсь веселий негр. Треба просто пройти повз цього вартового так, наче йому й діла ніякого нема...

Та вартовий уже підкликав його недбалим жестом до себе:

— Хелло, фріце!

З недовірою, з жахливою недовірою подивився янкі на посвідку й вилаявся кризь зуби:

— С-стерво с-собаче!

Гагедорн подумав, що тут допоможе тільки одне: йти ва-банк. Зібравши крихти своєї шкільної англійської мови, він видушив з себе:

— Fiddlesticks! ¹ Ти з глузду з'їхав, хлопче! Мене вже півроку, як відпустили. Six months ago ², лазарет, hospital, you understand? ³

Він шарпнув, розстібаючи, форменну куртку, показав на пов'язку, яку Анна хотіла була йому перебинтувати. Та вартовий дивився на пов'язку щось надто скептично. Гагедорн зашморгав носом:

— Ось на, понюхай!

Вартовий і справді встромив голову під полу куртки й, скривившись, нюхнув запах гною.

— Show your arms! ⁴

Гагедорнові довелося скинути куртку й сорочку і високо підняти руки. Вартовий шукав позначення групи крові, витатуюване під пахвою в кожного есесівця.

¹ Дурниці! (Англ.)

² Шість місяців тому (англ.)

³ Госпіталь, розумієш? (Англ.)

⁴ Ану, покажи руки! (Англ.)

— Там ти нічого не знайдеш, хлопче, в мене ти там нічого не знайдеш. Я не був у ес-ес, я не bloody hound, you understand?¹

Янкi знову вилаявся крізь зуби й сів на свій стільчик. Неподалік, зіпершись на борт бронетранспортера і дрімливо вигріваючись на сонечку, стояли з сигаретами в зубах ще кілька американських солдатів. Вони спостерігали сцену між Гагедорном і вартовим начебто зовсім байдуже. Коли німець уже проходив повз них, один кинув йому під ноги щойно припалену сигарету, Гагедорнові аж пальці звело від бажання підняти її. Хоч він був і не надто запеклий курець, але після щасливо уникнутої небезпеки йому завжди нестерпно кортіло закурити, й тепер теж. Але він переміг себе. Йому допомогли в цьому зловтішна гордість від того, що він усе-таки наставив носа вартовому, і злість на своє приниження. І він наступив на спокусливий недокурок ногою.

— Ой! — виснуло поряд. І до ніг йому впала вже не сигарета, а надірвана пачка „Lucky Strike“². Пачку він підняв і вийняв сигарету. Але в нього не було вогню. Гагедорна розібрало зухвальство. Він підійшов до американців біля транспортера й на мигах попросив у першого-ліпшого з них припалити. Цей перший-ліпший, здоровенний лобуряка з добродушно-грубуватим селянським обличчям, поклав свої ручиська Гагедорнові на плечі, обернув його, мов ляльку, і перше ніж Гагедорн устиг зрозуміти, до чого воно йдеться, дав йому не різкого, але досить сильного штурхана ногою нижче спини. Єдиним словом американця у всій цій сцені було коротке горлове: „Fige!“³

А статисти знову виснули:

— Ой!

Гагедорн обмежився внутрішнім монологом, подумавши щось на взірць: «Нічого, колись іще поквітаємось!» — і почимчикував далі.

За останніми будівлями селища, трохи осторонь, на луці, стояв якийсь довгий барак. Біля нього юрмились, штовхались і кричали люди — жінки, літні чоловіки, діти. Всі вони виносили з барака яку-небудь здобич або ліктями й кулаками прокладали собі шлях усередину. В бараці, очевидно, містився склад військового спорядження. Люди вибігали звідти з оберемками шкарпеток, білизни, онуч, комірців,

¹ Кривавий собака, розумієш? (Англ.)

² «Вдалил удар» (англ.).

³ Вогонь! (Англ.)

а то й із солдатськими казанками, саперними лопатками, протигазами і навіть із запакованими протипіритними накидками та з пляшечками дегазаційної рідини. Дорогу, що вела до барака, перегороджував джип. На його задньому сидінні стояв жовтолиций чоловічок у касці з білим обідком. Він шалено розмахував руками й репетував щось незрозуміле, немов бавлячись цим криком і жестами. Дорогою надбігла якась бабуся з візочком. Ледве заглядевши її, жовтолиций крикун загорлав на неї так, що сердешна бабуся з переляку роззявила рота й випустила ручку візка. Горлань сплигнув зі своєї трибуни, штовхнув візочок під колеса джипа й махнув рукою водієві. Той увімкнув з місця третю швидкість, розтросив колесами бабусин візочок і зразу ж зупинився. Напевне, здобич дозволялось тільки виносити, вивозити було заборонено. Адже в Німеччині завжди хоч що-небудь має бути заборонено. Ця сцена сповнила Гагедорна відразою. Він відвернувся й попростував дорогою далі, до Райни.

Ось і вона, мертва батарея. Он стримлять з окопів стволи чотирьох передніх гармат, задерті до упору, на вісімдесят п'ять градусів. Дула забиті дерев'яними чопами. Але, очевидно, жодна гармата не підірвана, інакше навіщо б тоді ці чопи? Гагедорн зупинився, щоб роздивитись краще. Зі ствола «Дори» мляво звисала біла шматина. Гармата, очевидно, була цілісінька. Крім кількох свіжих снарядних вирв на луці, ніщо не свідчило про те, що тут відбувався бій. Виходить, Залігер здався без бою. «Я б, звісно, теж не став інсценувати «загибель богів»,— подумав Гагедорн,— але гармати б попідривав. Це справа честі. А пан капітан побоявся, щоб американці часом не образились. Заяча душа...»

— Гей! — пролунало звідкись голосно й сердито. Над бруствером «Дори» виринули пілотки кольору хакі, а під ними — м'ясисті обличчя. Гагедорн поспішив геть. На в'їзді в Райну вартовий контрольного поста розіграв з ним таку саму комедію, як і його колега в Лангсбаху. Правда, цього разу вартового переконав навіть не запах гною з-під куртки; цього разу його заспокоїли почата пачка „Lucky Strike“ і коробка з написом: „Breakfast“ у рюкзаку Гагедорна.

— Souvenirs from your comrades in Langsbach¹,— пояснив Гагедорн з ображеною, майже плаксивою міною. Тоді вартовий послав його до дідька, за що Гагедорн чемненько подякував.

¹ На згадку від ваших товаришів у Лангсбаху (англ.).

Колись давно, коли в цих краях ніхто ще й гадки не мав про видобуток бурого вугілля, ринковий майдан у Райні був ідилічним лужком із ставочком. Але село з часом перетворилося на промислове селище, ставок засипали й майдан забрукували. Лишились тільки берести, що росли навколо ставка. Вони обступали зеленим кільцем овальне ядро ринкового майдану, і шиночок на ринку мав гучну назву «Під берестами».

Але тепер від дерева до дерева вела потрійна переплетена загорожа зі спірального колючого дроту в людський зріст заввишки. Ця загорожа з берестів правила тепер за тимчасовий табір для полонених, на три-чотири дні, і той табір був уже напханий повно. Гагедорн іще мав змогу обминути подалі це місце, де, по справедливості, мусив тепер бути й він. Але він не захотів обминати його. Гагедорна гнало вперед викарбуване в мозку правило: краще йти назустріч небезпеці, ніж ухилятися від неї. А ще дужче підганяло його бажання побачити Залігера, цього прилизованого пана капітана, цього підлого хитруна,— побачити його за колючим дротом, показати йому язика, щось заподіяти йому, мати нарешті змогу щось заподіяти йому, щось таке, що підкосило б йому ноги. Звичайнісінька жадоба помсти, народжена з негасимих ревнощів і анархічного потягу до справедливості, підганяла Гагедорна.

На проїзній частині бруку, між коконом з колючого дроту й тротуаром, ходили по колу вартові з автоматами на ремнях через плече, погрозливо опустивши дула. З багатьох вікон на ринковому майдані ще звисали білі простирадла. Але самі вікна були позачиняні, очевидно, за чиймсь розпорядженням. У небагатьох відчинених вікнах — у ратуші й помешканнях її службовців — видно було американців. На одному підвіконні на третьому поверсі ратуші сиділи, звисивши надвір ноги, двоє рослих молодиків у сорочках з краватками й штанях з широкими поясами. До відкритих вікон, звісно, належали й зівуці чорні отвори у стінах трьох згорілих будинків.

Цивільному населенню ступати на брук було заборонено. Цивільні вишикувались у довжелезну чергу біля продовольчої крамниці на розі. Ця черга поштовхами, з натугою пропихалась у двері, але не ставала коротшою. Проходячи повз м'ясну крамницю, Гагедорн крізь вітрину заглянув усередину. Синювато-білі кахлі, порожні прилавки, порожні миски, голі гаки для м'яса... До череп'яної свинки в вітрині приставлено табличку: «Відчинено з 16 до 17 годин, при

наявності товару. (Продаж тільки по картках!)» Хлібна крамниця поряд являла таку саму картину: паперові серветки у вітрині, порожні кошики, порожні полиці й табличка з аналогічним написом. Гагедорн став у чергу біля продовольчої крамниці, почув, що дають додаткову пайку консервів з колишніх армійських запасів і що ті консерви роздобув десь антифашистський громадянський комітет. Разом із чергою він крок за кроком посувався до дверей. Щоб дістатися до них, треба було постояти в черзі добрих дві години. Добрих дві години в розпорядженні Гагедорна, щоб досхочу навтішатися тріумфом своєї свободи перед очима знайомого кодла за колючим дротом — а власне, перед очима Залігера.

— Ім з учорашнього дня ще не давали нічого їсти. Хоч би по ковтку гарячої кави,— бідкалась у черзі якась жаліслива жінка.

— А вони нас і так п'ять років об'їдали, ці гицелі,— буркнула інша, немилосердна.

— А якби ваш чоловік був там? — захвилювалася ще одна, примирлива.

— На моєму вже картопля вироста, десь у Голландії,— огризнулась немилосердна.— А в мене троє малих на шиї, от і розкажуть мені...

Примирлива ображено наїжачилась:

— Та дітей наплодити ви зуміли. У вас і тепер, видно, тільки й думки, як би затягти до себе в постіль якого американця за банку м'ясних консервів. Хіба ж по вас не видно!..

Немилосердна зневажливо шморгнула носом.

— Я й за півбанки згодна. Може, у вас там знайдеться який завалаший...

— Свиня! Шльондра! Стерво комуністичне! — засичали в черзі.

Примирлива вже хотіла зайтись істерикою, але саме в ту хвилину впустили в двері наступну партію, й вона під той гук пересунулась на кілька чоловік уперед.

Гагедорн розгледів, що в дротяному коконі офіцери збились у купку, окремо від маси рядових і унтер-офіцерів. Солдатня вигадувала собі якесь діло або просто збавляла час у тупій байдужості, вщепленій тисячами порожніх годин і живучішій за саму нудьгу. Офіцери зрідка перемовлялись, стояли осторонь. З солдатів багато хто сидів на скочених шинелях, спиною до спини, і мирно куняв на сонечку; інші шукали вошей у швах штанів та мундирів, ще інші палили маленькі багаттячка з паперу, підсмажуючи на них хліб,

або обшкрібали дрібними монетками болото з чобіт, або грали в якісь ігри на сірниках, або ж вели торг, міняючи переважно хліб на тютюн. Два санітари-американці з якимись приладами в руках, схожими на невеличкі ковальські міхи, неквапливо ходили понад дротяною огорожею, зупинялись через кожні два метри й пускали над голови полонених жовтуваті хмарки дусту. Кора з берестів була вже геть пообдирана, немов тут пройшли цілі табуни голодних оленів. Ні, в таборі ще не їли кори. То пізніше, у великих американських таборах, люди цілими тижнями жували саму кору та траву. А тепер кору обдирали, щоб підтримувати малесенькі вогнища.

«Наш братчик солдат живучий!» — триумфував у душі Гагедорн. Нарешті він побачив Залігера. Капітан стояв серед купки офіцерів, недбало спершись плечем на дерево, і вказівним пальцем креслив у повітрі якісь фігури. Раз, і вдруге, й утретє ті самі фігури: трикутники, прямокутники. Коли він удруге повторив своє креслення, Гагедорн уже зрозумів цю гру і подумав, що вона якраз до лиця Залігерові: розумна й водночас сміховинна. Бо Залігер демонстрував не що інше як доведення теореми Піфагора: сума квадратів катетів дорівнює квадратові гіпотенузи...

Гагедорн не чув голосу Залігера, але голос той звучав у нього в вухах: «Формулювання... умова... доведення... висновок...» — усі ті слова, що завжди стрибали в Арміна з язика, мов блохи, і впивалися в мозок гімназистові Гагедорну. «Як чудово вмієш ти пристосуватись до будь-якої ситуації, Залігер! — думав Руді. — Навіть якби мене були розстріляли завдяки твоїй дружній допомозі, ти б так само стояв отам і креслив у повітрі Піфагорову теорему. Я ж тебе добре знаю. І як ти про майбутнє думаєш, я теж знаю. Ти думаєш про нього по-котячому: єдина твоя думка — як би впасти на всі чотири лапи. Для досконалості тобі бракує тільки одного: відваги. Ти боягуз. І тому ти сидиш тепер за дротом, а я гуляю на волі».

Жаждоба помсти, бажання показатись на очі Залігерові, допекти йому чим тільки змога вигнали Гагедорна з черги на майже безлюдний тротуар. Люті, наїжачені ревниці взяли його на повід і повели попід стінами будинків, на те місце, де до Залігера було найближче.

Два ваговози загуркотіли вулицею, що вела до ринку, виїхали на дорогу навколо берестів і повільно поїхали попід дротяною огорожею. У кузовах сіро-зелених машин з колючими білими п'ятикутними зірками стояли плече в

плече колишні військовополонені з армій нинішніх переможців. Вони кричали, співали, мов п'яні, вимахували прапорами — триколірним французьким, зоряним стягом американців, червоним прапором з нашвидкуруч намальованим серпом і молотом. Вони повільно їхали навколо переможених, плескали в долоні, плювали через колючий дріт, підкидали вгору пом'яті, заяложені кашкети, поміж яких були й смугасті, без козирків. І без угаву кричали «пе-е, пе-е»¹ і «ми-и-ир, ми-и-ир». От машини зупинились біля ратуші. Зразу ж де не взявся американський офіцер, накричав на шоферів-американців, і вони поїхали геть. Слава богу!..

Раптом Гагедорн здригнувся з ляку. Хтось покликав його, покликав з далекої давнини, назвавши прізвиськом, що в цю мить ударило його, наче каменем по голові.

— Амосе! — почув він. — Передай там удома привіт, Амосе!

У дротяній клітці стоїть Армін і посміхається, як у давні дитячі літа. Обгризений стовбур береста поряд із ним раптом перетворився на старий каштан біля будиночка Гагедорнів. Руді сидить нагорі в «замку», хоче сказати: «Зараз спусти тобі мотузку драбину, потопельнику!» Та спину йому давив обгорілий мур руїни, й Руді зразу протверезів. У нього знову розлилася чорна жовч, захотілось виплюнути її під ноги отому, що стоїть за дротом. Але Гагедорн тільки застромив великі пальці під шлейки рюкзака, відвернувся з нудьгою на обличчі й пішов, поспішаючи схватися за найближчим рогом. Далі від цього пекла...

Гагедорн знову вийшов на нескінченно довге, рівне, як струна, шосе, спокійно перетнув його й звернув на польову дорогу до Рорена, села, де живе Гільда. На пагорбі перед селом, у виймі піщаного кар'єру, він сів перепочити. Сидячи, він думав, що не хоче вчинити нічого необачного, що він був би негідником, якби зараз використав Гільду й не одружився з нею потім. І, дожовуючи Аннин хліб, вирішив: «Гільда порядна, славна дівчина. Ми з нею знайдемо спільну мову. Руки до роботи я маю, снагу до кохання теж. Як тільки все трохи втрясється, ми зразу ж подамося до мене додому...»

Розділ десятий

У сусідстві з католицькою лікарнею, де була розміщена частина колишніх в'язнів жіночого концтабору, стояла невеличка вілла. Належала вона одній кінозірці легкого жанру,

¹ Французьке «раіх» — мир.

яка свого часу зробила кар'єру, під'юджувана заздрістю, і всі свої ролі як на екрані, так і в житті закінчувала в чиємусь ліжку, за що їй дістала ту віллу в дарунок від вищого начальства рейху, яке порядкувало мистецтвом. Тепер, спонукана страхом і хитрістю, вона пожертвувала лікарні кілька скринь свого гардеробу, а сама зголосилась, «готова до всякої роботи», працювати в лікарняній кухні, де допомагала куховаркам і пхала в рот усе, що вдавалось підчепити. Її віллу реkvізувала якась англійська спецкоманда, що обробляла дані аерофотознімання. А саму кінозірку коректно (о, які шляхетні манери у струнких синів Альбіону!) переселили до садового будиночка, де її мирні таланти в постільному мистецтві могли придатись хіба що шоферам. Та хоч пані актриса тепер і справді ходила в халаті та кухарському чепчику і смирененько чистила картоплю, вона не забувала майстерно підкреслювати всі принади своєї фігурки й личка. Все її ество випромінювало натхненну, самовпевнену надію, що рано чи пізно вона повернеться на свій трон, що який-небудь джэнджик-лейтенант (а по змозі й більший чин) визволить її від цієї спокутної кухонної панщини й підніме до себе в постільний рай, де можна буде цвенькати по-англійському й почувати себе зовсім по-західному.

Обом дівчатам з великодушного дарунку припало по шовковому халату: Леа — теплий на ваті, блакитний з великим мереживним коміром, Франтішці — чорний з вогненно-червоною підкладкою й вилогами. Зірка, якій не можна було відмовити певної фантазії у світських питаннях, охрестила блакитну модель «Офелія», а чорно-червону — «Вальпургія». Нові власниці, певна річ, цього не знали. В цій шелесткій розкоші вони почували себе як на маскарадї. Коли дівчата лишались удвох, Франтішка вивертала халат червоною підкладкою назовні, відчиняла дверцята великої, майже порожньої одержної шафи, заходила туди, а потім зображувала вихід превелебного пана кардинала з його чудового палацу на Градчанах, за собором святого Віта. Потім, вивернувши халат на лице, удавала скривджену галку або, — додавши до свого убору ще довгий пояс від нічної сорочки, — Сороку-злодійку. Але всіх сил і веселості Франтішки було ще замало, щоб розворушити Леа, примусити її широко сміятись. І Франтішці після цих вистав завжди хотїлось освистати свою єдину глядачку. Тоді вона, щоб розігнати досаду, заводила теревені про те, які б із цього шовку й атласу вийшли блузки та спідниці для них обох.

До Леа Фюслер прийшов відвідувач. Сестра Клеменція сказала:

— Якийсь пан із «Карітас»¹. Він чекає на веранді. От і придається ваша обновка.

Сестра, незважаючи на опір Леа, вгорнула дівчину в халат. Леа скигвила, що вона не хоче, нізачо не хоче бачити нікого чужого. Але сестра-черниця Клеменція була жінка рішуча. Вона не стала довго панькатися з вередливою пацієнткою, а силоміць одягла її, взяла легеньку, мов пір'їна, дівчину в оберемок і пересадила з ліжка в розстелену на кріслі-колясці ковдру. Перед таким безапеляційним поведінням Леа звичайно пасувала й безвільно корилась сильнішому. Вона ще й подякувала сестрі. Та сестра Клеменція тільки розсердилась, бо вона бачила, що дівчина дякуватиме й тому, хто її вбиватиме.

— Не треба дякувати мені за кожен порух пальця, Леа. Те, що я роблю для хворих, я роблю заради крові й ран Христових, а не заради людської дяки. Хто шукає людської дяки, той шукає людської плати. Ви знаєте, як у нас тут був ще військовий госпіталь, то декотрий з поранених, було, ледь-ледь оклигає і вже починає насміхатися з нас, сестер, а то й просто бридкими словами узивати. Та хай би спробувала хоч одна з нас доглядати цих невдячних не так дбайливо, як тих, що розсипалися в подяках! Ми служниці, Леа, ми ніщо перед служінням любові. Та й хіба знаємо ми, що таке лайка й глум в устах хворої людини? Інший як бовкне, було, щось таке, що вся палата, мов жеребці, заірже, то це йому, може, замінювало переливання крові. Вони ж не відали, що діяли... Мені б зараз приємніше було, якби ви називали мене старою гавою й жбурляли в мене бананами, мов якась злюща мавпа... Вам не холодно, Леа? Вигідно сидіти?

Леа кивнула головою. Та пустуха Франтішка, передражнюючи її, сказала тихеньким, кволим голоском:

— Дякую, сестро Клеменціє...

— Ох ви ж лошиця, Франтішко,— добродушно насварилась сестра.— У вас коняча натура. Вибрикуєте лошатком у божому саду. Цілий рік пробула у в'язниці, на гороб'ячому пайку, і вже знов витівки витіває. За вас я спокійна. Ви ще народите повен дім дітей, верховодитимете у своїй сім'ї й будете щаслива, дарма що і не хочете вірити в бога...

¹ «Милосердя» (латин.) — католицьке добродійне товариство.

Сестра Клеменція засмучено відвернулась від Франтішки й узялась за спинку крісла.

— Не знаю я, не розумію, як розподіляє небо свою благодать. Мій земний розум надто вбогий, щоб осягти це. Але я певна, що й безвірники не можуть жити без благодаті божої...— І з цими словами сестра Клеменція викотила крісло з Леа в коридор. А Франтішка подумала: «Вона говорить і чинить за своєю вірою, але вона не фанатичка, просто добра католичка... Якби вони всі були такі... І якщо вона замовить за мене слівце перед святою дівою,— *ora pro nobis*¹,— щоб я знову зустрівся з моїм Карелом, то я буду їй дуже вдячна...»

За згодою зі старшою сестрою й лікаркою, сестра Клеменція дозволила собі спасенну брехню, сказавши Леа, що відвідувач прийшов від «Карітас». Насправді ж той чоловік був не з «Карітас», а з однієї англійської газети. Правда, в даному випадку це не мало ніякого значення, бо він прийшов не по інтерв'ю. Він знайшов у списках визволених в'язнів ім'я Леа Фюслер, ім'я своєї дочки. Чоловік цей недавно повернувся на батьківщину з еміграції; він жив колись у Дюссельдорфі й у Франкфурті і звався Карл ван Боуден. Старша сестра мала довгу розмову з цим чоловіком, перше ніж дозволити йому побачення з хворою. Бо розбіжність у прізвищах батька й дочки давала привід для всіляких сумнівів практичного й морального характеру. А старша сестра, жінка з претензією на добре знання людей, була непримиренна в питаннях церковної моралі, особливо тих, що стосувалися шлюбу. І все-таки прохач зумів здобути її довір'я. Він розповів, що з матір'ю дівчини, покійною артисткою Феліцітас Фюслер, його зв'язували щире кохання і цілком чесні наміри одружитись. Але ці шлюбні плани зустріли якнайрішучіший опір з боку його батьків, почасти з релігійних мотивів,— адже він, старший син, у разі цього шлюбу мусив би зректись іудейської віри,— почасти ж із цілком земних. Ван Боудени, банкіри з діда-прадіда, через невдалі фінансові операції глави фірми під час інфляції опинились на грані банкрутства. Коли син сказав, що збирається одружитися з небагатою акторкою, батько схопився за голову й став грозитись, що накладе на себе руки. Він відкрив синові правду про непевне фінансове становище родини й признався, що свого часу, всупереч усім сімейним традиціям, дозволив йому обрати своїм фахом філософію

¹ Молись за нас (латин.).

та історію мистецтв тільки через те, що мав плани на одруження його з дочкою одного давнього знайомого, відомого антиквара, який при цій умові згоден був поручитися своїм надійним товаром за підупалу фірму ван Боуденів. Між батьками справа була вже вирішена, і дочка антиквара теж була не проти. І син на догоду своїй родині розлучився з артисткою за обопільною згодою, хоч як це було боляче для обох. Прийняти від нього матеріальну компенсацію Феліцітас Фюслер відмовилась. Вона погодилась тільки на щомісячну пенсію для дитини. І він посилав їй гроші ще й з Англії, але нацистські власті не віддавали їх матері.

— У тридцять шостому році Феліцітас померла від туберкульозу. Її брат, педагог-класицист, узяв дитину до себе. Я її ні разу в житті не бачив. Мати не дозволила мені цього. Що ж, це було її право, її єдине право. Що ж до моїх рідних, то вони всі загинули, всі до одного, й рідні моєї дружини теж. Пароплав з емігрантами зазнав аварії біля берегів Ньюфаундленду. Якийсь непевний випадок, дуже непевний. Я спочатку теж був на тому пароплаві, але дорогою захворів на жовтяницю, і в Портсмуті мене зняли з борту. Коли я почув про катастрофу, я не хотів більше жити. Але я лежав у католицькій лікарні. Там людині не так то просто вмерти з розпачу. Ясність віри, глибока, всеосяжна ясність віри в цьому домі зцілила мене. Я охрестився. Відтоді пишу для журналів, обертаюсь у літературних і наукових колах. А тепер я повернувся на батьківщину, і єдине моє бажання — жити надалі з моєю дитиною, пустивши минуле в непам'ять і присвятивши решту свого життя мирові божому на землі. Оце вам уся правда, пані старша сестро, як перед богом.

Лікарка-ординатор корпусу теж дала свою згоду. Вона вважала, що душевна німеч Леа Фюслер, її апатія й замкнутість можуть легше піддатися лікуванню, ніж її фізична недуга.

— Невеличкий струс їй не зашкодить, лише активізує психіку,— сказала вона.— Нехай тільки цей пан буде обережний.

Везучи свою підопічну довгим коридором, сестра Клеменція помаленьку підготовляла Леа до зустрічі:

— В тих грудях, Леа, де серце б'ється тільки для себе, в тих грудях пуста, в них нема ні пісні, ні зітхання, ні радості, ні горя. А без радості й горя, Леа, нема життя.

Леа покійно слухала, але сестра не була певна, чи втямила вона хоч слово. Тому вона змінила тон, дозволивши собі грубуватий жарт:

— Ми пустили цього пана на п'ять хвилин, ні на секунду довше. А коли він поводитиметься не як джентleman, — сестра так і сказала «джентleman», на німецький лад, — то ми вдвох так йому всиплемо, що він три дні сісти не зможе!..

З цими словами вона відчинила скляні двері на веранду. Квітневе сонце облило Леа майже літньою теплотою. Сестра Клеменція поставила коляску боком до сонця, повернувши Леа обличчям до відвідувача. Той сидів на білому стільці за круглим білим столом в урочистій майже до комізму позі, піднявши до сонця обличчя з напівзаплющеними очима. Леа здалося, що він її й не побачив. Та нарешті відвідувач — на якусь мить запізно для вихованої людини — встав і вклонився їй. Але ж як уклонився! Приклавши праву руку до борта піджака, з плавним жестом лівої він схилився перед нею, немов старий, досвідчений актор на сцені перед публікою. У Леа аж смикнулись угору кутики уст, такими кумедними здалися їй поведження й увесь вигляд цього чоловіка. Уклін відкрив їй очам блискучу лисину, облямовану достойним вінцем темного волосся із срібними прожилками. Ще густе над вухами, воно лежало валиком круг потилиці, нагадуючи про колишню розкішну шевелюру. Коли гість випростався, Леа побачила, що зріст у нього досить показний і що він дуже старанно вбраний: незастебнутий однобортний костюм із тонкого темно-сірого букле, з жилеткою, м'який комірець, світло-сіра краватка, пришпилена золотою шпилькою з матовою перлиною. І все-таки цій імпозантності й солідній елегантності гостя суперечив якийсь нез'ясований комізм у самому його естві. Не лисина й не рештки кучерів справляли таке враження, а скоріше його уста, маленькі, мов дитячі, повні уста, що з надмірним напруженням вимовляли всі голосні звуки, особливо широко, з видимим зусиллям м'язів розтягуючись на звукові «а».

— Я потурбував вас, фрейлейн, ви хворі, але я вам невимовно вдячний!..

Очі в нього теж були незвичайні: карі, блискучі, наче щойно обчищені каштани, великі, неспокійні. Вони раз у раз спалахували якоюсь тривогою, тоді вмить спокійнішали, ставали по-дитячому ясні. Шкіра під очима обвисла капшуками — сліди прожитого... Єдиною чоловічою, мужньою рисою в цьому обличчі здались Леа чорні кущуваті брови, що майже зрослися над переніссям. Це обличчя мало такий вигляд, наче йому з самого дитинства діставалось надто багато ляпасів. Та найдужче гість нагадував своїм обличчям і всією зовнішністю той тип серйозного клоуна, що навіть

без гриму має досить меланхолійний вигляд, аби найменшою незграбністю чи просто якимось неповторно характерним жестом викликати вибухи сміху.

Потішена Леа навіть спробувала удати з себе велико-світську даму, покляла тонкі, висхлі руки на бильця коляски, звела примружені очі до сонця, очікуючи забавних звуків, що зараз поллються з цих кумедно випнутих, на диво рухливих уст.

— Я мав намір,— почав гість, знову сівши на білий стілець,— розпитати вас про вашого шановного дядька, пана оберштудієндириктора доктора Тео Фюслера...

Леа удала статечне зацікавлення:

— Ах, то ви знаєте мого дядька...

— Не особисто, шановна фрейлейн, але взагалі дуже добре... Я — Карл ван Боуден...

— Ви... ви...— слова Леа перейшли в жалібне белькотіння, язик і голос уже не слухались її.

— Так, фрейлейн Леа, так...— стогоном вихопилося з уст гостя. Його солідно-дитинно-комічний образ розплився в її очах. Білий стіл, білий стілець, на якому він сидів, раптом закрутились, немов на чортовому колесі. О, хоч би те колесо викинуло цього чоловіка крізь скло веранди, кудись у космічний простір, у безвість... Леа відчула на своїх скронях холодні руки сестри Клеменції, вдихнула щось гостро-зелене, ментол, чи мелісу, чи, може, злість... так, злість!.. Ой сестро, навіщо ти підносиш мені цей келих гіркоти, навіщо витравляеш із моєї свідомості образ мого батька? Навіщо ти ставиш на його місце образ цієї людини? Я не хочу, не можу бачити її...

Леа з стогоном затулила очі руками.

— Я знаю,— клекотів, терзаючи її, голос із риб'ячого ротика,— я знаю, що не маю ані найменшого права називати вас своєю дитиною, я не такий самовпевнений... Я просто не хотів признатися собі, що моє право давно пилом припало...

— Ідіть собі,— простогнала Леа.

— Я йду, йду,— прохрипів гість. Леа чула, як він підвівся, чула астматичний свист, що вилітав тепер з його грудей разом з високомовними словами:

— Пам'ятайте тільки єдине, фрейлейн Леа: що в цю годину тут була душа, для якої нема в житті нічого милішого, дорожчого, прекраснішого, ніж допомагати вам, ніж допомагати...

— Ідіть, я хочу додому,— схлипнула Леа.

Гість зачовгав по керамічних плитках підлоги до дверей. Голос його надломився:

— Химери... химери все, що ми кажемо... Слова наші осквернені...

Він обережно причинив двері. В тихому деренчанні шибок, розхитаних струсами від бомбових вибухів, бринів його біль...

— Ви ж знали це, сестро,— скімлила Леа.

— Так, дитино моя, ми знали. А хіба ваша мати розповідала про нього щось погане?

— Ні, ні, сестро, але зовсім не таким змальовувала його мама, зовсім не таким...

— Чи ви не бачили, Леа: від хвилювання він навіть забув віддати вам букет. І що воно за людина!

Сестра Клеменція взяла на одному із стільців біля круглого стола букет і розгорнула прозорий папір.

— Первоцвіт і березові гілочки. Який гарненький букет! Адже тепер нічого іншого й не дістанеш. У квіткарів нема вугілля для теплиць.

Сестра поклала букет на коліна Леа.

— Я залишу вас тут на часинку, посидьте на сонечку...

Коли вона за чверть години повернулась, Леа спала. Квіти лежали на підлозі біля коляски.

Леа бачила сон: вона йде за руку з мамою палацовим парком. Вона ще школярка, їй одинадцять років. Сьогодні день її народження, 23 серпня. 23 серпня 1933 року. Як гарно йти за руку з мамою! Мамина рука тепла й завжди трохи волога, наче від витертих сліз. Дівчинка намагається йти, як мама, легко, велично, впевнено, і так само вільно, з гідністю тримати голову, вітаючись із зустрічними, а обурившись чимось,— так само гордо відкидати назад підв'язане стрічкою волосся. Біля Казкового фонтана дівчинка кидає в басейн камінець. «Я маленька принцеса, я кидаю в криницю мій золотий м'ячик. Я ж знаю цю казку: жаб'ячий король принесе мені його назад. Жаб'ячий король — то насправді заворожений принц, не багатий, але хороший принц. Він випливе з м'ячиком і скаже: «Ось я, твій вірний Гіперіон...» Та звідки я знаю, що він справді випливе? Він не може виплисти, він, напевно, потонув у криниці. Жабка — в воді, солдат — у вогні... Мамина рука тягне мене далі. На магазині «Альтгоф» висить прапор, довгий, як знамена на церковних вежах. Прапор той червоний, мов кривава піна; з нього бичачим оком дивиться біле коло, а в колі чорніє хрест із півкруглими поперечинами на кінцях, мов на гойдалці...

Мамина рука тягне мене далі: «Ходім, донечко». Під Нейсським мостом пропливає пароплав на Кайзерсверт. На пароплаві теж полощеться кривавий прапор з бичачим оком. На палубі сидять чоловіки в чорних і коричневих мундирах, з пляшками пива в руках, і співають. Вітер доносить уривки їхньої пісні: «...Нині Німеччина наша... Завтра весь білий світ...» Мамина рука тягне мене далі, мимо статуї вершника зі списом. Бронзовий кінь зіп'явся дибки. Ми йдемо далі, до Шнелленбурга. Назустріч ідуть якісь люди: батько, мати, донька. Дівчинка посередині, вона стрибає, повиснувши на руках у тата й мами. «Чому ж я, мамо, ніколи не могла так пострибати, як ота дівчинка? Чому я завжди могла триматись тільки за одну руку? Чому в нас немає тата?» — «Ах, донечко, твій тато радий був би йти отак разом з нами, але є на світі речі, дитино моя...» Мамина рука тягне мене далі. На луках біля Штокуна ростуть білі квіти з жовтими серединками. Я збираю букет. «Для тата», — кажу я мамі. Мама дивиться вниз, на річку, на пароплав, що зараз сховається за поворотом. «Не говори про нього, Леа, я не хочу, щоб ти про нього говорила».

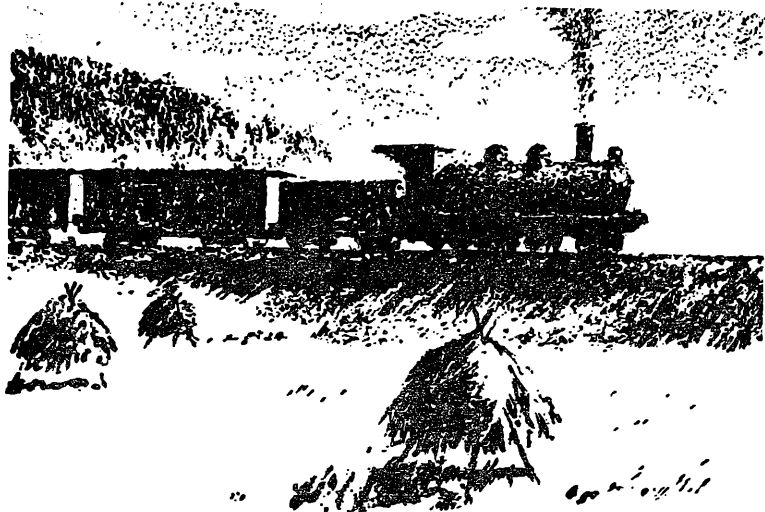
Вітер несе ці слова за Рейн, за море, батько чує їх, вони крають йому серце. «Не говори про нього, тільки думай...» — «А який же він із себе, мамо?» Мама якраз бачить його, далеко за Рейном, за морем. Це видно з її обличчя. «Він гарний...» — «Але чому ж, мамо, чому, чому...» Мамина рука тягне мене далі. Я кидаю квіти на землю...»

— Який гарний первоцвіт, — каже сестра Клеменція й знов укладає букет у руку Леа.

— Я візьму їх додому, сестрице. Я хочу додому... скоріше б уже додому...

— Для цього потрібні гарненькі, міцненькі ніжки, — відказує сестра.

Чому це у неї такі самі осоружні солодкі слова, як у мами, як у цього сьгоднішнього гостя, й у Франтішки, й у вірного Гіперіона...

ЧАСТИНА ДРУГА

СОВИНЕ СМЕРКАННЯ

Розділ одинадцятий

На перегоні між Ерлюю й Рашбахом поїзд знову зупинився, хоч колія була вільна. Це була вже не перша зупинка. І щоразу доводилося ждати, поки на паровозі піднімуть тиск пари. Кочегар, замурзаний, чорний, мов диявол, не розгинаючись кидав вугілля в топку. Та коли на центнер вугілля припадає дев'яносто кілограмів породи, жар не держиться в топці, він просипається крізь колосники й вилітає іскрами в димар. Насип курів день і ніч. На ланах понад залізницею раковими виразками чорніли випалені латки. Де-не-де біля насипу горіли смолоскипами сухі сосни. І щоразу, коли поїзд зупинявся на узвозі цього одноколійного перегону, весь розклад руху летів під три чорти. У напхром напхраних купе люди бурчали, лялялись, бідкались. Один літній сивоголовий панок розпинався:

— Росіяни демонтують залізничну мережу в Німеччині.

Може, ви востаннє в житті їдете поїздом, любі мої земляки й сучасники! Так що поспішайте навішатись цим!

Раптом він аж підскочив, схопившись рукою за свою виплекану срібну шевелюру.

— Ну й порядки ж тут! Просто жах!

І показав сусідам долоню. Всі повітыгали шиї, щоб глянути, й зловтішно зареготали: нагорі, в сітці для багажу, перехилився чийсь глечик, і з нього на голову сивому панові капав сироп. Сивий розгублено завовтузився, не знаючи, що робити. Звідусіль посипались добрі поради:

— Може, хто-небудь везе бідон гасу, то тепер сядьте під ним...

Потім усі двері повідчинялись, і пасажири, немов вода з загати, хлюпнули надвір. Ті, що їхали на буферах, теж посплигували. Гурт чоловіків, давши волю своїй злості, посунув до паровоза. Був жаркий червневий день, кров бухала людям у скроні. Чорний, мов пекельна мара, кочегар погрозив короткою лопатою з віконця паровозної будки:

— Яка пожива, така й робота! Це й до людини, і до машини однаково пристає. Ідіть звідси!

— Неподобство! — вереснув якийсь експансивний товстун.

— Ну, лізь сюди, — відповів кочегар. — Можеш стати раком і випустити свою злість у топку, бовдуре...

Регіт, крик, новий вибух гніву.

Машиніст у чорній засмальцьованій спецівці, такий самий замураний, як і кочегар, не кваплячись, обтирає ганчіркою манометр.

— Гей, ти, пролетар розумової праці, поїхали далі! — горлає хтось. Тепер мішенню став уже машиніст. — Продаєш, мабуть, вугілля наліво!

Натовп шаленіє. І враз машиніст смикає за ланцюжок гудка. На всю долину розлягається моторошне хрипке ревіння. Гудок реве й реве, цілу хвилину. Високий худий чоловік в обмотках і зеленому мисливському капелюсі поривається видертись залізною драбинкою до паровозної будки, але зразу ж падає. Кочегар широкою лопатою вдарив його плазом по зеленому капелюху. Глухий рев гудка раптом урвався, і в несподіваній лункій тиші прозвучав голос машиніста:

— Та схаменіться, люди добрі! За годину-дві поїдемо далі. Ті бісові ледацюги з Рашбаха повинні підкинути нам вугіллячка, а вони гріють собі на ньому каву серед літа.

І крикуни справді схаменулися, знайшовши нового козла відпущення: бісових ледацюг у Рашбаху. Крикуни раді були б і налупцювати тих бісових ледацюг, але ж до Рашбаха півгодини йти, для цього їхній галасливий злості не стане сили в ногах. Машиніст добре знає, що рашбахські хлопці ні в чому не винні, на цій невеличкій станції нема навіть вугільної ями, там тільки набирають воду. Але сьогодні вранці в Рашбаху вивантажено вагон брикету для побутових потреб містечка. Чи то важко було залізничникам реквізувати частину й підвезти ручною вагонеткою назустріч; адже залізниця вмирає! А тепер колеса мають крутитися для нашої перемоги!

Кочегар спускається з паровоза і, тримаючи лопату, наче шит, перед грудьми, рушає по шпалах до станції. Чоловік в обмотках, скинувши свого зеленого капелюха, прикладає до лоба носовичок. А крикуни навколо нього де й поділись, поховались кудись у холодочок, а декотрі посідали й уже ріжуться в скат.

Усі повиходили з вагонів, купе провітрюються. На луках поблизу сохне на триногах недавно скошена трава. Деякі парочки побігли туди, позалазили під триноги. Але більшість повмощувалась на тіньовій стороні насипу перед відкритими купе й не спускають очей зі свого багажу. Діти ганяються за руденькими й білими метеликами...

— Руді, а скільки звідси йти до Рейффенберга? — спитала Гільда.

— Години дві з половиною, три.

— То ходімо пішки!

— З оцими рюкзаками?

— А байдуже! Мені мій не важкий.

— Гляди тільки не скисни дорогою.

— А коли це ти бачив, щоб я скисла?

Руді поліз у вагон і через вікно подав Гільді рюкзаки. Гільдин був пошитий з попони, а Руді роздобув собі справжній, армійський, майже новий, синього кольору — для авіачастин. Руді зрадив Гільдиній пропозиції. Він завжди страшенно не любив ждати, не любив навіть на фронті, але там усе витерплювалося з тупою байдужістю, а тепер ця байдужість з нього ніби вітром здуло. Та Гагедорна це не дуже тішить. Він думає: «Якийсь я став нервовий, поцивільному нервовий. У цьому теж добра мало». А Гільда думає: «Його треба час від часу трохи розбуркувати. Мені це й Лізбет казала. Вона таки мала рацію: коли йому трапляється сидіти без діла, в нього очі кам'яніють. На нього

тоді просто дивитися страшно, він якось аж на виду міниться».

— А куртки покладемо під клапани рюкзаків і пристебнемо. Ходімо, Руді. «У ма-андрах...»

— Ми підемо не по шосе, а старую дорогою.

Майже два місяці прожили Руді з Гільдою в Рорені. В мірчині для січки на горищі стайні Геншке вони почували себе молодим подружжям. Лізбет Кале з дитиною перебралась до старої Фольмерової матері в хатину, при якій було два моргени ґрунту. А жінку Геншке-Ломаки, цю сварливу скнару, після капітуляції й арешту її чоловіка наче підмінили. Вона стала улесливою, мов кицька, і не раз заходжувалась умовляти Руді й Гільду, щоб залишились у неї назовсім. Мовляв, де вони ще знайдуть у такі тяжкі часи платню в чотирнадцять марок для чоловіка й десять з половиною для жінки, не рахуючи харчів і безкоштовного помешкання. Вона навіть обіцяла їм дати хорошу кімнату в будинку. Тільки треба їм одружитися чимскоріше, бо до неї вже приходив із цього приводу священик, та й люди в селі всі вже гудуть про їхнє життя «на віру». Все це вона сказала Гільді, адже Гільда цілий день товклася при ній, у корівнику та на кухні. Вона навіть про якесь відшкодування закидала. Але Гільда відповіла хазяйці те саме, що та вже чула від Руді: «Ми працюємо у вас, бо мусимо з чогось жити. Але як тільки буде змога, ми поїдемо додому, в російську зону, до Рейффенберга».

Помітивши, що Руді знається на техніці, хазяйка доручила йому трактор. До того на тракторі працював один приبلуда, якийсь темний тип на прізвище Шольте, вітрогон і ненажера, який хвалився, нібито він далекий родич Геншке. Хазяйка звала його Шоллі. Цей тип знайшов для арештованого Геншке-Ломаки спритного адвоката й у нагороду за це дозволяв собі не дуже надсаджуватись на роботі.

Справді, американці дали хід заяві Германа Генне, заарештували колишнього ортсбауернфюрера за обвинуваченням у злочині проти гуманності й розпочали слідство. А оскільки Геншке, впавши з горища, зламав собі ногу, то він лежав у тюремній лікарні, де адвокат міг відвідувати його, коли тільки забажає. Хазяйці неважко було б знайти собі інших наймитів; тоді скрізь вешталось багато бездомних, які ладні були б руки їй цілувати за роботу в її господарстві. Але вона мала свої таємні причини так напосідати саме на Руді й Гільду, щоб вони лишались у неї: сподівалася,

що тоді, може, удасться умовити Гільду не свідчити на суді проти її чоловіка. Та заводити мову про це вона не поспішала. Якби вона була трошечки розумніша, то могла б догадатися, що Лізбет Кале давно бачить її наскрізь і вже розтлумачила Руді й Гільді, щό до чого. Адже вони мало не кожен вечір просиджували в «язикатої городянки» та старої «Фольмерихи-комуністки».

Хоч Руді хотілось потрапити додому якнайшвидше, він побоювався, що американці ще можуть схопити його по дорозі й відправити в табір. Адже він не мав офіційної американської „Certificate of Discharge“¹, яку треба було пред'являти на демаркаційній лінії. В нього була тільки жалюгідна, написана від руки довідка роренської сільської управи, завірена печаткою, із якої зішкрябали старого орла зі свастикою. І службове посвідчення Анни не могло стати йому в пригоді. Контрольні пости вже набули досвіду в таких речах. У Рорені не було газет, але незліченний потік біженців, переселенців, волоцюг, мішечників,— ця хвиля злиднів і горя, що розливалась тоді по всій Німеччині, не минаючи й Рорена,— приносив безліч новин. Одна жінка звідкись із-під Лейпцига, яка міняла гіпюр на борошно, розповідала, що там, у російській зоні, робиться таке, «як у пуші», тобто панує сваволя й розпушта. Її невістку, розповідала ця жінка, в перші ж дні окупації тричі згвалтували російські солдати. Це звучало досить вірогідно, жінка навіть сльозу пустила, розповідаючи. У Руді серце стислось. Він згадав свою сестру Кете, якій було вже двадцять років, подумав і про матір, теж іще не зовсім стару, і про Гільду... Але Гільда холодно урвала ту жінку: бреши, мовляв, та знай міру. Звідки в неї взялась така певність? Руді, власне, знав, звідки: від Фольмерової матері, Лізбет і Германа Генне з жінкою, що часто сиділи вечорами в старої Фольмерихи.

— Цей вітер віє просто з Москви,— сказав він Гільді якось увечері, по дорозі додому.— Я не маю нічого проти росіян. Я їх знаю. Я в них хтозна-скільки разів на постої стояв. У всякому разі, вони мені дужче подобаються, ніж американці, що мало не луснуть із жиру. Але те, що ти так швидко червонієш від цього вітру, Гільдо, мені не до душі.

Гільда змовчала.

Один досить химерний збіг обставин розворушив у підсвідомості Руді забуті дитячі враження й сповнив його

¹ Посвідка про звільнення (англ.).

якоюсь невиразною неприязню до цих людей. Над диваном у кімнатці Фольмерової матері висів плюшевий килим, який вона за нацистських часів ховала на горищі за кроквою і зуміла врятувати під час двох обшуків. На тому килимі в яскравих барвах був зображений схід сонця над морем, підводний човен і гігант матрос, що стояв на баку човна, піднісши вгору червоний прапор із серпом та молотом. А вгорі на всю двометрову довжину килима розтяглися слова: «Повстаньте, гнані і голодні!» Понад дванадцять років тому Гагедорн бачив такий самий килим у Рейффенберзі, в Ернста Ротлуфа. Батько Руді й Ернст Ротлуф разом працювали на фабриці Генеля, разом ходили відмічатись на біржі праці, разом дробили щебінь у каменярні, разом носили з лісу хмиз на зиму. Та потім, десь наприкінці тридцять другого року, сталась якась непевна історія з доктором Гольцманом, якої хлопець тоді так і не зміг до кінця розгадати. Після того його батько з Ротлуфом розбили глека. Батько почав відтоді обзивати колишнього друга фанатиком і демагогом, який, мовляв, забуває, що людям потрібен шматок хліба. І батькова злість якоюсь мірою передалась і синові. Ротлуфа в тридцять третьою забрали штурмовики, і він так і не повернувся додому.

Коли Руді побачив у Фольмерової матері килим, перед ним немов якимись чарами постав образ Ернста Ротлуфа, людини, з якою йому було заборонено вітатись і з якою він і справді більше не вітався, бо все ж таки цікаво було брати участь у сварці дорослих.

Руді не розповів про цей спогад нікому, навіть Гільді. Він іноді здавався сам собі дуже старим у порівнянні з нею. З боку Германа Генне Руді відчував досить помітну стриманість. Генне намагався докопатися, хто доніс на Фольмера. Може, він мав підозру, що Гагедорн знає про Залігера більше, ніж сказав? До Гільди Генне був набагато приязніший. Але й Руді він усе-таки навів на добру думку. Яюсь, знову розбурчавшись із приводу того, що американці посадили бургомістром в Еберштедті «веймарського реакціонера» і поновили в правах вигнаного колективом начальника товарної станції в Райні, він згадав між іншим, що «амі» пильнують демаркаційну лінію у Фрейберзькій долині як ока в лобі, а про дорогу через Цвікауську долину зовсім забули. І це виявилось правдою. Цим шляхом Руді з Гільдою без будь-якої перевірки потрапили в радянську окупаційну зону, проїхавши через місцевість, де не було ні американців, ні росіян, взагалі нікого,— місцевість, яку переможці забули

окупувати. І от до його дому лишається дві години пішки. Він не знав, що робиться вдома; там теж, очевидно, нічого не знали про нього. На свої листи він ні разу не одержував відповіді; напевне, вони не доходили. «І от я повертаюся з війни додому,— думав він,— з важким рюкзаком за спиною й з нареченою на шиї. Я втратив п'ять років і виграв ціле життя. Все-таки це чогось варте...»

Гірські дороги швидко збігають понад урвищами й попід скелями, через пагорки й мости в долини, в зелене світло й присмерк ялинових лісів. І око тут за тисячу кроків зустрічає на шляху вдесятеро більше нового й цікавого, ніж унизу, на рівнині, де все розлягається вишир і вдаль, де дороги повзуть повільними транспортерними стрічками за обрій, аж на край світу. Цікавість підганяла Гільду, і дівчина весь час ішла на два-три кроки попереду. Руді не стримував її. На тлі так давно не баченого краєвиду рідних гір ще й люба дівчина — це ж подвійна втіха для очей... Вони йшли старою Солянню дорогою, що йде з Чехії, круто збігаючи з гори й на гору навпростець, а не зигзагами, зате на рівному місці плавно звиваючись. Придорожні схили густо поросли ліщиною, жасмином і бузиною, понад дорогою стоять кучеряві горобини й старі обрубані верби, а між камінням бруку спить рипіння коліс, і ляскання батогів, лайка візників, і вітання верховинців, і закоханий шепіт. Мейсенські бургграфи колись побудували при дорозі маленьких укріплених замків — монастирів і застав. Більшість їх давно занепала, завалилась, шезла з лица землі. Найживучішими виявились заїзди та шинки.

Гільда йшла легко, розгонисто, хоч рюкзак її важив добрих вісімнадцять кілограмів. У ньому була пшениця й кругла селянська хлібина — їхній останній заробіток. А Лізбет іще напхала рюкзак ущерть морквою та бруквою. Рюкзак Руді був ще важчий. Він наповів, щоб Геншчиха виплатила йому тільки за два тижні грішми, а за решту шість — натурою: борошном, цукром і салом. Стара опиралась, сердилась, але він знав, чим її взяти. Він сказав, що досі з ними в її домі поводитися дуже пристойно й гуманно, то невже вона під кінець хоче зіпсувати добре враження такою негуманністю. Зачувши слово «негуманність», хазяйка так перелякалася, що дала навіть більше, ніж Руді міг сподіватись. А Фольмерова мати на прощання подарувала йому вгодованого кроля, який лежав тепер у рюкзаку, оббілований, випатраний і гарненько запакований. Руді давно

зажив ласки у пані Фольмер. Він же весь час допомагав їй на невеличкому полі й чистив кролячі клітки.

— Руки в тебе добрі, Руді,— сказала вона.— Якби ще й розум такий... Гляди мені, не завдавай надто багато клопоту Гільді!

— А я зовсім і не збираюсь завдавати їй клопоту...

— Помовч краще, ти ще молодий, ти знаєш тільки, чого тобі сьогодні треба, більше ти нічого не знаєш...

«Ет, каркання,— думав Руді.— Ці жінки завжди люблять мудрувати біля нашого брата... Якщо й Гільда заведе отаку пісню, я їй п'яти покажу. Я сам знаю, чого мені треба».

Та коли якось матуся Фольмер дістала з шафи святковий Гербертів костюм, темно-коричневий, однобортний, з закругленими полами, з доброго сукна, і коли Гільда з Лізбет заходились обміряти Руді сантиметром, щоб припасувати йому костюм, Руді охоче дозволив їм «мудрувати» біля нього. Він ще ніколи не мав доброго костюма, крім того, що йому пошили на конфірмацію. В цьому коричневому костюмі й у білій сорочці Герберта Фольмера Руді був і тепер. Піджак він скинув, і Гільда поклала його, акуратно згорнувши, під клапан рюкзака. Руді хотів був узяти з собою як робочий одяг і залізничну форму старого Робрайта, але Гільда сказала, що це дрантя вже відслужило своє. Насправді вона просто ревнувала його до Анниного подарунка, бо Руді першого ж дня, нічого не приховуючи, признався Гільді про ніч з Анною. Більше вони до цієї теми не повертались, та Руді добре розумів, що Гільді не надто приємно мати перед очима речі, які постійно нагадуватимуть їй про ту його пригоду. Але про своє кохання до Леа новоявлений правдолюб Руді Гагедорн іще не обмовився й словом. У цій делікатній справі його новий принцип виявився абсолютно неспроможним. Щоразу, коли Руді вже хотів почати свою сповідь, його охоплювало таке відчуття, наче мертва Леа ожила. Ні, його любов до Леа ще не перетліла. А спокійно розповідати можна тільки про те, що вже перетліло. «Настане слушний час,— думав Руді,— і я розповім Гільді все. Я зроблю це в Рейфенберзі, коли остаточно пересвідчуся, посправжньому збагну, що ніколи вже мені не зустріти Леа на тротуарі Трибратньої вулиці. Ще до весілля розкажу їй. Вона заслужила на це. Вона теж була відвертою зі мною до кінця, вона пережила тяжке розчарування й усілякі пригоди. А як же ми живемо з нею тепер? Коли ми ввечері лежимо поряд і вона покладе мою голову собі на груди й шепоче: «Амос»,— тоді мені стає так хороше й легко на

серці, тоді я люблю її широко. Та настає ранок, і мене щоразу терзає думка: якби це Леа лежала біля мене, то все, все було б добре... Ні, я мушу прогнати цю ману, прогнати назавжди. Як колись любив говорити доктор Фюслер? «Хто здолає лева? Хто здолає велета? Лиш той, хто сам себе опанує...»

Гільда пов'язала голову зеленою хусткою. Взагалі-то вона ходить іще в чорному. «Після весілля,— сказала вона,— можна буде зняти жалобу». Я як подумаю, скільки ще нам усього треба... Хоч би Гільда порозумілася з матір'ю. Бо вона часом таки буває вперта. На мені вона зі своєю впертістю далеко не заїде, я їй зразу дав втямки... Коли правда на моєму боці, вона мусить поступитись, а більше ніяких поступок мені не треба. Але мати теж уперта, ніде правди діти. І їй треба поступатися завжди, навіть тоді, коли вона не має рації. А два твердих камені мелють погано. Досить однієї сварки, і від матері більше нічого не жди: ні чистої наволочки, ні дрібки солі, ні доброго слова...

Чи піднесла б Леа такий важкий рюкзак? Може, й піднесла б. Тепер, коли всі ходять із торбами за шматком хліба, й найтендітніші пани мусять перти на власному горбі все, що вдасться запопасти. А Гільда йде так, ніби їй ноша й довга дорога анітрохи не тяжкі для неї. Тримає голову високо, розглядає ліс на схилах, милується Рашбахом, що сипле бризками, мов з пожежного шланга. Йй, видно, аж співати хочеться...»

— Руді, а що ото за старовинні мури на луці? У них просто-таки романтичний вигляд.

— Твоя правда, Гільдо. Вигляд таки романтичний. Справжня романтика старовини, а не новітня, залишена війною, як ота згоріла паперова фабрика, що ми допіру минули...

— Там наче була церковця або капличка.

— Та так воно й є. Тут колись була церковця. Про неї ходить легенда. В нас про кожну стару руїну складені легенди. Це навіть вигідно, Гільдо. Такі старовинні мури принаджують туристів, а вони лишають тут свої грошики. А що тут у горах у людей достатки невеликі, а таких старих мурів з багатого «срібного віку» лишилось уже обмаль, то безробітні часом самі споруджують старовинні мури, ніде правди діти. Потім, коли водитиму тебе по Рейффенбергу, я покажу тобі одну таку штучну руїну. Хай хоч очі відпочинуть після стількох справжніх.

— А як же оця?..

— Це справді старовинна. Про неї є така легенда: колись тут звелів поставити капличку для себе й своїх рудокопів старий багатий власник копалень Каспар Шрек. Той Каспар Шрек був великий скнара й шкуродер і хотів благочестивим даром заспокоїти свою совість і вмилювати бога. Освячення церкви призначили на святого Іоанна і запросили на свято всіх рудокопів. Та вийшов справжній скандал, бо майже ніхто з рудокопів не прийшов, і мусив багатій святити свою церкву сам, з невеличкою купкою посіпак та блюдолизів. І ледве заграв орган, Каспар Шрек, кажуть, зі злості вигукнув якийсь страшне богохульство. Та це йому так не минулось. Ще орган не дограв до кінця, як у церкву вдарила велетенська блискавка, вбила Каспара Шрека, й священника, й причетника, й усе кодро і спопелила всіх. Відтоді ці старовинні мури називають «Громовою церквою». Гарна легенда, правда?

— А ти вмієш гарно розповідати, Руді. Я й не знала. Тільки що ж у цій легенді такого гарного?

— А хіба тобі не сподобалось?

— Не знаю... Щось цей господь бог завжди такий самолюбний...

— На тебе не вгодиш, Гільдо. Ну нехай собі господь бог захищає свої права, що тобі, шкода? Гляди тільки не заводься з матір'ю на цю тему, я це тобі ще раз кажу. Як тільки зайде суперечка з цього приводу, не побачимо ми більше миру в домі, як свого вуха. Тоді від моєї матері добра не жди.

Гільда відказала, що вона з цього приводу ні з ким не збирається заводитись, поки з нею ніхто не заводитиметься. Та Руді мав на увазі одну цілком конкретну річ:

— Якщо ми не підемо вінчатися до церкви, то мати нас із дому вижене, на що хоч закладаюсь.

Та Гільді зараз не хотілось повертатися до цього питання, яке вони вже не раз зачіпали, але так і не дійшли згоди. Вона відбулася жартом:

— Ти весь час говориш так, наче вже певен, що я піду за тебе.

Руді зрозумів жарт і спробував ще перекозирнути її:

— Та й правда, такого легковажного жениха, як я, годі й шукати. Бігаю за дівчиною, яка тільки й має, що на собі та на горбі. Треба буде ще подумати...

Гільда, що й досі йшла на крок попереду, зупинилась, обернулася й відрубала:

— Сердешний, уже он скільки кілометрів біжиш за мною... І чого б ото справді...

І засміялась.

— Ну, ну, не дуже хвищайся, лошице! — гримнув на неї Руді напівжартома, напівсерйозно. Не знайшовши влучної відповіді, він почав дратуватись. Йому страшно не хотілося в подружньому житті йти батьковими слідами. Бо його батько все життя корився лагідній диктатурі матері, і хоч сам любив побушувати, та перед нею завжди пасував. О, Леа — тій Руді радо корився б, як вірний Гіперіон. Вона була така велична, така таємниче прекрасна! Стати її відданим васалом — це була б якоюсь мірою вища культура. А що є в Гільди від жіночої величі й жіночої таємничості? Хіба що ота материнська іскра? Але ж дітей можна дозволити собі тільки тоді, коли твердо станеш на ноги в матеріальному відношенні. Щодо цього Гільда з ним погодилась, навіть надто швидко погодилась, як на його думку. Гільда дівчина здорова, росла, з цілком стерпним характером і міцними робочими руками. Більшого в ній годі шукати. У високому коханні вона тямить рівно стільки, як осел у музиці. І якщо хочеш бути щасливим у шлюбі, треба втлумачити їй те, що заповідала жінці Біблія: «Куди ти, туди й я». Це природний, нормальний стан речей, а все нормальне, мабуть, і є найкраще. І Руді був певен, що вже досить недвозначно дав їй це зрозуміти.

Якось у Рорені, коли вони вже прожили разом цілий місяць, між ними спалахнула сварка, під час якої стало на карту все: і любов, і їхнє спільне майбутнє. Руді тоді хотів будь-що показати Гільді раз назавжди, де в нього та межа, за якою кінчається любов. Сварка почалася з дрібнички. Було це в суботу; ввечері Гільда надумала попросити білизну й попросила Руді розпалити в плиті. Руді заходився розпалювати, але в нього нічого не виходило: дрова тільки тліли й чаділи. Тоді Гільда трошки прочинила дверцята. Руді причинив їх знову й сказав, що дверцята в плиті мають бути завжди зачинені. Гільда відповіла, що в цій плиті треба лишати щілинку, поки розгориться, бо тут же не справжній комин, а тільки труба в вікно. Руді, й без того роздратований своєю невдачею, тепер і зовсім озлився:

— Плита є плита!

Гільда зразу ж відповіла:

— Ні, Лізбет каже, що ця плита...

І тоді Руді розрепетувався, немов він і справді вже був Гільдиним чоловіком:

— Лізбет каже! Пані Фольмер каже! Генне каже! Ти тільки й молишся на те, що вони скажуть! А що я кажу,

все на вітер летить! Ну то й іди до своєї Лізбет! Цілуйся з нею, коли вона тобі така розумна!

Гільда, злякана й ображена, втекла з дому і не поверталась до ранку. Вона побігла до пані Фольмер, давлячись слізьми обурення, розповіла їй і Лізбет усе, і вони лишили її в себе ночувати. Цілу ніч Гільда прокрутилася без сну в ліжку поруч із Лізбет. Коли розвиднілось, вона встала, хотіла піти попоратись біля корів і повернутись до пані Фольмер. Але Лізбет сказала їй: якщо повертатись, то вже назовсім. Така біганина сюди й туди до добра не доведе. Та потім додала вже лагідніше:

— Знай собі ціну, Гільдо. Поки ви ще не одружені, дай йому зрозуміти, що другу таку дівчину він не скоро знайде. Ти вже зазнала в житті всякого, зумієш перебитись і сама. Хіба мало нині таких жінок, що мусять самі дбати про себе? Проте в цьому є й добра сторона: самостійність. Богу дякувати, ти ще пручаєшся, коли він хоче загнuzдати тебе. Але потім цілу ніч скімлиш. Що ж це таке!..— Лізбет підтягла панчошу й зітхнула: — Еге, що це таке! Це кохання, ось що це таке! Ніяка самостійність нездатна заглушити його в жінці. Я тобі ось що пораджу. Чоловіки часом дуже носяться із своєю чоловічою перевагою, як і твій Руді, наприклад. Та коли ти його справді любиш, хто тобі заборонить бути хоч на дрібку розумнішою від свого пана й повелителя? Хай собі носить із своїм скіпетром, а ти придумай щось на зразок керування по радіо, щоб він кожного разу, як тільки замахнеться тим скіпетром, сам собі по лобі засвітив.

Подоївши корів, Гільда піднялась у свою комірчину, ввімкнула електроплитку, поставила каву, накрила стіл, ще й поклала біля чашки Руді три сигарети — все тихенько, наче не хотіла розбудити його. А він удавав, ніби спить здоровим сном праведника, ніби й не було безсонної ночі. Потім устав, насуплений, і пішов по воду. Та вже з того, як він хлюпався й пирскав, умиваючись, Гільда побачила, що він радий її поверненню. А потім їхні погляди зустрілись, ніби ковзнули один по одному, ні за що не зачепившись... Але далі — далі зайнявся безтямю щасливий ранок. І якщо надто суворому в моральних питаннях роренському пасторові того ранку перебігла дорогу чорна кішка, то це була таки правдива прикмета.

Але тепер Руді, що стояв проти Гільди на старій гірській дорозі й допіру сміявся разом з нею, раптом став якийсь чужий і далекий. Гільду щоразу лякали отакі зміни його настрою, яких можна було сподіватися щохвилини. І вона

подумала: «Знову я перебрала міру, бовкнула надто грубо. Не треба було казати, що він біжить за мною. Він і справді ніколи не став би бігати за мною. Він і тоді нізачо не прийшов би перший до Лізбет вибачитись. Це я завжди мушу перша робити крок назустріч. Він думає, що так повинно бути. І якщо я так поводитимусь, то він у мене з рук їстиме. Але я цього зовсім не хочу, нащо мені такий тюхтій, що лиш удає з себе чоловіка...»

І Гільда сказала:

— Ні, це нікуди не годиться — з дурних пустощів так дратувати одне одного. Я ж знаю, що ти ніколи не бігав за мною й ніколи не бігатимеш. Та мені...

— Та тобі що?

— Та мені й не потрібен такий чоловік, який би за мною бігав. Хіба я сучка, щоб за мною пси бігали?.. Далеко нам іще, Руді? Мені вже трохи ріже плечі. І пити хочеться так, що аж...

— Ти й справді така хитра чи тільки прикидаєшся?

— Це в мене зроду.

— А може, це ти від Лізбет набралась?

— Та ні, це зроду! — Гільда засміялась, хоч їй було не до сміху. Але тут Руді сказав таке, чого вона від нього ніколи не сподівалась:

— Ти мене за дурника маєш...

Гільда зовсім спантеличилась. Вона обома руками взяла його за голову.

— Що ти, Руді! Ніколи в світі! Як же я можу, як же я... Руді!

Вони потерлись лобами, як овечки, і пішли далі вже поряд.

На півдорозі між Рашбахом і Рейффенбергом був один добре знайомий Руді заїзд, «Чижик». Він сказав, що треба зайти туди, там дуже гарно, зовсім по-домашньому. Він знає господаря, то, може, вдасться чого-небудь попоїсти без карток. Але Гільді дуже хотілось пити, і він спершу повів її до джерела під крислатою липою за кілька кроків від дороги. Гільда скинула з пліч рюкзак і підставила під струмись обличчя й шию, а потім набрала води в пригорщу.

— Ковточок гусячого вина, якщо ваша ласка, — почастувала вона спочатку Руді. Той сьорбнув води і згадав ту плутану вигадку, що він розповідав Анні в залізничній будці: «...Зате воду в пригорщі вона мені подала, як у найпрекраснішій мармуровій чаші. Каже: «Пий, любий, небесну росу...» А в Гільди «гусяче вино»...

Гільда додала зі стриманою посмішкою:

— Оце-то наречена! Навіть кухлика не має, навіть каструльки! Хто ж її візьме таку?..

Вона засміялась, але, п'ючи воду, допитливо зиркнула на нього. Руді лишився поважний. «Його обличчя може промовляти зовсім не те, що язик,— подумала Гільда.— Язиком він може викручуватись аж до брехні. Але очима, виразом обличчя він не вміє брехати. Ось він трошки розтулив губи, зважає, як же мені відповісти. І знову дивиться на мене наче здалеку. Як часто це в нас буває, як часто він замикається сам у собі, як часто я не знаю, що він думає. Якщо він таким і залишиться, то не буде в нас із ним щастя, не буде кохання, не буде й сім'ї. Адже чоловік і жінка тільки тоді можуть злитись в одне ціле, коли й думки в них одні. Але мені треба мати терпіння...»

— Руді!

— А ти знаєш, Гільдо, що п'єш із Королівського джерела?

— Та я вже прочитала. Мені аж усередині похололо.

Відчуженість зникла з очей Руді. Обоє глянули на позеленілу бронзову табличку над трубочкою, з якої текла вода. На табличці був напис: «З цього джерела вдовольнив спрагу ЙОГО ВЕЛИЧНІСТЬ ФРІДРІХ-АВГУСТ, КОРОЛЬ САКСОНІЇ, під час осінніх маневрів 1913 року». Тоненька цівочка джерельної води витікала зі штучної, змурованої скелі заввишки з людину в штучну-таки кам'яну чашу завбільшки як п'ятивідерна діжка. На цементовому задньому боці помпезної споруди красувалася друга бронзова табличка з дрібнішим шрифтом: «Народові й вітчизні від Готліба Бруно Генеля, фабриканта. 1928».

— Тільки культурні люди,— пояснив Руді,— називають це джерело Королівським. Напівкультурні кажуть на нього Холодний компрес, а некультурні — П'яна криниця.

— Але ж у двадцять восьмому році королів уже не було? — спитала Гільда. Руді відказав, що він і досі пам'ятає день урочистого відкриття пам'ятника.

— Я тоді був ще зовсім малий. Була неділя, чудовий літній ранок. Я втік із дому. Після вранішньої служби ми, хлопчачи, цілою ордою помарширували від церкви за Стрілецькою спілкою. Що то був за парад! Один загін у ведмежих шапках, другий із срібними сокирками, третій у зелених капелюхах з перами, барабанщики, сурмачі... А попереду на білому коні — стрілецький капітан, пан Готліб Бруно Генель, з білим султаном на капелюсі, срібно-зелена стрічка через груди, шабля при боці, й вуси стирчать угору, як у кайзера Вільгельма. З коня він виголосив бундючну про-

мову, потім усі стрільці тричі прокричали «ура!». І ми всі теж кричали. А ті, що в зелених капелюхах, тричі вистрелили вгору зі своїх довгих рушниць. Гарно було... Та як повернувся я додому, мені батько хіба ж так усипав. Зате другого ж дня допекло і йому. Адже він тоді працював панчішником на фабриці Готліба Бруно Генеля, і хазяїн вигнав його з роботи за те, що не прийшов на свято. Але на фабриці Генеля не сам батько відмовив своєму хазяїнові в цій честі, знайшлися й інші такі. І всіх їх вигнали. Тоді один комуніст, Ернст Ротлуп, організував на фабричному дворі сидячий страйк. У ньому взяла участь принаймні половина зміни, з двох інших змін теж дехто прийшов. Десь через годину пан Генель гаркнув з вікна, щоб звільнені ставали до роботи. От як воно було, Гільдо...

Руді забув розповісти чи взагалі вже не пам'ятав, що запізнілому бравому монархістові Готлібу Бруно Генелю цей патріотичний подвиг приніс титул почесного громадянина міста Рейффенберга й мандат депутата саксонського ландтагу. А втім, його син був командиром першого в окрузі загону штурмовиків.

Що ж до самої суті вікопомної події, то бронзова табличка брехала, не згадуючи про те, що король, угамовуючи свою спрагу, повівся зовсім не по-королівському. Свідки, кілька саксонських гренадерів, водно розповідали: його величність неподалік від цього місця зволив у царственому сп'янінні впасти з коня. Пани з його почту під грім холостих гарматних пострілів відволокли монарха до колишнього водопою, де холодна джерельна вільга настільки освіжила його отуманене хмелем чоло, що він зміг звестись на ноги. Підтримуваний двома ад'ютантами, вихваляючи холодний струмінь, як справжню благодать, він справив у дерев'яний жолоб водопою свою королівську тілесну потребу.

Руді розповів Гільді й про це. Він здивувався, що росіяни й досі не познімали табличок. У Рашбаху вони бачили зруйнований пам'ятник героям першої світової війни. Руді тоді обурився, сказав, що це безчестя. А тепер він знов обурюється цими табличками й каже, що росіянам до всього байдуже... Гільда відказала, що росіяни, може, тільки посміялися з «П'яної кринички». Руді заперечив:

— Росіяни ніколи не сміються. Я ніколи не бачив, щоб росіянин сміявся, а я в них хтозна-скільки разів стояв на постой. Цей народ не має почуття гумору.

Поки Гільда завдавала на плечі свій рюкзак і просовувала руки в шлейки, Руді, схопивши великий камінь, порозбивав

обидві таблички. Він не заспокоївся, поки бронзові уламки не попадали на землю. Гільда мимоволі згадала, що їй сказав Герман Генне і яку дав пораду: «Ніяк я не розчовпаю, що він за людина, твій Руді. То він рветься вперед, то задкує. Він кляне того свого капітана Залігера, колишнього друга, але, повір мені, він і покриває цього типа. Цей Залігер, голову дам до пня, має на сумлінні життя нашого Герберта Фольмера. Але ми не можемо взяти його за барки, в нас нема доказів. Слідчий-гестапівець, що допитував Фольмера, застрелився, а ті двоє, що його заарештували, втекли. Тільки колишній роренський староста чув щось про якесь дуло гармати, яке нібито хотів затулити рукою Фольмер. Оце й усі наші дані. А Руді знає більше, ніж він нам сказав. З фальшивого почуття честі він і досі покриває свого давнього приятеля. Вижени з нього це фальшиве почуття, Гільдо. Товаришко Гільдо, якщо дозволиш...»

Уперше в житті її назвали так, і це слово аж злякало дівчину. Генне, його дружина, стара пані Фольмер і Лізбет останнім часом поводитися з нею так, ніби вона остаточно належить до них, до їхньої партії, якої, власне, ще й не існувало... «Ні, Германе Генне, ти був несправедливий до Руді,— подумала тепер Гільда,— ти не зрозумів його. Він теж хоче розпочати чесне життя. Хіба ж я не бачу? І мене ти теж не зрозумів. Я хочу здобути Руді для себе, а не для твоєї партії. Мені вже за двадцять, у такому віці дівчині вже час думати, як улаштувати життя. А в наші дні — особливо. А я ж лишилась сама-самісінька на світі... Так, це правда, я й сама знаю, що Руді сьогодні такий, завтра інший. І щирості такої, як у мене до нього, в нього до мене немає. Але це вже інша річ. Наші хлопці за війну всі якось отупіли душею. Вони заморозили свої серця. Вони соромляться всякого доброго почуття...»

— Гільдо! Ти ж сама мені завжди кажеш, що я продивляю дїрки в повітрі...

— Нічого, Руді, я просто така рада, що ти теж не хочеш уже терпіти цього старого ошуканства...

Наближаючись до «Чижика», Гільда й Руді вже здалеку почули дитячий галас і регіт. Вони ще не бачили старого одноповерхового будинку заїзду, схованого за живоплотом з глоду й кущами бузку. Судячи з шуму, можна було подумати, що за живоплотом і кущами їхнім очам відкриється ставок, переповнений малими купальниками. Звичайно, в «Чижику» й раніше завжди стояв веселий гамір, особливо по неділях, коли сюди вибиралися з міста цілими родинами.

Гутшмідт, власник «Чижика», був досить винахідливий у справах і водночас безтямно любив дітей. У садочку при заїзді він улаштував карусель і «гігантські кроки». Плати за ці розваги він не брав, удовольняючись виторгом за те, що споживуть приваблені сюди батьки, яких він теж умів принадити чудовою бринзою домашнього виробу й не менш чудовим пивом. Тому кожної погожої неділі тут завжди бувало щось схоже на маленький ярмарок, часом навіть сходились дрібні крамарі з лотками й розкладалися зі своїм дешевим крамом.

Але ж сьогодні будень. Дорогою Гільда й Руді зустріли лише кількох селян на запряжених волами або коровами возах, що їхали на сінокіс або везли додому сіно. Але причина галасу скоро з'ясувалася. Струмок Рашбах, що протікав за садком заїзду, був загачений широкою греблею, складеною з дерну. В утвореному ставочку й навколо нього галасувала ціла юрма дітвори шкільного віку; поміж них видно було й старших, п'ятнадцяти-шістнадцятирічних. Ці парубійки з довгими, патлатими чупринами сиділи, нудьгуючи, на траві, або ганялися в ставку за своїми худенькими ровесницями, або штурханами й лайкою втихомирювали бійки поміж меншими.

Над дверима «Чижика» вже не красувалась барвіста вивіска. Перед самими дверима по обидва боки було вкопано по довгій обструганій сосновій жердині, вищій за будинок. З жердин звисали довгі, з гострими кінцями червоні прапори. Гільда й Руді помітили їх іще здаля, але не бачили в цьому нічого надзвичайного: червоні прапори висіли тепер повсюди. Істотною зміною було інше: на рівні верхнього одвірка до жердин був прибитий голубий щит з написом червоними літерами: «Дитячий і юнацький будинок імені Альберта Поля». Крім того, над щитом висів зовсім невміло намальований метрової висоти портрет того чоловіка, ім'ям якого було названо дитячий будинок. Під портретом був підпис: «Альберт Поль, учитель рашбахської школи в 1927 — 1931 роках, депутат ландтагу від комуністичної партії. Страчений за участь в антифашистському русі опору 28 серпня 1944 року». Руді пригадав, що мати писала йому на фронт про страту цього Альберта Поля. Дитячі спогади, давно затерті й забуті, раптом спливли в його пам'яті й заволоділи ним. Коли батько ще знався з Ернстом Ротлуфом, у їхніх розмовах часто згадувалось ім'я Альберта Поля. Йшлося тоді про літні табори для учнів народних шкіл і про так званий проект «Дитячої країни» на час літніх канікул.

Альберт Поль хотів дати цим планам законну підставу. Але його фракції не вдалося цього домогтись. Пропозиція разом улаштувати літній відпочинок дітей власним коштом, з якою звернулись комуністи до рейффенберзької організації соціал-демократів та до профспілок, теж розбилась об усілякі сумнівні «соці» та профспілкових діячів. Батько Руді сам виступив проти неї: «По-перше, для тяжчих випадків у нас ще є соціальне забезпечення, а по-друге, хай краще школярі влітку наймаються працювати до селян. Там вони привчаться до роботи, прохарчуються літо й зароблять собі на черевики та картоплі на зиму». Запальний Ернст Ротлуф гостро відказав йому: «Від селянської роботи, картоплі в лущайках та молочних одвійок наші діти не поздоровшають і не порозумнішають». Та батько й слухати нічого не хотів.

Руді з Гільдою посідали на трухляву лавочку біля такого ж трухлявого стола, що стояв на луці навпроти дверей і жердин з прапорами. Вони хотіли хоча б відпочити трохи. Лавка й стіл були ще довоєнні, колись їх поставили тут навмино для подоріжніх. Гільда видобула з рюкзака кілька морквин, і Руді почав шкребти їх складаним ножиком.

Раптом, немов на чийсь знак, з недалекого лісу показала згряя підлітків у сорочках навипуско, попідперізуваних уривками мотузок або шпагату. З гейканням і свистом волокли вони за собою в'язки зеленого гілля, поскручувані телефонним проводом. Витягши їх на дорогу, вони припустили бігом, збиваючи густу хмару бурої куряви. З неугавним криком, петляючи зигзагами по дорозі, наближались вони до будинку, і скоро хмара куряви майже зовсім огорнула їх. Очевидно, хлопці хотіли подратувати двох чужинців, що вдерлися до їхніх володінь, або ж просто прогнати їх. Бо, наблизившись до Руді й Гільди, вони розбасувалися ще дужче. Хтось із них зарепетував смішним, ламким дитячим баском:

— Танки Роммеля в пустелі перед Тобруком! Ушивайтеся звідси, шакали!

Від ставка прибігла довгонога, худюща дівчина з нахабним, розбещеним обличчям, у надто просторому купальнику, гепнулась на купу гілля й пронизливо завищала, їдучи на тій купі по пилюці. Чийсь хлоп'ячий фальцет пронизливо заверещав, наслідуючи передсмертний крик пораненого:

— Санітаре! Санітаре! Ой-ой-ой, мені всі кишки вивернуло!

Вся згряя стукотіла палицями й клацала язиками, імітуючи постріли з гвинтівок.

— Ой, що ж буде з твоєї сорочки! — зойкнула Гільда, схопила Руді за руку й потягла його далі на луг. Руді слухняно пішов за нею. По конвульсійному стискові її пальців він зрозумів, як налякала Гільду витівка юних бешкетників. Він заспокоїв її.

— Вони тільки на наші рюкзаки заміряються! Стережись!

Та цими словами він, як і Гільда, лише спрямував свої почуття на щось зовнішнє, по суті, неістотнє, так і не опанувавши їх. Йому хотілось кинутися в гурт підлітків, розкидати їх, кричати: «Що ж це з вами зробили, писклята ви зіпсуті, ошукані...» Побачивши, що чужинці тікають, згряя глузливо зареготала. Видно, шибеники досягли свого. І вони потягли в'язки гілля за будинок. Звідти почувалась безсила стареча лайка, потім якийсь стук, немов удар важким поліном об стіну. І знову вибух жорстокого, злорадного реготу.

— То ж лається хазяїн, старий Гутшмідт, — сказав Руді.

Гільда й досі стискала його руку. Вона відповіла:

— Це ж усе солдатські сироти, такі, як я. Мені з думки не йде, що й Рейнгард міг би бути серед них.

— Ні, ці надто молоді, вони ще не валялись в окопах. Їх розбестила «Німецька кінохроніка».

Ватага бешкетників знову зібралась біля дверей будинку. У кожного в руці був замашний кийок з вирізьбленими або випаленими візерунками. Дехто димів цигаркою. Хлопці про щось радилися, скося позираючи на рюкзаки, що лежали біля ніг чужинців. Потім від гурту відокремились троє найросліших, найдужчих і, затиснувши кийки під пахвами, з миролюбними усмішками попростували лугом до Гільди й Руді. Гільда благально шепнула:

— Не заводься з ними, Руді...

Руді дивився через голови трьох хлопців на хмару куряви, що висіла тепер, помалу осідаючи, над кущами глоду й бузку. Але бачив він зовсім інше. Він бачив колону німецьких самоходок на привалі під широким розпеченим російським небом, десь між Бугом і Окою. Він бачив хмару пилуки, що допіру вкривала колону на дорозі, а тепер висіла оподалік над березовим гайком і помалу розпадалась на клапті. Він бачив себе й своїх однополчан. Хто тупцявся, розминаючи ноги, хто доливав пальне в баки, хто перевіряв замки гармат... Згадували тих, хто ще вчора був живий, ждали обіду... Всі були змучені, як собаки. І раптом, наче з-під землі, де не взялись кінореporterи. «Німецька кінохроніка». «Камради, батьківщина хоче бачити своїх героїв!» І зразу

ж утомлені, закурені обличчя мов судомою звело в героїські маски. І сам він відчув, як раптом розгладжується чоло, яснішають очі, випинаються під щоками жовна, сти-скаються уста. Поруч із ним стояв, зіпершись на гусеницю, Отто Зібельт, той самий завжди неголений дивак у нікельованих окулярах, схожий на лісового гнома. Отто сплюнув у перемішаний колесами пісок і буркнув: «Що, хлопче, й тебе героїська сверблячка напала? Відчув себе справжнім чоловіком?.. Ах ти боже мій...» А коли на них націлівся об'єктив репортерської кінокамери, він відвернувся, відчепив від лафета лопату й помаленьку потюпав у березовий гайок...

Трое шибеників підійшли до Руді й Гільди, постояли, усміхаючись, хвилинку й сказали:

— Дядечку, тіточко, ми бідні люди, дайте нам що-небудь...

А один з них, високий, вузькогрудий юнак з дивним вогнем у очах, додав:

— Тут митниця справедливості.

Руді вже стало трошечки смішно. Засунувши руки в кишені, він ступив крок до хлопців і спитав:

— Що, шмаркачі, з вас, мабуть, сила прє?

— Та тобі можемо накласти,— з холодною, цинічною посмішкою відповів інший, кремезний, білявий хлопець без брови над правим оком. Руді вже хотів був щось дати хлопцям. Хоч вони й не здавались надто виснаженими, але в такому віці потреба в їжі найбільша. Та тепер йому перехотілося частувати їх. Його розсердила нахабна, пиховита відповідь білявого. У цього парубійка взагалі була дуже типова пика, з того тіста, з якого за прусського режиму ліпили фенріхів. Оцього Гагедорнові й справді хотілось дечим пригостити. Тільки треба спокійно...

— Ого,— сказав Руді,— ти хочеш накласти старому танкістові, хмизовозе?

З беззлобною посмішкою на устах, не виймаючи рук із кишень, він підступив до білявого, швидким рухом висмикнув у нього з-під пахви кийок, похило застромив його, не випускаючи з руки, в землю за п'ятами хлопця, а потім вільною рукою нерізно штовхнув отетерілого парубійка в груди. Білявий, перечепившись через свій же кийок, сів на траву. Інші двоє вхопили свою зброю в руки і вже намірились були кинутись на Руді, але, спантеличені його голосним реготом і жалюгідно-комічним виглядом їхнього розкаряченого на траві товариша, прогавили сприятливу мить для нападу. Та до них підступила вже вся ватага — ще з десяток великих хлопців, усі з кийками, всі босі, в сорочках

навіпуск, підперезані мотузками. Білявий схопився й загорлав щось про ганьбу, яку треба змити помстою. Але високий, вузькогрудий сказав, показуючи кийком на Руді:

— Він старий танкіст.

І ворожість в очах у хлопців погасла.

— А ми — Тобрукська банда,— промовив один довгань.

Руді згадав три пляшки горілки, згадав хлопців з «Дори» й подумав: «Якщо я дам їм що-небудь, вони сприймуть це як вступний внесок і ще, чого доброго, оберуть мене почесним членом. І це під портретом Поля... Збожеволіти можна...»

— Слухайте, хлопці,— сказав він.— Танкістам ми краще даймо спокій. Минулись ті часи. Мені оця біла сорочка, їй же богу, миліша за чорну танкістську куртку, хай вона западеться.

А Гільда, що вже стояла поруч з ним, додала:

— Я теж втратила батька-матір і брата на війні, я...

Та скінчити їй не вдалось; білявий розлючено перебив її:

— Зрадники ви падлючі!

Хлопці загули, повторюючи ту саму лайку. Їхні обличчя знову похмурнішали, хоч видно було, що дехто з них просто ховає за похмурою міною глибоку розгубленість.

— Ану, марш звідси! — гримнув Руді, що вже не міг стримати раптового гніву.— Марш звідси, а то зараз пір'я полетить! — І погрозово підняв трофейний кийок. Білявий, ватажок банди, віддав контрнаказ:

— Оточити зрадників! Конфіскувати торби!

Ватага розсипалась цепом і почала підступати до подорожніх з усіх боків, наче вовча зграя. Руді міцніше стиснув кийок; удари серця віддавались йому аж у голові. А Гільда знов учепилась йому в руку:

— Не бий, Руді! Хай забирають. Нам потім поліція поверне.

Руді гримнув на неї:

— Йди сядь на рюкзак! З цими пискунами я й сам упо-раюсь.

Білявий свиснув на два пальці й гонористо гаркнув:

— Пропустіть даму!

Скрадливі вовченята застигли на місці — глянути, що вона робитиме.

Та Гільда не сіла на рюкзаки й не вийшла з кола. Вона стала спиною до спини Руді. Кроків за десять навпроти неї стояв вузькогрудий. І вона гнівно заговорила до нього, затинаючись, схлипуючи:

— Хто ж вас зрадив? Хто ж нас... Ну хто?! Хто?

— Ой лишенько! — буркнув вузькогрудий. — Ще мені жіночих сліз бракувало. Я ж не можу бачити жіночих сліз...

— Вперед! — ревноу білявий. Та оскільки сам він був без кийка і не наважувався кинутись уперед, решта теж не кинулась.

— Я пас, — буркнув вузькогрудий і, взявши кийок під пахву, пішов лугом геть.

— Коли Дід пасує, то й я пас, — сказав його сусіда і, збиваючи кийком вершки з кущів полину, подався за вузькогрудим, якого в банді прозивали Дідом Архипом. За ним пішли третій, четвертий, п'ятий, поки кінець кінцем і весь гурт розлючених хлопців відвернувся від білявого й помчав до ставка, де тим часом стало зовсім тихо. Коли білявий зрозумів, що банда вперше виявила одвертий непослух йому, Білому Тигрові, він теж побіг геть, аж плачучи зі злості. Тепер Тобрукська банда обере собі нового отамана — Діда Архипа, російського підлабузника, що зачитується книжками Горького й потім переповідає всім на їхньому таборищі в лісі. Це ж він завів дурний звичай випускати сорочки з штанів і підперізуватися мотузком. Тепер вони оберуть Архипа, апостола справедливості, отаманом, і цей пролетар з запалими грудьми здійснить свою давню пропозицію: від завтра банда зватиметься Бандою босоногих. Уся гордість і честь банди піде за вітром, лишиться кодло зрадників. І йому, фенлейнфюрерові¹ Дітерові Цахвіцу, синові полеглого під Тобруком офіцера, колишнього крейслейтера, не лишиться нічого іншого, як покинути це болото й заснувати Тобрукську банду десь-інде, щоб і далі нести смолоскип помсти.

Гутшмідт, господар, колов у дворі дрова. Це для нього була важка робота, він уже був нетвердий у ногах, та й бачити став погано. Важко було впізнати цього діда, що перед початком війни, у шістдесят років, ще пашів здоров'ям. Як видно, і гострий його язик уже притупився. На запитання Руді, як живеться-ведеться, він похмуро буркнув, що не такими уявляв собі свої старі літа. Єдиний його син, Артур, загинув у Норвегії, а йому нова рейффенберзька влада напхала повен дім оцих зборів спілок зайняли. А половина з них — завтрашні, а то й уже зовсім тобі готові горлорізи. Лишається йому зі старою повіситися. Шкода тільки своїх

¹ Командир ланки в гітлерюгенді.

вісімнадцять вуликів кидати, з дня на день котрийсь може відроїтись. Еге ж, з бринзи він перейшов на мед; крім того, виводить бджолиних маток на продаж. Тільки от як його перебитися зиму з тими бджолами? Адже Імперську спілку бджолярів розпущено, про цукор на зиму для бджіл подбати нікому. Медок — це всі люблять... Бідканню старого не було кінця. Вискливим, рипучим старечим голосом, з акторським пафосом зводячи очі до неба, він віщував:

— Думаєте, війні й сльозам уже кінець? Помиляєтесь, ще й як помиляєтесь! Тепер посиплються бомби голоду, від них ніде не сховаєтесь, від них не врятує ніяке бомбосховище, ніяка фортуна, вони вразять і дітей у материнському лоні! Все вигине до ноги!

Старий знову безсило цюкнув сокирою по корчуватому пеньку й захихотів, наче гном:

— Моя стара вірить, що вона викрутиться; вона, мовляв, належить до обранців божих, котрим судилось вижити... До тих, що сидітимуть на високій горі, коли весь світ гинутиме в долині Армагедон і все плаватиме в кров'яній юшці... Хе-хе... Треба буде подарувати їй вудку, хай вивудить мене, мов дохлого коропа... Все вигине до ноги!

Руді взяв у старого з рук сокиру, попробував великим пальцем лезо.

— Такою сокирою тільки лемішку рубати. Корчуватий пень і тупа сокира — все одно що поганий шлях і діряві підосви.

Таких приповідок він навчився від батька. Проте від сильного удару пень розлетівся надвоє. Старий сів на козла і встромив у рот порожню люльку.

— Люба дівчино,— сказав він до Гільди,— дурні ви ще обое, і в цьому ваше щастя.

Гільда спитала, де персонал дитячого будинку; бо на перший погляд здається, що дітей полишено самих на себе.

— Отих шибайголів? — буркнув старий.— Хто їх хоче виховувати, повинен мати серце таке завбільшки, як чекальня на вокзалі. Де тепер такі люди? Адже все розвалилось...

І розповів, що тут є дві жінки, приставлені до дітей. Перше було три, але одній допекло до печінок, і вона нищечком утекла. Ну, крім того, служить тут він сам за двірника, а його стара завідує кухнею. І знову дід глузливо захихотів:

— Усього бракує, тільки високих титулів досхочу. Пані директорка, пані заступниця директорки... Ця пані заступниця пнеться все робити «гігієнічно», після нічного горщика

шарувати дітей піском і содою, хе-хе, а сама двох слів до купи не зліпить. Швець, знай своє шевство, я це завжди кажу. А от пані директорка справжня вчителька, з дипломом, а пішла оце пішки в Рейффенберг до комендатури. Пішки! Як уже пані директорка мусить ходити пішки, навіть велосипеда не має, то, значить, кепські справи, ой, кепські...

Він безнадійно махнув рукою й заходився набивати люльку. Біля ставка знову знявся несусвітний галас.

З задніх дверей будинку вийшла огрядна літня жінка. Поверх темного ситцевого плаття на ній був чистий фартух у смужечку, а на половому волоссі — білий чепчик, як у офіціантки. Шелесткий убір жінки, що робив її схожою на кельнерку з кафе, здався Гільді якимсь чудним, майже кумедним. Та вона не посміхнулась, бо глянула жінці в обличчя — кругле, вже трохи прив'яле, з дуже опуклим лобом, лагідно-лукаве селянське обличчя. До нього якось не пасував накрохмалений чепчик. Очі на тому обличчі були добрі й бистрі, видно було, що й язик жінка має так само незлий, але гострий. Старий Гутшмідт ущипливо прорипів:

— Заступниця директорки, пані Цінгрефе, вона ж таки Ганна-мітлярка з Рашбаха.

Руді кинув сокиру й швидко підвів голову. Жінка немов і не чула злостивого бурчання старого. Вона підійшла до відчиненого вікна, з якого чути було брязкіт посуду, й гукнула всередину:

— А ти знаєш, компреси на литки допомогли. Температура вже впала до тридцяти восьми. Ось побачиш, поки прийде лікар, малий уже бігатиме!

Не чекаючи на відповідь, вона жваво, перевальцем побігла двором у напрямку ставка. Та Гутшмідт не міг цього так облишити. Він ще раз зачепив її:

— Е, е, е! Ти що, вже й на людей дивитися не хочеш?

Жінка, не зупиняючись, повернула голову й огризнулась:

— Відчепися, старе луб'я!

Гутшмідт тим часом кинув пильний погляд на Руді. Він знав, що Ганна Цінгрефе — тітка Руді, рідна сестра його матері. Знав він і те, що Цінгрефе й Гагедорни вже давно ворогували між собою. Ганна раптом зупинилась і пильніше придивилась до рослого, дужого парубка, що нерухомо стояв біля дривітні й збентежено дивився на неї. Вона не зразу впізнала його. А Руді вже знав, хто це: адже він чув, як Гутшмідт назвав її Ганною-мітляркою. Під цим прізвиськом її знали в усій околиці. Його тітка все життя плела дранкові й лозові кошики, які здавала одному перекупникові,

і в'язала мітли, які носила продавати сама. Її чоловік, дядько Карл, помер перед самою війною. Він працював у каменярній і заробив собі там силікоз. Тітка лишилася з трьома дітьми на руках. І все ж вони й тоді не помирились. На похорон ходила тільки мати.

Ця затята ворожнеча виникла з тієї суперечки, що знялася колись у батька з Ернстом Ротлуфом. Дядько Карл став на бік Ротлуфа, і відтоді він для батька «більше не існував».

Раптом тітка, скрикнувши, метнулась до Руді, й він нечувся, як вона міцно пригорнула його до своїх повних грудей, цмокнула десь біля носа й притулилася своєю вже мокрою від сліз щокою до його щоки.

— Ще один прийшов! — щасливо схлипнула Ганна, — Я тебе ледве впізнала, Руді. Вигнався такий здоровань плечистий... Не впізнала б, якби не оцей твій вихор над вухом. Ніяк, було, не можна тебе на проділ зачесати через той вихор... От зрадіє твоя мати! Що ж, і я рада за неї...

Вона відпустила його, щоб роздивитися ще раз. Руді відчув, як спаленіло жаром його обличчя. Він спитав тітку про трьох її синів. Ганна відповіла не зразу, наче мусила зібрати думки до купи. Старий Гутшмідт нахилився, підняв сокиру, зачепив нею оцупок із купи нарізаних дров і почав колоти його, буркнувши: «До ноги!» — мовляв, усе пропаде пропадом, усе до цурки, не надійтеся ні на що. Його вже не цікавила зустріч родичів і їхня розмова.

Підбіг хлопчик із найменших, блідий, гостролиций, з великими очима, вхопив Ганну за поворозку фартуха й потяг кудись, але вона взяла його за руку, і хлопчик слухняно став біля неї.

— Наш Вернер уже півроку як дома, — сказала нарешті Ганна. — Однієї ноги зовсім нема, друга без пальців. Він ніколи не мав терплячки плести кошики, а тепер мусить, нікуди дітись. Одружився, взяв там одну. Була колись командиркою в ес-ен-де¹. Ох, мені ж і хотілося всипати йому за це! Але поки що живуть добре, нічого не скажеш. Уже так коло нього впадає, як в очі не влізе. Та ще й заробляє дешицію шиттям. А від Роланда на цім тижні прийшла листівка з Росії, з полону. Там він, я думаю, не пропаде.

Вона замовкла й пригорнула до себе хлопчика.

— Тільки Мікерле мій не повернеться... У березні його забрали ті людожери, на навчання погнали в крижану воду, і по всьому... Запалення легенів.

¹ СНД — «Спілка німецьких дівчат» — фашистська молодіжна організація.

Руді опустив очі. Тільки Гільда помітила, як зникла добродушність з обличчя жінки, як його перекосило ненавистю, як стисла вона руку малюка. Мікерле, свого мізинчика, слабенького, кирлявого хлопця, вона, можна сказати, тільки своєю материнською любов'ю втримала на світі, виходивши з доброго десятка тяжких хвороб. А тут не могла нічого вдіяти. Вона хотіла переховати його, і місце для цього можна було б знайти. Ходячи по селах з мітлами, вона підтримувала давні знайомства й заводила нові, переносила деякі звістки, за які наці відрубали б їй голову, якби пронюхали що. Ганні вже й пропонували кілька надійних схованок для хлопця, але він сам не погодився, не хотів показати себе боягузом. А бути до кінця відвертою Ганна навіть із ним, навіть із своїм найдорожчим дитям не могла.

Ганна похопилась і спитала Гільду:

— А ви разом з Руді?

Руді завважив, що допустився нетактовності, й досі не познайомивши тітку з Гільдою, і квапливо відповів:

— Так, тітусю Ганно, це моя наречена. Звуть її Гільда. В неї нема рідних, нема й дому...

Ганна перебила його:

— Ой, яка ж гарна дівка, як квітка! І кого ти тільки мені нагадуєш, Гільдо, я оце весь час думаю...

Як щойно Руді, вона обняла й Гільду, пригорнула її до своїх грудей.

— Нічого, дівчино, аби сама жива-здорова, ще все своє надолужиш у житті. На тонкосльозу панночку ти не схожа, зумієш навчити його розуму, коли почне норовитись. Бо Гагедорни всі трошечки норовисті, розумієш?

Останні слова Ганна вимовила ніби жартома, але й Руді, й Гільда виразно вловили в них поважну нотку. І кожне зрозуміло її по-своєму. Руді подумав: «Це камінець у батьків город; вона натякає на сварку...» А Гільда подумала: «Та я вже знаю Руді, нічого нового ти мені не сказала». І вона відповіла:

— Я знаю на це ліки, тітусю Ганно.

Усі троє засміялись. Але Ганна мала на увазі зовсім інше. Кілька днів тому вона зустріла в Рейффенберзі свою сестру Дору, матір Руді, і та їй між іншим розповіла, що днями до Рейффенберга привезли англійською санітарною машиною небогу колишнього вчителя Руді, доктора Фюслера. Ні, про нього, про Руді, вона нічого не питала. Від нього поки що нема ніякої звістки, сказала Дора, але якщо він повернеться, то, як бог свят, знову почнеться така сама комедія, як тоді,

до війни, коли він ще ходив у гімназію: без кінця-краю листи, дурна балаканина, а зрештою ніякого пуття. Бо щодо кохання Руді великий химерник, хтозна в кого він і вдався такий. Але тепер про це Ганна й слова не сказала.

Руді спитав тітку, чи знає вона щось про «Тобрукську банду». Бо їх ці шибайголови мало не лінчували.

Ганна зітхнула:

— Та знаю, знаю. З тими старшими в нас найбільший клопіт. Нікого не бояться, нікого не поважають, хіба що Ельзбет Поль, удову Альберта Поля. Вона тут за директорку. Але сьогодні її викликали до комендатури. А кішка з дому — миші на тік... Ми тих старших хочемо віддати кудись у навчання...

— Тітусю Ганно! Тітусю Ганно! — почувся крик від ставка.

— Ну, мені треба вже до своїх шибеників,— сказала Ганна.— А ви навідайтесь коли-небудь до мене. До Рашбаха або сюди. Бо я весь час товчусь тут, майже й дома не буваю.

Гільда зразу пообіцяла, що вони прийдуть. Руді ще спитав, чи всі живі-здорові в них удома.

— Та ваші, здається, всі щасливо викараскалися з війни,— відповіла Ганна.— Тепер тільки беріться всі дружно до роботи, це лише й держить нас на світі.

— Я шити вмію,— сказала Гільда.

Ганна простягла Руді руку й прошепотіла кілька слів йому на вухо, але так голосно, що й Гільда почула:

— Бувши тобою, Руді, я б за цю дівчину обома руками трималась...

Коли Руді з Гільдою там, де дорога входила в ліс, іще раз оглянулись на «Чижика», вітер уже тріпотів прапорами на високих щоглах.

Через півгодини вони вже стояли на вершині Каценштейну. Внизу перед ними розіслався Рейффенберг. Старе місто за п'ятсот років своєї історії з вузької урвистої долини Пелю видерлось аж попід плескату лісисту маківку Рейффену, немов вивалену на цоколь гори з довгастої хлібної форми й підрізану кругом каменярями, що оголювали стовпчастий вулканічний базальт. Руді задивився на каравани високих, широкогрудих хмар-кораблів, що пропливали над найжаченою смерековим лісом горою. Йому завжди уявлялось, ніби в тих неспинних німих армадах хмар сам час плине з однієї безкрайної даліни в іншу неоглядну далину. Як часто ще

хлопчаком, пасучи корів, линув він мрією за хмарами, що плвли над горою...

Гільда й собі задивилась на хмари. Вона сказала, що їй завжди подобалось у кінофільмах, коли хмари плвуть із-за гір, але в дійсності це ще прекрасніше: величніше, спокійніше... Повні трюми спогадів несли хмарні кораблі для Руді Гагедорна; дитинство, і юність і все життя несли вони йому назустріч, наливаючи його могутнім почуттям одвічної спорідненості з цим клаптиком землі й неба. Надто велике й цільне було те почуття, щоб розрізнати в ньому добре й лихе, прекрасне й потворне. Руді вдихав його, як повітря, свідомо й водночас несвідомо. Він навіть не думав словами: «Це ж я тут народився...» Він просто відчував щось таке, чого не зміг би висловити, щось більше, ніж звичайну радість повернення до рідних країв. Він опинився перед найріднішою, найпредковичнішою з усіх картин, що жили в його пам'яті. І звичайнісіньку, по суті, можливість піти цією дорогою далі, самому ввійти в цю картину він сприйняв майже як чудо. Може, тільки в цю хвилину він до кінця осягнув, яке це щастя — у двадцять чотири роки лишитися живим після всього пережитого. Скоріше сам до себе, ніж до Гільди, він сказав:

— А скільки таких, як я, вже ніколи не побачать, як хмари плвуть над горою...

Гільда теж уся віддалася спогляданню повільного плину хмар, але вона не змогла відповісти Руді. Від тієї високої наснаги почуттів, що опанувала його, що світилась на його обличчі, перескочила іскорка й на неї. Гільду полонило те щастя, яке сповнює нас, коли нам хтос відкриває, робить рідним щось досі чуже для нас. І вона тепер була нездатна сказати щось більше, ніж звичайне: «Так, так», — та й ці слова не дійшли до її уст. Але Руді, егоїстично захоплений своїми переживаннями, подумав: «Вона не розуміє мене в моїх найглибших пориваннях, вона ж, по суті, примітивна людина». І як щоразу, коли йому здавалося, ніби він відкрив у Гільді якусь недосконалість, із його пам'яті, мов картка з автомата для ворожіння, вискочив образ досконалої Леа; і, як щоразу, Руді пойняли водночас лютя і туга. Це ж тільки жива синиця в жмені замість прекрасної журавки в небі, яку забрала смерть... Він, по суті, давно зрозумів, як нерозумно нарікати на свою долю за цю синицю. Але він належав до тих натур, що інстинктивно зневажають усе осягнуте розумом, усе реально досяжне, бо звикли весь час тільки страждати від нього й навчилися самозабутньо пориватися

до чогось нереально принадного, чисто ідеального, до якоїсь далекої зірки — пориватися безсило й безнадійно.

Знову заплутавшись у цих суперечностях, роздратований «дурним мовчаням» Гільди, Гагедорн на злість їй загорлав солдатську пісеньку про хмари, що її колись співали колони німецьких вояків, маршируючи крізь куряву, дощ і завірюху. Найчастіше лунала ця пісенька тоді, коли їхні сили й надії вичерпувались, коли вони підносили до рангу всемогутньої долі незбагненну для них дійсність, людожерську владу своїх повелителів, якій слухняно корились, і ладні були примиритися з неблаганною жорстокістю цієї долі.

Хмарки плывуть у далечінь,
За море їхня путь.
Життя нам раз дається,
Удруге не живуть...—

співав Руді. Гільду боляче вразила його пісня, але вона не сказала нічого. Вона згадала Рейнгардову несподівану грубість тоді, в розбомбленому Дрездені, коли вони сиділи у пані Шмідель і співали давніх пісень «перелітних птахів». «Ще добре, що він не співає на цей мотив тих інших, бридких слів: «Жиди чвалають в далечінь...» — подумала дівчина.

З глумливою, образливою впертістю доспівав Руді свою пісню до кінця, потім зареготався, немов після якоїсь непристойної вихватки, і почав тоном шкільного вчителя пояснювати Гільді деталі міського краєвиду. Першою будівлею Рейффенберга, від якої місто почало своє існування, був ще й досі цілий і добре видний з гори рудний млин — старезна споруда під гонтом, стріха якої спускалась майже до землі. Згодом, за часів розквіту рейффенберзьких копалень, під цим дахом карбували й блискучі срібні талери. Але вузька долина не давала місця новосельцям, яких притягувало багатство. І місто хоч-не-хоч мусило ліпитись по широкому, опуклому схилі Рейффену. Вже за новітніх часів у долині Пелю, позаду рудного млина, динамітом розчистили місце для вокзалу та електростанції. Тепер матово-синювата сітка колій лежала мертва, наче сітка жил на трупі. Ніде не видно було ні найменшого руху, ні хмарки паровозного диму. На коліях товарної станції стояло кілька порожніх платформ і товарних вагонів; у тупику за пасажирським вокзалом простяглося здохле, задубіле страховище з потворно довгим хоботом — залізнична гармата. Високі вікна електростанції, замазані сіро-зеленою фарбою, здава-

лися сліпими, мов більмасті очі. Над одним із трьох димарів здіймалась тоненька цівочка диму.

Згори видно було, що підніжжя Рейффену має кілька природних терас, на яких будівники міста змогли розмістити його центри: прямокутний Ринковий майдан перед фасадом незграбного, з маленькими віконцями й високим шпильастим дахом, бруса ратуші, і церковний майдан, посеред якого здіймалась масивна будівля церкви св. Катаріни з чотиригранною вежею. Вулиці міста тяглись уздовж схилу широкими сходами. У вікнах будинків і численних маленьких фабрик горіли відблиски надвечірнього сонця. Та на вулицях і в завулках звідси, з гори, не видно було майже ні душі. Бульвар під старовинним міським муром теж вражав безлюдністю. Тільки трохи віддалік за містом, на асфальтованій дорозі до кладовища, біля збудованого за два роки до війни жовтого чотириповерхового корпусу комендатури призовного району, панувало пожвавлення. Під незвичайною на вигляд зеленою аркою, спорудженою над старими ворітьми, у двір проїздили ваговози. На арці можна було розрізнити велику червону п'ятикутну зірку, а по боках арки висіли величезні плакати. На стіні будинку червонів якийсь напис; на такій відстані його не можна було розібрати. По двору бігали радянські солдати в формі кольору хакі, у кашкетах або пілотках. На під'їзній дорозі зводився й опускався шлагбаум. Нечасті подуви вітру доносили через усе місто на вершину Каценштейну невиразні уривки музики й чужої мови з гучномовців.

Гільда глянула на годинник.

— Нам треба поспішати, Руді. О восьмій настає комендантська година.

Руді обернувся.

— Таж сонце ще он як високо. Невже так пізно? Не може бути.

— Чому ж, Руді... Ти забув: тут годинники йдуть на дві години вперед. Адже тут живуть за московським часом...

Хмари відразу стали чужими, незаними кораблями, що несли в своїх трюмах саму ворожість.

— Знаєш, щось мені захотілося повернути назад,— сказав Руді.

Розділ дванадцятий

Кілька тяжких тижнів полону лишилось позаду. Залігер сподівався, що найтяжче він уже пережив. Тепер він перебував уже в третьому таборі й належав до тієї тисячі щасливців з-поміж сорока тисяч зігнаних сюди полонених, яка мала дах над головою. Американці дозволили полоненим зайняти три найстаріших корпуси казарм «Барбара», прокурені цегляні коробки, здавна прозвані «рекрутськими замками». Хоч у їхніх голих, обдертих стінах уже не було жодного ліжка, жодного стільця, та виснаженим голодом, холодом і спекою людям, яким пощастило потрапити до тих казарм, вони здавались божим раєм. Але решта тридцять дев'ять тисяч мусили лишатись надворі, жити просто неба на «полі крові» — колишньому плацу за казармами, де не було ні бараків, ні навіть наметів. Там вони рили собі ямки, злазились до купи, немов черви, гріючись під дощем та в ранковій холоді прокльонами на адресу щасливців, що потрапили під дах. Німецьке табірне самоврядування розподілило казарми з відвертою упередженістю. Один корпус зайняли офіцери, в двох інших отаборились штабс-фельдфебелі та кілька рот і батареї, що здалися у повному складі й тепер держались гурту. Біля них примостились також ті, що виконували в таборі якусь роботу: підсобники з кухні, писарі, носії, автослюсарі, перекладачі. Американське табірне начальство брало перекладачами, як правило, тільки зовсім молодих хлопців. Лише перший поверх третього корпусу, застеливши підлогу солом'яною, виділили для хворих, переважно шлункових.

І все-таки цей табір навіть ті, що жили просто неба, називали «Табором надії». Бо звідси недавно, під кінець червня, почали потроху випускати на волю.

Перші три тижні полону, до восьмого травня, Залігер пробув у так званому «Малому луговому таборі». Там ще були намети й регулярне, хоч і скупе харчування. Полонені були цілком ізольовані від зовнішнього світу й не чули нічого, крім американських повідомлень про становище на фронтах, що їх передавали по радіо німецькою мовою. Та нарешті настав той неминучий день, коли машина з гучномовцями не зупинилась біля воріт, а разів з десяток об'їхала табір і, впереміж з англійськими маршами та джазовою музикою Луїса Армстронга, разів з десяток хлюпнула через колючий дріт текст угоди про беззастережну, на ласку переможців, капітуляцію Німеччини. За кілька годин машина з'явилася

знову. Полонених вишикували і, наказавши скинути шапки, прочитали їм як співучасникам злочинів повідомлення про концтабори Бухенвальд, Берген-Бельзен і Освенцім. І тоді всі правила Женевської конвенції полетіли під три чорти. Вартові зривали намети або просто палили їх, штурхали кулаками й прикладами в пригнічені й непригнічені обличчя, вихоплювали навмання з гурту то одного, то другого й обстригали йому півголови або вистригали в чуприні навхрест дві доріжки. Про видачу пайків наче зовсім забули. А хто з полонених ще мав годинника або перстень, то під час обшуку краще було віддати його добровільно.

Ненависть — несамоविता, глибока, щира ненависть до всього фашистського впала на голови переможених. Але як мало хто з цих переможених визнавав, що йому дістається по заслугі. Як багато хто з них ставав у ображену позу, обурювався, кричав, що в нього на чолі нема каїнового тавра, що він був тільки добрим солдатом і нічого про ці страхіття не знав. Усі, хто допомагав сіяти бурю, тепер норавли загубитись у масі, схватись за чужі спини й пожа-ти вітер.

Після капітуляції полонені почали прибувати лавиною. «Малий луговий табір» ліквідували, перенісши його за кілька кілометрів на якийсь вигін і обгородивши там набагато більшу площу. В новому таборі умови були ще жахливіші. Люди — й рядові, й офіцери — лежали в багні та гною, жували траву, поки ще була трава, пили гнилу, іржаву воду, не їли нічого по чотири дні, а на п'ятий одержували по половині кілограмової бляшанки жирної свинини. Більшість з'їдали цю пайку за одним заходом, а потім корчилились на землі, сиділи мов приклеєні на дошках гігантських убиралень, жменями пхали в себе вугільні таблетки — єдині ліки, що були в таборі. Не один і дуба врзав.

Тільки коли пронос перейшов у дизентерію та тиф і стрибком підскочила вгору смертність, — тільки тоді втрутилась санітарна служба й почала забирати напівмертвих людей у ті нечисленні німецькі госпіталі, які ще збереглись. Убійче харчування теж змінилось. Тепер день у день давали «сильного Генріха» — підсолоджений або й непідсолоджений перловий відвар — по півлітра, пів консервної бляшанки, на душу. В таборі навряд чи можна було зустріти людину, яка не носила б весь час біля пояса чи за пазухою старої консервної бляшанки або солдатського казанка. Бо неможливо було вгадати, коли роздаватимуть відвар, — о п'ятій годині ранку чи об одинадцятій вечора. А хто проспав або

прогавив, тиняючись десь у таборі, роздачу їжі для його групи, той так і лишався ні з чим. Затесатися ж у чужу групу під час роздачі було небезпечно, можна було й головою накласти, коли тебе викриють.

У великих наметах по той бік колючого дроту відбувалась реєстрація й перше просіювання. Ті, хто знищив до реєстрації свою солдатську книжку, потрапляли разом з есесівцями та особовим складом певних підрозділів вермахту, замішаних у якісь брудні справи, до окремого табору, де їсти давали іще менше, а до того ще й лупцювали. З цього штрафного табору щодня кудись відходили етапи. Казали, що до Франції, на розмінування, у вугільні шахти, до Іноземного легіону... Ті, що лишались у головному таборі, напускали на себе байдужість. Навіть коли хто бачив, що з етапом відходить у безвість його давній друг, він не наважувався помахати йому рукою на прощання, волів сховати руки в кишені.

Коли Залігер згадував ці тяжкі тижні, прожиті у «Великому луговому таборі», в його пам'яті щоразу вперто зринала одна година, година страху і тріумфу. Він хотів би забути її, витравити з пам'яті, мов щось нестерпно ганебне, але не міг, просто через те не міг, що не здатен був надовго відірватись від неї думкою.

Одного дня у «Великому луговому таборі» Залігера викликали по радіо й наказали з'явитись у намет номер п'ять. Залігер злякався. Відомо було, що в п'ятий намет викликають тих, про кого пронюхали щось погане. Навет номер п'ять, розташований у наметовому містечку по той бік колючого дроту, належав до сектора спеціальних відділів американської військової поліції. Кого викликали туди, той нерідко зникав без сліду.

Залігера цей виклик не захопив зненацька. Відтоді, як стали відомі страхіття в концтаборах, американці почали з чисто лінкольнівським правдолюбством докопуватись до всього, що їхні полонені вчинили антигуманного й що треба було спокутувати. А в нього, в Залігера, на сумлінні була пляма. Коли натраплять на слід проклятої історії з тим типом у синій куртці, з Фольмером, то Залігерові справи зовсім кепські. А особливо в тому разі, коли Фольмерові пощастило вирватися з гестапо живим. Не одна ніч минула для Залігера без сну, в намаганнях розвіяти той страх, одурманити самого себе, переконати, що він зовсім не хотів видати на смерть того чоловіка. Та й взагалі, чи зможе хтось довести щось у цій справі? Ніхто й нічого.

Він точно відтворив у пам'яті всю ту історію. Малі, його колишнього денщика, можна було виключити як свідка. Його вже не було в кімнаті, коли він дзвонив до гестапо. Солдати-телефоністи теж нічого не знали: адже він розмовляв з гестапо не через батареїний комутатор, а по прямому службовому проводу. А крім того, Залігер вважав Малі цілком надійним, вірним хлопцем. Той зумів пристроїтись у кухонній команді й тягав своєму колишньому командирові все, що тільки вдавалось роздобути їстівного. Можна не сумніватися, що на допиті він твердо держатиметься тієї версії, про яку вони завбачливо домовились. А може, весь цей страх безпідставний? Може, американці просто цікавляться ним як спеціалістом-зенітником?

Папка зі справою Залігера містила, крім копії реєстраційної картки, всього кілька аркушів матеріалів. Зверху була підшита сама підстава для існування цієї папки — заява до американської військової адміністрації Ебершtedта: «У справі імовірного доносу на Герберта Фольмера, жителя села Рорен, округа Ебершtedт, розстріляного в числі 28 в'язнів-антифашистів під лісом маєтку Гросвелен 14 квітня 1945 року».

Під надрукованим на машинці текстом заяви, обсягом у півсторінки, стояв підпис Германа Генне, члена Ебершtedтського громадянського антифашистського комітету, а за ним ще п'ять підписів і адрес людей, які зголосилися під присягою засвідчити зміст заяви — твердження про зустріч Фольмера з капітаном Залігером. Та оскільки Фольмер нікому не розповів про свою розмову з капітаном, Герман Генне зміг написати в своїй заяві тільки таке: «Дуже ймовірно, що Фольмер хотів умовити командира батареї уникнути безглузких жертв. Хоч капітан Залігер і справді здався без бою, але це не знімає з нього підозри в тому, що він доніс на Герберта Фольмера безпосередньо в гестапо або через штаб зенітного дивізіону».

Як свідки були вказані: мати Фольмера, Лізбет Кале, селянин Геншке, що сам перебував під арештом, далі колишній роренський староста і одна жінка з Райни, що бачила, як Фольмер входив у дім, де мешкав Залігер.

На другому аркуші була коротенька довідка англійською мовою про те, що слідчий офіцер гестапо, який вів цю справу, покінчив життя самогубством, а того гестапівця, котрий заарештував Фольмера, знайти не пощастило, бо він, треба гадати, ховається під чужим ім'ям.

На третьому аркуші красувався енергійний почерк колишнього командира зенітного дивізіону, що нині перебував у спеціальному таборі для старших офіцерів. Майор підтверджував словом честі, що пан Залігер ніколи не доповідав йому про такий факт. Далі пан майор виклав свою характеристику Залігера: «Бездоганно достойна поведінка... Нахил до лібералізму, тепер особливо вартий уваги. Не був членом нацистської партії... Типовий освічений офіцер запасу... Наскрізь пройнятий духом солдатської честі, чого я постійно вимагав від своїх солдатів і офіцерів. Батарея здалася без бою за моїми непрямыми вказівками...»

Четвертий і п'ятий аркуші в переважній частині збігалися своїм лексиконом. Це були виписки з поліційних характеристик Герберта Фольмера і Германа Генне: «Засуджений за антидержавні інтриги в 1921 і 1923 роках... Засуджений за організацію протизаконного страйку... Засуджений за комуністичну підривну діяльність у 1933 році...» Очевидно, тут некритично копіювалась мова пруссько-нацистських поліційних паперів. У такому вигляді, мізерна за обсягом, неприховано упереджена за методом збирання матеріалів, справа Залігера була передана капітанові Джону Корнгаупту для дальшого розгляду. Лейтенант Сендгерст, що розслідував її досі, засміявся, передаючи справу.

— Раджу вам, Джоне-праведнику, взяти до цієї справи десертну виделочку.

Досить нахабні, як для лейтенанта, слова. Але цей молодик міг дозволити собі такий тон. Він мав у кишені відрядження, рівнозначне нагороді. Його відкомандирували до відділу, який провадив слідство над великими тузами: штаб-офіцерами й генералами гітлерівської армії. Подумати лишень, для такої справи обрали Сендгерста, цього *homme du jour*¹, цього вітрогона з собачим нюхом, а не його, не капітана Джона Корнгаупта, прозваного Джоном-праведником, бо він умів читати німцям такі проповіді, що в них аж з носа текло від страху та каяття, навіть у найзапекліших. Корнгаупт справді був щиро відданий ідеалам демократії й гуманізму. Прізвиськом цим його наділили ще з рік тому, коли він у Штатах був організатором і комендантом таборів для полонених. Його завжди тішило, коли його називали Джон-праведник або Чесний Джон. Та з недавнього часу, може, навіть із того самого дня, коли Сендгерст тицьнув йому в руки оцю тоненьку папочку, Чесний Джон почував

¹ Модника (фр.).

себе ніби якимось святим-стовпником, що йому вдень усі поклоняються, а вночі на нього собаки задирають ногу. Корнгаупт відчував, що з нього вже посміюються, що намітився якийсь новий курс, зокрема у ставленні до німців, і Сендгерст із своїм собачим нюхом уже вчув і засвоїв той новий курс. А в штабі дивізії завжди точно знали, хто перший зачав зміну вітру. «Хелло, Чесний Джоне, старий тевтоножере!» — привітав його позавчора в казино один тип із породи Сендгерста. Начебто невинний жарт. Але люди з породи Сендгерста були up to date¹, діставали найделікатнішу роботу, а Корнгауптам полишили клопотатись і далі кустарщиною, морочитися з фашистською дрібною, копатись у душах маленьких запопадливих виконавців наказів. А хто йому скаже, яку душу до якої глибини можна розкопувати? І капітан Корнгаупт, який дуже дорожив своїми ідеалами демократії й гуманізму, вирішив віднині бути обережнішим.

Корнгаупт доповнив справу Залігера, занісши туди письмові свідчення п'яти названих Германом Генне свідків. Та все це були тільки побічні докази, провини Залігера вони ще аж ніяк не доводили. Сендгерст із його гострим нюхом зробив у матеріалах деякі позначки червоним олівцем. На першій сторінці були поставлені знаки запитання й оклику біля слів «член антифашистського громадянського комітету» перед підписом Германа Генне. Характеристика, дана Залігерові майором, була вся обведена червоною рамкою, а окремі вирази, як наприклад «певні нахили до лібералізму», «не був членом нацистської партії», — двічі підкреслено. Двічі підкреслені були й слова «комуністична підривна діяльність» у поліційних характеристиках Генне й Фольмера. З цих підкреслень Корнгаупт зрозумів Сендгерстів натяк на десертну виделку. Але він зовсім не збирався слухатися Сендгерста. Справедливість лишається справедливістю...

Корнгаупт палав щирим гнівом проти нацистів. Цей гнів зайнявся в ньому ще в ті часи, коли Джон Корнгаупт звався Йоганнесом Корнгауптом і мав у Мюнхені, поблизу Марієнплацу, фотоательє. Первопричиною цього полум'яного, високоморального гніву стала невірність Лені, прекрасної Лені, що її Корнгаупт просто-таки витяг із багна, поставив на подіум натурниці, підніс на п'єдестал своєї музи й коханої. А вона втекла від нього з одним кравчиком, який почепив свої ножиці на гвіздок, а сам уцепився за Шікльгубера.

¹ Відповідали сучасним вимогам (англ.)

Один із Шікльгруберових поплічників узяв того кравчика в свою лейб-гвардію й оплачував його службу по-царському. Одного разу лейб-горлоріз заманив Лені на великий бенкет. Там вона спокусилась розкішшю й багатством і знову ступила на давню стежку. Йоганнес Корнгаупт прилюдно назвав її нацистською сучкою. Лейб-горлоріз заприсягся, що не подарує йому цього. Корнгаупт не довго чекав розплати, вона прийшла вже у вересні тридцятого року, зразу після виборів до рейхстагу, на яких Шікльгруберове кодро здобуло сто сім мандатів. Вночі, навшпиньки прокралися штурмовики до нього в дім. Двері відімкнули ключами Лені; вона все-таки не кинула їх у Ізар, як запевняла. Може, й шовкову панчохоу, якою йому заткнули рота, взяли в неї. А потім вони повели його на свою коричневу Голгофу. Двоє сиділи в нього на руках і на ногах, а десятеро шмагали його ременями. «Сто сім за одним махом!» — кричав хоробрий кравчик. Голова Йоганнеса звисала з подіума. Вони силоміць розплющили його очі, і він побачив, як під ляскіт ударів перед ним звивається довгонога, гострогруда гадина. «Скажи, що вона — ангел! Ну, живо!» Йоганнес Корнгаупт сказав. «Голосніше!» Йоганнес Корнгаупт повторив голосніше. «Проспівай! Раз, два, три...» І ударами ременів стали вибивати йому акомпанемент на мотив пісні «Ми хочем їсти, їсти, їсти...» Отже, ляскіт ременів звучав приблизно так: «О, Лені — ангел, ангел, ангел, Лені — ангел ангел всіх штурмовиків...» — «Чому ж ти не співаєш?» Та Йоганнес Корнгаупт уже не міг співати, бо сама природа змилосердилась над ним і відібрала йому притомність. Штурмовики зникли, лишивши в нього під носом замість флакона з нюхальними солями купу екскрементів... А на дверях — пришпилену ножом записочку. На клаптику паперу був намальований чоловічок, і ніж простромлював йому живіт. Під малюнком слова: «Отаке буде з тобою, якщо хоч писнеш кому-небудь. Завтра Німеччина — наша!..»

Корнгаупт не писнув. Він забрав з ошадної каси свої останні гроші, купив квіток третього класу на пароплав і поплив у гості до дядька в Спрінгфілд, у штат Іллінойс. Дядькові Йоганнес видався корисною людиною, після того як зробив йому майстерні рекламні знімки виробів його мебльової фабрики «*Cornhoupt Furniture*»¹. І він подбав про подовження візи й право політичного притулку для небожа. Він знайшов йому й роботу — робити рекламні

¹ «Меблі Корнгаупта» (англ.)

знімки для однієї торговельної фірми, що поштою розсилала товари на замовлення покупців.

Одного чудового дня до Йоганнеса прийшов якийсь чоловік і сказав йому: «Адже ви фотограф-художник, правда ж? Ви ж хочете перейти в американське громадянство, правда ж? Чи не могли б ви для нас прогулятися за кордон, наклацати трохи знімочків, нищечком, розумієте?» Йоганнес Корнгаупт поставив єдину умову: Німеччина. В 1935 році, вже як Джон Корнгаупт, він поїхав до Мюнхена провідати матір. Ганьба, що пекла його, зробила його відважним і хитрим. Панорамні знімки автострад, нових аеродромів та казарм, які він привіз додому, справді не соромно було показати замовникам. Нове його підприємство в Спрінгфілді процвітало. Він одружився з однією вправною фотолаборанткою, яка стала йому доброю дружиною й народила гарних дітей. На виборах він голосував за демократів і до початку війни ще двічі з'їздив у Німеччину, нібито спонуканий виключно своїми демократичними переконаннями. Повія Лені мала вже розкішну віллу на березі Штарнберзького озера. З допомогою телеоб'єктива Корнгаупт сфотографував її в саду біля вілли. Вона була в скромній закритій сукні старонімецького крою й частувала коктейлями чоловіків у чорних мундирах.

Оглянути цю віллу всередині йому пощастило аж у травні сорок п'ятого року. Там можна було побачити два абажури, зроблені з людської шкіри. На хазяйку дому теж іще можна було глянути, її тримали там під арештом. Упізнавши свого колишнього благодійника, так безсоромно зрадженого, вона впала йому до ніг. Але Чесний Джон сказав: «Решту довершить кат...»

Та чи й тепер іще можна бути певним цього? Можна було б, якби живий був Рузвельт. Та все одно він, Чесний Джон, лишиться вірним політиці чесних людей. Тільки треба бути трохи обережнішим. Цими днями він у «Stars and Stripes»¹ — чи, може, то був якийсь інший журнал? — бачив знімок: радянські солдати в Німеччині вчать їздити на велосипеді й радіють, наче діти. Сміх та й годі...

У наметі № 5 пересіювали полонених, підозрілих з якогось погляду. Слідчий офіцер мав вирішувати, повернути того або іншого допитаного назад до табору чи передати справу до військового трибуналу. А вирішити часом було не так-то просто, бо безліч випадків лежали десь на межі між зло-

¹ Назва американського журналу.

чином і звичайними фашистськими ексцесами. Тому меткий Сендгерст установив для своїх попередніх вироків три категорії: а) пекельні шкварки; б) рагу; в) десерт. Категорію «а» відвозили до Штраубінга. Але людей цього гатунку в таборі вже навряд чи можна було знайти. «Рагу», якщо тільки воно відгонило кров'ю, йшло до військових судів. А «десерт» вартові зразу ж повертали в табір. З цими «смердючими пиріжками» хай потім морочаться самі німці. Так було досі. Джон Корнгаупт був твердо переконаний, що цей капітан Залігер тхне кров'ю і що десертною виделочкою тут не відбудешся. І все-таки це треба було ще перевірити. До того ж курс нині вже зовсім не той...

Відчуваючи потребу якось упевнити самого себе в своїй моральній і юридичній непохитності, капітан зважився на незвичайний крок. Він запросив позивачів у особі комуніста Германа Генне взяти участь у допиті в ролі «публіки». І Генне прийшов.

Входячи до намету, Залігер приховав своє збентеження під демонстративно страдницькою міною голодної людини. Він побачив за столом посеред намету огрядного капітана з каштановим йоржиком на голові, який чистісінькою німецькою мовою, з легеньким баварським відтінком, наказав йому зупинитись за три кроки від столу. Хоч капітан дотримувався офіційно-чемного тону, все-таки якась нотка в його голосі промовляла: «Не підходь до мене, паршивий фашисте!» Крім капітана, в наметі був іще білявий сержант з шиєю як у бугая та якийсь цивільний. Сержант сидів за другим столом, під стінкою намету; його функцією, очевидно, було ведення протоколу. Цивільний примостився на стільці біля входу в намет, за спиною в Залігера. Судячи з потертого одягу, це, мабуть, був німець. У наметі стояв кислий запах лізолу чи ще якоїсь дезинфекції.

Важко дихаючи, немов хвилюючись, капітан почав допит, наче шкільний екзамен, поставивши якесь зовсім стороннє, загадкове запитання:

— Ви знаєте, що таке бурбон, капітане?

Залігер ображено відповів:

— Мене вчили, що Бурбон — це представник французької королівської династії Бурбонів.

Капітан лукаво зіщулив очі.

— Ну, це як на чий смак. Для мене «Бурбон» — просто непоганий сорт віскі... Але хто такий Гартфілд, ви, напевне, знаєте, правда ж?

Гартфілд? Залігер недоумкувато закліпав очима, але в

душі відчув полегкість. Очевидно, його підозрюють у чомусь зовсім іншому, напали на якийсь фальшивий слід. Так це ж неважко буде з'ясувати...

Капітан вдоволено гмукнув:

— Але ж Гартфілдова робота висить у таборі. Невже вона не сподобилась вашої уваги? Шикарний фотомонтаж проти Гітлера, чи то пак Шікльгрубера...

Залігер почервонів. А саме на такий ефект і розраховував Корнгаупт. Він завжди починав свій допит з подібних жартівливих запитань, коли помічав, що підслідний тримається підкреслено замкнено чи гордовито. Капітан називав цю процедуру «вправами на розслаблення». Тепер, власне, стояло на черзі запитання, в чому ж річ, як же це капітан не помітив фотомонтажу. Та оскільки той уже встиг почервоніти, Корнгаупт пропустив це запитання й відразу, маючи на меті приголомшити Залігера, перейшов до суті справи:

— Скажіть, капітане Залігер, чи приходив до вас у службове помешкання надвечір тринадцятого квітня чоловік на ім'я Герберт Фольмер?

Залігер опустив погляд. Він тільки тепер помітив, що підлога в наметі вкрита товстим шаром тирси. Його раптом успало морозом. Тирса й кислий запах лізолу викликали в його уяві моторошні образи гільйотини, суду, страти. Та він швидко отямився і, зібравши все своє самовладання, удав, ніби силкується згадати.

— Так,— сказав він трохи згодом,— я пригадую: того останнього дня перед... перед тим, як я здав батарею без бою, до мене приходив якийсь чоловік у синій куртці...

— Фольмер...— буркнув цивільний за його спиною.

Залігер знизав плечима:

— Цього я не можу сказати. Свого прізвища він мені не назвав. Він тільки сказав, що працює в кар'єрі й бачив усі страхіття в Райні... після бомбардування й кулеметного обстрілу...— Залігер знову прикинувся, ніби напружено, сумлінно намагається пригадати. Він добре знав, що балансує на линві над прірвою.

— А що він вам ще казав — про себе особисто? — з притиском спитав капітан.

— Дайте мені подумати... Цей вихор подій..

Та капітан не дав йому подумати, а зразу ошелешив по голові новим запитанням:

— Чого цей чоловік хотів від вас? Тільки, будь ласка, точно!

Ні, Залігер не мав права дозволити, щоб йому нав'язали

такий темп допиту. Він подумав: «Треба зберегти невимушеність, триматись як свідок під присягою, а не як обвинувачений». І, замислено помовчавши ще трохи, він сказав тоном відвертого признання:

— Він порадив мені перед початком вашої танкової атаки висадити батарею в повітря, не вступаючи в наземний бій.— І, гордо виструнчившись, додав: — Як офіцер, я мусив відхилити цю обурливо нахабну пропозицію.

— Але ж ви кінець кінцем справді...

— Так,— покvapливо відповів Залігер,— так, я підняв білий прапор, виходячи з міркувань воєнної доцільності.

Цивільний у нього за спиною буркнув щось невиразне, але в цих звуках вчувалося досить виразне несхвалення. Залігер відчув, як у нього засіпалася повіка. Він зразу ж змінив тон, ніби звертаючись до чоловіка, що сидів позад нього. Це, напевно, був Фольмерів однодумець. І Залігер різко сказав:

— Оскільки мені, як офіцерові, тоді ще належала вся повнота влади й відповідальності на батареї, я не бачив підстав дозволяти цивільній особі диктувати мені, як я маю чинити.

Капітан розсердився.

— Але ж, зрештою, ваш гість хотів того самого, що ви кінець кінцем і зробили!

— Ні! — вихопилося в Залігера. І в ту ж мить він уже пошкодував за цією гострою відповіддю. Не можна збиватися з удаваної офіцерської честі на справжню щирість.

— Як то ні? — швидко перепитав капітан.

— Пробачте, пане капітане! Адже я вирішив так, виходячи з міркувань воєнної доцільності. А чоловік, що приходив до мене, хотів нав'язати мені свою цивільну мораль...

Капітан схопився з стільця, замахав руками:

— Ви хочете сказати, капітане, що воєнна доцільність і цивільна мораль діаметрально протилежні, що вони виключають одна одну, що вони at loggerheads¹ як у нас кажуть...— Він мусив замовкнути, щоб перевести дух; вийнявши з кишені відправлений носовичок, він притис його до губів, наче людина, що харкає кров'ю. Потім заговорив знов, уже спокійніше, майже апатично: — Я розумію таких, як ви, дедалі краще. Те, що ви тут наплели про честь, мораль і таке інше, нагадує мені клацання гарматного замка. Поки противник досяжний для вас, ви кажете: «Клац», — і гармата

¹ У сварці, на ножах (англ.)

стріляє, снаряди влучають кільком мільйонам людей у голову, в серце, в живіт,— вам байдуже куди, аби тільки вразити на смерть. Заледве ж противник стає невразливим і сам насідає на вас, ви кажете: «Цок»,— заряд вилітає назад, ви берете його чистенько вимитими руками й тицяєте нам під ніс: «Ось, будь ласка, я вже не стріляю — з міркувань військової доцільності». Та ще й пишається при цьому хтозна-як своєю офіцерською честю. А ви хоч раз задумувались над тим, що ж таке по суті ця цивільна мораль?

У опасистого капітана знову затремтіли руки. Та він опанував себе. Він схвильовано сказав:

— До військового прийшов цивільний. Він ризикує головою, бо прийшов з доцільною пропозицією, а це ж сталося у Німеччині, завважте... І що ж? Наш чесний офіцер бере трубку й дзвонить у гестапо. Машина ще працює на повних обертах. Це знають усі, в тому числі й донощик. Може, й справді в нього є якісь доцільні військові міркування. Та на саму згадку про ті міркування він зразу ж накладає повні штани: адже від цих «доцільних військових міркувань» тхне цивільним духом, слинявим гуманізмом, лібералізмом, поразництвом... не кажучи вже про комунізм. Адже ще живий той диявол, Шікльгруббер, якому наш чесний офіцер колись запродався з усіма тельбухами,— диявол, який за всяку чисто людську моральність стинає голову з пліч... А тепер, коли чорний диявол прогорів, пішов догори димом і весь чортів млин іде з молотка,— тепер мельникові наймити приходять до нас, розпорядників аукціону, і з наївними здивованими мінами просять видати їм свідоцтво, що вони попри все лишилися порядними людьми...

Ще два тижні тому Джон Корнгаупт після такої промови відзначив би про себе, що він у добрій формі. Але тепер він уже вдруге втратив самовладання.

— Не можу я більше слухати таке! — вигукнув він і, затуливши вуха кулаками, впав на свій стілець. Цей капітан, що прикидається дурником, цей хитрий джэнджик із Шікльгрубберової банди раптом здався йому якимсь бутафорським Парсіфалем. І Корнгауптові закралась у голову похмура думка: а може, й сам він теж тільки бутафорський рицар короля Артура, людина, яка відкрила відому всім таємницю, здогадавшись, що товариство Круглого стола чистих ідеалів давно вже розвіяв вітер. І одкровення Граалю, зашифровані радіосигнали в ефірі, розшифровуються дуже просто: Сui vo-po? Кому на користь? У стародавньому Римі Луцій Кассій учив своїх суддів докопуватись, кому на користь була смерть

забитого. Того й треба вважати винним... А хіба отой комуніст, що сидить за спиною в капітана, не хоче нажити собі на цьому вбивстві політичний капітал?

Сент-Джон підвівся. Напад астми раптом здушив йому груди. Він відійшов у задній куток намету й узяв кишеньковий інгалятор. Бутафорський Парсіфаль-Залігер у що мить втратив усякий страх перед своїм супротивником. Капітан здався йому смішним, як здається смішним пронозі-гімназистові старий учитель у своєму знесиленні після вибуху гніву. Але капітан мав принаймні одну перевагу над гімназистом: він умів прикидатись іще майстерніше. Він чемно стер з обличчя страдницьку голодну міну й напустив на себе вираз збентеження й співчуття. Він навіть справді відзначив у собі щось схоже на жаль до капітана, і це викликало в нього велике задоволення.

Коли капітан повертався назад повз стіл сержанта-секретаря, той підсунув йому записочку: «Смердюче рагу!» Ах, що він тямить, цей сержант, цей університетський шмаркач, цей екзальтований поклонник Ніцше! Адже він ненавидить німців тільки через те, що в них, на його думку, забракло клею в голові виграти війну в червоних... Потім Корнгаупт зустрів погляд Германа Генне. Той погляд нагадав йому, що час уже нарешті скінчити з цією високоморальною проповіддю, взятись енергійніше до слідства, спробувати капітана на зуб. «Цей німець, цей комуніст,— подумав Сент-Джон,— хоче помститися. Та чи моє діло бути йому знаряддям помсти? Чия, власне, позиція, чий світогляд має визначити тут принципи слідства?» Капітанові спало на думку, що об'єктивності ради треба визнати за цим молодим офіцером одну обставину, яка пом'якшує провину: страх смерті. Корнгаупт, як і раніше, був переконаний, що капітан в останню хвилину таки доніс у гестапо на того Герберта Фольмера, який пішов до нього, щоб запобігти останнім жертвам. «Але,— думав він тепер,— капітан перебував тоді під гіпнозом масової істерії, під гіпнозом смертельного страху перед останніми несамовитими ударами кігтистих лап хижака, що звивався в передсмертних корчах. Хіба не слід отакі негідні вчинки, нав'язні під час війни страхом смерті, списати на самий фатальний факт війни?»

Коли капітан знову почав перерваний допит, у його голосі вже не було колишньої прикрості.

— Несподіваний візит налякав вас. Принцип вашої поведінки в той час був такий: «Ще раз викрутитись»,— правда ж?

— Так, я визнаю це,— з нахабною відвертістю відповів Залігер.

— І тому ви по телефону чи якимсь іншим способом сповістили гестапо. Бо приховання цих одвідин ще могло смертельно скомпрометувати вас...

— Я признаюся, що мені спало на думку,— відповів Залігер.— Але...— Він затнувся. Сержант з неприхованою зневагою сплюнув у тирсу.— Але я завбачливо остерігся спитати в цього чоловіка його прізвище. Бо якби я знав його прізвище, то в наших умовах це за певних обставин могло б стати зайвою спокусою. Я слухав того чоловіка як релігійного проповідника, чи як зневіреного, чи як завгодно... Але ні на мить я не подумав, що він може бути... Справді, а хто ж він був такий? Мені вже здається, що комуніст...

Почувши це словоблудство, Герман Генне забув прохання капітана не втручатись у допит.

— Якби тут була справжня стеля!..— заgrimів він із стримуваною люттю. Та Корнгаупт сердито махнув на нього рукою й спитав Залігера, чи не розповів він іще комусь про свого гостя. Тепер Залігер шанобливо зосередив усю свою увагу на капітані. Він мало в очі не ліз із своєю щирістю, з благородним тоном своєї відповіді, розраховуючи, що ця надзвичайна щирість і благородство культурної людини будуть належним чином оцінені іншою культурною людиною.

— В ті години останніх для мене воєнних дій,— почав він,— у тому хаосі наказів і подій моє сприймання, як я можу відзначити, працювало надійніше, ніж за звичайних обставин. Дивно, але я можу пригадати все, що відбувалось у ті останні години, до найменших дрібниць: кожную розмову, кожную зустріч, кожную думку. І я тепер точно пригадую: коли той непроханий гість пішов від мене, я покликав свого денщика. В мене паморочилось у голові, мені стало млосно... Я наказав денщикові зварити мені дуже міцної кави. Тепер я знаю, чому мені зробилося млосно...— Залігер витер долоною лоб. Сержант знову не витерпів і вульгарно сплюнув у тирсу. Генне теж з досадою відкашлявся. Капітана дратувала і вульгарна поведінка сержанта, і відверта досада цивільного німця.

— Що ви тепер знаєте? — спитав він Залігера.

Залігер відповів:

— Після розмови з тим чоловіком мені остаточно стало ясно: я мушу порушити те, що досі було для мене абсолютним табу, тобто наказ. А в цьому я не міг признатися цивільній

особі, хоч би то був мій рідний батько. Але те, що я — за вашим висловом, пане капітане, — кінець кінцем зробив, хіба не доводить, що я послухався поради цього чоловіка? А хіба доносять на свого порадника?

Отут Корнгаупт міг знайти зачіпку, міг сказати: «Але ж ваш колишній командир пише ось, що батарею ви здали без бою за його непрямою вказівкою. Як же це узгодити з вашими словами?» Але капітан тепер уже сам боявся цього запитання, він хотів принаймні відсунути його трохи далі. І він натомість повернувся до другого німця:

— Ви все чули, пане Генне. Ви й далі наполягаєте на розслідуванні вашої заяви? Чи, точніше кажучи, скарги?

Герман Генне підвівся й став за своїм стільцем. Руки його вп'ялись у спинку, так наче він хотів удавити ніжки стільця крізь тирсу в землю. Потім він заговорив повільно, ніби добираючи слова:

— У мене склалося враження, що я повинен запропонувати свій стілець панові капітану... Тому дозвольте мені піти звідси.

Корнгаупт обурено схопився.

— Що це означає, пане Генне?

— Це означає, пане капітане, що не можна знайти те, чого не шукають.

Генне відхилив полотнище, яким був завішений вхід, і вийшов з намету. Усередину влилося трохи свіжого повітря. Залігер вдихнув його на повні груди. Кислий запах лізолу й тирси зник, привиди «кімнати страху» зблідли.

Капітан так і стояв мовчки за столом, і Залігер сам скромненько сказав, що можна допитати як свідка його колишнього денщика, який теж перебуває тут, у таборі. Бо свідчення однієї людини — це ще не свідчення. І він назвав прізвище денщика.

— Джошуа! — раптом гукнув капітан Джон Корнгаупт. Увійшов чорний вартовий і вивів капітана з жовтої сутні намету. Капітан жестом пояснив вартовому, що цього полоненого треба відвести назад у табір.

— Запишіть, сержанте.

Сержант сплюнув утрете.

— Скажіть, сержанте, хто це має право диктувати нам принципи нашої роботи?

Білявий сержант із бугаячою шиєю підвів на Сент-Джона дурний, мов у теляти, погляд.

— Отже, запишіть: доказів не знайдено.

Надворі, під яскравим червневим сонцем, на протоптаній

до табірних воріт стежки, Залігера охопила млість. На якусь мить у нього потемніло в очах. Він похитнувся й зійшов із стежки. Зелена трава на луці здалась йому плюшем крісла. Він хотів уже впасти на те крісло, та раптом відчув сильний штурхан під ребра, поточився назад на стежку, побачив перед собою переплетені навхрест колючим дротом ворота табору, доплентався нарешті до них і ввійшов, витираючи з лоба холодний піт. Йому здавалося, що за цими ворітьми мріє порятунок, що він із своєю провиною може знайти безпеку тільки в оцій голодній, безсонній, смердючій юрмі так само обтяжених провиною людей. Діставшись до свого місця, він сів долі й глузливо сказав у відповідь на нетерплячі запитання:

— Хтось хотів дізнатись, чи не знаю я часом когось такого, хто під час цієї війни когось там убив.

У захваті від Залігерової витримки його сусіди почали допитуватись про подробиці. Але Залігер тільки загадково сказав:

— Вояки, якщо вас покличуть у намет номер п'ять, напійте тамтешніх босів молоком благочестивих думок. Від нього вони будуть п'яні як ніч.

Нагородою йому був схвальний регіт.

Але серед тих, що колом обступили Залігера, знайшовся один, кому було не до таких дешевих дотепів, кого слова капітана прикро вразили. Це був Глессін, колишній начальник зв'язку в штабі зенітного дивізіону, вродливий меткий юнак, той самий, що забився з Кортюю об заклад на дві пляшки «Енсі» про падіння Відня й охрестив операцію розшуків дезертира Гагедорна умовною назвою «Золота плomba».

— Панове,— сказав цей Глессін,— оголошую конкурс: хто винайде засіб, за допомогою якого можна анулювати свою участь у цій розкішній війні?

Всіх навколо розсмішили ці слова; та Глессін розсердився:

— Можна подумати, що ви не розчули!

У відповідь на цей відвертий глум поспалось кілька різких виразів: «Шмаркач... Гедзь укусив... Табірний бзик...» і таке інше.

Залігер сидів, зіпершись руками на землю в себе за спиною, й ніжився, немов на пляжі, купаючи обличчя в сонячному теплі. Тепер, коли він усім своїм тілом відчував благодатне сонце й землю, його наскрізь пройняла триумфальна радість. Вирвався! Вирвався, своїм розумом вирвався з кислого запаху тирси й лізолу! А денщика Малі нехай собі питають.

Він їм скаже: «Пан капітан після тих відвідин був страшенно схвильований. Він сказав мені, що то приходив батько одного вбитого підсобника». Про це вони домовилися ще в збірному таборі на ринковому майдані в Райні. Збуджений почуттям свого тріумфу, гордий тим, що він зумів навіть капітана-слідчого прихилити на свій бік, Залігер сказав Глессінові:

— Те, чого ви шукаєте, Глессін, можна вичитати в нашого славного барона Мюнхаузена. Від нього ви можете дізнатись, як за кошу витягти самого себе з халепи.

Слухачі знову зареготали. Але Глессін з досадою відійшов. І з відходом Глессіна у серці Залігера вмерла радість від тріумфу свого розуму.

Відтоді минуло чимало часу. По розритій землі «Великого лугового табору» вже, мабуть, пройшов плуг. На тому місці, де стояв намет номер п'ять, напевне вже знову розрісся подорожник, прикриваючи своїм широким листям рештки тирси, що лишилася не згребена. Не збережеться на цьому місці жодних слідів його історії, крім отруєних хлором, засипаних ям, які ще кілька років будуть виднітись піщаними зморшками на обличчі краєвиду. І коли згодом, у мирний час, хтось із тих, що були загнані тут у загороду, йтиме повз це місце з малим сином і скаже: «Отут ми після війни лежали в грязюці, в біді й страху»,— син просто не зрозуміє його, він подумает: «Але ж тут гарно...»

Глессінове запитання, яким чином можна анулювати свою участь у цій війні, забезпечило молодому лейтенантові невидимий блазенський ковпак і настійливі намагання Залігера ділитися з ним думками. Залігер дозволив собі таку вільність — серйозно ставитися до Глессіна,— хоч той був майже на чотири роки молодший, чин мав на два ступені нижчий і, як уже говорилося, поміж офіцерів мав славу небезпечного *enfant terrible*¹. Тут капітан Залігер відмежувався від ще й досі профашистських настроїв більшості. Річ у тому, що його душу й тіло сковував страх: він боявся, що той незнайомий йому цивільний німець, очевидно, одностудець Фольмера, не заспокоїться, поки не розшукає слідів головних свідків, гестапівців, які хоч і сховались, але далеко втекти не могли. А коли цих людей спіймають, вони, аби врятувати власну шкуру, назвуть того, хто виказав їм Фольмера. І Залігер шукав розмов з Глессіном, щоб потренуватись на його «моральному бзикові», розучити фінти, контрудари, аргументи для морального самозахисту. Він егоїстично вико-

¹ Дослівно «жахлива дитина» (фр.), людина, що надмірною відвертістю ставить інших у ніякове становище.

ристовував Глессіна як партнера для тренування, розраховуючи набути доброї форми шляхом спростування його самозвинувачень. І Глессін ставав до тренувального бою з Залігером, вірячи, що той справді сприймає його серйозно. Коли їх переводили з «Великого лугового табору» в «Табір надії», обидва докладали зусиль, щоб лишитися разом. Але й Глессін вів бій на захист, був зацікавлений у партнерові, який нападав би на «двірцеву революцію» його сумління, підточував би її сили; бо сам він не був до кінця певний резонності свого морального бунту, ба навіть трохи соромився його.

Оскільки обидва були досить добре освіченими людьми, то за плетивом глибокодумних слів вони досить довго не бачили, що грають жалюгідну комедію, не б'ються на справжньому рингу, а в кращому разі бавляться, незграбно тупцюючи на гладенькому паркеті своєї інтелігентності. Дуже часто їхні розмови точилися навколо теми: «Що таке час?» Залігер розповів про бортовий годинник із збитого «боїнга», з запеченою на склі кіркою крові, на якій він надряпав пилочкою для нігтів слова: «Memento mori». Тепер він кепкував сам із себе:

— Яка глупота — пов'язувати будь-яку мораль з цілковито аморальною сутністю часу! Час і мораль не мають нічого спільного, абсолютно нічого! Час минулий, мораль стала. Але що ж сильніше? Безперечно — час. А внаслідок цього...

— Не існує нічого сталого, хочете ви сказати?

— Доводиться прийти до такого висновку, Глессін. Всі наші думки є відносними, наскрізь відносними...

Глессін сказав, що він порівнював би час із широким водним потоком, якому абсолютно байдуже, чи людина нап'ється з нього, чи втопиться в ньому. Та це була вода не зовсім на Залігерів млин.

— Просто жах,— відказав капітан,— з яким божевільним марнотратством духовних сил люди намагаються поставити на якір в океані часу свої вітварі й жертovníки. Океан часу бездонний і все дрейфує...

— Якщо я не помиляюсь,— озвався Глессін,— ви запозичили цей образ у мене. Охоче дарую його вам, пане Залігер... Цебто, виходить, Гітлер був найбільшим полководцем в історії людства, а ми — пошилися в дурні. Оце і є дрейф... Наше судно перевернулось догори кілем. Гей, там, на судні! Чи маєте ще якір?..

— Що значить догори кілем? Що значить пошилися в дурні? Так ви далеко не заїдете, Глессін. Ми — жертви... Жертви, що ледве ноги винесли...

Лейтенант звів брови:

— Моє шануваннячко, пане філістерє! Непогано у вас виходить... Але, ви знаєте, мені слово «жертви» щось надто тхне вічнозеленою мораллю. Ця страва не для мене, пане Залігер. Я особисто маю віднині намір посилати під три чорти кожного, хто ще пхатиме мені під ніс будь-які ідеали. Я віднині тільки жертиму, питиму, спатиму, чухатимусь, правитиму теревені, їстиму й с...— пардон, пане Залігер,— як на те воля божа. Бога Хроноса, істоти з найвитривалішим шлунком...

Цинічна байдужість Глессіна вжахнула Залігера, хоч він по суті сам навмисне схилив розмову в цей бік. Тепер, нездатний перевершити Глессіна в цинізмі, він узяв на себе роль адвоката, що таврує слово «осел» як образливе й захищає вираз „asinus“, хоч значення їх однаковісіньке. Здійнявши кулаки, він почав проклинати дух часу, нав'язаний володарями світу, проповідувати «вільний» дух часу і невимовно зрадів, знайшовши для цього «вільного духу» назву «об'єктивний дух». І Глессін, цей радикальний німецький нігіліст, зразу ж ухопився за рятівне слівце, мов той, хто топиться, за соломинку. Трохи повагавшись спочатку, він усе-таки дуже скоро примостився пліч-о-пліч із Залігером на нововідкритому уявленні як на єдиній непорушній точці в плині подій і явищ. Розжовуючи цю свою формулу «об'єктивного духу», вони врешті дійшли до висновку, що людству потрібна всесвітня релігія, яка з гуманних міркувань полишить небесні справи небесам, а на землі запровадить нову мораль, незалежну від часу й безоглядно-справедливу до кожного. Коли вони витягли цей земний рай із запічка своїх думок, Глессін щиросердо признався: йому потрібен як символ віри ангел, що поєднував би в собі якості незламного архангела Михаїла й лагідної діви Марії. Залігер же більше схилився до релігії «вільної згоди вільних умів» і рекомендував як місце перебування божества ті священні оселі Зороастра, де не знають помсти. Насправді ж обидва шукали громовідводу, що спрямував би болісні розряди їхнього сумління на чисто пасивне каяття.

До таких глибокодумних розмов пасує спокійне, тихе місце; а вони тут, у «Таборі надії», були збиті до купи, як оселедці в гігантській бочці. Тому репліки «вболівальників» часто збивали Залігера й Глессіна з думки, або ж вони, роздратовані тіснотою, почали самі суперечити власним учорашнім висловлюванням. Хоч їхня «кошара» й мала над собою дах, але той похилий дах мало не торкався їхніх

голів. Бо вони з іще півторастами полонених розмістились на горищі однієї з трьох казарм, де сміття, сажа й нанесений вітром пісок лежали таким товстим шаром, що людські тіла лишали на ньому глибокі відбитки. Коли хто-небудь уставав після сну, від нього лишався слід у вигляді форми, в якій можна було б спекти ляльку-медяник у натуральну величину людини. Черепичний дах розпикався на сонці, а потім віддавав нагромаджене тепло всередину, й на горищі було гаряче, як у печі. Цей їхній притулок називали «пеклом на п'ятому поверсі». В гарячі дні там переймало дух, пересихало в роті від спеки. І все-таки ніхто не хотів мінятися місцем з тими, що мусили день і ніч лишатись просто неба на «полі крові». Адже звідси можна було коли завгодно спуститись униз, вийти надвір і подихати свіжим повітрям. Але офіцери (вони тепер знову носили відзнаки рангу, а дехто й спочатку не зривав їх) виходили надвір неохоче й нечасто. Бо надворі дуже легко було наразитися на сутички з людьми, що заздрісно дивились на мешканців казарм, або з анархічно настроєними солдатами, які демонстративно не хотіли віддавати честь офіцерам, хоч обов'язкове віддавання честі було запроваджено знову. Дехто боявся спокуси продати свої ордени й медалі якому-небудь вартовому янкі, бо це вважалось великою ганьбою. Та й взагалі недоїдання робило всіх млявими, апатичними. І мешканці горища цілими днями лишалися нагорі, сиділи або лежали в пилюці, намагаючись зводити рухи тіла до мінімуму; сперечались про кількість порошинок у кубічному сантиметрі сонячного променя або, ковтаючи слину, смакували вишукані кулінарні рецепти: *gagout fins*¹, супи з фальшивої черепахи², шпиговане сарняче сидло в підливі з червоного вина та всілякі інші лакомини. Розмовам про страви не було кінця; інколи, досить рідко, розмовляли ще про кохання, та й то хіба що про якісь зовсім протиприродні варіанти. А решту часу кожен віддавав своїм власним надіям і турботам, але розповідати про них сусідам можна було тільки один раз, на другий слухачі вже позіхали. Завмерли й розмови перших днів полону, коли офіцери ще сперечались, яким способом ту чи іншу невдалу операцію на тому чи іншому театрі воєнних дій можна було б довести до переможного кінця. Зате тижнів зо два тому поширилась і вже не стихала чутка, ніби американці мають передати територію центральної Німеччини, на

¹ Делікатесне рагу (фр.).

² З телячої голови.

якій був і їхній табір, росіянам. І всі, хто був родом з центральної Німеччини, стали збиватись у купки; одні намагались переконати себе, що росіяни теж люди, інші кричали, що росіяни засадять усю Німеччину картоплею, зроблять із неї суцільний колгосп.

Залігера й Глессіна дратувала банальність і монотонність цих розмов у колі їхніх сусідів. Тому вони постаралися знайти собі таке місце, де можна було б без перешкод віддаватися своїм планам заснування нової релігії або топтатись думками навколо проблеми: «Що таке час», як коти навколо гарячої каші. Вони вилазили вночі в слухове вікно й сідали на кладку для сажотрусів. Напевне, їм здавалося, що безлюдна й небезпечна височінь цього місця пасує до теж відлюдної й теж трохи небезпечної захмарності їхніх розмов. Та оскільки вони не були по-справжньому відверті, в їхні відносини вже почала закрадатися нудьга, і вони часто ловили себе на тому, що цинічно піддражнюють один одного.

Одної ночі вони, як звичайно, вибрались на дах і посідали на кладці. З слухового вікна й з-під черепиці чулося хропіння, стогін і скрегіт зубів сонних людей, мурмотіння тих, що в якомусь напівтрансі смакували уявне шпиговане сніжаче сидло, перешіптування уродженців центральної Німеччини. Внизу, на величезній території «поля крові», по тисячах сонних людей у темряві хвилями пробігав якийсь рух. Здавалося, що то хвилює й плеще прибоєм об стіни казарм море гарячої лави. Часом ці хвилі несподівано пригладжував промінь прожектора, але темрява, що сунулася слідом за променем, знову знімала їх. Десять далеко на дорозі, що вела до міста, чути було грайливий жіночий сміх. Зі сходу повз серп місяця пропливали хмарки, схожі на пухкі сірі галушки. На небі вогниками каганців блимали зорі.

Удень Малі приніс Залігерові пачечку пресованої кави, і він дав половину Глессінові. Тепер вони сиділи й жували кавові таблетки, наче хлібні скоринки.

— Як вам це подобається, Залігер? Мене потягло на поезію: «Але не жде жалю від мене велика ангела любов...»

Залігер, збуджений кофеїном, був у агресивному настрої.

— Передусім я був би вам дуже вдячний,— огризнувся він,— якби ви повідомили мене, якого розміру взуття носить ваш ангел.

На його подив, Глессін відповів:

— Тридцять восьмого чи тридцять дев'ятого.

— Досить дивний ангел, цілком матеріальний...

— Ви... Ні, я не хочу ображати вас, пане Залігер. Історія ця, на жаль, зовсім не така смішна, як ви могли подумати.

Обидва надовго замовкли. Глессін скачав кульку із станіолою, в який була запакована кава, і щиглем підкинув її вгору.

— Падуча зоря,— сказав він.

— Загадайте щось,— озвався Залігер.

Глессін ліг горілиць на похилу черепицю й відповів, дивлячись у нічне небо:

— Шкода гадки...

— Надто дорого?

— Надто дешево. Всього одну посмішку. Але де її візьмеш?

— «Вулворт»¹ іще відкриє свої магазини. Посмішку за стандартну ціну може дозволити собі кожен.

— Хочете пропозицію, Залігер? Поставте перед вашими священними оселями кіоск, де продаватимуться такі посмішки. Ваші жерці зароблять на них капітал...

— Навпаки, я влаштую у своїх священних оселях кабінет, де такі дешеві посмішки усуватимуть хірургічним шляхом, як заячу губу...

Вони знову надовго замовкли. Десь завивав автомобільний стартер; мотор ніяк не хотів заводитись.

— Я, мабуть, зголошусь до Іноземного легіону,— сказав Глессін.

— Шукати в пустелі ангела? З тридцять восьмим чи тридцять дев'ятим розміром черевиків? Однаково шкода праці... *Footprints in the sands of time...*²

— Чорного ангела, Залігер. Розмір черевиків — як труна для дорослого чоловіка.

— Банальні слова, Глессін.

Глессін відповів, відвернувшись:

— Я збавив життя своїй сестрі. Це не банальні слова, це правда. Я їй купив черевики, тоді як... І навіщо я вам це розповідаю?

— Можете лишити свою історію при собі. Я не ласий на такі речі.

Та Глессін усе-таки почав розповідати. Він раз у раз замовкав, шукав очима якусь зірочку, до якої наче звертався:

— Винен у всьому наш батько. Він весь час кидався

¹ Американська торговельна фірма, що має магазини стандартних цін у багатьох країнах світу.

² Сліди ніг на піску часу (*англ.*).

то туди, то сюди, не вмів держатись одного берега. За першої війни був пілотом-розвідником, мав чин ротмістра. Після вісімнадцятого року його вкусив демократичний гедзь. Старий укинув кайзерівський мундир у піч, почепив усі свої ордени на нашійник собаці — того собаку звали Паульхен, мати мені потім розповідала — і пересів у сідло мирного громадянина. Торгував бульйонним концентратом. «Бульйонні кубики Маггі». Як генеральний агент фірми, їздив у «мерседесі». Ззаду на машині був прикріплений рекламний бульйонний кубик, у сто разів збільшений. Та батькові було байдуже; головне — «мерседес», кермо в руках, кінські сили... Чолов'яга був хоч куди, я вам скажу. Селфмейдмен¹, девіз мав такий: «Як можеш, то можеш». Коли Адольф став до штурвала, він знову почав чіпляти на себе свої цяцьки. Тільки до фрака, певна річ. А звичайно кепкував з наці. Але в тридцять шостому дійшла черга й до нього. Власноручний лист гладкого Германа: «Давні товариші — під знамена!» У нашого старого й жижки затрусились. Мати в сльози, день і ніч не просихала... Вона не хотіла. Вона була з хорошої сім'ї, дочка пастора... і все-таки не хотіла. А я тоді за Адольфа й Германа — в огонь і в воду. Зате Лізелотта стала на бік матері. Лізелотта — це моя сестра. Яка вона була гарна, яка добра... Нікого в житті я не любив так, як її... Коротше кажучи: батько дістав ескадрилью, мати — істерію, Лізелотта — жениха. Я зголосився добровольцем до повітряних сил. Лікарі довго крутили мене на всі боки й нарешті визнали непридатним до льотної служби. Але я все-таки сів за кермо. Це влаштував батько; він тим часом став полковником. Ну, синок живенько розтросив дві коробки. Старий мало не луснув з люті. А Лізелотта мало не зацілувала мене. Потрапив я до школи зенітників. Служба тільки в глибокому тилу, на території Німеччини. Потім прийшло повідомлення, що полковник уже годує своїм тілом крабів. Мати остаточно розклеїлась, забрали в жовтий дім. Лізелотта добровільно пішла на штабну роботу, бо хотіла бути чимближче до свого коханого. Він теж був пілот, літав кур'ером на північних маршрутах, приписаний був до одного аеродрому на Балтійському морі. Влітку сорок четвертого я дістав відпустку. Поїхав на північ, до Лізелотти. Вона знайшла мені кімнату... Хоч на кілька днів далі від батареї на вокзалі «Зоопарк». Мені вже війна

¹ Дослівно: «людина, що зробила сама себе» (англ.); тобто той, хто самотужки вибився в люди.

остобісіла, і я не дуже приховував це від Лізелотти. На третій день вони запропонували мені — Лізелотта і її наречений: «Сядеш у гондолу. Ми хочемо чкурнути в Швецію». Я їй кажу: «Лізелотто, зраднице моя рідна, якщо ти це зробиш, я теж знатиму, що мені робити». Вона тільки засміялась: «Нічого ти не зробиш, любий мій наці». Я б, може, й справді не зробив би нічого, не заявив би службі контролю польотів... А може, й заявив би... Я її страшенно ревнував до нареченого. Розумієте, він був розумніший і сильніший за мене. «Суцільний хмарний покрив...» — сказав він. Лізелотта подивилась на мене — і лишилась. І він чесно повернувся з польоту.

Через три дні — двадцять липня¹. Лізелоттин наречений аж почорнів. А вночі він самовільно піднявся в повітря на «фоке-вульті-п'ятдесят вісім» з Лізелоттою в кормовій кабіні. Ніч була достоту як зараз: ясна, зоряна; може, трохи холодніша. Я жив у офіцерському гуртожитку біля аеродрому. Сиджу на балконі, п'ю з якимсь літуном. Бачу, стартує «фоке-вульт». Мені й на думку нічого не спало, я тільки крикнув: «Ні пуху, ні пера!» Коли раптом сирена... прожектор... зриваються в повітря три «месершміти». Отоді я вже подумав... А потім бачу: зліва від місяця падає зоря. Падуча зоря Лізелотта... А п'яний літун гигоче: «Загадай щось!» Загадайте й ви щось, Залігер...

Глессін підвівся, ступив до слухового вікна й уліз у нього.

«Невже й мені треба сповідатись перед кимсь про вас, Леа, Фольмере? Хіба це я вас згубив? Хіба з мене все почалося?» Коли Залігер устав, у нього раптом потемніло в очах, його поїняла отруйно-зелена млість, така сама, як після візиту Фольмера, як після допиту в наметі номер п'ять. Але тепер його владно тягло назустріч якомусь голосові з далини, що наростав, бив у вуха й стихав. У збудженій уяві Залігера немов і справді звучали слова: «Де брат твій, Каїне?» В нього підломились ноги, і він упав, закривши голову руками.

Опритомнівши, Залігер побачив, що лежить на черепиці, зачепившись за кладку. «Так от до чого призводять ці «зоряні години», — було його першою думкою. — Не можна з каяття спокушати чорного ангела. Це безглуздя. Те місце в потоці, де ти втопишся, чи врятуєшся, чи тебе втоплять, за мить знову буде тільки плинною водою».

¹ День замаху на Гітлера.

Розділ тринадцятий

Одного вечора, наприкінці серпня, на дев'ятий тиждень після повернення до Рейффенберга, Руді не прийшов додому. Не було його й цілу ніч.

Уже пізній ранок, а Руді все нема. Мати каже:

— Ну, що ж, усе ясно. Яка ганьба — пообіцяв дівчині одружитись, заманив до себе в ліжко, а потім тікає від неї, як шкодливий кіт... Хто рве квіти й не хоче їх саджати, тому нема місця в моєму чесному домі, хай бігає, де хоче, з тічкою за сучками...

Вони вдвох ждуть Руді — мати й Гільда. Вже десята година. В обох на серці камінь.

Гільда сидить біля вікна за швейною машиною і зшиває розпороті штани. Їх треба звузити в поясі. Дора Гагедорн сидить навпроти неї, біля світлішого вікна великої кімнати-кухні, на своєму постійному робочому місці, за цибатим столиком для шиття, на якому збоку висять сантиметр і ножиці. На колінах у неї піджак від того ж костюма, що й штани. На її місці більше світла, бо гілля могутнього каштана за вікном з цього боку щовесни обрубують. Обрубувати гілля й перед другим вікном Пауль Гагедорн ніяк не погоджується. На його думку, в мерехтливій тіні краще почувають себе зяблики, коноплянки та чижі в клітках, якими обвішано півстіни. Бо гра світла й тіні в кімнаті нагадує пернатим співунам рідний ліс. І Дора відступила чоловікові півкухні. Сама ж вона любить відкрите, рівне світло — і не тільки під час роботи.

Коли Гільда з Руді приїхали додому, Дора Гагедорн сказала: «Я буду тобі другою матір'ю, Гільдо, якщо бог дасть віку...» Дора жінка міцна, дебела, вдачею різка й тверда. Дівчиною вона, напевне, була гарна — грубуватою, суворою вродою. Ще й тепер хода в неї легка, хоч жінка вона дебела. Пшенично-жовтий вузол кіс у неї на потилиці ще важкий, тільки золотистого блиску волосся сорокашестирічної жінки вже не має. Воно вже грубішає, з'явилися і срібні нитки... Всяку роботу мати робить легко, вправно, наче розважаючись. І сіро-зелені очі в Руді — від матері. Руки й ноги в неї білі-білі. Обличчя завжди бліде — певне, від постійної роботи в приміщенні й від легкого недокрів'я. Її улюблений вислів: «Коли кажеш «так», хай це буде «так», а коли «ні» — то «ні». Це взагалі найвиразніша риса матириного характеру: її скромна й тверда побожність, поєднана з моральною чистотою та владною, святобливою любов'ю до справедливості.

В ніші її вікна, на тому місці, куди вранці падає перший сонячний промінь, рік у рік висить оновлюваний кожного різдва «Християнський домашній і родинний календар». Щоранку, тільки благословиться на світ, зриває мати листок з календаря і півголосом перечитує спасенний текст. Найдуже радіє вона, натрапивши в календарі на яку-небудь «правдиву історію з життя». Щодня-таки мати перечитує півголосом ті місця зі святого письма, які календар рекомендує на цей день для зміцнення благочестя. І щодня ж таки вона мусить проспівати своїм звучним, трохи плаксивим голосом строфи хоралів, які теж рекомендує календар. Молитовник їй для цього не потрібен, вона знає відповідні хорали напам'ять. Улітку мати співає своє щоденне словослів'я о п'ятій годині ранку, взимку — о пів на шосту. За її співом можна перевіряти годинники. Дора завжди встає першою, принаймні на чверть години раніше за всіх. Її вранішній спів править усім у домі за будильник. Але тішить їх цей спів лише в неділю, коли він звучить тільки благочестивим хоралом, коли не треба вставати й збиратись на роботу чи до школи, а можна ще поспати. А Дора святкує недільний ранок, прибираючи в усьому домі: в спальнях, кухні, світлиці, миючи ганок, підлогу в сінях. Це для неї не робота, бо ж вона робить це не за гроші, не за шматок хліба, а собі на втіху. І коли вже час іти до церкви, все в домі аж блищить. Та до церкви Дора звичайно йде сама. Вона вже не наполягає й на тому, щоб уся сім'я проказувала слідом за нею щоденну молитву перед їжею. Вона промовляє цю молитву подумки. І все-таки її лютеранська набожність, культ домашнього вогнища править родиною. Але до Гільди вона ставиться поблажливіше, ніж до рідних дітей. «Адже дівчина виросла у великому місті,— думає Дора,— там звичаї інші». Вона дозволила навіть, щоб Гільда з Руді спали вдвох у комірчині на горищі, колишній «хлоп'ячій спальні», хоч весілля вирішили справити тільки восени, коли в селян уже буде борошно. А тепер весілля, мабуть, буде тоді, як рак свисне...

В цю гірку годину Дора Гагедорн допомагає Гільді в роботі, випорює підкладку з піджака від костюма. Цей синій шевйотовий костюм, ще досить пристойний, мало ношений, сильно пропахлий нафталіном, Дора принесла перешивати від однієї знайомої. Серед сусідів і знайомих Гільда вже встигла здобути славу доброї кравчині. Власне, Дора має досить своєї роботи. Під час війни вона навчилася лимарства, шила солдатські пояси, ремені для польових фляжок

та всякі паси. А тепер візники й селяни приносять їй лагодити збрую. В підвальній коморі лежить ціла гора роботи для матері. Але сьогодні вона сидить за столиком для шиття.

Лише зрідка Дора перемовляється словом з Гільдою. Все, що можна було сказати, за останні тижні вже сказано й переказано. Руді пустив на вітер усі поради, всі перестороги, всі прохання й знову почав упадати за небогою доктора Фюслера. Відтоді як він дізнався, що Леа жива, він став немов сам не свій. Люди розповідають, що Леа помалу одужує. Вона живе тепер на верховині, в селі Зібенгойзері. Там її дядько вже рік займає посаду шкільного вчителя й церковного органіста. Руді написав їй листа й одержав відповідь. Але щоб вони одне одному писали, не знає ніхто, навіть Гільда. Руді тільки висповідався їй якось уночі в себе нагорі про все, що було між ним, Леа й сином аптекаря Залігера. Внизу в спальні було добре чути, як розпинається й скигнуть Руді. Гільда мовчала. Потім нагорі рипнули двері, і хтось один зійшов сходами вниз. Із подушкою й ковдрою в руках до світлиці ввійшла Гільда. Відтоді вона так і спить на дивані у світлиці. Другого дня Руді хотів віддати їй свою перину, а собі взяти стару витерту ковдру. Але Гільда не погодилась. І правильно зробила. От тільки неправильно вона робить, дожидаючи, поки він сам розбереться у своїх плутаних думках. Чого тут іще дождити? Поки в нього в голові розвидниться? Ті кілька років у гімназії зовсім заморочили йому голову. Гільді треба було зразу приструнчити його, щоб не забував свого місця...

Ну, нехай там Руді думав, що Леа загинула в концтаборі. Але ж із цієї помилки виросло таке, що важить більше за помилку. Він підібрав Гільду на вулиці, немов яку знайду, жив з нею, як чоловік із жінкою, привів її додому як наречену, пообіцяв їй, як перед богом, що на храм, коли селяни намелють борошна з нового врожаю, вони спечуть свій весільний коровай. Ні, все це не можна просто так витерти, мов розлиту воду. А те, що було з Леа,— можна. Бо то все була маячня, й більш нічого. Її вже сам час наполовину зітер. Та й хіба Леа тоді не мала його за дурника? Вона відштовхнула його, бо він, бачте, простого роду, син бідних людей. А тепер він ще хоче за це їй ноги цілувати. Той, хто пнеться з низу в верхи, завжди мусить за це продавати душу. «Але я від своїх слів не відступлюсь,— думає Дора,— це ганьба — пообіцяти дівчині, що одружишся, заманити її в ліжко, а потім тікати від неї, як шкідливий кіт... Хто рве квіти й не хоче їх саджати, тому нема місця в моєму чесному домі.

Хай бігає, де хоче, з тічкою за сучками... Вчора по обіді як поїхав, так і досі нема. Поїхав машиною, старою триколісною торохтілкою свого хазяїна й зятя, молодого Вюншмана: сказав, привезе з Зібенгойзера дров. І не повернувся на ніч додому. Ну, що ж, що собі вибрав, те й матиме... Господи, за що ти мене так тяжко покарав моїми дітьми? Спершу мусила випхати з дому Кете, як вона пустилася на всі заставки з молодим Вюншманом... А тепер доводиться зробити те саме й з Руді. Пройшов живий через усю війну, а тепер розбиває собі голову об власну дурість. Малі діти — малий клопіт, а великого хіба підхопиш, як він намірється впасти? Надто вже вони важкі стали для цього. Можна тільки сподіватися, що той камінь, на який вони падають лобом, приведе їх до тям...

І чого та Гільда мало не щохвилини поглядає у вікно? Невже вона ще сподівається, що на вулиці покажеться невинний Руді?»

— Ох, Гільдо, Гільдо...

Дівчина з несподіванки здригається й повертає голову до годинника.

— Вже десята, мамо...

— Та вже однаково, Гільдо...

Дора Гагедорн ще нижче схиляє голову над роботою. «Невже я не досить смиренна? Невже це я з гордині хочу вигнати Руді? Адже Христос прийняв Марію Магдалину. Але ж мінняйлів з храму вигнав... Мій дім мусить лишитися чистим». У кишені фартуха в неї шелестить лист, якого вона ще нікому не показувала, навіть чоловікові. Лист із рейффенберзького магістрату, адресований Паулеві Гагедорну: «В порядку виконання заходів по денацифікації (див. циркуляр самоврядування землі Саксонії від 17.VIII ц. р.) Вам пропонується звільнити зайнятий Вами як головним квартиронаймачем будинок по вул. Вашлейте, № 3 (службове помешкання) до 1 жовтня ц. р. В справі виділення іншої житлоплощі звертайтеся до міської житлової управи». Підписаний лист новим тимчасовим бургомістром Ернстом Ротлуфом. І той підпис під листом — це і є найстрашніше. «Отже, й ти продав свою душу, Ернсте! А ти ж не раз сидів за нашим столом і їв наш хліб. Ну, потім посварився з Паулем; потім тебе наці дванадцять років тримали за ґратами. А тепер росіяни настановили тебе бургомістром. І от пишеш листи, наче справжній адвокат, а коли виступаєш на ринку з промовою, то говориш, як проста людина... І що ти ще робиш?»

— Чим завгодно можна поступитись, тільки не своєю гордістю,— раптом каже Дора до Гільди.

Гільда саме всилає нитку в голку. Рука її тремтить. А звичайно ж їй це зробити — як комусь палицю встромити в обруч. Гільда нічого не відповідає. Вона, певно, думає зараз про те, що нагорі, перед замкненими дверима їхньої спальні, стоїть розібране й зв'язане ліжко Руді, а біля нього, теж зв'язані, його перина й подушка — без наволочки. Нічого йому соромитись голого напірника, раз він сам себе не соромиться. А в батьковому фанерному чемодані лежить його старий костюм, переміна білизни й продовольча картка. Нового костюма, що подарувала та жінка з Рорена, Дора йому не віддасть. Хай Гільда сама розпоряджається тим костюмом, як схоче. Він висить у світлиці. «Гільда думає, що я надто поквапилась. Хотіла відрадити мене... Ні, дівко, не вчи вченого їсти хліба печеного, я сама знаю, що до чого...»

— Ось на, прочитай,— каже Дора, встає й кладе листа з магістрату перед Гільдою. Потім іде до кухонного стола й дістає з хлібної коробки під столом дві скибки підсмаженого хліба на блюдечку. Посікши їх на столі хлібним ножом на дрібненькі кубики, вона знову змітає накришений хліб у блюдець й іде до кліток з пташками.

— Путь-путь-путь,— кличе Дора й насипає хлібні крихти в черепочки у клітках зябликів, коноплянок та чижів.

— Це ж його хліб! — аж скрикує Гільда.

— Ти прочитай,— спокійно відказує мати. Вона говорить до пташок: — А вас треба буде розсадити. Щось ти, зяблику, невчасно залицяєшся до своєї подружки...

Гільда безтямно дивиться на лист з магістратським штампом.

— А може, він де-небудь застряг на дорозі з машиною...— каже вона.— Вюншман же продав запасне колесо.

— Застряг то він застряг, та тільки не з машиною,— суворо каже мати й знову сідає до роботи.

— Тоді я не можу більше тут жити...

— Та ми всі не можемо більше тут жити. Отак воно й буває: думаєш вигнати когось, аж і тебе виганяють... Але перед останнім судом я хочу стати чесною. Там тебе спитають, що робив ти.

Гільда рукою розкручує маховичок швейної машини.

— В нас уже одного разу було таке. Тоді втекла я. Але потім усе владналось...— каже вона.

Та мати не хоче відповідати на це. Вона питає:

— А ти хоч знаєш, чий це костюм?

Звідки ж мені знати? Мірки ж я не знімала...

— І не треба було, Гільдо. У мене та мірка ще в пам'яті... Це костюм пана бургомістра Ротлуфа, того самого, що писав оцього листа.

— Онього? — киває Гільда головою на папірець.

— Еге ж, цього самого. Це його колишня жінка дала мені костюм. Сказала, щоб припасувала до тієї фігури, яку Ернст; чи то пак пан бургомістр, мав іще парубком. А потім віднести йому в ратушу. І це зробиш ти, Гільдо.

— Ти хочеш, щоб я пішла і впала йому в ноги заради помешкання?

Гільда сподівалась, що Дора зараз спалахне або ображено надметься. Бо Дора не любить, щоб із нею так розмовляли. Та на цей раз вона не розгнівалась і не образилась, а відповіла спокійним, материнським тоном:

— У нашому роду ще ніхто ніколи нікому в ноги не падав і не падатиме, хоч би й заради помешкання. Все це робиться заради Фрідель, його колишньої дружини. Вона подала на розлучення, як він уже четвертий рік сидів. Тільки для того, щоб мати змогу дїставати якийсь там пфеніг допомоги на своїх двох малеченят. Ні на якого іншого чоловіка Фрідель ніколи й не глянула. А тепер Ернст повернувся з тюрми й не хоче її знати, живе в сестри. Сестрин чоловік теж кілька років відсидів. Тепер він за старшого в поліції. Так навіть він каже Ернстові: «Твоя Фрідель була тобі вірна, як шире золото, хоч і без обручки. Що в тій обручці? Все одно ж вона була не золота». І що ж на це відказує Ернст? Каже, нехай вона й не зрадила його, але те, що вона зробила, набагато страшніше. Каже, не витримала політичного іспиту. Ти такі речі розумієш, Гільдо? Я не розумію. Але він завжди був отакий принциповий... Я й досі пам'ятаю його весілля, наче це вчора було. В двадцятому році вони побралися, тридцятого квітня. Цивільним шлюбом, у обідню перерву. Вони тоді обоє працювали на фабриці Генеля. О дванадцятій годині пішли до ратуші, а о першій уже знову стояли біля машин, наче нічого й не було. А на другий день — Перше травня, і вони справляли весілля. В нас тоді була велика колотнеча, в місто нагнали війська, ловили Макса Гельца¹. Першотравневу демонстрацію заборонили. Так Ернст улаштував весільну процесію — від дому нареченої, по Зільбергасе, через ринок, аж до Шмідбергу, до спортивного клубу.

¹ Організатор збройних виступів робітників проти Каппівського путчу в 1920 році.

З жінками їх було душ п'ятдесят-шістдесят. Я стояла, на розі біля пекарні Кербея, коли ж ідуть: Фрідель у білій блузці й білій спідниці, у вінку з вогненно-червоних гвоздик, Ернст теж у білому — спортивні штани й біла сорочка з відкритим коміром. Ішли й співали «Шипшинку» та всяких таких пісень. Ернст побачив мене та як підскочить, як крикне: «Я тебе запрошую, Доро! Забудьмо давнє!» І вся процесія засміялась, усі махають руками, кличуть мене. А я стою як водою облита. Бо ж він, перше ніж зійшовся з Фрідель, упадав коло мене, куди я, туди й він на танці бігав. Та й я залюбки пішла б за нього, якби він не був такий хитрий. Не хотів kota в мішку купувати, розумієш? Але не на ту наскочив. Батько вбив би мене, якби я до шлюбу дитину нагуляла. Нас у батька було одинадцятєро. Він був ткач-позументник і голова похоронної спілки. У нього на позументному верстаті весь час, до самої смерті, висів семихвостий нагай. Ми вирости на картоплі й кисляку, але в покорі й страху божому. Декому це й тепер не завадило б...

Гільда слухала Дору краєм вуха. З сьогоднішнього ранку мати Руді здавалась їй якоюсь аж містично чужою. Але їй хотілось перемогти це гнітюче почуття відчуженості, поставитись до неї якомсь щиріше, як жінка до жінки. І тому вона несамохіть завважила тільки одне місце в Дориній розповіді, де, як їй здалось, Дора непомітно для себе трошки проговорилась.

— Ти сказала, мамо, що в тебе його фігура, цього Ернста, ще в пам'яті...

Дора зразу ж підвела очі й суворо, докірливо глянула на неї.

— Я сказала «мірка», а не «фігура»...

І в цю мить повз вікно пройшов Руді.

— Гляди мені, не розкисни перед ним! — засичала мати. Руді ввійшов до кухні. На спині в нього важкий, туго набитий рюкзак. На мить він застиг біля дверей. Потім пішов до кухонного стола, повернувся до нього спиною й скинув свою ношу на стіл, знявши з пліч ремінні шлейки. Обличчя в нього невиспане, аж змарніле, під очима синці. Він не привітався, ввійшовши. Тільки скинувши з пліч рюкзак, спитав:

— Де мій сніданок?

Та відповіддю йому — суворо, недобра мовчанка. Ця мовчанка нестерпна для Гільди, вона в думці закликає Руді хоч глянути на неї. Але він з удаваною байдужістю зводить очі до стелі. Мовчання гнітить усіх. Нарешті Руді сам нахили-

ється до хлібної коробки, потім відчиняє духовку, йде до кухонної шафки. Тоді мати схоплюється й заступає йому дорогу.

— Ти був цю ніч у Леа?

Руді відступає від матері на півкроку.

— Як ти мене питаєш...

— Як належить, сину!

Але він мовчки обходить матір, відчиняє шафку й дістає звідти рябеньку, в рудуватих розводах, склянку з повчальним написом на товстих пухирчастих стінках.

— Що ж, коли хочете знати, то я справді був цю ніч у Леа. Цілу ніч,— не вимовив, а наче проіржав Руді.

— Та по тобі й видно,— відказала мати.— В тебе й досі очі горять, як у жеребця...

— Ого, й ти щось тямиш у таких речах,— цинічно відповів Руді.

З матері цього досить. Простягнутою рукою вона показала йому на двері.

Чи вразило це Руді? Гільді ввижаються на його обличчі жах, протест, розпач. От він спідлоба глянув на неї: розгублений, насуплений, зовсім як дитина. Скільки суперечностей можуть вирватись на волю в нашій душі за одну фатальну мить... Руді ступає крок до Гільди, і в неї немов камінь від серця відпадає. В хвилюванні вона застромила пальці між товсті спиці маховичка швейної машини й тепер силкується звільнити, витягти їх, хоче встати назустріч Руді, почути від нього вдячне: «Тепер я твій, Гільдо», сказати: «А мені нема чого прощати тобі, Руді...» І раптом вона помічає в нього на шиї подряпини, глибокі червоні сліди чийхсь нігтів. Уста її широко розтягуються в бридкій гримасі плачу, і вона безсило опускається на стілець, із якого ще й не підвелась.

— Та йду, йду. Води нап'юсь і піду...— каже Руді, немов з останнім подихом. Мати стоїть як скам'яніла. Він виходить — наче тільки для того, щоб набрати води під краном у сінях. Двері безгучно зачиняються за ним. Гільда чує, як б'є в раковину струмінь води. Вона ніби навіч бачить, як Руді п'є. Він п'є в неї з пригорщі. У сінях, брязнувши об цегляну підлогу, розбилася склянка. Миттєве марево зникло з-перед очей Гільди. За вікном майнула тінь.

— Він привіз борошно, мамо...

— З червою те борошно, Гільдо...

Дора, навіть не подивившись, що там у рюкзаку, піднімає його, відносить сходами нагору й кидає біля речей Руді.

Їх забере Кете або ще хтось.

Гільда теж вийшла з кухні. В сніях вона опускається на коліна й збирає скалки розбитої склянки. Коли стулити дві найбільші скалки, можна ще прочитати напис:

Знай кожен, хто чесного роду:
Ніж п'ють чуже вино,
Пий краще воду!

Спустившись з горища, Дора мовчки проходить повз Гільду. Та в кухні вона голосно, трохи плаксиво заводить:

Хто вітру крила дати
І хмарам воду зміг,
Той може відшукати
Шляхи собі для ніг.

Скалки, скалки... Скалки з рудуватими розводами породжують спогади. Ваза з жовтого богемського скла падає на підлогу й розскакується на дрібні скалки. Хазяйка-нацистка кричить: «Розтелепа!» Хмарки-баранці, посипані кристаликами солі й сірки... От-от вони зіткнуться... А віконця-продухвини в комірчині кричать: «Господь бог упав з неба!» Чиєсь бліде як крейда обличчя стогне: «Краще вам не дивитися на нього...» Фольмер гуде: «Як був я такий молодий, як оце ти...» А Дора квилить до хмар: «Путь-путь-путь...» Коли хмари влетять у двері, в мене очі луснуть. Вони так болять.

Гільда кидає скалки в раковину й миє над нею руки. Холодна, чиста вода заспокоює, відганяє спогади. Вони розпливаються, вода змиває їх у дірочки раковини під скалками розбитої склянки. Як лагідно лоскоче руки ця вода, холодна, ясна, чиста... Що є в світі кращого за чистоту, за ясність...

Розмову про Леа мати завела вже на третій чи на четвертий день після повернення Руді до Рейффенберга, ввечері, коли Гільда пішла спати.

— Ти вже чув про Леа Фюслер?

Так, Руді вже чув. Першого ж дня, від своєї заміжньої сестри Кете. Вона аж горіла нетерплячкою внести братові у вуха цю новину.

— Я так і думала,— сказала мати.— Але тепер уся ця історія вже бур'яном поросла. В тебе є Гільда. Вона рівня нам. А Леа дай спокій. Хай собі живе, як сама знає. Вона

зовсім з іншого тіста, ніж ми. Вона ні нам, ні тобі не рівня. А коли повернеться Залігер, хай собі теж живе, як сам знає. Адже тепер у всьому світі мир. Будь порядним хлопцем, Руді, викинь давні витребеньки з голови.

Батько заходився вибивати люльку об долоню, немов аплодуючи матері. Він теж докинув, що з Гільдою можна йти хоч на край світу, в неї досить добрий розум, як на її літа. Та й на вигляд вона «гарна і пристойна». Мати своєю чергою піднесла цей чоловічий присуд на щит:

— Справді, вибір ти зробив непоганий, Руді. Дівчина хоч куди. І як ви надибали одне одного... По-моєму, це правда божа вас звела. Ти народився в неділю, Руді. Я не хочу кричати про це на весь світ, але це таки щось та означає. З усіх твоїх однокласників ти перший повернувся з війни, живий і здоровий. І рідний дім свій знайшов цілим, і ми всі живі. Маєш тепер добру роботу у Вюншмана, складеш незабаром іспит на підмайстра, потім, диви, й на майстра. Ні перед ким тобі не треба спину гнути, й перед Залігером, коли він повернеться. Росіяни — безбожники, але вони стоять за робітників. Справді, тобі щастя само в руки лізе, Руді. І якщо ти не лінуватимешся, а візьмешся, дасть бог, як слід за роботу, то виб'єшся в люди... Тільки не заносья вище, ніж тобі призначено. Кожному призначена якась доля, і кожне само за себе добре знає яка. А все нещастя в світі йде від того, що люди пнуться вище себе. От глянь хоча б на нашого батька. Старшим вуличним наглядачем йому захотілося стати! Тому ж він і вступив під час війни в партію до наці. А тепер знов упав туди, звідки й виліз: панчохи плете в Генеля... Та ще хай буде радий, що й там прилаштувався. Хто хоче високо злетіти, той звичайно падає ще нижче...

Коли мати в своїй проповіді про користь скромності перескочила на батька, той занепокоївся. Від хвилювання в нього аж жили на шиї напнулися. Він навіть не помітив, як, набиваючи над відкритою бляшаною коробочкою люльку, розсипав тютюн з долоні на скатерку, хоч звичайно він тремтів над кожним листочком самосаду, немов над листовим золотом.

— Паулю! Що ти мені чисту скатертину загіджуєш отим своїм чортовим зіллям!

— А тобі неодмінно треба мене підкусити!..

— Бо ти ж не хочеш правди слухати. Я тобі це весь час кажу...

— Та кажи вже, кажи, кажи! — прохрипів батько здуше-ним від гніву голосом. — Знаю я, що ти мені ще скажеш,

знаю я всі твої премудрості, двадцять п'ять років уже те саме чую: «Господь бог про те подбав, щоб дерева до неба не росли та щоб у кози хвіст не був задовгий...» Але як тоді мені радник запропонував цей будиночок і місце вуличного наглядача, ти не відмовилась перебраться сюди. Першою переступила поріг, не плювалась тоді, а благословляла...

— Паулю,— лагідно відказала мати,— так тоді ж безробіття було...

Батько, грюкнувши дверима, вийшов. Надворі він знайде собі якусь роботу або сяде на дривітню й, пихкаючи люлькою, випустить із димом свою злість, а потім, буркочучи, повернеться до хати. Таким беззубим бурчанням звичайно й закінчувалась кожна його сварка з матір'ю. Зате з сусідами, з товаришами по роботі Пауль Гагедорн міг загризтись ні з сього ні з того, загризтись до піни з уст. Але в бійку він ніколи не ліз. І дітей своїх він теж майже ніколи не бив, тільки погрожував прочуханкою.

— Батькові ще треба давати пояснення перед комісією, чому він вступив до нацистської партії,— сказала мати.— Хоч би він там не почав гороїжитись. Ернст Ротлуф у них за голову.

Руді сказав матері на добраніч, крізь двері гукнув те саме батькові і пішов нагору в спальню, до Гільди. Вона вже спала. Цілий день їй трохи нездужалось, і тепер Руді не хотів її будити. Він намагався не ступати на дві рипучі мостини і, перше ніж засвітити свічку, поставив її на горбате віко старій скрині, що стояла в ногах за високим бильцем дерев'яного ліжка. Але тьмяне світло свічки збудило Гільду з неспокійного сну. Вона непевно озирнулась навколо, наче перед очима в неї ще були образи сновиддя.

— Я, коли прокинувся, то зразу не розумію, де я, мушу спершу роздивитися,— сказала вона.

— Таж ти вдома,— відповів Руді. Коли він ліг поруч, вона взяла його руку й притисла до себе. Вікно, що виступало далеко надвір з похилої стіни мансарди, стояло розчинене навстіж. У верхньому правому куточку рами, наче прорізаний у стінці паперового ліхтаря, світився далекий червонястий ріжок місяця. Біла тюлева завісочка надималась і опадала, вдихаючи сонну ніч. За вікном тихо, монотонно, безнастанно шепотіло про щось під легеньким вітром листя могоутнього старого каштана.

— Як гарно, коли ти біля мене й вітер шелестить у листі,— шепнула Гільда. Руді підсунув пальці далі під її долоню... «От тепер нарешті все перетліло,— подумав він,— і я спокій-

но можу розповісти їй. Зараз саме слушний час для цього. Хай собі Леа живе, як знає, а я знайду своє щастя з Гільдою. Не хочу я заноситись вище себе. Мені призначена Гільда. Материна скромність мудра, як сама старість, і я не хочу бути тим яйцем, що вчить курку. Я розповім Гільді історію Леа й вірного, ошуканого Гіперіона. Розповім усе від початку до кінця. Вона повинна мати хороший кінець, ця погана історія, щасливий кінець. І цей кінець має скластися сам, зараз, отут, у цій комірчині, цієї ночі. Я докажу їй до того моменту, коли я засвітив свічку й поставив на скрині за високим бильцем. А решту докаже Гільда...

Але де ж вона почалась, ця історія? На Трибратній вулиці почалась вона. Там ми з Залігером побачили Леа вперше. На ній було жовте літне пальто і вузеньке біле плаття, а лиснюче чорне волосся, підв'язане сріблястою оксамитовою стрічкою, вільно спадало на плечі. Вона йшла повз кінотеатр, а ми стояли навпроти, біля дверей кав'ярні Штейбе. На кіноплакати був намальований пляж із пальмами, розпечене південне небо, біла яхта й жагуча засмагла красуня. Але як Леа йшла! Не йшла, а пливла, а була ж така дитинно-тоненька й тендітна від черевичків до пліч... І хтось із нас сказав, глибоко зітхнувши: «Марево!» Хто ж це, власне, придумав і вимовив? Я? Чи Армін? Чи, може, її вже прозивали так? Як важко розповісти цю історію правильно... А треба розповісти її правильно з самого початку, щоб кінець міг бути правдивий і щасливий... Я тепер знаю, яку частку я повинен унести в наше щастя, щоб кінець був справді щасливий. Тепер я нарешті знаю: відтоді, як почалася ця історія, я був німий, уражений тяжкою недугою *німоті*. То була німота пасивності. Я ж нічого не домагався, я тільки мовчки витріщав на Леа очі й ждав щастя, як новорічного дарунка від діда-мороза. От чому мені тепер так важко розповісти. Але я мушу зараз це зробити, щоб нарешті зцілитись від цієї нудотної *німоти*. Інакше не буде в нас із Гільдою щастя...»

— Послухай, Гільдо... Ти чуєш?

Але вона вже спить... Вона вже спить...

О, якою егоїстичною гіркотою сповнилось його серце! «Вона прогавила, проспала слушну хвилину, — подумав Руді. — Проспала початок, проспить і кінець. Вона вражена німотою ще тяжче, ніж я. Нема в неї чуття на те, що бринить між словами в цій історії, нема слуху, не знайдеться й слів доказати її. Вона могла б віддати мені себе на закінчення, якби не заснула, але ніколи б не знайшла точних, єдино

потрібних слів. А все це треба бодай раз висловити такими єдино точними словами; це не менш важливо, ніж саме щастя. По-моєму, слова, якими обмінюються люди, коли наспіє час, мають велику силу над німотою взагалі й німотою в нашій душі... «В людині є щось таке, що проситься на язик». Хто це мені сказав? Отто сказав це, Отто Зібельт, обер-єфрейтор, з яким ми два роки товклися по Росії, Отто, лісовий гном, друкар у нікельованих окулярах, природолюб, що його спіткала смерть у Брянських лісах, на сонячній просіці, в буйних кущах ожини. «Є щось таке в людині, що проситься на язик». А Отто ж іще був людиною тихою, з тих, про кого кажуть «води не скаламутить». Правда, він таки був начитаний, а вдома навіть вирощував у акваріумі аксолотлів — білих заморських тритонів. Але часом його наче проривало, і він ставав просто-таки красномовним. От, хоча б того разу, коли ми вдвох стояли в секреті на Десні: «Не можна сміятися з таких пришелепкуватих блазнів, як, наприклад, Емануель Квінт, що його описав Гергарт Гауптман. Цю неосвічену людину весь час щось баламутило, якась всевладна сила підбурювала його «говорити на інших язиках», як то кажуть. І якщо придивитися гарненько до Гітлера, то можна побачити, що він теж має в собі щось від тієї блазеньської мудрості. Ти не думай, що він дурний. Це немовби Квінт, Заратустра і Оскар Зейферт в одній особі. Оскар Зейферт, якщо тобі не доводилось чути про нього, це був такий чоловік, що, було, стане за прилавок на Лейпцізькому ярмарку, скине піджак, закасає рукава й нав'яже людям усякий непотріб як сенсацію, крик моди. Підходячи до його прилавка, люди добре знали, що тут діло нечисте. І все-таки купували. І чому ж вони купували? Бо Оскар Зейферт своїм язиком заговорював їх до запаморочення. Людям це потрібне, Руді. Юрбі це потрібне. Вона хоче, щоб її заговорювали до нестями, бо сама вона тупа й німа. Спочатку півмарки за дві пари підтяжок, таких, що їх страшно в руки взяти, потім ще півмарки — на зимову допомогу, а потім — потім юрба вивертає кишені, їй догодили, поманили чимсь начебто червоним... Гітлер у себе вдома ставав перед дзеркалом і тренувався в фанатичних промовах. І таким способом він нав'язав нам третій рейх і оцю війну, що кінчається бравим драп-маршем. Бо перемога... нашою перемога не буде. Я стою тут так само, як і ти. Але голови мені Адольф не задури́в. Передусім тому, що я завжди цікавився гуманітарними й природничими науками. Я весь час передплату-

вав і читав «Космос»¹ і читаю його й досі. Мені жінка час від часу дещо посилає з моєї бібліотечки, цензуру воно проходить без перешкод. Якщо захочеш, дам тобі почитати щось із природознавства. Це не тільки знання природи, а й культ природи. Людині потрібне і те, й друге, і зовнішня, і внутрішня сторона природи...»

Та не довелось тоді унтер-офіцерові Руді Гагедорну прочитати молитовники лісового гнома. Бо в ті дні вони не встигали й п'яти салом мазати. І наскільки Руді міг пригадати, ця відверто розкладницька тирада товариша була його лебединою піснею. Через кілька днів Отто лежав у великому Брянському лісі в кущах ожини й стікав кров'ю. І замість Зібельтових журналів Руді прочитав тільки набране дрібним шрифтом повідомлення в «Середньонімецьких новинах»: «Вірні своєму обов'язку, полягли за фюрера й вітчизну...»

А каштан, старий шелестун, шепоче й шепоче, бавлячись із вітром. Гільду сп'янило шелестіння дерева. Вона спить і вві сні держить Руді за руку. «Чи спадуть мені на язик потрібні слова, якщо я її зараз розбуджу? Потрібні слова повинні ставати кожне на своє місце, як шпиці в колесі. Тільки коли воно добре-центроване, не перекошене, не чіпляє за вилку, тільки тоді розповідь плавно докотиться до свого кінця... Як тоді Леа прийшла у Вюншманову майстерню з велосипедом... На горі Зауберг у неї злетів ланцюг передачі, й вона впала. У її важких чорних косах, викладених вінком, ще було кілька перистих листочків з горобини, і одна-єдина червона ягідка горіла на ебеново-чорному плетиві кіс, як коралова намистина. Мені обпекло серце, наче автогенним різакон. Я шпортався і шпортався з тим колесом, мені хотілось, щоб ця робота ніколи не скінчилась. Як я хотів зав'язати розмову з нею! Але мені нічого не спадало на язик. Хвилинка злітала за хвилиною, як голодні горобці з телеграфного проводу. Я не спромігся навіть по-людському сказати «до побачення». Вона подала мені руку, а моя була вся в мастилі. Але їй було байдуже, вона потискала мою брудну руку міцно-міцно. По-моєму, вона хотіла сказати: «Щиро дякую, мій любий, вірний Гіперіоне». Я твердо вірю, що ці слова крутились у неї на язиці. Але я був німий, я загруз у своїй німоті по самі вуха, як у бочці з смолою. Може, Леа так і подумала, що з німим не варто говорити? Та якби вона доторкнулась до моєї руки тепер, я б знайшов слова, ті

¹ Німецький науково-популярний журнал.

самі точні, єдино потрібні слова. Я твердо вірю в це. Адже відтоді мені багато чого довелося зазнати й узнати. Та і їй теж. І Гільді теж немало довелося зазнати... От тепер я бачу різницю між ними: Гільда тільки почула б слова моєї розповіді, а Леа збагнула б весь їхній зміст. У неї є чуття, є слух, є мова від того, що бринить між словами, що надає словам-шпицям рівномірного плавного руху. Анні з залізничної будки я б теж не зміг розповісти свою історію. Я щиро хотів розповісти... Але такі, як Анна й Гільда, не розуміють, що можна розповідати тільки для того, щоб позбутися німоти, щоб не вмерти раніше своєї смерті. Те, що сидить у людині й проситься на язик у точних, єдино потрібних словах, таке саме всевладне, як... Як що ж? Мабуть, як кохання. Це й є само кохання. О Леа, чому ми тебе колись називали Маревом? Бо це одно з тих всевладних слів кохання. Але зрозуміле воно все-таки лише небагатьом, тим, що не сплять і не уражені німотою...»

Біла тюлева завісочка надималась і опадала, вдихаючи сонну ніч. А безсонні думки Руді білими тритонами виповзали у вікно, роздирали зубчастими гребенями завіску, поглинали заздрісними пашами шелест каштана й блідою процесією пропливали перед далеким червонясто-жовтим ріжком місяця. Руді вчувався його власний крик: «Стережися, щоб не потрапити між паси й шківі німої машини життя!..» Яке мертве, яке жахливо мертве все, що спить... І воно держить тебе за руку... Чи ж буде якийсь інший зміст у цьому житті, крім роботи, народження дітей, турботи, варіння їжі, сну... А щастя й кохання поруч із Гільдою спливуть німо, непомітно, ніби мимохідь... І колись вона дійде до того, що й мати,— почне виливати муки своєї німоти в хоралах: «О, якби мати сотню уст...» Або, як Фольмери й Ротлуфи, повісить над диваном килим зі словами: «ПОВСТАНЬТЕ, ГНАНІ І ГОЛОДНІ»... Але *Марева* з неї не вийде. А він хотів би й дітей породити, і говорити та чути всевладні слова. Бо це й є щастя...

Він обережно витяг пальці з мляво стиснутої руки Гільди. Та вона все-таки почула:

— Спи вже, Руді, спи...

Білі тритони зжерли червонясто-жовтий місяць.

З наступного ранку Руді став почувати себе якимсь химерно чужим серед усіх людей і речей. Та це не гнітило його, а, навпаки, збуджувало. Йому здавалося, що ця відчуженість

таїлась у ньому зроду, з початку свідомого життя, тільки ждучи нагоди вирватися на волю. В ньому немов заворушилось, розірвало пута щось таке, що укріплювало його в намірі казати тільки правду. Але це «щось» нагадувало не спільника й помічника, а скоріше вельможного пана, якому треба служити. І цей вельможний пан не мав якогось певного, точного імені. Та й платив він своєму слугі досить-таки скупю, так що той мусив убиратися в зотліле лахміття гордовитого, затятого мовчання. Руді вранці раненько біг з дому, до самого вечора працював не розгинаючи спини в Вюншмановій майстерні, так наче в нього хтось стояв над душею з батоном, потім удома похапцем ковтав убогу вечерю й забирався в спальню або знову біг з дому. А вночі якомога сторонився Гільди, скаржачись, що всі ці дні почуває себе таким мізерним, таким вимореним і розбитим... Він і справді ходив ці дні як прибитий. Гільда терпіла, вона думала, що це в нього знову той кам'яний погляд, що це від війни, що це, як і досі, минеться. Та цього разу воно не миналось. І коли Гільда піднімалася нагору в спальню, вона кожного разу помічала, що Руді допіру щось писав або копався в книжках, які збереглись у нього ще з гімназії. Вона бачила відкриту чорнильницю й мокре перо. Але написане він, тільки-но зачувши її кроки на сходах, кидав у стару скриню з горбатим віком. Вона щоразу чула клацання замка й знала, що величезний ключ із подвійною борідкою Руді завжди носить при собі.

Мати, гірко розчарована поведінкою сина, недовго спостерігала цю драму. Вона відкрила перед Гільдою карти, розповіла все, що знала про відносини Руді з фрейлейн Фюслер, і звеліла дівчині поговорити з «норовистим коником» як слід. Це після тієї розмови Гільда й перебралася спати до світлиці. Та хоч ця нічна сварка скінчилась тим, що вони поділили свою постіль, Гільда не втратила ні довіри, ні любові до Руді. Вона сказала:

— Я тільки рада, що Леа Фюслер повернулась і що ти можеш поговорити з нею. А то мені, чого доброго, довелось би все життя займати чуже місце. Теж доля... Але не для мене, Руді...

А він усе просив і просив її зрозуміти, що йому треба якомсь розквитатися з цією історією, поставити крапку. І Леа — єдина людина в світі, яка може допомогти йому в цьому. А тому він тепер пише їй листа й страшенно мучиться над ним, бо це свого роду сповідь, цілий життєпис. На такий лист Леа має право, і вона, може, відповість на нього.

А він дасть Гільді прочитати і свій лист, коли допише його, і відповідь Леа.

— Це вже твоє право. То зрозумій же мене, зрозумій, зрозумій...

Він доти тягнув цю пісню, поки Гільді урвався терпець. Вона взяла під пахву свої пожитки, взяла подушку й вийшла, сказавши:

— Та годі тобі клоччя жувати...

Ії слова влучили в ціль і образили його. Внизу, в спальні батька й матері, щось заворушилося. Зараз мати встане й безмовно прийме Гільду в свої обійми, одна німа — іншу. Руді встав з ліжка й знову сів писати біля старої високої скрині з горбатим віком. Тягар думок приємно грів йому спину.

Тепер він нарешті допише лист до кінця. Холодна реакція Гільди і її образлива репліка додали йому відваги для цього. Бо досі він боявся кінця; йому здавалося, що в цьому кінці треба буде висловити щось остаточне, якесь певне вирішення, знайти якусь певну позицію. А Гільдина товстошкірність мовби дала йому право закінчити лист у тоні розклятого грішника й віддати вирішення цілком у руки Леа.

«Ви вже бачите, люба фрейлейн Леа, — писав Руді, — що я «насилу видобуваю з себе слова». Але тепер Ви знаєте все про мене, про те, що заподіяв мені Армін, про мої стосунки з дівчиною Гільдою. Я щиросердо сказав усе, що треба було сказати. Колись я писав Вам, як вірний Гіперіон, збирався відкритися Вам, коли наспіє час. Час уже давно переспів. Але я помічаю, що до часу не можна прикладати такі слова, як до яблук чи картоплі, як до всього, що доспіває влітку й восени, а потім споживається в своїй стиглості. Бо наш нинішній час зовсім не такий, як той, що я про нього колись мріяв. Зеленим і кислим слід було б назвати його, якщо знову вдатися до кульгавих порівнянь. Ще довго, хтозна-як довго не зможу я ні конструювати чудові автомобілі, ні поїхати з Вами до Верони. Мрія вмерла. Ми програли війну, переможці зайняли нашу землю, і нам тепер доводиться розплачуватись за все. Повсюди, навіть на фабриці, де працює батько, на всіх найновіших машинах ставлять олійною фарбою хрести. Ці машини будуть демонтувати й вивозити. В майстерні, де я працюю, виконуються роботи майже виключно для окупаційних військ. Правда, росіяни цілком пристойно платять нашими грішми. Але що за них тепер купиш, за ті гріші? У нашому будиночку, в задній мансарді,

живе сім'я біженців, двоє старих із Чехії. Чоловік весь час мовчить. А жінка голосить цілими днями. Моїй матері й Гільді несуть лагодити одяг. Вони працюють так ревно, наче сподіваються цим світ на ноги поставити. Всі метушаться, копошаться, норовлять урвати де що можна. Я часом дістаю від російських шоферів кіло «шрапнелі» або хлібину, коли відремонтую їм тарадайку блискавично швидко. Та навіть якщо ми станемо живими машинами, аби тільки зберегти живу душу в тілі, все одно наша робота буде лише копанням власної могили. Ми, як ті мурахи, зариемося у землю й зариемо з собою свою людську подобу. Ні, я твердо переконаний, що ми тільки тоді зможемо продовжити своє життя як люди і як німецький народ, коли наново відродимось із «світового духу». От тому я й звертаюсь до Вас, Леа. Відтоді як я дізнався, що Ви не загинули, що Ви повернулися додому, до Вашого дядька, мого шановного вчителя доктора Фюслера,— я знаю, що на світі існує єдина надія, єдина можливість повернутися до життя: справжнє відновлення з духу прекрасної, благородної людяності, втіленням якої завжди були для мене Ви. Тому я волаю до Вас, як Іаков до ангела господнього: «Не відпущу тебе, поки не благословиш мене...»

Як ми зуміємо відновити себе з цього духу — це питання життя й смерті в наш час. І чого варті в порівнянні з цим щастя в запічку, культ домашнього вогнища, німа мурашина працюovitість і доброчесність надто скромне, тупе животіння?

У гімназії я був фантазером, у армії — втікачем, а тепер я — щасливий син бідних батьків, бо, бачте, в неділю народився. А хочу я тільки одного: стати людиною. Зрозумійте мене, Леа. Навіть якщо Ви зовсім байдужі до мене, не відштовхуйте мене. Я можу стати людиною тільки біля Вас, у Вашому духовному світі. Я буду радий стати хоча б Вашим учнем. І тому я з нетерпінням і надією жду Вашої відповіді, нехай це буде навіть просто шкільна оцінка на моєму багатослівному, вимученому за багато днів листі. Ваш незмінно вірний Гіперіон, що надто довго мусив жити серед варварів.

Ваш Руді Гагедорн»

У вікні вже сірів блідий ранок, коли Руді вклав свого листа в конверт і заклеїв його. Ні, він не забув даної Гільді обіцянки. Але він боявся, що якась неделікатна Гільдіна репліка на зразок тих слів про клоччя або просто її зневажливий погляд кине його в напад німої люті, і він порве листа й разом з клаптиками вкине в піч ці знайдені в муках, точні,

єдино потрібні слова. Та Гільда й не питала, чи скінчив він свого листа. Вона поводитися з ним приязно, так, наче нічого й не сталось, хіба що трохи запізнився автобус, у який вони мали разом сісти. На подив Руді відповідь Леа надійшла всього через кілька днів. У своєму листі він просив Леа адресувати відповідь йому на роботу. І ось туди надійшов її лист. Кете принесла його братові в майстерню.

Кете була єдиною повірницею Руді в ці тижні. Вона відверто стояла за Леа, не шкодувала звідницьких порад; наприклад, умовляла Руді, щоб він згадав у своєму листі, що він тут, у майстерні свого зятя, не просто попихач, а майбутній компаньйон. Така невістка, як Леа Фюслер, була б дуже під масть Кете, новоспеченій пані хазяйці. Ставши заможною господинею, змушеною дбати про репутацію дому, вона думала тепер, що хлопцеві в його літах варт було б пошукати кращої нареченої, ніж якась прибузда-безприданниця. Але справедливості ради слід сказати, що Кете щиро любила Руді, старшого від неї на два роки, шанобливою любов'ю сестри. Ще в дитинстві він здавався їй розумнішим і благороднішим за всіх хлопців. Ніхто не наважувався смикати її за коси, або віднімати різноколірні скляні кульки-крем'яхи, або «саджати в дівочу тюрму», тобто зав'язувати дівчині спідницю на голові. Руді суворо карав охочих до такої розваги. А потім, коли він подружив із самим аптекаревим сином і нарешті вступив до гімназії, Кете увірувала, що її братові судилось вибитися з домашніх злиднів завдяки своїм здібностям і колись ще високо підвестись над усіма ними. І коли Руді кинув гімназію, не закінчивши її, це дуже засмутило Кете. Але для неї самої цей його вчинок кінець кінцем вийшов на добре. Бо Руді підготував для неї ґрунт у домі Вюншманів. Старий хазяїн, коли його жінка під час війни померла, найняв Кете чергувати біля бензоколонки, а потім здав їй на руки й хатне господарство. Як робітниця бензозаправного пункту, вона дістала броню й не була мобілізована до загонів трудової повинності. А хазяїнів син, що служив техніком-ремонтником у автобатальйоні, примудрився незадовго до кінця війни вернутися додому з легким пораненням на амбулаторне лікування. Тоді ж таки старого хазяїна забрали до фольксштурму, і він загинув десь під Бауценом. Тридцятирічний Фріц, молодий хазяїн, відомий у всьому Рейффенберзі як хвацький шофер і великий бабій, залишив Кете на роботі й у господарстві. А що прострелена нога вже не давала йому бігати за спідницями, то між хазяїном і

робітницею дуже скоро встановились інтимні стосунки. Ці стосунки, звичайно, вічно не тривали б, якби не пронюхала мати, не взяла дочку за руку й не вклала її зі скандалом у руку гульвісі. Дора Гагедорн була така велична у своєму праведному гніві, що Фріцові пригадалися відразу всі його гріхи, всі порушені клятви; він негайно ж офіційно посватався їй, в безсилій люті скорившись долі, зразу зробив Кете вагітною. Таким чином, пані Кете Вюншман бігала тепер по своєму царству вже з розпущеними поворозками фартуха. Прибігши в майстерню, вона вийняла з кишені щойно згаданого фартуха згаданий вище лист:

— А тобі від когось вісточка, братику...

І, підморгнувши, простягла йому довгастиий конверт із написаною великими округлими літерами адресою.

Приголомшений Руді довго стояв з фатальним конвертом у замащений руці. Потім помив руки й вийшов на широке подвір'я майстерні. Пройшовши навскоси через усе подвір'я до розбитого шеститонного армійського ваговоза, що стояв у хатках кропиви під цегляною огорожею, Руді сів на обідраний, без коліс скелет шасі й розпечатав лист із Зібенгойзера.

Леа писала:

«Любий мій Руді Гагедорн! З одного боку, Ваш лист зворушив мене, з іншого — він здався мені надто сльозливим, а ще з іншого — просто здивував мене. Ви пишете так, ніби я щойно зникла з Ваших очей за рогом Трибратньої вулиці, ніби Ви щойно розмовляли зі мною й тільки забули сказати щось надзвичайно важливе. Ви пишете так, наче я всю довгу ніч до наступного приходу листоноші проспала в замку сонної красуні. Майже все те, про що Ви пишете, стало для мене казковим минулим, розвіяним лихими чарами. А Ви й досі бачите мене пишною королівною на високій духовній вежі й просите дозволу підійти ближче. Я, очевидно, маю сказати: «Будь ласка, підійдіть, любий мій Генріху!» (Адже так, напевно, звучить ім'я Гіперіон по-німецькому). Ви сподіваєтесь, що я прочитаю Вам лекцію про благородний людський дух, почавши її точно за розкладом уроків у старому рицарському залі Голубої квітки. Ну що ж, відповідаю я, заходьте, заходьте, будь ласка. Мій любий дядечко Тео розбудить смичком струни своєї улюбленої віолончелі й акомпануватиме моїм словам. Отже, починаю: чому Ви такий нещирий, пане Руді? Адже Ви маєте на увазі кохання, а говорите про якийсь дух... Що це Ви понаписували своїм жвавим пером! Ви спершу гляньте, будь

ласка, на свою духовну пастирку: зачучверена, як стара шкапа, волосся наче клоччя, руки — самі кістки, груди плескати, голос глухий... Ви злякались такої руїни, правда ж? Розвинемо далі нашу тезу: «Ах, яке нікчемне створіння людина...» Леле! Я бачу, мій учень позіхає. Його закохана варварська душа жадає тугої плоті й більш високих слів. Кінчаймо ж. Я Вас розчарувала. А варвар доброї волі, розчарувавшись, звичайно погружає ще глибше у своєму варварстві. Мені це добре відомо. Відхилити себе від основної тези він не дасть. Щонайбільше — від такого трактування теми.

Над усім цим ще подумає, причісуючи своє волосся-клоччя,

Ваша Л. Ф.»

Руді безсило опустив руку з листом. Отупіло згорбившись, сидів він на сталевому скелеті автомобіля-трупа. В голові була лунка порожнеча, в роті пересохло. Кете, що аж згоряла від цікавості, підійшла й спитала:

— Погані вісті?

Руді віддав їй листа.

— Кінець... — простогнав він. — Дуля під ніс... Тільки під культурним соусом...

Кете прочитала лист.

— Та невже? Так-таки й дуля? — спитала вона з чисто жіночим лукавством.

Надвечір того ж дня Руді поїхав триколісним пікапом у гори, до Зібенгойзера. Під брезентом у кузові лежали дві каністри солярки, призначені для одного селянина, що мав дати за них борошна й дров. Рука руку мие...

Їхати, їхати!.. Тримати руки на кермі... швидше, швидше... збавити газ, зустрічна машина... знову піддати газу, випередити, побороти силу інерції власного тіла, впертися спиною в спинку сидіння, самому віддатись пориванню вперед приборканих своїми ж руками кінських сил... гасити вібрацію мотора пружністю своїх жил і м'язів... приймати всім тілом важкі поштовхи на вибоях... спідометром випереджати невблаганний час...

А машина — старий, з'їжджений, з розчовганими циліндрами й підшипниками триколісний пікап. На рівній дорозі стрілка спідометра зухвало заграє з числом 50, марно переморгується з шістдесяткою. І тільки на крутих спусках брезентовий верх над малесеньким кузовом трошки лопотить під зустрічним вітром. Та свою слабосилість автомобільчик надолужує шумом. А водій, нездатний видушити

з машини більшу швидкість, надолужує її уявою. Він весь час залітає нею наперед, до своєї мети. Він майже не помічає ні жовтого врожайного серпня на горбистих ланах, ні збирачів колосків, що розсипалися по них, ні барвистої достиглості в садках придорожніх сіл, ні зеленого, як озерна вода, мерехтливого світла в лісі, ні посрібленої сонцем першої пряхі бабиного літа, ні повитих спокійною синьою млою дальніх схилів тихих гірських долин. Він бачить її. І він благословляє цю дорогу, що пролягла через роки — майже через сім років.

Школу в Зібенгойзері Руді знайшов відразу. Він знав, що Леа з дядьком живуть у школі. Шкільного будинку важко було не помітити. Він стояв над вулицею, що проходила по дну долини, і був збудований не з чорних брусів та цегли, на баварський кшталт, як більшість будинків маленького прикордонного села, а з самої цегли в формі куба; підвальний поверх — з нетесаного каменю, вікна на першому поверсі широкі, подвійні, на другому — менші, з зеленими віконницями. На вершку чотириохилого шиферного даху стриміли громовідвід і нехитра антена. А над широкими вікнами першого поверху була прибита широка смуга червоного картону з написаним білими літерами лозунгом: «Ми вимагаємо підтримання справді демократичного, прогресивного й волелюбного духу в усіх навчальних закладах». Лозунг уже встиг помітно вигоріти на сонці, літери порозмивало дощами.

Навпроти школи, по другий бік розлогої долини, неширока вуличка під склепінням могутніх лип положисто піднімалась до порталу старенької церкви. А вже метрів за триста попереду бруковану головну вулицю перегороджували рогатки — кордон. «Як минеш школу, — сказав йому вдома Фріц Вюншман, — через три двори праворуч буде вузька вуличка. Звернеш туди й упрешся прямо в Зельбманові ворота. Тільки гляди не сигнал! Вилазь і постукай у ворота: один короткий і один довгий стук». Руді минув школу, він хотів спершу здихатися цього прикрого гешефту. Порозумілися зразу, торгуватись не довелось. Селянин дав за солярку двадцять п'ять кілограмів борошна й сказав, що накладе повен кузов пиляних дров. Руді допоміг вантажити дрова, хоч його спочатку відмовляли — навіщо, мовляв, шоферові вбирати руки в живицю. Він став на місце дівчини, очевидно Зельбманової дочки, що мусила кидати важкі кругляки з повітки в подвір'я метрів за три. Вона до того ж, видно, кудись поспішала. Руді стало шкода дівчини. Коли він зайшов у повітку й підмінив її, вона вдячно усміхну-

лась до нього. Дівчині було років дев'ятнадцять-двадцять. Модний перманент не зовсім пасував до її простого обличчя, хоч воно було ще свіже й чисте, як щойно обдерта від кори вербина. Але як глянути на свіжообдерту вербину на другий день, подумав Руді, вона вже буде суха й шерхла. Селянські дівчата старіються рано. Он у неї вже є ледь помітна припухлість на шиї; через десять років вона матиме такий самий зуб, як у батька. В того он воло аж на комірець нависає.

Дівчина сказала батькові, щоб він сьогодні сам сколотив масло, бо пани просили її з нагоди свята прийти й після обіду.

— Що там ще за пани? — спитав Руді. Та дівчина не відповіла. Вона тільки ще раз вдячно глянула на нього й побігла до хати перевдягатись.

Замість неї відповів старий:

— Та вона прислуговує в пана вчителя. А сьогодні пан учитель святкує своє п'ятдесятип'ятиріччя. Там повен дім гостей. Навіть нема де розмістити всіх у кімнаті, то подаватимуть каву просто в садку. Ото моїй Ганхен доведеться попобігати, ой-ой-ой...

При цій звістці нервово напруження Руді, його нетерпіння раптово спало. Він уже уявляв собі зустріч у найтіснішому колі: спочатку з доктором Фюслером і Леа, а потім з нею самою. А тепер дім повен гостей, і Леа має свої обов'язки перед ними. Завжди, завжди хтось ставав між ним і Леа...

— Що там таке? — гукнув знадвору хазяїн.— Застряло, чи що?

О, яке ж гірке відчуття безсилля, пасивного стояння осторонь, спокуси звалити на Леа те, що фатальна випадковість знову поставила йому поперек дороги... Але чи ж винна вона, що її дядькові наче навмисне саме сьогодні сповнюється п'ятдесят п'ять років і що Руді наче навмисне мав приїхати саме сьогодні після такої довгої розлуки, сказати їй єдино правильні, точні, добрі, прекрасні слова...

А старий надворі меле й меле язиком. Що він там хоч розповідає, складаючи кругляки в кузові? Каже, що в корівнику у нього п'ять дійних корів, та ще телиця й телятко. І дві свині, одна на цім тижні має опороситись. А в нього завжди було золоте правило: скільки корів у корівнику, стільки душ у домі. Більш як п'ять корів там не стане, й більш як п'ять душ господарство не прогодує. От і виходить так на так.

— Ну, от я й нажив зі своєю старою трое дітей,—

розповідає хазяїн.— Двох дівчат і хлопця. Хлопець був середуший. Отже, виходило так на так. Але не так складається, як гадається. Хлопця вже нема, й жінки теж. Померла в лікарні, від якоїсь внутрішньої пухлини. От і лишилось нас троє на п'ять корів. Але один ще прибув: Франц, моєї старшої чоловік. Тепер, виходить, нас три з половиною душі. Бо Франц, бач, важить тільки за півчоловіка, розумієш... Йому відірвало міною ногу десь в Африці. Ото аж бач куди його занесло, нашого Франца, ой-ой-ой... Отож другий зять мені потрібен такий, щоб важив за півтора чоловіка. Приміром твоєї статури, такий, щоб як упряжеться, то щоб уже тяг. Я про це своїй Ганхен щодня товчу. Але вона й вухом не веде, вередуха. Доводиться прямо випихати її з дому, коли в селі танці. А скажи хоча б і ти: чи ж вона така вже погана з себе? Ні, з себе вона зовсім не погана, в неї ні одної ластовинки на виду нема, як у старшої. І до перукаря я її що півтора місяця посилаю, щоб накрутила собі кучері гарненько. А тепер іще послав прислуговувати до пана вчителя. Щоб набралась там хороших манерів, розумієш? Він у нас такий культурний чоловік, той пан учитель. А на органи грає куди гучніше від старого органіста. Але не так складається, знову ж таки... Бо в того пана вчителя та є небога, вже доросла. Така панянка, я тобі скажу, ой-ой-ой, така розпещена, що лихий з нею. Навіть у концтаборі сиділа, стяглася на нитку там, але й це її не навчило. У нас у селі її інакше не називають, як «фрейлейн Зозуля». Бо вона наче не в своєму гнізді. Часом вона такого моїй Ганхен нашепче, що в тієї й зовсім охота до хлопців пропадає. Іншим разом прийде додому зовсім сумна. Так що, видно, доведеться забрати її від пана вчителя. А то ще з великого розуму візьме та натре коровам мускатного горіха в пійло. Тоді й зовсім погибель... Кидай, хлопче!.. Тепер то в мене в корівнику ще п'ять дійних корів, але якщо мені дівка не приведе зята, то доведеться Лиску продати на м'ясо. Вона вже двічі скинула... Скільки дійних корів, стільки й душ. Але ж і тоді півдуші не вистачатиме, адже ж Франц не може на повну силу в господарстві... А воно, я бачу, до того йдеться, що Ганхен приведе мені якогось грамотія в дім, теж півчоловіка. Ото буде мені радість, ой-ой-ой...

Хазяїн балакав без угаву. Він не дуже поспішав, складаючи кругляки в кузові. Руді задумався, чи не краще буде відкласти свій візит до Фюслерів. За власними думками йому зовсім невтямки було, куди це старий хилить. Він навіть не помічав, що селянин, поглядаючи на нього з симпатією,

подумки оцінює його як можливих півтора чоловіка, покликаних відновити рівновагу корів і людей у зельбманівському господарстві.

Коли вони нарешті впорались із дровами, старий напосів на Руді з запрошеннями «замочити» їхній торг. Він затяг Руді в чистеньку кухню і спочатку навіть слухати не хотів, що шоферові не можна пити спиртного. А в Руді аж мороз пішов поза спиною від самого вигляду того «могоричу». Бо старий налив у чарки якоїсь бурди, очевидно самогонки, такої смердючої, що лишалось тільки дивуватись, як ті мухи зі стелі не попадають. Та потім хазяїн здався й навіть похвалив Руді за рішучу відмову — мовляв, зразу видно твердий характер. Замість горілки він поставив перед Руді на дешеву скатертину, прикрашену барвистим вибивним візерунком з пишних троянд, великий череп'яний кухоль сколотин.

— Посидь ще трохи,— сказав хазяїн.— Поспішати тобі нікуди, та й хлопець ти чемний, не гребуєш послухати старого чоловіка.

Біля зеленої кахельної плити стояла маслоробка — довгасте барильце, покладене на перехрещені ніжки, з корбою, з дірчавими лопатями всередині, що при обертанні збивають масло в грудки. Старий поставив свою чарку й пляшку на барильце і заходився однією рукою крутити корбу. Хлюп-хлюп, хляп-хляп — захлюпотіли лопаті в маслоробці, а балакучий хазяїн знову пустився у свої звиряння.

Старий наче сам був зліплений з землі, в якій копався все життя: низенький, згорблений, обличчя й масивна голова поросли сивою щетиною, вуса знизу поруділи від тютюнового диму, велике воло, водяві, хитрувато примружені очі. Навіть у такий теплий день на ньому була плетена вовняна безрукавка, а поверх неї ще довга, дідівського крою, руда куртка з великими кишеними, чимсь туго напханими, мов позашічні мішки в хом'яка. Холоші були заправлені в короткі, широкі халайви чобіт. Раптом старий, наче щось згадавши, хапливо сягнув рукою в напхану кишеню куртки.

— Щурик! — покликав він.

За плитою щось зашелестіло, звідти тихенько вийшов гладкий одноокий кіт і став тертись об хазяїнові чоботи. У того в руці вже була облізла овальна бляшана коробочка з під булавок. Він відкрив коробочку й витяг із неї за хвіст напівживу польову мишу.

— На, Щурику!

Кіт підскочив, ухопив даровану здобич і поніс її в зубах за плиту. І знову захлюпотіла маслоробка.

— Як уже хто живе під моїм дахом,— сказав хазяїн,— то я про нього дбаю, чи то людина, чи тварина. Про Франца я теж подбав. Купив йому переносну стрічкову пилку з мотором. От він тепер їздить по господарях, що мають ліс, і ріже дошки й бруси. Заробляє непогано. Звісно, плату бере не грішми, він бере процент від нарізаного. Тепер будівельний ліс — усе одно що золото, адже заліза нема... Селяни тепер раді б усі свої ліси повалити. Але росіяни заборонили. На кожну деревину, на якийсь там стовпчик для обори треба брати дозвіл. Ну, так пильно контролювати поруб росіяни, певна річ, не можуть. А часом, звісно, й крізь пальці дивляться. Взагалі, я тобі скажу, хлопче, з простими росіянами ще можна жити. От тільки,— старий підморгнув,— німецькі росіяни спокою не дають. Їх тепер скрізь повно стало. Ті хотіли б нас побільшовичити. Але з яким тонким підходом вони до нас беруться! З доброго дива ти раптом став «трудящим селянином», нібито наш братчик раніше байдики бив. А потім приходять і вимагають уже зараз зерно з нового врожаю. В кінці серпня, коли хліб ще й у стодоли не звезений! Молотити я починаю не раніше Мартінового дня, хай вони хоч гопки скачуть! Тут я себе не дам збільшовичити. Гаразд, кажу, хай я буду трудящий селянин, коли вам уже так хочеться, але в усьому іншому дайте мені спокій. Ну, поки що мені й дали спокій. Але вас там у місті, вас вони збільшовичать. Бо вони можуть збільшовичити фабрики, і споживчі спілки, і різниці, і все, що завгодно. Але до нас у них руки короткі, бо як же вони збільшовичать наші горбаті лани, а найпаче погоду. Сонцю, вітрові й дощеві не накаже ніякий комісар...— Старий захихотів.— Якби я був з міста, та отакий здоровецький хлопчина, як оце ти, і в солдатах відслужив, і дві руки мав, як ті лещата, та ще й нежонатий був, та не хотів би дати себе збільшовичити, то я б знав, що мені робити. Пошукав би собі пристановища десь далі від міста. Знайти неважко, тільки очі розплющ та поглянь довкола себе...

А лопати в маслоробці все хлюпають і хлюпають... Хлюп-хлюп, хляп-хляп... Мінськ — Брянськ, Гомель — Смоленськ, Курськ — Орша, Орел — Рославль...— лопотить маслоробка. Руді пустився думкою за словами селянина. В чому цей балакучий дід має рацію? Йому, Руді, всі міста по той бік Бугу, в яких він побував ще солдатом, справді здавались відворотно чужими. Чуже боярське середньовіччя — там, де воно збереглося; чужа радянська новітність, незграбно-масивна, з товстими колонами, стандартизована як у монументальному, так і в рядовому,— там, де вона збереглась;

подекуди пишні ліпні фасади дев'ятнадцятого століття — там, де вони збереглись; мошені деревом дороги... Російська одвічна старовина — там, де вона збереглась... А потім десь у глушині російське село, Бахмутово, берези, стебла полину, оброслі мохом віконця, за ними квіти в горщиках, різьблені карнизи, діжка з квасом у снігах, коненята, запряжені в дугу, широке-широке небо... Російська лагідність — там, де вона збереглась... Села були гарні. Навіть великі села з неоглядними ланами, ярами, колгоспними стайнями та коморами, поламаними важкими тракторами... Але міста...

— Авжеж, коли хто не має очей... — погодився Руді. Старий закивав головою:

— О, тоді біда, ой-ой-ой, біда...

Руді підвівся, хотів уже попрощатись, коли раптом відчинились двері і влетіла Ганхен. Але тепер дівчина мала зовсім інший вигляд, ніж допіру в повітці. Вона розчервонілась, наче від швидкого бігу, і була вбрана вже в коротеньке, вузьке біле платтячко й квітчастий фартушок. Кучері були підв'язані сріблястою оксамитовою стрічкою. Старий, тихенько хихотючи, зігнувся над маслоробкою. Те, що він оце побачив, видимо, давало шанси на успіх його планам запастися «полуторного» приймака. Бо рейффенберзький гість витріщився на Ганхен, немов на якесь видиво з кращого світу. А як ця бісова дівка кокетливо опустила очі! Він сам, рідний батько, ніколи не подумав би, що вона так уміє...

— А сьогодні масло добре б'ється, — захихотів старий. Ганхен сказала, що вона прибігла на хвилинку, що в пана вчителя не вистачило посуду для кави на всіх гостей. А Руді спитав ошелешено, з розширеними від подиву очима:

— Це... це плаття фрейлейн? І стрічка теж?

Старий пустив з рук корбу. А Ганхен ущипливо відповіла:

— Сподіваюсь, ви не маєте нічого проти...

І вийшла другими дверима в світлицю. Звідти почувся брязкіт посуду.

— А ти що, знаєш учителеву небогу? — підозріливо спитав хазяїн.

— Чом би й ні? Адже вона з Рейффенберга.

— А... он воно як...

Хлюп-хлюп, хляп-хляп... Ганхен вийшла з кімнати зі стосом посуду в руках. Гарний синій візерунок «цибулькою», вигнуті вінця блюдець і чашок... Як гордо, статечно ввійшла вона, ця Ганхен! Вона поставила посуд на квітчасту скатерку й несподівано сказала щось неймовірне, щось жажливе:

— Це ви той, що писав на тім тижні листа фрейлейн? Правда, ви? Вона казала, що на цім тижні має приїхати машиною один там з Рейффенберга, такий високий шатен, з широкими ніздрями, на носі двадцять чотири ластовинки, очі зелені, як у kota, й цупка чуприна. Я й кажу фрейлейн, що приїхав якийсь такий подібний. А вона сказала панові вчителю, а пан учитель сказав, щоб ви мершій ішли туди й допомогли мені нести посуд, якщо ви справді той самий...

Хлюп-хлюп, ляп-ляп... Лясь — у ліву щоку, лясь — у праву... Принцеса й камеристка, видно, одна від одної секретів не мають... Значить, його сердечні звіряння перетирають на зубах... Принцеса Зозуля... Але веснянкуватий рицар каже:

— Посуд я вам допоможу віднести. Поставите його собі на коліна. Ми поїдемо машиною. Біля школи я зупинюсь...

А камеристка відказує:

— Так візьміть же хоч квітів. Я вам зріжу в нашому садку. Космей для пана вчителя, а для фрейлейн горошку, вона найдужче любить горошок...

Старий балакучий гном стоїть біля зеленої кахельної плити, крутить корбу маслоробки й поглядає в кухонне віконечко. Він бачить, як у дворі Ганхен подає рейффенбержцеві два букети і як той вдячно посміхається до неї. «Бий масло, поки молоко тепле, — хихикає гном. — І не давай йому захолонути. Треба буде сказати це дівці. Цей рейффенберзький, здається мені, не з тих, що дуже охочі збільшовичитися. А Ганхен же колись стане хазяйкою, господарство ж я відпишу на неї...»

— Погляньте! Це він, Руді Гагедорн, один з моїх учнів, хлопець із бідної сім'ї, один із зовсім небагатьох, про котрих я можу сказати, що зерно, яке мені дано було посіяти, впало не на кам'янистий ґрунт. Таким молодим, у такий, здавалось би, блискучий час відмовитись від забезпеченої кар'єри, з власної волі кинути гімназію, в яку вселився нездоровий дух, — для цього, друзі мої, любі мої гості, потрібні мужність, ясний розум і несхитне сумління. А наскільки мені відомо, Руді, ви й зброю кинули, перше ніж воєнне безумство вступило в свою останню стадію. Я знаю, що це означає для солдата — скоритися голосові своєї вільної совісті, відмовитись виконувати безсовісний, антигуманний наказ. А надто у наших недавніх умовах це означало прагнення утвердити себе як людину, побороти себе як раба. Притому пов'язане з небезпекою для власного життя, з величезною небезпекою для власного життя!

Фюслер відчув, що висловлюється трохи надміру риторично й помітив, як любі гості за столом по ліву руку від нього — Гришин, Ротлуф і пані Поль — прибрали холодно-ввічливі міни. Тому він перейшов на інтимніший тон:

— Я сам був солдатом. І признаюся відверто: мені самому — тоді, у вісімнадцятому році, вже після того як була послана Вільсонові пропозиція про перемир'я, коштувало немалих зусиль перемогти себе й стати на підтримку демобілізації й революції. Все-таки мій батько був камердинером у домі саксонського міністра... А перемогти себе — це означає поворот у житті. Для мене той мій крок і став рішучим поворотом — у бік демократизму... — Знов удавшись у пафос, Фюслер прочитував:

Від сили, що всім сущим володає,
Лиш той звільниться, хто себе здолає.

І зразу ж добродушно вибачився:

— Ви помічаєте, я вже встиг удатись по допомогу до Гетє. Без нього ніяк діло не обійдеться, коли почне говорити такий старий німецький «учило», як я... Але повернімося до нашого дорогого юного друга, що сидить праворуч від мене. Йшлося про його вирішальний крок, набагато ризикованіший за мій. Чи зуміє він йти й далі обраним шляхом? Бо ступити на новий шлях — це ще не все. Хто ступив на нього, мусить перемагати себе постійно, знову й знову. То чи зможе він упевнено йти вперед тепер, коли зазорів новий день нашої землі? От у чому річ.

По цих словах Фюслер перевів погляд з Руді на Леа, що сиділа навпроти нього за другим кінцем столу, вигідно вмовившись у плетеному кріслі, поставивши ноги на маленький стільчик і накинувши на плечі великий картатий плед. Цей плед привіз їй ван Боуден. Тепер він сидів праворуч від неї. Фюслер весь час наполягав на примиренні й запросив батька Леа до Зібенгойзера наполовину проти її волі. Таким чином він домігся примирення принаймні наполовину.

Руді теж перевів погляд на Леа. Вона помітила це й напустила на себе холодну міну, як і тоді, коли він вітався з нею. Принцеса Сфінкс... Коли поводження Леа пройняло Руді досадою, то хвалебна промова доктора Фюслера вкинула його в нестерпну ніяковість. Бо навпроти нього за столом сидів з байдужим обличчям Ернст Ротлуф, і Руді муляла думка: «Цей знає мене краще». А поруч нього сидів давній приятель доктора Фюслера, чоловік на прізвище Гладек, який з

нагоди свята щойно приїхав з Праги. І в цього Гладека під час хвалебної промови Фюслера не сходила з уст ледь помітна скептична посмішка.

Стурбовано глянувши на небогу, доктор Фюслер вів далі:

— Ось гляньте на нашу любу Леа. Як стійко витерпіла вона жахливі, варварські знущання. Для неї перемогти себе означало не здатися, не зломитись у тому апокаліпсисі звірства. Але чи знайшла вже ти, любя моя Леа, ті, що треба, осяяні надією, двері в новий день?

І, знову звертаючись до всіх, Фюслер промовив:

— Як людина в літах, як навчитель нашої молоді, я хотів би сказати, що це взагалі *punctum saliens*¹ нашої німецької сучасності — щоб молодь, наша німецька молодь, переможе-на, винувата, напіввинувата й невинувата, розбещена й нерозбещена...

— Визволена, — докинув хтось із-за столу. Та Фюслер не звернув уваги на репліку пані Поль, яка сиділа між радянським старшим лейтенантом Гришиним і Ернстом Ротлуфом.

— ...Щоб наша німецька молодь — нарешті! нарешті! — навчилась йти вільним, чесним шляхом справжнього *Homosapiens*, — і закінчив з притиском: — шляхом *Людини!*

Коли Фюслер, резюмуючи, наголошував якісь слова, він завжди підкреслював їх неповторно характерним жестом. Говорячи, він звичайно повертався до слухачів трохи боком. І тепер він теж сидів у кріслі трохи боком і говорив підкреслено виразно, так що видно було гру м'язів на його худорлявому високочолому обличчі. Та коли він хотів на чомусь наголосити, він повертався обличчям і всім тілом просто до своєї аудиторії, різко викидав уперед праву руку з широко розчепіреними пальцями, на мить застигав з простягнутою рукою, а потім плавним, елегантним рухом опускав її. Так і тепер після різкого руху й миттєвого заціпеніння він, вільно опускаючи руку, описав нею в повітрі півколо.

— ...*Людини!*

Ярослав Гладек, його друг, празький і карлсбадський адвокат, коліс дуже влучно й образно схарактеризував цей жест. «Ти ліпиш своїй сентенції груди годівниці», — сказав він Фюслерові.

Звичайно Фюслер після такого жесту робив невелику паузу, і слухачі теж якусь хвилинку замислено мовчали. Так сталось і тепер. Та на цей раз мовчання затяглося трошечки над межі пристойності. Чи то слухачі були так уражені

¹ Вузловий момент (латин.).

думкою Фюслера, чи то не задовольнилися нею. І в цю, як уже сказано, трохи ніякову мовчанку Леа раптом кинула одне-єдине, здавалось би, зовсім безглузде слово.

— Дички! — сказала вона з іншим, глузливим наголосом. І всі засміялися. Бо Леа зверталась до Руді Гагедорна, який, не знаючи, куди подіти очі від зворушення чи ніяковості, з комічно-широю увагою розглядав сіро-зелені коряві грушідички на дереві в садку. Навіть Ганхен посміхнулась. Руді кляв у душі свою безвольність, через яку не послухався розумнішої думки й не відклав свого візиту до слушнішого часу. Він бачив, як Леа бавиться ріжком свого пледа, бачив, що вона одна з усіх не сміється, а тільки нишком стежить за ним. Сфінкс...

Легідні окуви добродушної насмішки зняв з нього Гришин. Він спитав:

— Де ви працюєте?

Руді видушив з пересохлої горлянки:

— В авторемонтній майстерні.

Гришин кивнув головою. Але по ньому не видно було, чи він хотів цим виразити схвалення, чи осуд. Тоді над столом до Руді нахилився Ернст Ротлуф, колись чорнявий атлет, найкращий гімнаст рейффенберзького «Ротспорту»¹, тепер же сивий як голуб, висхлий чоловік із землисто-сірим обличчям.

— Давно ти вже дома, Руді?

— Та вже більш як два місяці.

— І ні разу не завітав до мене? Після стількох років відсутності повернувшись до рідного міста, годиться відвідати давніх знайомих. Чи, може...

Звичайно, всі запитання Ернста Ротлуфа крутились на кінчику цього останнього слівця: «Чи, може, ти й надалі збираєшся шмигати повз мене, не вітаючись?» І Руді своєю чергою спитав:

— А де?

У цьому питанні була й відповідь. Так точнісінько спитала б і його мати: «А де? Вдома ж ти не буваєш, Ернсте. Ти ж не хочеш повертатися додому. Це весь Рейффенберг знає. І цього тобі не хочуть пробачити, бургомістре...»

— Я ж не сиджу за замкненими дверима, Руді.

Відповідати Гагедорнові не довелось. Підвівся Гришин, заступник радянського військового коменданта в справах культури. Ван Боуден подумав: «Якщо абстрагуватись від його офіцерської форми, він зовсім не схожий на помічни-

¹ Робітнича спортивна організація в донацистській Німеччині.

ка військового коменданта, та ще й у справах культури. Треба взагалі абстрагуватись від форми... В цивільному вбранні він нагадував би мені... кого ж, справді? Мабуть, простого сталевара. Рано одружений, вечорами довго й азартно грає в шахи, забуваючи за ними навіть про дружину. Такі обличчя бувають у людей, що працюють біля великого жару. Їхні обличчя поступово кам'яніють, шкіра стає цупкою, як азбест, перетворюється на захисну маску. Але, крім того, в нього суто російське обличчя, високочоле, вилицювате, чисто поголене, і є в ньому щось не азбестове. Тільки оте «щось» неможливо визначити. Хочеться уявити собі цього юнака босим, з білявою борідкою, в довгій полотняній сорочці, підперезаній мотузком. В ньому відчувається велика духовна сила. Але не толстовська. Тому я й назвав його шахістом».

Гришин обсмикнув гімнастюрку й сказав, звертаючись до Фюслера:

— Ми вже піднесли вам повного Гете, пане докторе. Гете у виданні Котта. Але, — він посміхнувся самими устами, — це був просто маленький подарунок на згадку. Ми приїхали не для цього. Ми привезли вам більший подарунок.

По цій передмові Гришин розщепнув свій планшет, дістав звідти два звичайних аркушки паперу з машинописним текстом і розгорнув їх.

— Ось у мене в руці, — сказав він, — диплом і... Але все по порядку! Це диплом про надання панові доктору Фюслеру звання професора, а це, — Гришин підніс папір до очей, — запрошення пана професора доктора Фюслера на посаду директора рейффенберзької гімназії імені Гете. Щиро поздоровляю, пане професоре!

І Гришин, перше ніж догадливий Гладек устиг раніше від усіх зааплодувати, по-дружньому простяг новоспеченому професорові руку й з офіційно-церемонним поклоном передав йому обидва папери. Потім він заплескав у долоні разом з усіма. Гладек зірвався з місця, схопив Фюслера за плечі, струснув його й вигукнув:

— Браво, старий друже! Хіба ж я не казав весь час, що з тебе ще будуть люди!

Та Фюслер був такий збентежений, зніяковілий, приголомшений, що, здавалося, він не переживе другої за день бурі поздоровлень. Він притис пальці до лоба, закривши долонями очі.

— Немов колісниця Фортуни переїхала мене... — затинаючись, промовив він. — Третій рейх завалився... Леа знову

дома... Мою посаду повернули мені... Й це почесне звання... Thalatta! Thalatta! ¹

Гладек лагідно взяв його за руку:

— Добре, добре, старий, тепер помовч. Хай музика докаже за тебе те, що ти хотів ще сказати... Дворжак. Концерт еї мінор для віолончелі з оркестром... Згадай другу частину, сольну партію, *adagio ma non troppo*...²

Усі попідводились. Рейффенберзька делегація дала зрозуміти, що не збирається лишатись тут після офіційної частини. Ротлуф уже вдруге вийняв годинника. Він з Гришиним зупинився віддалік, біля сходів, що вели з виритої в схилі тераси саду нагору, на лугову стежку до лісу. До них підійшли й Гладек з ван Боуденом. Ельза Поль, завідувачка окружного управління освіти, пішла з Фюслером і Леа грушевою алеєю вниз. А Ганхен метушилась, прибираючи зі столу. Руді поривало допомогти їй, та він вилаяв себе в думці «лакейською душею», знову сів на свій стілець і взяв у руки томик повної збірки Гете в старовинному виданні Котта, подарованої Фюслерові на день народження. Книжки трьома невеличкими стосами лежали на столі.

...Як те хлоп'я,
Що реп'яхи збива,
Збивай дуби й вершини гір...

Перегорнув ще кілька сторінок; почув, як ван Боуден спитав росіянина, в яких боях той брав участь.

Гришин відповів, що обороняв Брестську фортецю, потім був у партизанів, знову пробився до своїх регулярних військ, штурмував Дрезден — тобто, власне, руїни Дрездена... «Брестська фортеця,— подумав Руді.— Знайома назва. Ми тоді довго не затримувались біля неї, пішли собі далі, лишивши цю троху старомодну фортецю позаду. Ту жменьку навіжених, що засіла там і ще оборонялася, сказали нам, просто виморять голодом, викурять, як блощиць. Танки, вперед!...»

...Угору! Все вгору!
Хмари плинуть у діл,
Прагне любов до неба...

¹ More! More! (*Грецьк.*) — за твором старогрецького історика Ксенофонта «Анабасіс», радісні вигуки грецьких воїнів, що після тяжкого походу досягли Чорного моря. Вживається як прислів'я зі значенням: «Мети досягнуто!»

² Повільно, але не дуже (*итал.*).

Руді гортає далі. Потім підводить очі. Як Леа йде! Так, наче в неї тісні черевики, наче їй боляче ступати ногою. Але погойдує станом і гордо поводить плечима, як і давніше. Навіть дивлячись маленькими обережними кроками, вона не йде, а пливе. «Чи вона знає, що я дивлюсь їй услід? На ній чорна тафтяна спідниця кльош і біла блузка. Палиця її он почеплена за край столу... А волосся, те, що вона називає клоччям,— тепер коротко підстрижене, спереду зачесане вгору, ззаду — гостреньким мисиком, посріблене нитками сивини волосся Снігуроньки,— воно ж по-своєму до лиця їй... Бо й лице її стало іншим. Щоки запали, зникла дівоча ніжність. Воно повужчало, і вираз його — щось середнє між суворістю й гіркотою. Але бридким воно не стало. Воно вабить мене. І очі її, ці незбагненні для мене очі, теж ваблять мене. В них і досі горить давній чародійний племін. Тільки тепер він горить нерівно, неспокійно, міниться знову й знову: то це холодне чигання змії, то покора Есфірі й Руфі, то сліпота сфінкса...»

Руді не міг добрати точної назви для цієї своєїрідної принадності. Вона здавалась йому і не дівочою, і не жіночою, і не материнською, і все-таки хвилювала його. «Може, річ у тому,— думав Руді,— що дівчатам завжди додає своєїрідної краси щось прадавнє в їхній зовнішності або вбранні. От хоча б Гільда: в чорному жалобному вбранні вона здається своєїрідно вродливою. А жалоба — це ж прадавній звичай. Але очі Леа й срібні нитки в її волоссі прекрасні по-іншому, незвичайно...»

І справді, зовнішність Леа і все її єство випромінювали тепер своєїрідний чар. Не було б помилкою сказати, що ця своєїрідна гіпнотична принадність виникла з внутрішнього розладу, з суперечностей, які терзали її й якими вона трошечки хизувалась: з напруження й млявості, з надії й нерішучості, з іронії й жалю до себе, з аскетизму й жадоби життя. Фюслер міг тільки безпорадно розводити руками над раптовими змінами її примхливого настрою. Ван Боуден, навіпаки, багато говорив про причинну зумовленість психічного стану, про те, що тільки через страждання й злигодні людський дух може знаходити нові контакти зі світом, про безмежну чуйність до понівеченої душі сучасної людини...

Руді позирав то на Леа, то в книжку і захоплено читав:

...Дайте нарешті волю,
Волю моїй душі...

Від сходів почувся вже голос Гладека, який напівжартома, напівсерйозно ремствував:

— От, здавалося б, мені до своєї Чехії п'ять хвилин дороги. Відпустив гальма й покотив вулицею через кордон, навіть мотора не треба заводити. А звідти й додому недалечко. Але де там! П'ять годин треба гнати машину через Дрезден і Шмільку, поки надibaєш дірку в кордоні. Скажіть мені, будь ласка, товаришу Гришин: що це за проклятий бюрократизм? У Празі мені кажуть, що все залежить від радянської прикордонної охорони. Ви, напевне, мені скажете — від чеської. В чому ж річ насправді?

Гришин посміхнувся.

— Насправді? Насправді річ у пильності, товаришу Гладек. Ви не згодні зі мною?

Гладек засміявся, за ним і Ернст Ротлуф. А ван Боуден тільки кисло посміхнувся.

— На вичерпнішу відповідь годі було й сподіватися, любий мій Гладеку,— шпигнув він.

Гладек не пішов по відповідь до батька:

— Я можу відповісти вам, любий мій ван Боудене, словами мого друга й колеги Вацлава Штробла, що живе на Малій Страні. Він частенько повторює: «Нема вичерпнішого матеріалу для адвоката, ніж той, що читається між рядками справи...» Так, це його улюблені слова, Вацлава Штробла...

А Ганхен, проходячи з підносом у руках повз Руді, злегенька зачіпає його голим ліктем і кидає:

— Дички...

— Мавпа,— огризнувся Руді їй навздогін. Ганхен, сміючись, побігла на кухню. Потім Гришин, Ельза Поль і Ротлуф попрощались і пішли. Скориставшись з цієї нагоди, став прощатись і Руді. Та Леа сказала:

— Невже пан мандрівний школяр тільки для того приїхав, щоб повечеряти на дурничку?

— Що ви, що ви!..— вжахнувся Руді.

Та йому довелося ще сісти разом з усіма за стіл і випити келих кислого вина, а потім познайомитися з похмурою символікою дев'яти садових сходинок, перше ніж він зміг удвох з Леа вибратись тими дев'ятьма сходинками на луг і стежкою піти на узлісся, де на нього чекала друга ніч білих тритонів.

Було вже пізенько.

Ганхен налила в келихи агрусового вина — кислого, несмачного напою, який вона принесла з дому. Гладек,

посміхаючись, підняв повний келих проти світла, проти червоної вечірньої заграви. І всі побачили, як заграло її теплом білясто-лимонне, каламутне вино.

— Ви тільки гляньте,— сказав Гладек,— як вино фліртує з сонцем. За твоє здоров'я, професоре, за роботу, за щастя!..

Руді дивився, як Леа бере келих в обидві руки й сьорбає з нього, мов з чашки. Фюслер і досі ще не отямився від радісного збудження, в яке вкинула його приємна звістка. Він розстебнув крохмальний комірець, уже, мабуть, усоте витирав хусточкою лоб, не раз уже хапався й за серце. Його умовляли піти полежати, та він і слухати не хотів.

— У моєму віці,— сказав він,— така велика радість і оживляє, й виснажує. У старості не можна почувати себе щасливим без ризику відчутти себе надто щасливим. Бо сива мудрість даром не дається.

Гладек перевернув цю сентенцію з ніг на голову:

— Так само, як замолоду можна почувати себе надто щасливим, і не дбаючи про те, щоб бути щасливим. Те щастя дарує нам зелена дурість. Та якби ж то ми мали вибір між сивим і зеленим щастям! — Він глянув на Леа, на Руді й на Ганхен: — Ви мене розумієте, молодь?

Леа зі стуком поставила свій келих на стіл і відповіла:

— Ніхто не має вибору... Ні вранці, ні вдень, ні ввечері. Хіба що вночі...

«Сфінкс висловлюється загадками. На яку це ніч ти натякаєш, Леа? Фюслер — егоїст, він весь час говорить тільки про себе... Він не підтримає мене проти Сфінкса. Ніхто не підтримає мене проти Сфінкса, хіба що Ганхен. Як її раптово скрасило червоне сяйво заходу...»

— Піднестись до вищих сфер людської діяльності,— промовив Фюслер,— зустріти в інших людях підтримку твоїх найщиріших прагнень, дістати змогу діяти в згоді з власним сумлінням і потребами суспільства — це найвище на землі щастя, це вінець життя, це безсмертя, це діяння в усвідомленні вічного кругобігу монади...

Фюслер повільно допив вино. Він уже трохи заспокоївся. Хвилювання його виявилось тільки в скутості мови.

— Я признаюсь вам по ширості, любі мої друзі: я думав, що не набрав перехідного балу, слово честі. Думав, що так і сидітиму другорічником у цьому зібенгойзерському класі. Радянську адміністрацію й нову німецьку владу, здавалося мені, не задовольняє мій табель успішності. Бо коли я тижнів зо два тому сам був у Рейффенберзі й пропонував свої

послуги, мені сказала одна людина з землисто-сірим обличчям: «А що ви зробили проти Гітлера, пане докторе? Ну, подали свого часу у відставку на знак протесту. Ну, не казали ніколи «хайль Гітлер», навіть тоді, коли зголошувались працювати сільським учителем у Зібенгойзері. Ми це знаємо. Але чи досить цього, пане докторе, щоб мати право взяти на себе таку високу антифашистську місію?..» Ось що спитав у мене чоловік з землисто-сірим обличчям, і мені не було чого відповісти. Так я й пішов від нього... А сьогодні він сидів тут, за цим столом. Я говорю про бургомистра. Я цього чоловіка колись знав, і відтоді, як побачив його нещодавно в Рейффенберзі, в мене його обличчя день і ніч стоїть перед очима. Є нині в нас такі обличчя, що видаються мені втіленням, символом, квінтесенцією наших німецьких злигоднів...

Товариство мовчало. У всіх перед очима постало висхле, мов костяне, землисто-сіре обличчя Ернста Ротлуфа, у всіх бриніло в голові його поставлене руба запитання, вимагало відповіді, хоч усі вже знали, яка була практична відповідь на нього. Та ця відповідь настільки суперечила запитанню, що не бралася на віру, змушувала шукати потвердження. І всі зрозуміли: Фюслер шукає саме такого потвердження, він хоче, щоб і друзі впевнили його в тому, що вже висловлено йому офіційно: у вірі в нього. Бо віра інших породжує в добромисній, сумлінній людині віру в себе.

З села долинав дзенькіт металу: клепали коси. Ладились косити отаву, а подекуди ще стояли нескошені вбогі нивки ярини. Гладек перший порушив мовчанку. Він заговорив уже не з дружнім гумором, а поважно:

— З волі випадку я народився чехом. Фашисти не побачили мені того, що я демонстративно виїхав з Карлсбада. Коли вони зайняли Прагу, моє прізвище стояло в їхніх чорних списках. Я здогадувався про це, та й друзі мене попереджували. І коли по мене прийшли люди в шкіряних пальтах, вони спіймали облизня. Пташка вже випурхнула... На нелегальному становищі кожен камінь бруку небезпечний, бо й стукіт підбора може зрадити тебе. Прізвище доводиться міняти так само часто, як і житло. Часом сорочку носиш довше, ніж прізвище. Самотужки нелегально не проживеш, для цього потрібні друзі. Без друзів відразу пропадеш. Друзів пізнаєш у біді... Я цієї пісні навчився. Але я їх знайшов, друзів до останньої хвилини... І не один вірний друг поліг десь під тюремним муром або під залізничним насипом. Згадати хоча б Карела... Як химерно іноді перетинаються люд-

ські шляхи... Карел ішов крізь ніч поруч зі мною, його Франтішка — поруч з Леа...

Гладек замовк, підвів погляд на далекий лісистий схил за поворотом долини. Що сталося? Сфінкс плаче...

— Не треба.. Не треба про це... Чому ти не привіз її з собою, Ярославче?... — хлипає Сфінкс. Там, за поворотом долини, куди дивиться Гладек, лежить Чеський Зібенгойзер. Це вже не село, сама назва, і людей там нема ні душі. Сліпими чорними дірами вікон дивиться на цей бік мертве село.

— Хто ж може повернути нам хоча б одне-однісіньке людське щастя, одного-однісінького Карела?.. — каже Гладек.

Фюслер знову притис пальці до лоба, закривши долонями очі. А Ярослав Гладек говорить далі:

— Правду кажучи, це, по суті, не заслуга мого сумління, що я став комуністом і зробив дещо проти гітлерівських бандитів. Правду кажучи, мене просто загнали у вогонь, і я, щоб не згоріти, мусив бігти щодуху, рятуючи власне життя. Але не тільки власне... Якби-то я зміг урятувати Карела там, біля насипу... Я рвався туди, я хотів відвернути дула гвинтівок на себе. Він був потрібніший. Він був молодший. Але він загинув... Я, здається, не плакав тоді. Напевне не плакав. У мене тоді не було сліз, страшний біль висушив і оглушив мене. Біль сушить... І коли він не гартує нас, він буває смертельним. Але я не сидів згорнувши руки. Я замінив Карела. І це укріпило мене потім, дало силу, щастя й певність. Так, справді, — щастя. Треба мати на собі панцер щастя, коли йдеш у бій за щасливу історію людства... Коли Карел сміявся, «цепні собаки» клацали запобіжниками карабінів. Тобі, Тео, не довелось, як мені, шукати друзів у біді, без яких не буває щастя. До тебе наці поставились милостиво. Це гірка доля для людини з сумлінням. Та ось до тебе прийшли люди, і які люди — бургомістр, Гришин, пані Поль... Прийшли до тебе в дім, самі знайшли тебе. А хіба це не друзі в біді? Хіба ваша Німеччина не в біді? Ось чому я й хочу сказати, що ти недаремно почуваш себе зараз щасливим.

Ганхен, що сиділа на стільці рівненько, склавши руки на колінах, тим часом заснула сидячи. Коли Гладек замовк, тиша розбудила її. Вона зашарілася й засоромлено зиркнула на Леа. Та нишком посміхнулась до неї, хитнула ледь помітно головою, мов хотіла сказати, що ніхто не бачив. І Ганхен повірила, заспокоїлась..

А ван Боуден, слухаючи Гладека, весь час ворухив наду-

тими дитячими губенятами, час від часу випинаючи їх, немов хотів перебити Гладека свистом.

— Якщо перефразувати ваші перші слова,— зачіпливо сказав він,— то я волею випадку народився неарійцем, євреєм. Мені теж довелося шукати друзів у біді. А проте я ж не став комуністом, пане Гладек. Визначаються погляди людини її походженням — чи їх неминуче формують обставини, в які їй доводиться потрапляти? Адже це кінець кінцем — кінець кінцем! — хамелеоняча теорія: перефарбовуватися щоразу під колір тла, на яке ти потрапиш чи на яке тебе заженуть. А щодо вашої концепції щастя, то я особисто зовсім не хочу вбиратись у панцер щастя, будуючи історію. Тут я волю керуватись іншою ідеєю, яку я, з вашого дозволу, можу процитувати.

Він видобув із внутрішньої кишені свого сірого піджака записник у м'якій шкіряній оправі й прочитав:

— «*Біль* має бути коліскою людини, яка прагне до активної участі в історії. Тільки той, хто свідомо підставляє свою душу злигодням, може дізнатися, що це таке, й дістати імпульс до усунення їх. Не замикатись у шкаралупу, сліпо віддаючи себе на знищення або перечекуючи загрозу, щоб потім жити, немов нічого й не було,— це неодмінна умова народження нашої конкретної свободи»¹.

Ван Боуден згорнув книжечку і обережно, наче склянну, сховав її у внутрішню кишеню піджака. Потім сказав, немов тріумфуючи:

— По-моєму, це дальший розвиток ідей Гегеля. Згадайте його славнозвісну фразу: «Сова Мінерви тільки на смерканні пускається у свій політ...»

На його сірій шовковій краватці — золота шпилька з перлиною. Перлина така завбільшки, як скляні головки материних плетільних спиць. Мати ще й тепер часом сідає до плетіння. Руді чомусь здалося, наче і цей рослий, схожий на проповідника чоловік не говорить, а плете свої слова. А Сфінкс підхоплює це словесне плетиво й завивається в нього, мов у тонку мереживну вуаль...

Гладек не відступає:

— А скажіть, як звичайно буває у житті? Чи людина сама, шукаючи свободи, підставляє свою душу злигодням, чи, може, зовнішні сили ввергають маси в злигодні класового суспільства: доводиться працювати, доводиться сидіти без

¹ Цитата з німецького філософа-екзистенціаліста Ясперса.

роботи, доводиться спати під мостом, доводиться йти на війну і так далі. Я не зовсім зрозумів вас, ван Боуден; може, ви поясните?

Ван Боуден пояснює:

— Все, що ви кажете про класове суспільство і ще, напевно, скажете про класову боротьбу, здається мені страшенно спрощеним. Воно не має відношення до моєї позиції. Моя позиція, як духовна, так і соціальна,— подобається вам це чи ні,— є позицією буржуазною. Крім того, я католик. І я не можу поділяти думку, ніби буржуазне суспільство, гуманна буржуазна свідомість уже достигли для загибелі. Ви, може, й маєте рацію, вказуючи на окремі ознаки занепаду. Але в цілому я вважаю буржуазні суспільні відносини непохитними; якщо тільки ми — з вашого дозволу, я повертаюсь до вихідної тези,— будемо підставляти свою душу злигодням, щоб дізнатися, що це таке, й дістати імпульс до їх усунення. Біль, Гладек, це батько тверезості, такої необхідної нам. Щастя небезпечне, воно несе в собі дурман. Третій рейх почався з щастя штурмовика безкарно бити вікна й закінчився щастям підлітків безборонно вбивати й гинути...

«Міцна нитка в цього Плетільника. Він уже обплів Гладека, той уже не може й ворухнутися. Сидить у похмурій задумі. І Фюслер теж замислився. А Сфінкс плете товсту косу з торочок свого картатого шотландського пледа. А коли б тут сиділа Гільда, вона б, мабуть, сказала: «Як гарно, коли ти сидиш біля мене й вітер шелестить...»

Справді, знову знявся вітрець, затягує небо жалобною темною запоною серпневої ночі. А перлина в золотій оправі на сірій краватці втупилась у нас, мов сонне око білого тритона, що його вирощував у акваріумі Отто... Втупилась й гіпнотизує нас до німоти... Говори ж, Гладек, говори, а то ми пропали. Ми ж хочемо щастя, а не болю...»

І Гладек нарешті заговорив:

— У мене є один давній знайомий, доктор Мейзлік, слідчий у справах убивств. Ну, звісно, як десь щось станеться з його фаху, він пускається по сліду. А оскільки він старий лис і оскільки людей майже завжди вбивають з однакових мотивів, Мейзлікові звичайно щастить розкопати справу. Тоді він приходить до мене й каже: «Ти чуєш, Гладек? Знову збавили життя людині заради тридцяти трьох крон і тринадцяти гелерів. Ну скажи, хіба ж не прикро, хіба ж не боляче за людство?» — «Так,— кажу я Мейзлікові,— робота в тебе невдячна. Тобі живеться, як тій сові Мінерви, що може пускатися в політ лише на смерканні. От ти й бачиш тільки

те, що бачить сова. Ти бачиш тільки ту форму життя, котра вже мертва, котру не можна оживити, хіба що лиш ідентифікувати¹. Певна річ, це боляче, Мейзлік. Але що ж тут можна вдіяти?» І Мейзлік, замислено пожувавши вуса, надіває свій чорний капелюх і прощається до наступного слідства... Я повинен додати, що він дуже славна людина, цей Мейзлік, і має велику сім'ю. І ніколи в рот не бере ні краплі спиртного. «Це ж тільки дурман, Гладек,— каже він.— А дурман і доводить людей до вбивств...» От що каже Мейзлік. От бачите, ван Боуден, в кожного свої погляди. Один філософує заднім числом, а другий воліє передбачити події й ужити заходів, щоб у світі не траплялось так багато прикрого, як оповідає Мейзлік-сова...

Фюслер, сміючись, поплескав Гладека по плечу:

— Як ти перекривляєш старого Гегеля! Точнісінько, як колись за студентських часів. Ти невинуваний...

Ван Боудена, що спершу був накупився, зрештою теж розсмішила ущиплива приповідка, як часом може розсмішити поблажливого священика дотепне блюзнірство.

— Ви такі справді un simplificateur terrible²,— сказав він Гладеківі без іронії й без серця,— але з вами я міг би поладнати. Бо ви не виходите за межі конкретності. Знаєте, я в еміграції досить часто стикався з комуністичною інтелігенцією. Всі вони люблять спрощувати, один більше, другий менше. Але одного я ніяк не міг зрозуміти в цих своїх товаришах по вигнанню: хоч у них слово «конкретний» не сходить з язика, але на ділі вони надзвичайно рідко вдаються до конкретних аргументів, а більше витають у сферах абстрактного, у своїй власній термінології й світі уявлень...— ван Боуден церемонно вклонився Гладеківі й додав усе-таки трошечки іронічно:— Як духовного родича вашого Мейзліка-сови,— адже саме так ви дивитеся на мене,— ви, сподіваюсь, не осудите мене, якщо я запропоную випити за прекрасне смеркання... За прекрасне совине смеркання цього прекрасного дня..

Та Гладек не підняв свого келиха. Видно було, що в нього вже на язиці якась ущиплива відповідь. Але Фюслер випередив його.

— Отак вони сиділи і пили свою передсмеркову чару...— пожартував він.

Ван Боуден зрозумів, що він, можливо, допустився нетак-

¹ Гладек іронічно перефразовує вислів Гегеля.

² Жажливий спрощувач (фр.).

товності; що Фюслерові в день його народження й ушанування заслуг, мабуть, не дуже приємно слухати розмову про смеркання, та ще й пити за нього. Тому він поквапився цокнутися із самим Фюслером і виголосити тост:

— Адже «професор» — це від слова „profiteor“, «визнати віру». І наскільки я можу судити, мій любий Фюслер, ви заслужили на цей титул у найкращому розумінні слова: ви ніколи не зраджували своєї віри, своїх переконань. За ваше здоров'я, професоре! Cum deo et die! ¹

Сфінкс ковтає позіх.

— Безсмертність монади! — каже Фюслер.— З цього принципу я завжди виходив і виходитиму в своєму світогляді.

«Що це за Монада? Пророк якийсь? Ні, пророків я знаю всіх, від Амоса до Софонії... Гладек примружив око й скося приязним поглядом вивчає мене. Якби вміти отак говорити, як цей Гладек, що зразу відчуваєш: попав у саму точку... Він хоче про щось мене спитати, нахилиється до мене... Треба буде попитати в цього Гладека точних слів, треба спитати, що таке «класове суспільство». Що таке «класова боротьба», я знаю. Класова боротьба — це громадянська війна...»

Гладек узяв Гагедорна на мушку:

— Вибачте, юначе, не ображайтесь на мене за таке запитання: ви коли-небудь, хоч на якийсь час, захоплювалися Гітлером?

«Невже йому Ротлуф щось розповідав про мене? Я повинен сказати правду, всю правду, інакше не можна...»

— Так,— сказав Руді.

— І довго?

— До передостанньої хвилини...

«У Фюслера від ляку аж очі зробилися круглі. Ну й нехай. Ван Боуден поглядає на мене і співчутливо, і водночас вороже. Ну й нехай... Сфінкс розплітає торочки пледа. Вона, напевно, думає: «Ох, яке нікчемне створіння людина. Що за жалюгідний телепень з цього вірного Гіперіона...» Ну й нехай думає. Не можу ж я тепер пояснювати Гладекові, що захоплюватись Гітлером можна було по-різному, що є різниця між мною, Залігером, Кортою, худим розпусником-зарядним з «Дори» і білявим ватажком Тобрукської банди. Та, мабуть, ця різниця не така й важлива. А Гладек і досі розглядає мене. Що це він мурмоче?»

¹ З богом і днем! (Латин.)

— В передостанню мить сова злетіла з підпаленого дерева...

— Я не хотів накласти головою в останню хвилину...— відказав Руді.

— Але ти ще не вибрався з чаду. Адже обгорілий пень ще чадить. Ти це відчуваєш?

«Гладек сказав «ти». А вино нічогеньке... Леа вчепилася пальцями в бильця лозового крісла. Вона встає. Вона, напевне, думає, що я таке саме стерво, як і Залігер. Бач, як губи накопилила...»

— Я йду жерти дички,— каже Леа.

«Що це вона сказала! У Фюслера з жаху аж очі зробилися круглі. Плетільник дивиться на неї співчутливо й ніжно. А Гладек і досі розглядає мене, примруживши одне око. Знаю я, Гладек, що ти думаєш... А Леа йде по траві, дубає дрібненькими кроками; хвацько замахнувшись паличкою, зачіпає найнижчу гілляку й трясє її. Груші порощать у траву. Зараз я піду до неї...»

— Треба ж дати старшим поговорити про своє, правда, Фрейлейн Леа?

Як чемно він підсипається до неї! Але вона відповідає в'їдливо:

— А я думала, ви хочете мене розважити...

«Е, ні, йому тут не світить,— думає Гладек.— Кому-кому, а йому — ні... Не знає він, що це означає, коли дівчина каже: «Йду жерти дички...» Та вже й видно... От він досить незграбно підставляє їй руку, з таким виразом обличчя, наче на похоронах. Які вони надуті, ці німці, з самого малку. Коли б це був Карел... Він поцілував би їй ручку, всміхнувся б до неї очима. Коли Карел сміявся очима, вода ставала вином, найнепримітніші дівчата розцвітали, мов рожі. А коли він сміявся вголос, «цепні собаки» клацали запобіжниками карабінів...»

Та Гладек уже не може розчути, що вона каже хлопцеві на цю його безпорадну, дерев'яну незграбність. Бо вони вже відійшли попід грушами далеченько. А професор просить уваги. Він гортає томик Гете, шукає якесь місце. Гладеківі видно тільки, як Леа наставляє на Руді свою палицю, і він відчуває, що розмова там не вельми приємна.

Тепер лише Руді чує її мову, її злостиве сичання. Немов то вона говорить, немов то говорить із неї страшне сновиддя, демон нічних кошмарів. Руді щиро намагається зрозуміти ці слова, незбагненно гидкі, вульгарні слова, що пінявими бульками здимаються й лопають у неї на устах.

Леа наставила на нього свою палицю:

— В мене ось є кавалер... Тверда нога й крива рука... Ні рота, ні кишок — анічогісінько... зате вірний, як собака...

Важко хекаючи, диває вона далі, й її «кавалер» відхилиє її з дороги низько нависле гілля. Руді суне за нею, раз по раз благально повторюючи:

— Фрейлейн Леа... Фрейлейн Леа...

А вона сичить:

— Та відчепись ти к бісу...

Але він вірним собакою плентає за нею, беспорядно теліпаючи руками й без угаву кличучи, благаючи її:

— Фрейлейн Леа... Фрейлейн Леа...

Як добре, що він не бачить зараз її очей...

— Фрейлейн Леа... Я вас прошу...

Як добре, що він не бачить її очей, бо вона сичить і сміється:

— Гіп-гіп-Гіперіонів святковий капелюх дуже личив би моему кавалерові... Ти не можеш його роздобути, Генріху? Треба ж його якимось роздобути... А мій шановний татусь нашіптує, що й плащаниця йому б не завадила...

— Фрейлейн Леа... прошу вас...

Вона обертається, ставить гумовий наконечник палиці йому на черевик, налягає обома руками на палицю й сичить:

— Та відчепись ти, Генріху клаповухий! Ти щоразу отак слину розпускаєш, як тільки спідницю побачиш?

Так обмовляє вона його надривно-плутоною правдою свого серця; він же відбріхується з наївною прямою:

— Я ніколи тебе не зраджував, Леа...

Знову вона повертається і йде до садових сходів, до яких лишилося кілька кроків. І знову з уст її зриваються неймовірні, огидні слова. Біля сходів вона зупиняється й знесилено опускається на першу сходинку. Перед сходами буйно розрослись польові гвоздички. Широка чорна спідниця зів'яло опадає на сизо-зелений килим і на черевики дівчини. Кінці картатого пледа звисли до землі з безсило опущених пліч. Леа стискає ті кінці в кулаках, мов шлейки заплічного мішка. Палиця валяється в траві... Бабуся, що пішла в ліс по хмиз і вибилася з сил; стареча квалість не пускає її далі. Дівчина, загнана в царство смерті; гнів і жаль за загубленою молодістю не пускають її далі. Найманець убивць, що надто пізно кинув зброю; тягар власної вини пригнув його, не пускає далі, і він стоїть поряд мовчки, хоч душа його волає про полегкість для дівчини й для себе. А віддалік у садку, за столом, де сидять старші, професор читає з книжки на пов-

ний голос, немов у актовому залі, так, що чути аж сюди, до сходів:

— «Найвище, що нам дали бог і природа,— це життя, кругобіг монади навколо самої себе, рух, що не знає упину. Інстинкт збереження й продовження життя — це невідгубний природжений інстинкт кожної людини, хоч внутрішня природа його лишається для всіх нас таємницею...»

Леа підводиться. І знову вона вже зовсім інша. Тепер вона здається молодою жінкою, що після тяжких пологів і народження мертвої дитини повернулася з лікарні додому, розбита, знекровлена. Їй уже нема на що сподіватись, і вона з неземною лагідністю каже всім, що їй було дуже важко, що вона не хотіла б пережити це ще раз, і неохоче згадує про мертво немовля. Руді подав їй палицю. Вона підняла її, як указку.

— Оці гвоздички внизу біля сходів — це підніжжя, одвічна підвалина, розумієте?

На обличчі Руді відбилосся шире зусилля зрозуміти. Він став поруч неї на килимі гвоздичок і глибокодумно втупився в них очима. А Леа відступила на півкроку назад. Тепер вона, піднімаючи палицю, торкала його ліктем.

— Адже в нас є таке уявлення,— сказала Леа,— що життя — це сходи, що в нормальному житті ми сходинок за сходинок піднімаємось вище. Мій любий дядечко загадав мені шкільне завдання: я мушу дати назви кожній сходинокці, знизу доверху, дев'ять назв, бо тут же дев'ять сходинок, три тріади. Ці назви мають позначати етапи нашого життєвого сходження від темряви внизу до прозріння нагорі, до так званого земного щастя. І ще він доручив мені удвох з Ганхен обсадити сходи з боків алегорично квітами, для наочності. Ганхен, звичайно, хотіла нагорі посадити червоні троянди. Ви б теж так зробили, Руді? Ви теж вірите в троянди, мов екзальтована панночка?

Руді бачив, що сходи з боків обсажені до самого верху схожими на очерет півниками, а паркан по обидва боки садової хвіртки оббитий розквітлим горошком. Троянд не було видно ніде, й Руді, на догоду Леа, сказав, що він не екзальтована панночка і в троянди не вірить. Якби ж він був сказав «вірю!», сказав правду, то ця ніч пройшла б по-іншому, чесно... Але він підладжувався до неї, з чемності боявся суперечити їй. А вона ж тільки й шукала заперечень — Франтішчиних, Гладекових заперечень, простих, влучних, нещадних, повних любові й жадоби щастя...

— А в що ж ви вірите, Руді?

Питання було неприємне для нього, бо віра йому була ні до чого, він прагнув точних, незамінних слів, а не віри. Та коли Леа питає його про віру, то повинен же він мати хоч яку-небудь. І тому він мерщій схопився за недавно таку прикру для нього Фюслерову хвалебну промову, як за нове віровизнання:

— Я вірю в здатність людини перемогти себе...

Та в ту ж мить ця відповідь здалась йому найкращою, найвдалішою з усіх можливих. Бо він бачив перед собою вузькі плечі Леа, її тонку шию, срібні нитки в коротко підстриженому волоссі... Хіба ж їм обом зараз ця здатність не була найпотрібніша?

Леа скривилась.

— Це вбрання з чужого плеча. Воно не до лица нам, Руді. Я ж не стала придумувати для цих сходинок назви у висхідній прогресії до щастя, як хотів мій любий дядечко Тео. Я хотіла засіяти тут усе кропивою й будяками, та Ганхен вірадила мене.

Леа ступила на першу сходинку. Руді знову досить незграбно подав їй руку, й цього разу вона сперлась на неї.

— Ви ще пам'ятаєте, як писав справжній Гіперіон, Руді? «Хто стане ногами на свою недолю, той підніметься вище...» Досить оригінально сказано, правда? По суті, кожна людина повинна мати свою власну мову, бо кожен переживає сам за себе вселюдську недолю, а особливо смерть... Оці сходи, як алегорію життя, я називаю блоком. Ми з Франтішкою жили в одному блоку, той блок мав номер, і ми всі мали номери. Там усе було точно пронумеровано. А вночі ті блоки були нам ешафотами. Не одна там на нарах виплакала без сліз своє життя. Сходинки ці я назвала «Нари», «Параша», «Тачка для трупів», «Нагай», «Карцер», «Плац», «Дріт», «Комендатура»...

— Годі, Леа, не треба, адже все це минулось!..

Та Леа говорила й говорила мовою своїх колишніх мучителів. Байджим, рівним голосом перелічувала вона:

— Увага, перевірка, виходь, шикуйся, розрахуйся...

Лиш на одному слові їй зайняло дух, і пальці міцніше стисли руку Руді:

— «Кагал»...

— Не треба, Леа, все це лишилось позаду, раз і назавжди. Повірте...

— Що лишилось позаду? У віщо я мушу повірити? І прізвище Залігер теж лишилося позаду?

— Ні! — запально відповів Руді.

— Або таке: «Захоплений Гітлером до передостанньої хвилини...»

— Я ж мусив, Леа...

— Захоплюватись?

— Іти в ногу...

— Іти в ногу, стріляти в серце, плювати в душу...

Леа вирвала в нього свою руку. Вона силкувалась опанувати себе, не дати своєму обуренню перелитися в ненависть, ненависну для неї самої. Руді відчув її хвилювання й сказав з лагідною настійливістю:

— Ви повинні нарешті забути все це, Леа. Всі ми повинні забути...

Вона глузливо посміхнулась, наче хотіла сказати: «Дички»...

— Так, так, ваша правда, Руді. Ми повинні... Ми завжди щось повинні. Поки вітер спить, порох має лежати. Вітер здіймається — порох має летіти. Так і ми, як той порох. Нагадаю вам нашу основну тезу: «Ах, яке нікчемне створіння...» Чи ви, може, не згодні? Та ви, я бачу, сердитесь...

Руді й справді розсердився. Її насмішка образила й збентежила його. Немовби холодно відсторонюючись, він піднявся ще на одну сходинку й рішуче сказав:

— Ми повинні думати про майбутнє. От що ми справді повинні, бо інакше...

Леа не дала йому докінчити. Вона показала рукою кудись у небо й задерла голову, немов придивляючись і прислухаючись до чогось. Глузливий вираз зійшов з її обличчя.

— Ви бачите літак? — спитала вона. — Чуєте його?

Хоч Руді нічого не чув і не бачив, проте йому не здавалося, що це якась нова каверза. «Доконали її в таборі, зовсім доконали, — подумав він. — У неї вже галюцинації. Часом її очі горять зовсім божевільним вогнем. А за хвилину вони вже знову лагідні й розумні. Біля неї й самому недовго збожеволіти».

Та Леа пояснила:

— Літака не видно й не чути. Він летить надто високо. Жителі Хіросіми три тижні тому теж нічого не бачили й не чули. І це було останнє, чого вони не бачили й не чули. За секунду від них лишилися самі силуети, випечені на стінах, як візерунки на черепках...

Розгрібаючи палицею ринь, що нею були посипані сходи, вона додала:

— Коли я думаю про майбутнє, я чую гудіння моторів літака. Про що б я не думала, я завжди чую й бачу тільки

одне: суху смерть, порох, збитий вітром...

— Треба вміти сміятися так, як той Карел,— сказав Руді.— Коли б ми вміли так сміятися, літак напевне звалився б у море.

Та Леа похитала головою.

— Для сміху треба мати підставу. А якщо підставиш собі під ноги власну долю, то це ще не підстава для сміху...

На це Руді не знайшов відповіді. Він стояв німий як пень. У голові в нього гуло скреготіння рині під палицею. Леа, минувши його, зійшла нагору й відчинила садову хвіртку. У хвіртці вона зупинилась. Гірлянда горошку на верху паркана тяглася тоненькими ручками-пагонами вгору, шукаючи в повітрі опори, на яку б можна ще підвісити ніжну біло-рожеву квіткову завісу.

— Коли квіточка горошку відкриється,— сказала Леа,— вона нагадує парочку метеликів, що стулились хоботками. В нього крильця розгорнені, в неї підняті вгору...

Вона вже знову була лагідна й спокійна. Слова її звучали повчально. І цей повчальний тон, і лагідність, і спокій робили її дуже гарною в пізньому совиному примерку.

— Я називаю цю хвіртку своєю прекрасною брамою,— сказала Леа.— По-перше, тому, що її можна відчинити. По-друге, коли я стану внизу, примружу очі, прикрию їх рукою й гляну на квіти наче здалеку, вони здаються мені хмарками високо-високо в небі. А по-третє, за те, що, подолавши всі сходини «блока», можна сказати: «Я пішла в горошок...»¹ Ну, смійтесь же, Руді! Смійтесь! Раз, два, три...

Вони пішли вдвох луговою стежкою нагору, до лісу. Руді розповів їй, що він теж знає одну прекрасну браму, різьблену з каменю, роботи якогось давнього майстра. Там вирізьблені гірлянди квітів, і плетиво пагонів, і фігури святих і апостолів. А замковий камінь майстер вирізьбив у вигляді пелікана, що роздирає дзьобом груди й годує власною кров'ю своїх пташенят.

— Хто ж такий цей пелікан? — спитала Леа, немов сприйнявши слова Руді як натяк.

Хто такий пелікан? Чудне, недобре, навіть якесь безсоромне запитання. Воно нагадало Руді недавні злостиві, гидкі слова Леа, пригнітило його, налило зневірою. А він уже так радів, що знайшлася зачіпка для щирої, дружньої розмови, стежечка до її душі. Проте Леа, очевидно, не хотіла чи не

¹ По-німецькому цей вислів означає: пропасти, згинути.

могла вже відкрити душу дружнім словам. І Руді спромігся тільки на банальну, непотрібну відповідь, що пелікан — це символ материнської любові. Та Леа не вдовольнилась цією банальною відповіддю. Вона сухо сказала:

— Мені вже ван Боуден якісь байки правив про це, а до нього — дядечко Тео, а ще раніше — господи, як це давно було! — ще раніше Залігер... — І знову засичала крізь зуби: — Комедія... Чого це мені всі чоловіки так люблять розповідати байку про пелікана? Адже це вигадки. Така сама казка, як про бусла, що приносить дітей... Цей кумедний птах просто притискає дзьоб до грудей, щоб легше відригнути з вола спійману рибу. Чоловіки, розповідаючи про пелікана, мають на думці не материнську, а чоловічу любов: батьківську любов, дядьківську любов, Гіперіонову любов... жереб'ячу любов і ще казна-яку любов. Адже слово «пелікан» чоловічого роду... Пелікан — він... Хто це — він? То що ви хотіли мені сказати, Руді?

Совам давно вже час було вилітати. Настав сірий антракт між смерканням і ніччю. Руді й Леа дійшли до лавки, що стояла нагорі, на вершку високого зубця зеленої корони гір.

— То що ж ви хотіли мені сказати, Руді?

Він ухилився від прямої відповіді:

— Я писав вам про все, що хочу сказати й чого шукаю.

І знову вона змінила тон на лагідний, повчальний:

— А я теж писала вам, яка моя думка. Адже минув такий довгий час, Руді... А час — це все. Чого ви злякались? Ви кажете «новий дух», «світова душа» і ще бозна-що, а насправді маєте на думці те саме давнє кохання... Напевно, вірне-вірне, Гіперіонове... Ох, який жорстокий цей час...

Безвладно, мов скутий, сидів Руді поруч неї, заклавши руки за спину лавки. Потім напружився, ніби хотів зламати, мов ярмо, грубу дошку спинки, й сказав:

— А хіба не може бути любові духовної?

— Я вже й про це думала,— відповіла Леа.

— Ну, і що?

— Є така любов. Вона зветься *примирення*. Я хочу, щоб ви помирилися з Арміном Залігером, коли він повернеться додому. І робитиму для цього все, що від мене залежить. Що мені більше лишається, як стати сестрою-жалібницею, самаритянкою?..

Руді обурився, хотів засперечатись, та вона зупинила його:

— Ні, Руді, не заперечуйте. Тут нема чого заперечити! Не заперечуйте, якщо ви справді до кінця щирі зі мною, якщо це щирість дружня. Треба відкриватись, коли наспів час.

Ніхто наперед не міг знати, як саме він має відкритись. Але тепер...

Унизу, в селі, ніжним водограєм задзюрчала Фюслерова віолончель. Десь далеко в долині відгукнулося собаче виття.

— Вже холодно,— сказав нарешті Руді й підвівся. Та Леа не встала. Вона сиділа, стискаючи в кулаках кінці пледа, мов шлейки заплічного мішка. Руді вичікувально стояв перед нею. Потім нахилився над дівчиною.

— Леа... Чуєш, Леа...

— Я стара, Руді, зів'яла й бридка... Від цього нікуди не дінешся...

— Ти прекрасна, прекрасніша за всіх...

— Уночі всі кішки сірі, вибору нема...

Руді відхилив її голову назад.

— Леа...

Вона відштовхнула його, вперлась кулаками йому в груди.

Трава на узліссі така м'якенька... А Леа впирається руками йому в груди. Вітер стих, шелест листя над їхніми головами змовк. Тільки водограй у селі дзюрчить і дзюрчить. А Леа впирається руками йому в груди.

— Ти прекрасна... прекрасніша за всіх, Леа...

Та тіло її вже не молоде, перса не тугі й губи сухі. Вона впирається кулаками йому в груди й сичить:

... Вертаючи назад,
Красне те тіло знайшли пастухи
Зотліле у тернах...¹

А водограй у селі все дзюрчить і плеще такими солодкими каденціями, то вниз, то вгору. Але назви в усіх сходин не ті... І руки Леа вже не впираються в його груди. Це вже зайве. Німий, наче до смерті знеможений, лежить він біля неї. Нігті її конвульсивно вп'ялись йому в шию. Вона сичить:

— То хто ж такий пелікан?

Раптом біля них хтось кахикнув, і вже інший дівочий голос сказав:

— Ось пан ван Боуден передали для фрейлейн ковдру...

Пазури Сфінкса розціпились. А очі його ще горять над Руді жовтим вогнем...

Іхати, іхати!.. Тримати руки на кермі... Швидше, швидше... ще швидше... На довгому спуску за Зібенгойзером вимкнути зчеплення, хай машина котиться сама... Схил тягне її вниз, вантаж підштовхує, зустрічний вітер рве брезен-

¹ Рядки з вірша австрійського поета Георга Тракля.

товий верх. Десь на повороті трапиться старе дерево, воно тільки ледь здригнеться й шелестітиме собі далі, наче нічого й не сталось... Тільки Гільда не зможе більше сказати: «Як гарно, що ти біля мене...» Лишиться їй самий вітер... Міцніше руки на кермі... От як відмовлять зараз гальма...

Внизу, на дні долини, він не вмикає зчеплення. Машина, прокотившись ще трохи по рівному, зупиняється. Руді, хитаючись, виходить із кабіни, падає в траву на узліссі, біля самої дороги, й зразу засинає. Але й уві сні над ним горять жовтим вогнем очі Сфінкса, очі сови...

А на другий день він каже немов з останнім віддыхом: «Та йду, йду. Води нап'юсь і піду». Мати стоїть, мов скам'яніла. Він виходить — наче тільки для того, щоб набрати води під краном у сінях. Двері нечутно зачиняються за ним. Гільда чує, як б'є в раковину струмінь води. Вона ніби навіч бачить, як Руді п'є. Він п'є в неї з пригорщі. Миттєве видиво зникає з-перед очей. У сінях, брязнувши об цегляну підлогу, розбивається склянка. За вікном майнула тінь...

Розкажи ж, поясни своїй нареченій, своїй матері, як буває на серці, коли відкривається Калаурейська могила¹ й з неї виходить *вона*, і ти йдеш за нею й знаходиш її тіло зотліле в тернах. Не можеш ти пояснити... Ти переоцінив себе, ти вірив, що зазвучиш струною, ледь *вона* торкнеться тебе. І от *вона* торкнулась тебе, а ти ще німіший, ніж досі. Нікчемний з тебе рицар, Гагедорне, старонімецький тютхтій, що тільки в тихій воді наважується шукати дна й злякано втікає, тільки-но та вода починає греблю рвати.

Чеши звідси, Гагедорне. Йди, не прощаючись. Йди туди, де тебе ніхто не знає, де тебе ніхто не питає, як ти звешся, звідки ти взявся й чому ти не можеш побороти своєї глупоти й німоти.

Розділ чотирнадцятий

Будиночок, у якому жили Гагедорни, стояв за містом, з горішнього кінця, там, де крем'яниста дорога Вашлейте, що круто збігала на гору, повертала до Рейффену і якусь сотню метрів ішла вздовж схилу. Будиночок був старий, з товстими кам'яними стінами й низько звислим шиферним дахом. Про такі будинки кажуть, що високий віл може

¹ Калаурейя — за романом Гельдерліна «Гіперіон» — місцевість у Греції, де похована кохана героя роману Гіперіона.

напитися з ринви. Бо причілковий карниз лежав просто на верхньому одвірку вхідних дверей. Будиночок немов присів навпочіпки, ховаючись від полуденного сонця в тіні старезного каштана, а від різкого північно-західного вітру — за схил гори. До великої кризи він належав одному чоловікові, що взяв в оренду стару, вже закинуту магістратську базальтову каменяню, сподіваючись розбагатіти, але тільки заліз по шию в борги, бо його камінь не міг конкурувати з пористим рейффенським базальтом. І будиночок, зовсім занехаяний, у тридцять другому році магістрат забрав у того нещасливця як компенсацію за несплачену кількарічну орендну плату. А один муніципальний радник від соціал-демократів улаштував так, що будинок віддали як службове помешкання вуличному наглядачеві Паулеві Гагедорну. І Пауль заходився лагодити, підмазувати, підбілювати, підфарбовувати так ретельно, що відмовився від касирства в профспілці й від своєї посади в комітеті. Тому наці, прийшовши до влади, і не зачепили його. Першого травня тридцять третього року він зранку вийшов на демонстрацію, кленучи в душі все на світі, дав загнати себе в «Трудовий фронт», а по обіді вже заходився білити нерівні кам'яні стіни свого будиночка. «Гнилі крокви й сірі стіни — не годиться й для скотини», — це здавна була його улюблена приповідка.

Цього року Пауль Гагедорн теж побілів наново всі чотири стіни й полатав покрівлю, продірявлену спереду кулеметною чергою з літака. Чистенький, чепурний старий будиночок на горі під могутнім каштаном аж світився. Та Руді ні разу не озирнувся на нього. Він біг кам'янистою дорогою вниз, наче за ним гнались. Далі, далі звідси! Але з кожним його кроком у ньому зростало розчарування: чому там позаду, вдома, ніхто не розчинить кухонного вікна, не вибіжить із сіней, не гукне йому навздогін: «Руді! Почекай! Руді!..» Ні, не гукали його ні мати, ні Гільда, хоч вона мусила б гукнути... Тиша проводжала його в нове, вже друге в його житті дезертирство, на цей раз від самого себе. А може, точніше буде сказати — від кохання. І невиразна, зроджена з упертості та розгубленості думка про втечу, що блиснула йому, коли він упустив із рук склянку, дорогою переросла в серйозний намір. Та спершу він збирався піти до Вюншманів, пообідати там, наїстись як слід. Кете сказала, що сьогодні на обід будуть учиняні галушки, й запросили його. А пообідавши, він зніме з вішалки свою стару, витерту шкіряну куртку, в кишені якої лежить його гаманець з реєстраційною посвідкою та шоферськими правами, й скаже

Кете: «Дай мені сумку, я піду постою в черзі, в продукто-
вий привезли картоплю. Тобі там не можна стояти, в тій
нелюдській тисняві...» Та насправді він у чергу не стане. Він
піде на пошту, дряпучим поштовим пером напише листівку
додому. Горді й сумні хлоп'ячі слова будуть у тій листівці:
«... Поїду на чужину... Пошукаю свого щастя під безжаль-
ним сонцем чужини... Бувайте здорові, тату й мамо, бувайте
здорові, брате й сестри, бувай здорова, Гільдо, і прости ме-
не...» А потім денним поїздом о дванадцятій сорок п'ять на-
завжди поїде звідси. І лишаться батьки вдома самі. Роз-
летілись діти... Кете вийшла заміж, менших — Крістофа й
Бербель — мати віддала в найми на село, бо вдома неспро-
мога було їх прогодувати. І коли одного дня про нього, про
Руді, скажуть: «Поїхав десь на чужину, та там і пропав», —
хто ж буде винен? Ніхто. «Рожа квітне, не питаючи навіщо.
І півники та горошок так само. І каштан шелестить, бо
мусити шелестіти. І я їду світ за очі, бо мушу їхати. Така
наша доля... І ніхто тебе не пожаліє, хіба що сам себе пожа-
лієш... Може, це й є той біль, що про нього говорив батько
Леа? Поїзд відходить о дванадцятій сорок п'ять. Краще по-
слухати розмову рейок і коліс, вони найбільше знають про
сенса земного буття...»

Руді так глибоко поринув у свої розпачливі думки, що
зовсім забув навіть про вчиняні галушки, яких шойно зби-
рався досхочу наїстись. Він ішов, як сліпий, не розбираючи
дороги. Та раптом, як грім з ясного неба, на нього впало
різке російське: «Стої!» — і поклато дочасний кінець його
дезертирству від самого себе чи, може, від кохання.

— Перепустку!

Вартовий у вицвілій радянській формі й слухати нічого не
хотів.

— Перепустку або ходімо зі мною!

Як це Руді міг заблукати в цю частину Рибальського
парку? Адже тут можна було ходити тільки з перепусткою.
Про це оголошував німецькою й російською мовами великий
щит на кожній доріжці. Бо всі доріжки в цій частині парку
виходили на колишню вулицю таємного радника Демпе.
З цієї вулиці, тепер уже безіменної, виселили всіх німців і
оголосили її забороненою зоною. Руді промимрив, що він
заблукав, та це не допомогло. Вартовий без довгих балачок
потяг його з собою:

— Що значить «заблукав»? Давай, ходімо в комендатуру.

І пішов Руді під конвоєм рівненькою, асфальтованою
вулицею-терасою, повз вілли на схилі гори, повз суворі

обличчя небагатьох зустрічних — німців і росіян, крізь зелену тріумфальну арку, під зливою звуків балалайкового оркестру з величезного гучномовця, аж до караульного приміщення комендатури. Там вартовий доповів черговому сержантові, і той записав щось у журнал чергувань. Гагедорнові довелося назвати своє прізвище, і його теж занесено в журнал. Потім сержант коротко доповів комусь по телефону, вимовляючи прізвище арештованого «Хагедорн», і відіслав вартового. В Руді було таке почуття, наче його передали з рук у руки, мов якусь знахідку. Він стояв кроків за два від столу, і ніхто вже не звертав на нього уваги. Ніхто не накричав на нього, ніхто не дав йому закурити, ніхто не свердлов його ненависним оком, ніхто не підбавдорив прихованою усмішкою. Сержант викреслював циркулем і лінійкою щось схоже на дерев'яний міст. Вільні від вартування солдати, що були в кімнаті,— душ сім-вісім,— лежали на нарах, спали або читали. Один сидів біля вікна й чистив автомат. Другий стояв поруч і замислено курил. Ще один сидів на дерев'яній обшивці батареї парового опалення й намагався підібрати на хроматичній губній гармонії ту саму мелодію оркестру, що сипалася дощем з гучномовця в подвір'я триповерхового будинку комендатури. Під стіною стояла німецька конторська шафа. На верхній планці блищав бляшаний жетончик з німецьким інвентарним номером: «К-та 102/06». А на шухлядах і досі були наліплені алфавітні позначки: “А — D”, “Е — G”, “Н — К”. Раптом Руді пригадалося, що він колись уже був у цій кімнаті. Сюди, в сто другу, послали колись юного добровольця з його написаною від руки заявою. Фельдфебель, що сидів за цим столом, сказав: «Люкс!», підшив заяву в якусь папку й поклав ту папку в шухляду з літерами “Н — К”. Відсालютувати на прощання так хвацько, як хотілося, добровольцеві не вдалося, бо підбори цивільних черевиків клацнули якось глухо, мов картонні. І тепер на ньому були ті самі черевики. Багато що лишилось те саме. Та все воно стало якесь інакше, чуже, моторошно чуже. У черевиках стоїш тут наче босий, шафа дражниться, власне прізвище хрипить у чужих устах, і хмари-кораблі над найжаченою ялиновим лісом вершиною Рейффену плывуть з порожніми трюмами, не несуть твоїх мрій... Безсила, запізнила лють і жаль раптом охопили Руді, що стояв у караульній кімнаті, наче забутий. Хіба ж не остерігало його передчуття, що повертається він додому в чужий, ворожий світ? У ту ж мить, коли він уперше після війни побачив рідне місто, ціле, неушкоджене, його опанувало таке передчуття.

На вершині Каценштейну було це. Та Гільда тоді за рукав потягла його далі...

А він же знає отого широкоплечого, що стоїть біля вікна й замислено курить! Гімнастерка як не лусне в нього на грудях, коли він глибоко затагується. Він же всього кілька днів тому приходив до майстерні. Спитав, чи можна зварити зламану рульову тягу. А чому ж не можна? Вони зробили всю роботу вдвох, мовчки, не перемовившись і словом. Причому виявилось, що росіянин знається на зварюванні трошечки краще за Гагедорна. Коли вони закінчили роботу, мовчазний здоровань старанно проміряв тягу, затиснув її одним кінцем у лещата й спробував на міцність. А потім вручив Руді, як велику коштовність, три цигарки й сказав: «Радянський тютюн, розумієш?» А тепер він тримається так байдуже, так холодно, наче ніколи вони не варили рульової тяги й не курили одного тютюну. «Бо росіяни всі нас ненавидять,— подумав Руді.— Хіба ж чемність Гришина не була просто вимушена? Чого доброго, надумуються та й попруть як полоненого до Сибіру. На людей, що можуть працювати, в них око заздre. Вони тільки зачіпки шукають, щоб піймати таких людей у лабети, а я, дурень, дав їм таку зачіпку...»

Задеренчав телефон. Сержант кивнув мовчазному, той погасив цигарку й обсмикнув гімнастерку.

— Ходімо!

І повів Гагедорна на третій поверх, потім, довгим коридором, у наріжну кімнату, де сиділи якийсь молодший лейтенант і перекладачка, що, видно, вже чекали на людину без перепустки. Мовчазний став біля дверей.

— Чого вам треба було в забороненій зоні? — спитала перекладачка з різким акцентом прибалтійських німців. Руді відповів, що він зайшов туди випадково: пішов парком за давньою звичкою, бо раніше завжди ходив так — це найближчий шлях від його дому до майстерні, де він працює. Молодший лейтенант не просив перекласти; він, напевне, розумів по-німецькому. Він зі знудженим виглядом сидів за письмовим столом, знічев'я перебираючи пальцями свою португальську.

— Ви що, читати не вмієте? — спитала перекладачка. Руді не відповів. Та від нього, видно, й не чекали відповіді. Зате Руді мусив сказати, що в нього є в кишенях, і викласти все на стіл: досить чистого носовичка, ключ із подвійною борідкою, — від старої скрині, — ніпель від автомобільної камери й гаманець. Офіцер підозріливо обдивився ключ і спитав через перекладачку, від якого замка це

страховище. Потім витрусив над столом гаманець. Звідти висипалося сімдесят марок папірцями, трохи дрібних і маюсінька мідна копійка. Її молодший лейтенант відсунув убік. Потім довго розглядав гаманець. На ньому спереду був прикріплений значок із сірого металу, невеличкий танк із нагрудного знака винищувача танків.

— Ти фашист,— сказав молодший лейтенант. Руді палко запротестував. Ніякий він не фашист, в армії ж усі мусили служити. Його реєстраційна посвідка лежить у кишені куртки, в майстерні Вюншмана. Нехай спитають рейффенберзького бургомистра, той його змалечку знає й потвердить, що він, Гагедорн, не фашист, ніколи не був фашистом. Та закінчив Руді свою запальну тираду не зовсім упевнено. Бо хіба ж він знав, що насправді скаже про нього Ротлуп? Перекладачка дещо занотувала, тоді переписала всі предмети, які Гагедорн вийняв з кишень. Тільки носовичок йому дозволили покласти назад. Перекладачка сказала, що його показання будуть перевірені, і молодший лейтенант щось наказав мовчазному солдатіві. Той буркнув: «Ходімо!» — й відчинив перед Гагедорном двері. І Гагедорна з його конвоюром кудись повезла зелена вантажна машина. Балалайки бреньчали й досі.

В тюремній прибудові міського суду добродушний вартовий з білявими вусами відімкнув залізні двері камери й легенько підштовхнув Гагедорна досередини. Руді ввійшов і зупинився біля дверей. Із заграбованого вікна під самою стелею навкоси через усю простору камеру падало оберемком списів сонячне проміння. І в скісному промінні Руді розгледів три обличчя. Він зразу ж упізнав усіх трьох, і ліниве, неохоче вітання завмерло в нього на устах. Те обличчя, що було найближче, було і найненавистіше для Руді. Воно належало тому самому гавкунові з олив'яними очницями на прізвисько «Муссоліні», колишньому вчителеві фізкультури, що заступив Фюслера на посаді директора гімназії, що назвав Леа «напівжидівкою Фюслер», а її поклонників — «слиньками», «соромітниками», яких треба «таврувати ганьбою». Тепер цей чоловік, постарілий, гладкий, обрешканий, сидів у кутку праворуч від дверей на відкидній лавочці, спершись руками на товсті стегна, випнувши масивне підборіддя, й мружив свої олив'яні очиці-гудзики на сонце, що в цю годину падало саме в той куток. У напіврозкритому роті в Гавкуна блищав повний комплект золотих зубів.

Інші двоє, рослі маслакуваті хлопці, стояли зі схрещеними

на грудях руками, привалившись спинами до облитих сонцем двоповерхових нар. Один із них, старший, колись учився в одному класі з Залігером, був гефольгшафтсфюрером; це він під час «суду духів» грав роль «префекта», зламав на головою «звинуваченого» Гагедорна укувом паличку, а в пральні показував «катові», куди влучати струменем. Його прізвище було Демпе, він був онуком того самого таємного радника Демпе, на честь якого назвали чудову вулицю-терасу з віллами під горою, що нею тільки-но вели Руді до комендатури. Руді знав, що цей горлоріз із найповажнішої рейффенберзької родини під час війни вислужився до банфюрера¹ гітлерюгенду. На фронті він пробув лише два місяці. Першої ж російської зими, казали, він відморозив пальці на ногах — певна річ, на лейтенантських ногах. А цієї весни, казали, — вже перед самим кінцем, — він організував «Вервольф». Він дивився на Гагедорна холодно, спогорда, як і давніше. Мабуть, той другий, молодший, що стояв біля нар поруч із Демпе, — прізвища його Руді не пам'ятав, — був єдиним вервольфом, що лишився в банфюрера. Бо решта хлопчисьок розбіглися завчасу. Серед тих, що розбіглися, був і п'ятнадцятирічний Крістоф Гагедорн. А оцей от вірний «вовк» був Крістофовим фенлейнфюрером. Це він погрожував матері нагаєм, горлав на неї, що вона, мовляв, намовила свого байстриюка сховатися. Хто б міг подумати, вгледівши цього рожевощого сімнадцятирічного юнака, якому ледве засіявся пушок на підборідді, що він був такою фанатичною бестією. Його батька всі знали як педантично-чесного чоловіка, що вислужився в галантерейній фірмі Демпе до посади повіреного в справах. А його синок, напевно, мав намір пробитись у верхи за допомогою нагая. І, видно, ця його мрія ще не вмерла. У всякому разі, він щиро намагався напустити на обличчя такий самий гордовито-холодний вираз, як у Демпе.

Руді зразу впізнав усіх, і слова вітання застрягли у нього в горлі. Але вони, видно, не впізнали його. Бо жодна рясочка їхніх яскраво освітлених облич не виказувала здивування. Вони дивилися на нього просто з недовірою. А що й на його обличчі відбилась якнайгостріша недовіра, то вони теж з інстинктивної підозрливості мовчали.

У камері було двоє заготованих вікон, високо, під самою стелею. Та одне з них, праворуч, було зафарбоване й наглухо забите. І списи сонячного світла й тепла могли пробитися тільки крізь друге вікно. Воно було відчинене навстіж. По-

¹ Командир великого загону.

під вікнами стояли коротка лавка, вузький столик і дві табуретки. Під обома бічними стінами були дерев'яні нари у два поверхи — два спальних місця під кожною стіною. Отже, одне місце має бути вільне — напевно, з сонячного боку. Руді пішов туди; він хотів залізти нагору, впасти й заснути. Він ще зберіг здорову флегматичну натуру, що на всяке надміру сильне хвилювання відповідає збільшеною потребою у сні. А тут нічого кращого не придумаєш, як завалитися спати, щоб не дивитись в очі обличчя, не бачити цих пекельних тіней проклятого минулого.

Та тільки-но він зібрався видертись на верхню постіль, як Гавкун зі свого кутка зупинив його:

— То моє місце!

Ну що ж, він ляже вниз. На нижньому місці матрац був тоненький і плескатий, мов камбала. Напевно, з нього надібрали соломи.

Але Демпе, що не міг визначити, чи новенький просто попався на крадіжці в росіян, чи це спіймали когось із вірних фюрерові людей, захотів дізнатися, з якого голосу співає ця птиця. Гостро, немов у нього ще звисала з плеча «мавп'яча гойдалка», білий аксельбант банфюрера, він сказав:

— Хайль Гітлер, камраде!

Гагедорн сторопів. Він ще стояв спиною до обох вервольфівців і бачив тільки пику Гавкуна, що ворухив важкою шелепою, немов жуючи порошинки, виловлені з сонячного променя. Він подумав, що варт було б дати цьому Демпе доброго відкоша, відповідь-нокаут. Поквитатися з ним за "I ad graecum ri", за оте «Йди до ката». Та йому не дуже хотілося здійсмати зараз сварку за минуле: один проти трох — сили нерівні. Тому він тільки сказав не обертаючись:

— Поцілуй мене в ...

Потім простягся на плескату матраці, повернувся до теплої компанії спиною й подумав: як добре, що в коридорі стоїть вусатий росіянин-вартувий, що можна затарабанити в двері й покликати його, якщо ця компанія заколобродить. Та за спиною в нього було начебто все спокійно. Вервольфи про щось тихенько перешіптувались, розібрати не можна було. А Гавкун розжовував сонячні порошинки аж рипіло.

Та Руді не заснув. Він лежав із розплющеними очима, сторожко прислухаючись, чи не скрадаються до нього вервольфи. Та нічого не було чути. Тільки Демпе сказав трохи голосніше:

— Певне, якийсь розтелепа, що хотів жменю вівсянки в іванів поцупити...

Знайома історія: від найзатятіших наці й давніше можна було захиститись тільки маскою дурня. Правда, часом несила було втримати її на обличчі, цю маску Августа Піфке, і тоді ти йшов до стосу снарядних ящиків, на яких лежала дівчина й давилась риданням, уткнувшись у зелену хустку, і перебирав забаву панові обер-фенріху фон Корті. «Є в мені щось таке, — міркував Руді, — що думає окремо від мене, і це моя краща частина. Я все одно виїду з Рейффенберга, якщо мене випустять звідси, але перше я скажу Демпе, Гавкунові й оцьому півникові з пушком на підборідді, що їхнє місце в паноптикумі...»

— Цей бовдур уже спить, таким людям це раз плюнути, — сказав Демпе.

— Спить він чи ні, — відповів Гавкун, — а ми продовжимо нашу Сонячну йогу, камради. Дух націонал-соціаліста облагороджується культом Сонця. — І почав напихати вервольфів маленькими шматочками цього культу: — Бальдуре... о, сину Вотана і Фрейї... гартуй нашу гордість... розжеври жар наших вірних сердець... збережи, священний світочу слави, знамена звитяжців...

У коридорі забряжчали бляшані миски, загрюкали, відчиняючись, двері сусідніх камер. Гавкун схопився зі свого сідала й першим став до дверей, — одержувати обід.

Руді дістав свою порцію капустиного супу останнім. Він відійшов від дверей з гарячою бляшаною мискою в руках, вартовий знову замкнув камеру, і візочок із залізним бачком покотився коридором далі. Вервольфи вже сиділи на табуретках, поставивши лікті на стіл, і студили свій суп. Гладкий «Муссоліні», широко розставивши ноги, розсівся на коротенькій лавці. Та вся ця демонстрація була зайва. Руді однаково не збирався сідати за стіл разом із цими сонцепоклонниками, не хотів псувати апетиту спогляданням їхніх надутих пик. Він сів на краєчок своєї постелі й узяв гарячу миску між коліна. Втягуючи носом пряний запах тмину та майорану, він весь віддався передсмакові обіду, згадав з легким сумом, що мати теж часто присмачує суп тмином і майораном, і на якусь мить зовсім забув прикре сусідство поклонників Бальдура. Та чи може нечестивець жити в мирі, коли це не до душі його доброчесному сусіді? Молодший вервольф устав із-за столу, недбало застромив руки в кишені, мовби й на думці не маючи нічого лихого, повільно, спроквола перейшов камеру і, перше ніж Руді стямився, ударом ноги збив у нього з колін миску з супом. Трохи гарячої юшки хлюпнуло отетерілому Руді в обличчя. Скрикнувши від болю й

люті, він схопився з місця, щоб зразу поквитатися з кривдником. Та той раптом щез у тумані. Руді мусив витерти очі носовичком. Наче здалеку почув він глузливий голос молодого вервольфа:

— Вважай це, будь ласкав, своїм вступним внеском, ти, торбохвате!..

Голос наблизився:

— Миска вислизнула тобі з лап, зрозумів? А якщо ти з дурного розуму надумаєш скаржитися, то визнаєш, де раки зимують, зрозумів?

Голос іще наблизився:

— Ти зараз прибереш оце свинство. У івана є відро й ганчірка. А потім, будь ласкав, вибачитися перед нами, паскудо, зрозумів?

Голос віддалився. Зарипіла відсунена табуретка. Хтось смачно сьорбнув. Лиш тепер в очах у Руді прояснилось. Вони ще боліли, і обличчя горіло. Добре, що миттева сліпота скувала його безтямну лють. Тепер він відчував на своєму тілі мокрі, прилиплі штани й сорочку, і огида обернула всю його лють у холодну ненависть, ту саму, що поїняла його з першої ж хвилини в цій камері. Тільки тепер ця ненависть не була пасивною, тепер у ньому загорілося бажання діяти, сквитати рахунки кулаком, — бажання, досі не відоме йому. Та лиш одна розумна часточка була в цьому анархічному бажанні — хитрість. Руді носовичком стер капусту з сорочки й штанів. Гавкун і молодший вервольф мовчки міряли його очима. Нехай собі думають, що той, кого вони назвали торбохватом, прийняв кару, мов пес, підібгавши хвоста. Нехай думають. Деппе, який, без сумніву, вигадав цю підлоту й доручив її виконання молодшому, сам сидів, мовби нічого й не сталося, і сьорбав свій суп. «А в цього Демпе така сама довга шия й ріденьке біляве волосся, як у Залігера...» Зі смирним виглядом, немовби й справді збираючись вибачитися, Руді підійшов до столу, став праворуч від Демпе й сказав:

— Я хочу...— він затнувся, ніби змішавшись.— Я хочу дати здачі вам, баранам!..

Ще не договоривши, він лівою рукою вхопив Демпе за чуприну, задер йому голову, а правою щосили вдарив його в щелепу. Падаючи назад, Демпе ніби здивовано закотив очі під лоба. Потім Руді перекинув на нього й стіл разом із трьома ще майже повними мисками. На цьому його хитро задумана диверсія й скінчилась. Вибух пролунав майже вхолосту. Та все-таки то був вибух. А тепер Руді знову, як

завжди, пасивно чекав, що ж робитимуть інші. Обличчя й бугаяча шия Гавкуна налилися кров'ю. Здавалося, що він зараз і справді зареве бугаєм. Та він мовчав. Мовчав і молодший вервольф. Той схилився над Деппе, що, стогнучи, приходив до тями. Гагедорн із табуреткою в руці відступив до дверей камери. Табуреткою можна скористатись як щитом, а кожною ніжною як кийком. «Муссоліні» пішов за ним і, захлинаючись, напався на нього:

— Якщо ви не шпиг, чорти б вас ухопили, то хто ви такий!? А ви не шпиг, голубе, я це бачу! Бо шпиг повівся б хитріше! То я вам скажу, хто ви: дурень ви несосвітений, якщо відхиляете запрошення поділити нашу долю!

В обличчя Руді било уривчасте дихання гладуна, гидкий запах з рота, летіли бризки слини. Він вільною рукою відштовхнув Гавкуна від себе. Але той не вгавав:

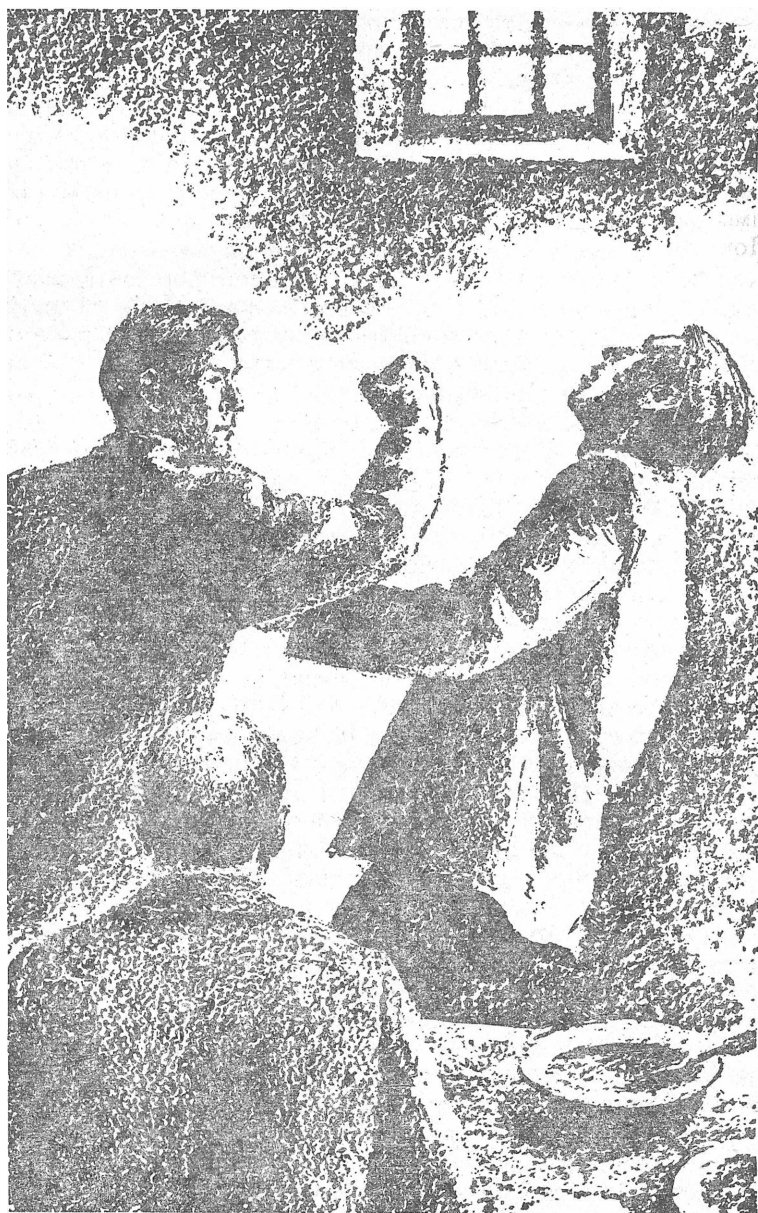
— Чи, може, у вас духу не стало? Може, ви боїтеся росіян? Німеччина, голубе, не забуде, хто зберіг їй вірність і хто... — «Муссоліні» підніс догори руку з випростаними мовля для клятви двома пальцями. — І хто мерзенно зрадив її! — Потім зійшов на тон ясновидця, ворожбита на кавовій гуші: — Росіяни, більшовики, любий мій, одного чудового дня муситимуть без штанів утікати зі священної німецької землі! І це станеться, перше ніж осиплеться листя з дерев!

У тюремній камері ця давня пісня на мотив «Перемога буде наша» звучала трохи комічно. Та хіба не під цей самий мотив марширував ще несповна півроку тому Руді Гагедорн, що нині стояв біля дверей камери трохи гнівний, а трохи розгублений? Що ж йому робити тепер? Гагедорн сподівався на запеклу безмовну бійку, готувався вдатись до кулачної аргументації, навіть радів з цього. Поведінка його супротивників розчарувала його. Вони, очевидно, не збиралися кидатись на нього з кулаками. І Деппе, що вже звівся на-ноги й стояв ще трохи сторопіло біля перекинутого стола, теж нічим не виявляв ворожості, не під'юджував свого молодшого товариша й не перебивав Гавкуна. А той розсипався далі знайомими бравурними руладами:

— Ворог подолав нас величезною чисельною перевагою! Нас замкнули в залізне кільце! Замкнули, як бачите, в найбуквальнішому значенні слова! В такому становищі, любий мій, переходять до кругової оборони, стають у кільцеву позицію непохитної вірності своєму народові!

І знову він перейшов на таємниче-грізний тон пророка з запічка:

— Якщо хочете знати, то армія, яка має зняти з нас блока-

ду, вже стоїть напоготові! Це не перебільшення! Світ знає свого ворога номер один!..

Гагедорн потерся спиною об залізні двері, наче вона в нього засвербіла. А потім сказав:

— А ви пам'ятаєте, пане оберштудієн-директоре, як ви мене виперли з гімназії сім років тому? У зв'язку зі справою гімназистки Фюслер, напівеврейки. Її ви теж вигнали з гімназії. І доктора Фюслера також стосувалась ця історія. Його ви теж... Пам'ятаєте?

«Муссоліні» з несподіванки аж рота роззявив. Деппе насупив брови. Йому обличчя нового арештанта з самого початку здалося знайомим, а тепер він відразу згадав «злочинця» Гагедорна, норовистого шестикласника, що не витримав «третьої смерті». Але він сховав свій страх і зневагу під непорушною маскою холодної пихи. А Гавкун, навпаки, не міг приховати свого переляку. Він так і стояв з роззявленим ротом, не знаходячи слів. Це раптове оніміння горлатого череваня так потішило Гагедорна, що йому зразу ж закортіло dokonати Гавкуна. І він сказав:

— Учора доктор Фюслер святкував день народження, і я був у нього в гостях, разом з новим бургомістром і російським начальником відділу культури. Фюслер знову буде ректором гімназії імені Гете...

Звичайно, Гагедорн хотів тільки залякати їх, наново пробудити розвіяну було підозру, що він у спілці з людьми по той бік залізних дверей. По суті це була одна з тих напівправд, які гірші за саму брехню. Тут, власне, й хитрості ніякої не було, а хіба що невеличке перекручення фактів. Гагедорн і сам зразу ж відчув усю жалюгідність свого крутіства й додав, знизавши плечима:

— А сьогодні росіяни вкинули мене за ґрати, бо я без пере-
пустки йшов Рибальським парком...

Та ніхто вже йому не повірив. Молодий вервольф сказав відверто:

— Батькові своєму розкажи...

А Гавкун відвернувся й почав ходити по камері, зігнувши в ліктях руки й стиснувши кулаки, мов бігун на далекі дистанції,— шість кроків уперед, шість кроків назад, крутими зигзагами обминаючи калюжі розлитого супу. Деппе ж подумав, що треба якось залагодити справу. Росіяни хотіли пустити їм вошу в кожуха, підсунули цього беззя як шпиґа. Але для шпиґа він, на щастя, надто дурний. Звичайнісінький забіяка з пролетарською мораллю. З людьми треба розмовляти їхньою мовою... І він рушив до Гагедорна. Той

подумав: «Ну, починається!» — і підняв кулаки до грудей. Та Деппе сказав:

— Забудьмо цю дрібничку, камраде. Круті часи вимагають крутих методів. Треба ж знати, з ким маєш справу. Той, хто брикається, коли йому наступають на мозоль, зліплений з доброго тіста. Такі люди мені завжди були більше до душі, ніж плаксії... — Деппе, виструнчений, мов статуя, простяг йому руку з підкресленою гідністю й повагою. — Укладімо мир; Гагедорне. Нейтралітет. Я ж знаю, хто ти такий. Хіба ти ще позавчора не був з нами, не носив залізний хрест першого ступеня? Ти ж танкіст...

— Те вже минулося... — відказав Гагедорн.

— Давай руку! Нейтралітет, не більше...

«Леа хоче, щоб я помирився з Залігером...» — І Руді взяв простягнену руку Деппе.

— Нейтралітет, не більше...

Молодший розхитав ніжку стола, відірвав її й кинув за перевернутий стіл. «Муссоліні» затарабанив у двері, викликав вартового й багатослівно, допомагаючи собі жестами, пояснив картину погрому в камері:

— Стіл капут, стіл поганий. Суп добрий, каша добра, о, добра! Але добрий суп капут, розлився, розумієш?

Вартовий повів його з собою. За хвилину Гавкун повернувся з повним відром води й двома ганчірками. Він зразу ж заходився витирати підлогу.

— Давай, давай! — сказав вартовий, показуючи на другу ганчірку.

Деппе підштовхнув молодшого:

— Ну, берись!

Той закусив губу. Коли камера була прибрана й стіл стояв на місті, Гавкун, мов жебрак, простяг вартовому порожню миску. Але тут добродушний вартовий розсердився.

— Дурак! — крикнув він.

Гавкун знітився, покійно зібрав порожні миски та ложки й виставив їх на підлогу в коридор.

Перевернувши свій матрац — він теж був забризканий супом, — Гагедорн знайшов на дошках під ним газету «Щоденний огляд» за 11 червня. На першій сторінці була надрукована «Відозва Комуністичної партії». «Нейтралі» глузливо оскірилися, коли Гагедорн почав читати газету, але на більше не наважились. Гагедорн загалом був цілком згоден із десятьма вимогами відозви комуністів. Він побачив там і слова про підтримання справді демократичного, прогресивного й волелюбного духу, що висіли як лозунг на школі в Зібенгойзе-

рі. І ця вимога особливо сподобалась йому. Бо це, безумовно, й Фюслерова лінія. Інакше б він не дав повісити у себе на школі таку вивіску. Далі він прочитав: «Наше нещастя було в тому, що мільйони й мільйони німців піддалися нацистській демагогії...» — «Це правда,— подумав він,— але з цієї пастки я вже вивабся. На такі принади, як «імперія», «непохитна вірність», «кругова оборона», мене вже не спіймаєш. А такі, як Гришин, і отой плечистий мовчун, і молодший лейтенант, і навіть оцей вусатий вартовий, щось не схожі на людей, котрі можуть тікати без штанів. Вони підуть з Німеччини тоді, коли визнають за потрібне. А «Муссоліні» кокошиться, щоб заглушити власний страх». Дочитавши газету, Гагедорн сказав своїм сусідам по камері, що сиділи за столом і грали в якусь гру на скіпочках:

— Панове, справедливість вимагає, щоб у наші круті часи матрац кожного був набитий однаково. Отже, прошу вас...

І Демпе зразу ж погодився:

— Справді, камради, він має рацію...

Ганс Гемпель, комісар рейффенберзької народної поліції, перехопив свого шуряка, бургомістра, під час півгодинної перерви між двома засіданнями.

— Комендатура передала нам для розгляду одну справу. Гагедорнового хлопця сьогодні вранці якась бенеря занесла в Рибальський парк без посвідки й перепустки. Каже, що заблудився. Ти подумай, отакий надолобень, уже скоро двадцять п'ять років, і родом тутешній, і каже, що заблудився! Та хай там як, а він послався на тебе, сказав, що ти його знаєш. Комендатура рекомендує обмежитись виховним заходом. Але ж яким, я тебе питаю... Я його забрав до себе. Сидить тепер унизу, у відділку, й рота не хоче розкрити, бурмило...

Ернст Ротлуф розчинив вікно свого кабінету й прибрав зі столу для засідань смердючі попільнички. Він усміхався; цей словесний фонтан трохи потішив його. Ганс із таким запалом ухопився за свою нову роботу, що часто розводив цілі драми там, де було потрібне чисто ділове вирішення. Досить було йому заскочити якогось підлітка-велосипедиста, що порушив правила руху, зрізавши поворот,— і Гемпель так розпалювався, що прямо серед вулиці починав читати провинникові нотацію. Та оскільки регулювання вуличного руху зовсім не належало до його парафії і він не знав усіх правил руху напам'ять, а до того ж сам замолоду ніколи не міг утриматись від спокуси зрізати поворот, то ці його нотації завжди виходили трошечки комічними, приміром на

такий манір: «Ти що, куродаве, думаєш, тут тобі серед міста можна різати повороти, мов чайну ковбасу? Помиляєшся, любий, ще й як помиляєшся! А щоб ти це затамив, завтра прийдеш до відділку й заплатиш три марки штрафу, для зміцнення демократичного ладу...» Хоч комісар Ганс Гемпель найменшої провини не лишав без штрафу, всі чесні люди любили його. Бо злодіям і спекулянтам він не давав попуску, і всі знали, що на спроби підсунути йому хабаря він відповідає кулаком. Його любов до справедливості, грубувато-відверта манера висловлюватись, а почасти й звичка носити кашкета хвацько, набакир, і не застібати доверху темно-синього форменого мундира принесли колишньому майстрові-муляру прізвисько Щирий Ганс, яким він дуже пишався. Та Руді він влучив у дошкульне місце. Той закомизився, бо Гемпель сказав йому: «Ти, здається, такий самий норовистий коник, як і твій татусь!» А це ж таки справді не жарт, що хлопець просто не може чи не хоче пояснити, як він потрапив у Рибальський парк. Гемпель сказав Ротлуфові:

— Я хотів йому кілька теплих слів на згадку сказати, злупити п'ятнадцять марок і — наліво кругом — відпустити додому. Але такий тип, що починає комизитись, по-моєму, потребує кращих виховних заходів. Що ти пропонуєш, Ернсте?

Бургомістр мав утомлений вигляд. Він був заклопотаний зовсім іншими справами. Що робити з сином Пауля Гагедорна, він тепер і сам не знав. Він сказав:

— Знаєш що, Гансе: поки ти не вчинив морального судового вбивства, спитаймо-но краще поради в Ельзи Поль. Виховні питання належать до компетенції відділу шкіл.

Для цього їм треба було тільки піднятися на один поверх вище. Дорогою Ернст розповів зятеві про нараду, яка щойно відбулась у нього. Були викликані всі власники транспортних підприємств Рейффенберга. Весь парк вантажних автомобілів у місті становив тільки двадцять один процент довоєнного, навіть якщо рахувати ті машини, котрі можуть бути використані тільки на недалеких маршрутах. А коли місто не матиме змоги вислати хоча б невеличку «продовольчу флотилію» на хлібородну рівнину, до Мекленбургу чи Альтмарку,— воно не зможе добути для своїх жителів ні крихти додаткових продуктів. А кожна тонна помідорів, цибулі або зеленої квасолі, яку можна видати на спецталони, означає грам довіри, здобутої в голодної, зневіреної маси. Але спортсменки зображували становище в якнайчорніших барвах, удаючи, що вони з шкури пнуться, намагаючись поліпшити

постачання населення. Ротлуф добре розумів, що ліві рейси дають їм значно більший прибуток. І тепер він сушив собі голову, як дістати кілька вантажних машин у власність міста. А незабаром до нього мала з'явитись адміністрація лікарні на чолі з радником медицини Гольцманом. Гольцман, напевно, скаже: «Не вистачає перев'язних матеріалів, пане бургомістрі, і медикаментів, і білизни. Треба мати надійне аварійне освітлення в операційній. Недавно у нас не вдалась операція, бо раптово погасло світло. Так далі неможливо, пане бургомістрі...»

У Ельзи Поль теж робилось таке, як на вокзалі. Біля дверей товпились люди, що чекали, коли їх приймуть. Усі вчителі, що були членами нацистської партії, одержали повідомлення про звільнення. І от вони бігли сюди, вже без «бичачого ока»¹ в петлиці, і, заламуючи руки, запевняли, нібито вступили до гітлерівської партії з примусу і нібито колега Майер або Леман, котрий не вступив до партії, може потвердити, що вони в своїй роботі якомога уникали політики. Серед цих прохачів було чимало літніх людей, яким уже небагато лишилося до пенсії, кваліфікованих викладачів початкової школи; Ельзі Поль було справді шкода їх, але розпорядження не допускало ніяких винятків. Найбільше, що вона могла зробити, це на три місяці відкласти звільнення тому, хто погоджувався допомогти новому вчителеві освоїтися з першими труднощами. А цих нових учителів ще треба було десь шукати...

На письмовому столі в шкільному відділі стояв старий, пом'ятий будильник із двома дзвінками. Ельза Поль називала його «цвяхариком», бо він лунко вицокував, немов молоточком: «Цок-цок, ще цвяшок, цок-цок...» Коли туго накрутити пружину дзвінка, то досить було найменшого струсу — хоча б легенького удару носком черевика об ніжку стола, — щоб він задеренчав. У найтяжчій скруті, коли хтось із прохачів ніяк не хотів припинити своїх бідкань і запевнень, завідувачка відділу шкіл шукала рятунку в цьому засобі. І ефект щоразу був чудодійний. Потім скарг і запевнень відразу захлинався, й Ельза Поль діставала змогу сказати: «Якщо ви тепер щиро попрацюєте в якійсь іншій царині, колего, то я не думаю, щоб «велика перерва» для вас затяглась навіки...»

Ельза Поль була маленька, зграбненька жінка дуже жвавої вдачі. У свої сорок років вона вже зовсім посивіла, проте й досі носила коротку зачіску «під хлопчика». Кажали, що по-

¹ Значок із свастикою, що його носили члени нацистської партії.

сивіла вона за одну ніч, коли стратили Альберта Поля. Це було якраз рік тому.

На питання, поставлене їй Гемпелем і Ротлуфом, вона відповіла не задумуючись:

— На мене цей хлопець учора в Зібенгойзері справив непогане враження. По-моєму, Фюслерів дифірамп був йому неприємний. Значить, у нього ще є зерня доброї скромності. У всякому разі, він не хизується тепер тим, що колись при нацистах із чистісінького інстинкту самозбереження трошки заноровився. Ви питаєте про виховні заходи... По-моєму, товариші, хлопець на шляху до нас. Та коли ми не подамо йому руки, не потягнемо до себе, його може занести кудись інде. Тобі не довелось поговорити з племінницею доктора Фюслера, Ернсте?

— Ні,— відповів Ротлуф.

— Дівчина ніяк не знайде свого берега в житті. Вона боїться фізичного каліцтва й котиться в прірву психічного. А ваш Руді Гагедорн відданий їй, як вірний раб. Ти цього не помітив? Він же вчора сидів як загіпнотизований...

— То що ти цим хочеш сказати? — спитав Ротлуф.

— А те хочу сказати, що хлопець якраз через це й не може пояснити, чому він заблукав у заборонену зону. Та ще коли його називають норовистим коником.

— Розвела філософію! — обурився Ганс Гемпель. Йому вчувалося щось неладне у всій аргументації Ельзи Поль. Те, що вона взяла під захист, видавалось йому нездоровим туманом. І раптом Ельза виголосила, немов з кафедри:

— Основний виховний засіб, якого ми можемо вжити до нашої молоді,— це довіра, товариші.

Вона відкрила їм, що має намір запропонувати молодому Гагедорнові роботу вчителя. В радянській окупаційній зоні треба замістити новими людьми сорок тисяч учительських вакансій, у тому числі в рейффенберзькій окрузі — двісті одинадцять. І першого жовтня, коли відчиняться двері демократичної школи, один з двохсот одинадцяти учителів у окрузі має зватись Гагедорн. Ельза Поль говорила так упевнено, наче її сповнений довіри намір був уже вирішеною справою. Та Гемпель цього не міг витерпіти. Він уже хотів був стукнути кулаком по столу, але вчасно схаменився, згадавши сейсмографічні властивості погнутого будильника, і тільки сердито сказав:

— Товаришко Поль, це все одно що пустити цапа в капусту. Його самого ще треба виховувати, перше ніж він зможе виховувати інших. Із старим ми розірвали трудову уго-

ду й виселяємо його зі службової квартири, йому ми вигрібаємо сіно з ясел, а молодому накладаємо. Хіба ж не видно, що він своїм норовом весь у батька вдався? Ні, товариші, з цього дива не буде пива, як собі хочете...

Ганса Гемпеля аж у жар кинуло від збудження, й він мусив розстебнути комірць мундира. Та обох своїх слухачів він, очевидно, не переконав. Ернст підвівся й почав ходити по кабінету. Гемпелю була вже знайома ця його звичка. Часом Ернст мало не до ранку міряв кроками кімнату, де жив у зятя. Ельза Поль поставила на стіл свою коробку для хліба:

— Призволяйтеся, хто хоче. Коржики з «геркулесу» на сахарині. Солодкі, як гріх. Я сьогодні в цій колотнечі ніяк не знайду часу поспідати. А воно ж уже четверта година.

Ротлуф узяв один коржик і знову заходив по кабінету. Гемпель теж покуштував печива. Йому спав на думку вихід.

— А що ви скажете про таке: сьогодні в нас примусові роботи для дрібних наці, з четвертої години. Наводитимуть порядок у старому спортклубі, де тримали полонених. То нехай наш роззява три години позмотує колючий дріт, та й по всьому. Його татусь теж там буде...

Тепер настала черга обуритись Ельзі Поль:

— В тобі ще лишилася давня закваска, Гансе. Мабуть, із кайзерівської школи. Тільки-но ти зачнеш про виховні заходи, тобі зразу уявляються штрафи, покарання... Які бридкі слова! Я думаю про те, як би допомогти... — Вона сердито повернулася до Ротлуфа: — Господи, Ернсте, чого ти стоїш і мовчиш! Адже ти цього хлопця знаєш краще за нас.

Ернст Ротлуф саме зупинився біля жардиньерки. Справді, завідувачка відділу шкіл поставила в себе в кабінеті жардиньерку з квітами! Вона стояла біля стіни, позаду письмового стола, між двома низенькими етажерками. Ернст неначе весь поринув у споглядання квітів і зелені. Буйний плющ п'явся коричневою дерев'яною драбинкою майже до стелі, обвивав портрет Тельмана в парусиновому кашкеті. З боків, трохи нижче, висіли ще два портрети — Макаренка й Дістервега, рисовані пером. Ці портрети Ельза Поль, учителька малювання, нарисувала й оправила в рамки сама. Потім Ернстову увагу захопили оксамитні темно-червоні чашечки глоксиній, а особливо розквітлий амариліс. Він обережно потримав на долоні, мов зважуючи, легесеньку граційну квітку. Тоді сказав:

— Коли я бачу отакі ніжно-рожеві квіти, мені щоразу неодмінно пригадується фламінго. Я колись, іще зовсім

молодим хлопцем, бачив фламінго — в зоологічному саду. І ця картина лишилась у мене в пам'яті на все життя. Був отакий самий теплий сонячний день, післяобідня година... Не знаю, чи то гра барв у оперенні птахів переливалась у повітря, чи мерехтіння повітря мінялось у рожеві барви пір'я... Але все злилось у якийсь чудовий сплав спокою й краси, як би це назвати...

— Гармонію, — підказала Ельза Поль. Вона, на відміну від Ганса Гемпеля, зацікавлено прислухалась до начебто далеких від їхньої теми спогадів Ротлуфа.

— Так, мабуть, справді це можна назвати гармонією, — погодився Ернст. — І по-моєму, — він обернувся, — те ж саме й з довірою. Довіра повинна зустрічати довіру, бути взаємною. А з цього має виростати щось прекрасне, справді гармонійне, спокійне, врівноважене, щось таке, що його ніякі сили на світі не можуть зламати, розумієте?

— Так, я зрозуміла тебе, — відповіла Ельза. Ганс Гемпель теж кивнув головою. Обое вони думали, що Ернст має на увазі свій трагічний конфлікт з дружиною. Певна річ, Ернст думав про це. Думка про Фрідель і дітей пекла його день і ніч. Але він уникав будь-яких розмов на цю тему. І тепер він нічим не показав, куди, власне, вели його думки про довіру. Він повернув своїх співрозмовників до ще не розв'язаного питання про Руді Гагедорна.

— Виклич хлопця сюди, мені взагалі треба з ним поговорити, — попросив він Ганса Гемпеля, показуючи на телефон.

— А якщо він дасть драла?

— Тим гірше для нього.

Гемпель по телефону віддав розпорядження.

І от перед Руді відчинені двері на Ринковий майдан, на вулицю, на волю. От перед ним сходи... Черговий поліцейський сказав, щоб він піднявся нагору, до відділу шкіл, там на нього чекають. А якщо він не захоче? Адже він, здається, вже вільний. Йому повернули все: ключ, ніпель, гроші, навіть копійку. Звідки в нього ця копійка, молодший лейтенант не спитав. Копійка ця з одного села під Вязьмою, вона лежала примерзла на порозі однієї хати, і, коли він нахилився по неї, над самою його головою продзижчала куля. «Чи не диво, пане молодший лейтенанте! Нахилиєшся по радянську копійку, а завдяки цьому рятуєшся від радянської кулі. Я знаю, що ви думаєте, пане молодший лейтенанте. Ви думаєте: шкода, що гроші ще не скасовано, правда ж?»

От і відчинені двері... Поїзд давно відійшов. Наступний буде після восьмої години вечора. Чи жде хтось мене перед

цими відчиненими дверима? Може, Гільда? Сьогодні вранці вона дивилась на мене як на чужу людину, страшну й огидну... Ніхто мене не жде. Тільки пані Поль жде мене, та сама, що вчора була в Зібенгойзері у Фюслера. Чого це вона від мене хоче? А чого вона може від мене хотіти... Нотацію хоче прочитати. Гемпель знайшов собі делікатніший рупор. Для годиться можна сходити туди, хоч нічого розумного все одно не почувеш. Усе, що говорять старші,— нісенітниця. І Фюслер учора говорив нісенітниця, й Плетільник... Що можуть знати старші люди про молодих? Нічогісінько. Тільки Гладек учора сказав правду: треба вміти сміятись... Але з чого? Нам сміятись ні з чого. Піду смирененько вислухаю ту нотацію. Це допоможе мені скоротати час до наступного поїзда. Потім ще треба зайти до Кете, попоїсти й забрати куртку. Вюншман відпустить мене на сьогодні з роботи, коли дізнається, що я сидів під арештом у росіян. І я зможу спокійно розпрощатися з рідним містом, де *чуже* лізе слизьким грибокком із кожної щілини, кропивою росте між камінням бруку, білою цвіллю лежить на дахах і обличчях. У буфетника на вокзалі, казав батько, ще є дещо із старих запісок; знайдеться й горілочка...»

В кабінеті Ельзи Поль усі четверо посідали, зсунувши стільці в кружок, осторонь стола. Ернст Ротлуф згорбився, спершись ліктями на коліна й зовсім близько, по-дружньому схилившись до Руді.

— Коли вже трапилась така нагода, Руді, нам треба поговорити про одну річ. Ми тут одержали листа з Еберштета від такого собі Германа Генне. Ти цього товариша знаєш...

«То ось звідки вітер віє... Генне, напевне, хоче знати, як я тут поводжусь, як живеться Гільді, чи ми ще не побрались... Адже він завжди дуже піклувався про неї, про мене не так...»

— Германа Генне я знаю, — відповів Руді досить неохоче.

— Він передає привіт тобі й тій дівчині, що ти привіз із собою.

— Дуже дякую...

Ельза Поль, що нічого не знала про згаданий Ротлуфом лист, але помітила вчора, з якою рабською відданістю дивився Руді на Леа, спитала немовби з чисто жіночої цікавості:

— Це ваша наречена? — І пожартувала: — Я веду облік молодих пар, знаєте, пане Гагедорн? Чим більше молодят, тим більше життя буде в окрузі. Вона у вас брюнетка, блондинка чи шатенка?

Руді кров ударила в голову. Він не відповів. Обличчя

Ельзине трохи посмутніло. А Ганс Гемпель знову розсердився на Гагедорна. Він пробурчав, що це тільки нічний сторож може не знати, яка на вигляд його дівчина, бо він цілий день спить. Ротлуфові теж не сподобалась Гагедорнова впертість. Але він відбувся жартом:

— А може, вона вогненно-руда, і він не хоче признаватись у цьому перед нами. — Потім підвівся. — Та й не про це я хотів говорити з тобою, Руді. Я хотів поговорити про капітана Залігера. Генне пише, що ти останні дні війни був у нього на батареї...

— Це не зовсім так. Я був у нього лише кілька годин...

— Але ж ти знаєш, що Залігера підозрюють у доносі на одного нашого товариша. І тому товаришеві цей донос коштував життя... В останню годину, в останню хвилину. Може, ти бодай щось знаєш про цю історію, Руді? Може, чув від капітана хоч якийсь натяк? Ми прагнемо тільки справедливості. Военні злочини повинні бути покарані. Хто покриває воєнних злочинців, хоча б навіть із давньої дружби, той сам поділяє їхню провину...

— Генне вже допитувався в мене про цю справу, йому не вірилося, що я нічого не знаю... Але я справді не знаю... — з досадою сказав Гагедорн.

Вони сиділи кружка й мовчали. Гагедорнові здавалося, що йому не вірять, він просто фізично відчував гніт цієї недовіри. Щоб кудись подіти очі, він розглядав квіти й портрети на стіні. На письмовому столі лунко цокав будильник. Руді захотілось сидіти в поїзді, слухати перестук коліс, їхати кудись далеко, де всі речі й люди нові для нього, не вкриті, мов корою, прокляттям минулих мертвих літ.

Зв'язуючи обірвану нитку розмови, Ротлуф заговорив замислено, немов ця хвилинка настороженої мовчанки була просто хвилиною спільних роздумів. Він попросив Руді підійти з ним до відчиненого вікна. Гемпель і Ельза Поль теж підвелись.

— Звідси, згори, — сказав Ротлуф, — можна зробити знімок Рейффенберга для поштової листівки. Он видно аптеку «Три маври», онде на розі будинок пекаря Кербеля, он «Саксонський заїзд», он вулиця піднімається на Шмідберг, до старого спортклубу, а аж онде, зовсім високо, на горі Юхге, будиночок вуличного наглядча. І люди ходять, хто вниз, хто вгору, як і завжди було...

«Якби зараз на вулиці показалась Гільда, я б свиснув на два пальці, щоб вона глянула сюди, вгору. Адже їй слід було б усе-таки спитати, для чого я привіз те борошно. Цілих

дванадцять кілограмів такого гарного білого борошна...»

— Але чи видно по їхніх обличчях, що вони думають, ці люди? Відверте, шире обличчя можна зустріти рідко, зовсім рідко. Маса стала якась отупіла, голодна, жадібна. Я, повертаючись додому, сподівався, що маси, робітники, маленькі люди будуть соромитися, щиро соромитись...

— Ти несправедливий, Ернсте, — сказав Гемпель. І Ельза Поль підтримала його:

— Ти що, хотів, щоб завтра ж тобі зібралась демонстрація засоромлених? Певна річ, їх є досить для того, щоб назавтра зібрати демонстрацію. Але хто соромиться, той сидить тихо, в житті воно, знаєш, так буває.

«Які думки в цієї жінки! То, може, й мене побила німота через те, що я соромлюсь?»

— А дехто ходить із таким обличчям, наче кислиць наївся, — вів далі Ротлуф. — Та ледве вглядить мене, як заясніє, наче медом намазаний: «Добридень, пане бургомістре, чого ви так надсаджуєтесь, вам треба більше відпочивати, пане бургомістре, сил набратися після всіх злигоднів, адже там, у концтаборах, напевно, жажливо було...»

З хлібної крамниці Кербеля вийшла дівчина в зеленій хустці. «Ні, це не Гільда. В Гільди хода легша й швидша. Як я зрадив, почувши її кроки тоді, коли ми посварились, а вдома вона повернулася від Лізбет... Унизу, перед сходами, вона роззулася, щоб не збудити мене. А потім накрила стіл, а потім...»

— Пан аптекар теж такий медовий. Під час війни три госпіталі постачав медикаментами, кишеню добряче напхав. Крім аптеки, йому належать три великих прибуткових будинки в Рейффенберзі й дача в Рашбаху. Недавно зупинив мене, наговорив солодких слів, а потім каже, що його сина американці недавно випустили з полону, але він не наважується повернутись додому, бо в них там ходять чутки, нібито в радянській зоні переслідують колишніх офіцерів. Старий аж кипів з образи за свого «зацькованого» сина. А потім, певна річ, закинув гачка: «Правда ж, пане бургомістре, тут у нас колишні офіцери не зазнають абсолютно ніяких переслідувань? Вони тільки мають зареєструватись у комендатурі, а це відбувається якнайкоректніше». — Ротлуф відвів очі від панорами міста й глянув на Гагедорна. — Ти після повернення вже зустрічався зі своїм колишнім благодійником?

— «... Звідки він знає, що я одержував від старого Залігера стипендію? Напевно, Гемпель розповів. Значить, вони мене

вважають Залігером лизоблюдом. Вони на кожного наліплюють етикеточку. Для Гемпеля ти «норовистий коник», для Ротлуфа й Генне — приховувач злочинця, для пані Поль — людина, покликана розплоджувати життя в окрузі, для молодшого лейтенанта — фашист, і всі хочуть, щоб ти перед ними гнувся, соромився, в ногах у них валявся, благав пробачення... За що? За те, що в тридцять третьому наші старі, комуністи й соціал-демократи, загризли між собою й пропустили Гітлера вперед? Ну, ходив я до старого Залігера, ну й що з того? Що я, запродався йому?»

Гагедорн витримав Ротлуфів погляд і відповідь:

— Так, я був у них. Сказав, що їхній син живий і здоровий потрапив у полон. Це був мій людський обов'язок. Вони хотіли подарувати мені добре зимове пальто, але я не взяв його, і батько мій сказав, що теж не взяв би. А костюм Герберта Фольмера я взяв. Мені його Фольмерова мати віддала. То невже ви думаете...— Руді зрадів, що йому нарешті свав на думку простий і переконливий доказ, яким можна зламати гадану недовіру співрозмовників. Немов огризаючись у відповідь на образ, він сказав: — То невже ви думаете, що його мати подарувала б мені його костюм, якби я повівся нечесно у всій цій історії? Така жінка серцем більше зрозуміє, ніж інший головою...

Ельза Поль підбадьорливо усміхнулась до Руді, відійшла за письмовий стіл і взяла зі стосика на полиці етажерки якийсь бланк у формі брошурки.

— Гармонія...— несподівано сказала вона. Що, це теж свого роду «дички»? Її коротко підстрижене сиве волосся чимсь нагадувало про Леа; але спокійні сірі очі за окулярами без оправ зовсім інакші, а її швидкі рухи скоріше могли б нагадати про Гільду. А Гемпель раптом став схожий на Гладека. У того теж бородавка на щоці.

Гемпель озивається:

— А я вже й справді думав, що в тебе характер сучкуватий. Чого ж ти вниз, у відділку, й рота розкрити не захотів?

Тільки Ернст Ротлуф лишився самим собою. На його землісто-сірому обличчі ні одна рисочка не змінилась.

Та все одно Гагедорн тріумфував: адже він кількома точними, несхибними словами зумів прихилити Ганса Гемпеля й Ельзу Поль явно на свій бік. І це почуття тріумфу підштовхнуло його розповісти про пригоду в камері. Йому здавалося, що він зараз може говорити так само кучеряво, як старий Фюслер. І всі ці слова були адресовані Ротлуфові,

мали стерти холодність із його обличчя своєю напівправдою. Бо Гагедорн нічого не розповів про «нейтралітет», на який він дав згоду. Він соромився брехливості своєї напівправдивої розповіді, соромився свого боягузтва й недовірливості, але не міг наважитися на безоглядну щирість, не міг цілком довіритися своїм слухачам, бо вважав цю свою правду надто складною, неприступно складною для них. І його розповідь ставала дедалі незв'язнішою й млявішою. А проте вони слухали його уважно й за підозріливу, гордовиту недовіру відплатили щирим схваленням. Перший озвався Ганс Гемпель:

— Тому молодшому лейтенантові з комендатури ти не сподобався. Але він тільки зрадіє, дізнавшись, що помилився. Та й батько твій теж, сподіваюсь, зрадіє. Бо мені зараз треба зустрітися з ним у одній не вельми веселій справі, ти, мабуть, знаєш. То, може, йому веселіш буде розплутувати дріт, коли я розповім йому, як його шибеник попав у паноптикум і там розколошматив воскових ляльок.

Гемпель застібнув комір мундира й сказав, що йому час іти. Біля дверей він ще раз обернувся.

— Вік живи, вік учись, а дурнем помреш. Особливо в питаннях виховних засобів...— сказав Ганс, підморгнувши Ельзі Поль, невеличкій, зграбненькій жінці, що саме вибігла з бланком анкети в руці з-за свого столу, підвела очі на високого Руді Гагедорна й швидко, палко заговорила:

— Я хочу вчинити замах на твою особу, колего Гагедорн. Чи не маєш ти бажання стати вчителем? Ти скінчив п'ять класів гімназії, можеш обійтись без підготовчого курсу, почати роботу зразу, з першого жовтня, а потім відвідувати вечірні вчительські курси. Може, візьмеш один із старших класів? Ми їх хочемо дотягти до кінця. Тепер там будуть п'ятнадцяти-шістнадцятирічні підлітки. Зарплата поки що п'ять марок за годину. Соціальне страхування, певна річ. Почнеш із десяти годин на тиждень, продовольча картка першої категорії. Ось тобі анкета, заповни її, напишеш коротку автобіографію, додаси дві фотокартки паспортного формату, а якщо в тебе є які свої побажання щодо предметів, які ти хотів би викладати...

І раптом задеренчав погнутий будильник. Ельза Поль кинулась до столу і, зирнувши в усмінене Ротлуфове обличчя, накрила будильник обома руками, бо чудодійного дзвінка не можна було зупинити.

— Не став іншому будильника...— винувато зітхнула вона. А Ернст Ротлуф сказав:

— Ти печеш тут учителів, як млинці. Може, все-таки слід спершу спитати хлопця, чи він взагалі згоден...

Бо він бачив, що Руді тримає в руках анкету, мов розпечене залізо, що його зовсім приголомшила щира настирливість цієї жіночки.

— Та хіба ж я не спитала його, чи має він бажання? — захищалась Ельза, яка ще мусила виконувати роль глушителя. Коли капосний будильник нарешті затих, Руді сказав:

— Не знаю, пані Поль... У мене нема ніякого хисту до вчительства. Ви кажете, п'ятнадцяти-шістнадцятирічні... Може, це така босота, як оті з Тобрукської банди... Я з ними вже познайомився; по-моєму, без кийка мені з ними не впоратись...

Ротлуф знову почав ходити по кімнаті, заклавши руки за спину. А Ельза Поль відповіла:

— Я теж із ними познайомилася, з цими хлоп'ятами, з цими сиротами бездомними, що справді немов із солдатського чобота на світ з'явилися. І повір мені, колего Гагедорн: обійшлось і без кийка. І якщо тобі жінка в моїх похилих літах пропонує дружнє «ти», то можеш прийняти його без найменшого вагання. Це не агітаційний трюк. Просто я шойно згадала, що знаю тебе вже цілу вічність. Мені про тебе розповідала Ганна Цінгрефе...

Невеличка жінка всміхається устами й очима. І ті очі проймають тебе наскрізь. Треба просто сказати «згода», аби тільки вирватись із цієї катівні...

— Ми ж той притулок у «Чижикі» закрили, перенесли в краще місце. Тепер діти живуть у колишньому поміщицькому маєтку за Дрезденом. Ганна, щира душа, поплакала, коли її вихованці від'їжджали, — та й вони теж. Слухайно, Руді, а що, як тобі піти в рашбахську школу, туди, де твоя тітка завідує господарством? То ж буде лялечка, а не школа. Я там чотири роки працювала з чоловіком. Там ми познайомились, там побрались, і наш медовий місяць над Рашбахським лісом ніколи не заходив... А твоя наречена вміє шити? Я щось таке чула. То вона може вести уроки ручної праці. Навчаючи інших, учишся й сам. А працювати разом з коханою людиною, мати одні прагнення, одну мету з нею — для мене, наприклад, це завжди було найпевнішою запорукою щастя...

«Годі, пані Поль, годі! У мене голова розколюється... Адже я вже не можу піти до Гільди й сказати їй: «Ідьмо зі мною...» Вона ж бачила сліди кігтів Сфінкса на моїй шії... І вас я теж одурив своєю розповіддю про Гавкуна, Деп...

пе і того третього шмаркача... А Леа хоче, щоб я помирився з Залігером...»

Ернст Ротлуф знову зупинився біля квітів. Тоді, повернувшись до Ельзи Поль і Руді, сказав:

— Та дай йому поки що спокій, Ельзо! Таку річ треба обміркувати. А потім, не забувай, що він, напевно, голодний як вовк при своїй статурі, та ще після сьогоднішніх пригод. Мені вже треба йти, то я його забираю з собою, бо ти його геть продірявиш ураганим вогнем своєї педагогіки...

— Щоб на цім тижні приніс анкету й заяву! — гукнула Ельза Поль, коли Ротлуф узяв Руді Гагедорна під руку і повів його до дверей.

На лавках у коридорі сиділи прохачі, дожидаючи, поки їх приймуть. Загледівши висхле, землисто-сіре обличчя нового бургомистра, декотрі з них навіть підвелися й зніяковіло привітались. У Ротлуфовій відповіді ніхто не почув ненависті й зневаги; декому тільки довелося зустріти його здивовано-допитливий погляд, що наче промовляє: «Значить, і ти тут?...» Гагедорн швиденько згорнув бланк анкети й сховав у задню кишеню штанів. Ернст повів його в кінець коридора, до задніх сходів, де було не так людно. На площадці він зупинився.

— Маєш!

Руді відчув у своїй руці невеличкий клаптик паперу. То був хлібний талон від Ротлуфової додаткової картки. Ернст і слухати не хотів ніяких відмов чи подяк.

— Сховай, сховай! Ти мені краще от що скажи, Руді. Я тебе щойно питав, чи ходив ти до аптекаря, коли повернувся додому. Ти ж чув, що він уже закидав вудочку: «Правда ж, пане бургомістре, ніхто тут офіцерів не переслідує» і таке інше. Що б ти йому відповів на моєму місці?

«Знову починається... Знову буде жили тягти. Звідки ж мені знати?..»

— Хоч рій мене — я нічого не знаю. Залігер мені ані словечком не натякнув про цю історію. І вдома в нього я теж нічого про це не казав...

Ротлуф зіперся на поруччя сходів.

— Та й я ж нічого не знаю, Руді. Але ми з тобою і ще дехто знаємо про підозру. Може, ця підозра слухна, може, ні. Поки що довести нічого не вдалось. Я гадаю, що існує тільки один свідок — сам колишній капітан Залігер. Його, звісно, тягтиме побувати вдома, як і всіх людей. Багато хто пробирається додому нишком, уночі, й так само нишком зникає. Якщо Залігер так зробить, це й буде його свідчення про-

ти самого себе. Бо історії з Леа Фюслер йому нема чого боятись. Це була чисто приватна справа, з юридичної точки зору. Так от я хочу сказати тобі, Руді: може, коли-небудь уночі він раптом з'явиться перед тобою. Ви ж приятелювали змалечку, до кого ж йому ще прийти розпитати, яким тут духом пахне. І тоді, Руді, ти вже не зможеш сказати нам, що ти нічого не знаєш. Тоді це вже буде неправдою. Тоді ти повинен знати, що тобі робити,— якщо тільки ти не криводушна людина...

«Треба було сказати Ернстові, що я погодився на нейтралітет із тими наці в камері. Але тоді до мене зразу прилипне наличка криводушної людини. Ні, я мушу сам виправляти свою помилку...» Давлячись клубком у горлі, Руді відповів:

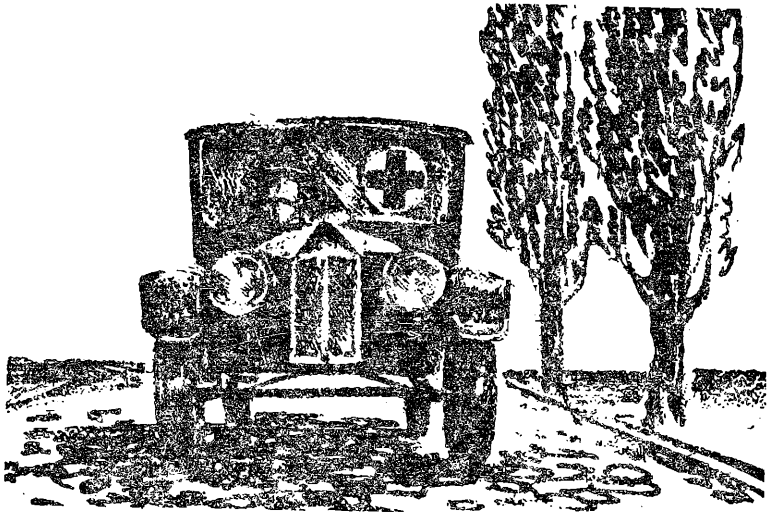
— Можеж бути спокійний, Ернсте. Я знаю, що мені тоді робити...

Внизу Ернст подав йому руку.

— Іще одна справа, Руді. Твій батько, будучи службовцем магістрату, з великого розуму під час війни вступив до нацистської партії. Через це нам доведеться розірвати з ним трудову угоду й виселити вас із помешкання. Але якщо він згоден знову стати до роботи простим робітником в комунальному господарстві, то ми можемо лишити квартиру за вами. І він це дуже добре знає. Він гороїжитьесь тільки через те, що я тоді буду, так би мовити, його начальником. Скажи йому, що сьогодні бургомістр — теж тільки простий робітник міського господарства...

«Шила в мішку не втаїш; однаково все вилізе на світ. Гемпель розповість перекладачці, перекладачка — молодшому лейтенантові, а той перевірить, бо він на те там сидить, щоб перевіряти, а Делпе, цей хитрий пройдисвіт, обуриться: «Що? Ми? Збиткувалися з цього Гагедорна? Та він сам розлив свою баланду, розбушувався тут, як скажений, а коли перекипів, ми йому запропонували добросусідські відносини, і він погодився». А що я змушений буду визнати останнє, то я кругом у програті. Тоді вони порвуть мою анкету; Ротлуф скаже: «Ти криводушна людина»,— і Гільда, якщо мені навіть удасться помиритися з нею, буде вдруге розчарована. І нікому на світі не можу я признатись, чому я зробив ту помилку в камері... «Помирись із Залігером...» Я ніколи в житті не зраджу Леа. Вона сказала це з добрим наміром...

Чуже лізе слизьким грибокком із кожної щілини, кропивою росте між камінням бруку, білою цвіллю лежить на дахах і обличчях. Мій поїзд відходить після восьмої години...»

ЧАСТИНА ТРЕТЯ СТАРИЙ КАШТАН

Розділ п'ятнадцятий

Того ж дня батько й мати Арміна Залігера вирушили власною машиною до Зібенгойзера. Ця неймовірно старомодна, хоч колись давно дуже шикарна машина, визнана всіма ревізійними комісіями непридатною для військових потреб, скидалась на дві картонки для капелюхів, поставлені на колеса, — одну більшу й одну меншу. А завісочками на віконцях машина трохи нагадувала катафалк з його холодною пишнотою або ж одну з тих фатальних карет, у яких, за уявленнями простих рейффенберзьких міщан, звичайно вбивали наступників престолу, монархів або президентів. Дехто, побачивши це диво, справді починав шукати поглядом коронку на чорному лаковій дверцят або витравлені на склі ініціали вельможі. Та замість таких відзнак авто мало тільки велике, з футбольний м'яч завбільшки, біле кружало на вітровому склі, з відповідних розмірів червоним хрестом у ньому, а позаду, над далеко відставленим запасним колесом, —

прапорець Червоного Хреста. Пан аптекар запропонував свою стару машину міській лікарні для транспортування хворих «в екстрених випадках» і дійшов до висновку, що це дає йому право на захисний знак. Крім того, пані аптекарка після закінчення війни стала розвозити по навколишніх селах замовлені за рецептами ліки; це давало Залігерам бензинову картку і всілякі продукти, виміняні на селі. Під захистом Червоного Хреста пані аптекарка, за її власними словами, почувала себе «як шведська комісія»; вона запевняла кожного, хто питав і не питав її, що росіяни ставляться до неї «як до сибірського ангела». І народна поліція Ганса Гемпеля теж ні разу не перевіряла машини, коли пані Залігер поверталась до міста. Поліцаї поважали добровільну й некорисливу участь власника аптеки «Три маври» в організації допоміжної санітарної служби.

Отже, Залігери на другий день після того знаменного свята в садку зібенгойзерської школи вирушили до доктора Тео Фюслера. На вчорашнє свято їх не запросили; а втім, не запрошували їх і сьогодні. Третьою особою з ними їхало їхнє нечисте сумління. Та його, може, якось удасться лишити в машині, а вертаючись додому, загнати кудись у темні хащі ялинового лісу. Фюслер людина не злопам'ятлива. Руки, простягненої для примирення, він ще ніколи не відхиляв. «Людські вади переважить шире людське почуття». Як часто Фюслер з усією своєю красномовністю обстоював ці слова Гете, навіть після своєї передчасної відставки, навіть після початку війни. Лиш після арешту Леа від нього більше не чули цих апологій. З того дня він весь поринув у своє горе й став уникати товариства. Але ж Леа, його укохане дитя, його божок, повернулась жива додому...

В Рейффенберзі вже ходили балачки про те, що за гості були вчора в Зібенгойзері, як ушановували хазяїна. І Ельміра Залігер сьогодні за ранковою кавою напосілась на чоловіка:

— Ні, Рудольфе, далі так не можна. Я кажу про оці стосунки між нами й Фюслерами. Я довше не витримаю, щоб мене отак ігнорували давні друзі.

Вона була ще не зачесана, а коли Ельміра Залігер була ще не зачесана й не прибрана, вона й висловлювалась не дуже вишукано:

— А ти розсівся тут, мов опудало, й помадиш свої вуса яечнею. Фюслер повертається, гладунчику мій, та ще з яким шиком! Невже ти не розумієш, що це для нас може означати? Ти думаєш хоч ось стілець про Арміна?

Не витримавши такого бурхливого натиску, Рудольф Залігер вагою всього тіла відкинувся на спинку плетеного крісла, що жалібно зарипіло під ним. Не думаєш! Про що ж би він іще думав, як не про Арміна! Син не наважувався прийти додому, боявся, що історія з Леа Фюслер тепер повернеться проти нього іншим боком, зовсім заплямує його, перегородить йому шлях до будь-якої пристойної кар'єри. Фюслер і Леа, а чого доброго навіть отой Гагедорн, що тримався під час свого візиту дуже холодно, при нинішній ситуації можуть стромляти йому палиці в колеса, та ще які палиці!

— Ідьмо в левову печеру! — вирішив Рудольф Залігер і срібною десертною ложечкою зробив жест, схожий на випад фехтувальника. Ельміра була задоволена. Отаким вона знала й любила свого чоловіка; та вона була б нещаслива, якби він вирішив так зробити сам, без її під'юджування.

До того ж у вітальні, на столику, біля порцелянної настільної лампи у формі сови, вже цілий тиждень лежав синів лист. У цьому довгому листі, що глибоко зворушив батьків, Армін простими, зрозумілими словами писав про свою тугу за домівкою й не дуже зрозумілими — про щире, «некорисливе» бажання бачити врятовану з лабет смерті Леа. Ще була в тому листі одна пропозиція, що стосувалась Леа, — на перший погляд зовсім божевільна пропозиція, яка спочатку обурила аптекаря і його дружину; але згодом це обурення змінилось на захоплення синовим розумом. У тому ж конверті був іще один, запечатаний, лист — для Леа Фюслер. Армін просив батьків: якщо вони згодні з його пропозицією, то нехай передадуть цього запечатаного листа у власні руки Леа й попросять її відповісти чимскоріше. Ельміра Залігер після недовгого вагання вирішила, що це її материнське право — без відома чоловіка розпечатати листа, підпаривши його. Лист містив ту саму неперевершено мудру пропозицію у формі прохання до Леа і був витриманий у таких благородних тонах гіркого чоловічого каяття й самозречення, що пані аптекарка не могла стримати розчулених сліз. З цим (певна річ, акуратно заклеєним) листом у руках можна сміливо стукатись у Фюслерові двері, що їх кілька років тому зачинив... Хто ж, справді? Вітер, напевне...

Колись у Залігерів з Фюслером були ширі, дружні, навіть близькі взаємини. Зав'язались вони десь у середині двадцятих років. Зійшовся тоді Фюслер із Залігерами в сфері музики. Пані Залігер, усе життя заклопотана дотриманням світського тону в своєму домі, влаштувала у великій залі

з пишним ліпленням і новим, модного рисунку паркетом домашні концерти. Ясна річ, для невеличкого обраного кола. Доктор Фюслер, тоді ще просто вчитель гімназії, удостоївся такої честі, власне, тільки через те, що грав на віолончелі і що його попередник у струнному квартеті, старий регент собору св. Катаріни, помер. Таким чином, він із самого початку разом з адвокатом Ренатусом, аптекарем і доктором Гольцманом належав до складу виконавців, і це примиряло його з меркантильним спрямуванням розмов, до якого в основному була схильна господиня дому. Бо Ельміра Залігер походила з родини фабрикантів Генелів, вона була дочкою непохитного монархіста Готліба Бруно Генеля, фундатора пам'ятника на П'яній криниці, колишнього хазяїна Ернста Ротлуфа й Пауля Гагедорна. (Цей останній, як нам уже відомо, знову пішов працювати до Генеля). То були часи, коли заможне міщанство зітхнуло з полегкістю, позбувшись страху перед революцією. І коли в бельетажі аптекаревого будинку спалахувала кришталева люстра, і за дзеркальними шибками високих склепистих вікон пишно мінились іскорками високо підібрані жовті парчеві штори, і дами та панове світського товариства дефілювали за серпанком гардин, піднімали чарочки з лікером, стоячи споживали закуску з маленьких тарілочок,— тоді пані Ельміра послала одну з двох своїх служниць на вулицю. Мінна діставала наказ сховатися в темному підворітті за аптекою й підслухувати репліки людей, що проходили Ринковим майданом. У Мінни, звісно, вистачало такту переказати своїй господині тільки схвальні зауваження: «Мов у князівському домі!» — «Кришталевий палац, та й годі!» — «Дістати запрошення до аптекаря, Губерте, це — все!» Несхвальні ж репліки вищезгадана Мінна (яку насправді звали, мабуть, Ганхен) хоч і сприймала з глибоким задоволенням, від хазяйки приховувала. Бо частіше їй доводилось чути таке: «Ці пани самого світла за годину випалять на стільки, що наш братчик за місяць не має змоги того витратити...» — «А їм що, вони деруть і з живих, і з напівмертвих!» — «Хазяїн грає другу скрипку, як завжди...» Це останнє зауваження влучало в ціль подвійно. По-перше, аптекар справді грав другу скрипку в струнному квартеті, а по-друге — цей вираз досить точно визначав його натуру. Бо хоч Рудольфові Залігеру й справді належала заслуга винайдення капелі із сильним запахом імбиру, «Універсальних заспокійливих капелі Залігера», проте мрія про власну аптеку стала для нього реальністю тільки завдяки посагові дружини. А пані

Ельміра, яку природа не надто щедро обдарувала жіночими принадами, знайшла в бідному аптекарському помічникові мрію свого життя — вродливого чоловіка. Сама вона, довготелеса, з пісним обличчям у дрібненьких зморшках, завжди вбрала на довгу спідницю, під якою ховала свої тонкі ноги, скидалась на засушену стару панну з секретарок або стенографісток. Подружжя Залігерів здавна вважалось у Рейффенберзі еталоном заснованого на добробуті й згоді шлюбного союзу, і це давало декому привід звеличувати підприємницький дух сім'ї Генелів як найтривкішу підвалину щастя. Ельміра Залігер вела господарство, любила обертатись у світському товаристві, але в туалетах і косметиці знала міру, добре розуміючи, що жінці її типу найбільше личить скромна бюргерська солідність. Вона знаходила невимовну втіху в тому, що на всякі лади вичепурювала та виставляла напоказ свого красеня чоловіка. В товаристві вона, образно кажучи, завжди йшла на півкроку позад нього й розкошувала в промінні його блиску. Бо Рудольф Залігер мав зовнішність кіногероя англійського типу (правда, тоненькі вусики його з часом перетворились на сріблясту щіточку), горду і водночас досить поступливу вдачу, природну принадність для жінок, компанійську жилку для чоловіків, а на додачу невеличкий ліричний тенор і відповідно скромні здібності скрипаля. Батько його мав колись не вельми прибуткову циркульню й дев'ятеро дітей, робив перуки, гримував акторів міського театру. Діти вирости, розлетілися з дому, троє полягли на фронтах першої світової війни, ще двоє померли від сухот, і перукар на старість спився. Але пані Ельміру не шокувало походження її Рудольфа. Справжньою темною плямою на його біографії здавалось їй інше: Рудольф Залігер у лавах кайзерівсько-королівської армії десь набрався пацифістських переконань і внаслідок цього дослужився лише до рангу ефрейтора санітарної служби. Та дочка Генеля зуміла мало-помалу відполірувати це темне місце до дзеркального блиску. Через свого батька, «майора» і майже щорічного «короля» рейффенберзької «Стрілецької спілки», вона домоглась того, що колишнього санітарного ефрейтора було підвищено до фантастичного чину секунд-майора, і він, виходячи на парад, ніс на грудях цілу колекцію різних медалей на біло-зеленій стрічці. На одному з щорічних стрілецьких парадів трапився дуже прикрий, обурливий інцидент. Група людей у сірих спортивних куртках і парусинових кашкетах — формі Союзу

червоних фронтовиків¹ — зненацька, хтозна-звідки взявшись, виринула мов з-під землі в самій «святая святих», біля офіцерів у трикутних капелюхах із плюмажами, що верхи на конях приймали парад. Під звуки парадного «Маршу сто четвертого полку» червоні фронтовики піднесли вгору стиснуті кулаки. Духовий оркестр, що стояв навпроти, сторопівши, зовсім збився з такту. Та не такі люди офіцери стрілецьких спілок, щоб розгубитись. Вони вигукнули: «В атаку!» — й самі для прикладу, підстроживши своїх флегматичних шкап, першими ринули на ворога... але спіймали облизня, бо люди в спортивних куртках уже без сліду зникли у дверях одного будинку. А ввечері того ж дня, коли новообраний «стрілецький король» аптекар Залігер перед будинком тирю в урочистій тиші приймав високий сан, ці хулігани знов учинили скандал. Вони з'явилися уже в цивільному одязі, більшим гуртом і якраз під час церемонії присвоєння почесного титулу заспівали широко відомі антипатріотичні куплети про славнозвісного санітарного ефрейтора Ноймана, винахідника сірої мазі. А хто ж не знав, що сіра ртутна мазь була в кайзерівському війську офіційним засобом для лікування наслідків вояцької розпусти. Пані «королева» Ельміра тоді кинулась, мов фурія, на одного з зухвалих співців, чорнявого кучерявого хлопчину, і щосили ляснула його по щоці. Чорнявий і його товариші оборонялись тільки гучним реготом, що перекинувся й на частину членів стрілецької корпорації; але для вірної «королю» більшості ляпас пані «королеви» став сигналом видобути шаблі, тесаки й пофарбовані під срібло саперні сокирки. І якби один з васалів не заревів раптом від болю, — бо його сусіда, розлючено вихопивши з піхов шаблю, заїхав йому руків'ям у око, — а один із співаків (чи не Ганс Гемпель) не засюрчав, імітуючи свисток поліцая, то ще хтозна, чим би це все скінчилось. А так баламутам знов удалося скористатися хвилиною замішання для відступу.

Певна річ, сьогодні Залігери дорого б дали, щоб забрати назад того легендарного ляпаса. Правда, бургомістр Ротлуф досі ще нічим не показав, що пам'ятає про весь інцидент, але вони не вірили, що він усе забув, і тому мали намір ще активніше включитись у роботу допоміжної санітарної служби. Вони й до Зібенгойзера поїдуть з мудрою

¹ Революційна пролетарська організація самооборони, створена в 1924 році за ініціативою й під керівництвом Ернста Тельмана.

Арміною пропозицією, витриманою цілком у дусі нової влади. Не може бути, щоб ця пропозиція не мала успіху.

Треба сказати, що невдовзі після того легендарного ляпаса рішуча дочка фабриканта Генеля завдала фізичної образи ще одному чоловікові: своєму прекарному Рудольфу. Сталося це напровесні, коли в пана аптекаря розбуялась кров; він почав упадати біля однієї особи з довгими віями, інженю міського театру, і на непристойно близькій відстані проспівав їй серенаду Бельмонте про «бранця в маврському краю». Одна пашекувата подруга артисточки, що сама накидала оком на пана Рудольфа, сповістила про цю милу пригоду пані Ельміру, і та, певна річ, зразу пов'язала «маврський край» з аптекою «Три маври». Наслідком була вищезгадана сцена в плюшевій тиші вітальні дому Залігерів. Та цього виявилось замало, щоб придушити сердечний бунт пана Рудольфа. Вечорами він бігав собі нищечком до своєї артистки і, здавалось, збирався ганебно покинути сухоребру Ельміру з її невсипущим піклуванням. Тоді Готліб Бруно зустрівся з ним віч-на-віч як майор і тесть і зажадав від нього слова джентльмена, а потім презентував своїй дочці чек на досить солідну суму. За ці гроші мудра жінка у двадцять дев'ятому році перед великоднем і придбала в Цвікау знайоме нам аристократичне авто (з зовнішнім ручним гальмом) фірми Хорх, те саме, що везло тепер подружжя Залігерів разом з їхнім нечистим сумлінням до Зібенгойзера. Вони, як і Руді, не бачили ні нужденних збирачів колосків, що гайворонням усипали жовту стерню горбатих ланів, ні краси повитих синьою млою далеких схилів гірських долин під вицвілим небом ранньої осені.

Гладек попросив:

— Сядь за фортепіано, Леа. Спробуй нарешті заграли — нам, старим, на віху, а мені ще й на прощання. Заграй хоча б якийсь етюд або що хочеш. Ну, сміливіше! Пальцям теж треба пробувати ходити, якщо вони розушилися бігати. Сідай за фортепіано, Леа. Не будь такою проханою! Я хочу зберегти цю картину в пам'яті, згадувати тебе за фортепіано і радіти... Ну, Леа?

Та Леа не зрушила з місця.

— Від музики обвалюється небо,— сказала вона.

— Дурниці, дівчино! Вона підтримує небо золотими крок-вами. Чи, краще сказати, дюралевими підпорами. Притому так точно розрахованими, що вони витримують не тільки тягар містичного фатуму. Небесна конструкція повинна бути

досить міцною, щоб ми змогли повісити на ній усі скрипки світу, в тім числі й улюблену віолончель нашого новоспеченого професора. Поєднати, збратати старе мистецтво з нашою новою технічною ерою — ти знаєш, Леа, це, напевне, було б немалим внеском в уточнення гуманістичної мислі. Ти даремно не хочеш грати.

Леа сиділа на дивані у віталеньці, поклавши руки й підборіддя на свою паличку. Вона уникала Гладекового погляду. Гладек стояв, зіпершись на фортепіано, що його Фюслер зразу після повернення Леа перевіз сюди, в невеличке помешкання при зібенгойзерській школі. Інструмент займав принаймні третину кімнати, так що віолончelistові ледве лишалось місце як слід повести смичком. Ще добре, що над фортепіано висів богемський пейзаж Каспара Давіда Фрідріха, широка, витримана в оливково-зелених барвах панорама якого розсовувала межі кімнати, продовжуючи в другий бік вид на долину в вікні. Гладек закрив руки в пройми жилетки. Лише великі пальці лежали на лацканах піджака й кивали один одному.

Не вистачало ще, Гладеку, щоб ти дістав з кишені два видовбаних каштани й надів їх шапочками на великі пальці — П'єро й П'єрету, щоб ти зробив П'єро плащик арлекіна зі свого великого, мов пелюшка, носовичка, а П'єрету вбрав у маленьку хусточку з нагрудної кишеньки піджака й почав лялькову виставу, як тисячу років тому. Леа й досі пам'ятає:

«В нас нема вже чого їсти в домі, П'єро, мій любий П'єро, ані кукурудзяної лемішки, ані телячої ніжки, ані яблучка, анічого-нічогісінько. Чим же я тебе нагодую, П'єро, мій любий П'єро?»

«А хіба не знайдеться в домі хоч нотки, запашної, копченої, ласенької, смачненької нотки, хоча б із кларнетика, П'єрето, моя мила П'єрето?»

«Я зараз подивлюсь на горищі, П'єро, мій любий П'єро».

«Ні, П'єрето, мила моя П'єрето, ти наб'єш собі маленькі ніжки, бо до нашого горища тисяча шаблів. Я сам туди полізу. А ти збігай у ліс перед нашими дверима, зірви у фартушок кілька ноток з валторни на десерт, м'якеньких, як абрикоси».

І любий П'єро з милою П'єретою зникли під Гладековою жилеткою: він — на горищі, вона — в лісі. От уже чути, як П'єро спускається з горища, граючи на кларнеті, так жалібно та солодко. Гладек умів імітувати з десятків музичних інстру-

ментів і ще більше звіриних голосів. І раптом повертається П'єрета, захекана, заплакана, перелякана:

«О П'єро, мій любий П'єро, не нарвала я нотою з валторни, ані однісінької не зірвала. За мною дикий кабан погнався, такий страшний та лютий. Якби ж ти хоч двері був зробив у нашому домі, П'єро, мій любий П'єро... Диви, онде він біжить! Ой!..»

«Стій, звірюко! Сховайся, П'єрето, мила моя П'єрето, я йому заграю марш. Сховайся за тихеньким полуденним вітром, що повіває в наше віконце...»

«О П'єро, мій любий П'єро, справжній біді музика не зарадить. Давай краще втечемо до лісника, в нього є рушниця...»

«Зачекай іще, П'єрето, моя мила П'єрето, може, цей кабан не такий уже й лютий. Зачекай, я заграю йому марш, заграю щось із старого Люміра або з Яначека...»

О, Гладек тисячу років тому, на початку «тисячолітнього рейху», теж не думав, що гітлерівці — такі люті дикі кабани. Тепер він знає про них більше й уже не настромлює на пальці каштанів і не показує вистав ні про П'єро й П'єрету, ні про мстивуamazonку Шарку та дурного закоханця Цтірада, що дав їй себе одурити, ні про доброго розбійника Вацека, що вицвяхував шевськими цвяшками м'яке місце одній загребушій селянці, ні про бравого вояка Швейка, фельдкурата Отто Каца й поручика Лукаша, ані про пана Гітлера й містера Чемберлена, як вони сидять на Оберзальцберзі, п'ють каву і їдять віденський торт, і як Гітлер репетує, щоб йому подали кнедликів з повидлом і чеської сливовиці, а містер Чемберлен з лагідною твердістю домашнього лікаря пояснює, що цього панові Гітлеру не можна...

Все це відійшло в минуле, і добрий дядечко Ярослав теж відійшов у минуле, тепер він просто Гладек. У дядечка Ярослава густе волосся стовбурчилось над вухами, можна було зачесати його так, що воно нагадувало крильця на шоломі посланця богів Гермеса. А в Гладека волосся поріділе, і різні голоси в його устах вимерли, всі, крім одного, власного:

— Заграй, Леа, я тебе дуже прошу!..

— А я не хочу, Гладек. Я бачила забагато музики.

— Бачила?

— Так, бачила, Гладек. Нам її Галька-блондинка з Радома показувала на дошці. Ту дошку відірвали від нар, на яких її сестра — уяви собі — померла з голоду. А в покійниці була коробка з фарбами, ти можеш собі уявити, Гладек, коробка з фарбами! Тими фарбами Галька намалювала на дошці чорні клавіші. Чорної фарби не вистачило, так вона малюва-

ла їх і жовтою, й червоною, і зеленою, і синьою. В нашому блоку всі були обстрижені, за «флегматичну непокірливість». А Галька, граючи, раз по раз відкидала з лоба уявні кучері. Ось так.— Леа нервово стріпнула головою. Пальці в неї були напівпрозорі, як у привида, вони кололи дошку, мов скорпіонячі жала. І ти знаєш, Гладек, що вона грала тими своїми пальцями? Звісно, Шопена, Шопена й Шопена; але — ти повіриш? — грала й Баха, «Добре темперованийий клавір». Ти можеш уявити собі такий несмак, Гладек?..— Леа притисла чоло до рук, що лежали на палиці.— Дай мені спокій. Все це вже відійшло в минуле, все втратило свої чари: і добрий дядечко Ярослав, і добрий дядечко Тео, і людина за морем, і Гіперіон, і м'яка травиця на узліссі, і я... і я...

— А я не дам тобі спокою, Леа, і не сподівайся. Адже хтозна, коли ми зможемо знову побачитись.

*(Цього разу Гладеківі пощастило відвідати Фюслера завдяки службовому відрядженню до Дрездена в справах повернення майна євреїв, вивезеного нацистами до Праги).

— То використаймо як слід наш час,— сказав Гладек.— Поговорімо, заграймо в чотири руки... Адже словами не завжди можна все сказати...

Гладек сподівався, що Леа хоч підведе вперто похилену голову. Та вона тільки промовила:

— Чому ти не привіз Франтішки? Вона одна не мучила мене минулим, не нагадувала весь час, якою я колись була. Кажеш, поговорімо? Чудово, Гладек...— і Леа нарешті підвела голову й покірливо глянула на Гладека.— Справді, хіба не чудово? Поки сиділи за колючим дротом, обгороджені,— могли говорити. А тепер? Тільки діждались визволення, і от ми вже розгороджені, бо одна, бачте, з Чехословаччини, а друга — з Німеччини. І от між нами колючий дріт, і переорана смуга, й ходять вартові з автоматами... Ти знаєш, що сказав ван Боуден? Оці середньовічні прикордонні вали з дроту й недовіри тільки шкодять духові європейської антифашистської солідарності, що народився в таборах і еміграції.

В її словах забринів докір. Отже, вона згодна з ван Боуденом. І Леа, не діждавшись від Гладека відповіді, ще підтвердила цю свою згоду:

— Я, в усякому разі, була б рада, якби в моїй метриці, у паспорті й у посвідці про смерть стояло: «Прізвище — Фюслер; ім'я — Леа; місце народження — Дюссельдорф; місце проживання — Рейффенберг; підданство — європейка»,— і більш нічого.

Невисокий Гладек на мить звівся навшпиньки й легенько вклонився:

— Схилия голову перед твоім батьком ван Боуденом. З якою легкістю він зробив те, що виявилось не до снаги нікому з нас: ні Тео, ні мені, й нікому з рейффенбержців, та, мабуть, і твоєму вихрястому Руді. Він відірвав твої думки від твоєї палиці, звернув їх на загальніші проблеми, навіть на політичні.

Леа знову, мовби розчаровано, опустила очі в землю й почала крутити палицю, наче хотіла просвердлити гумовим наконечником дірку в килимі. Вона й досі називала батька «ван Боуден» і зверталась до нього на «ви», хоч він казав на неї «дитя моє» й «ти». Гладек був би радий, якби взаємини ван Боудена з Леа перейшли в нормальні взаємини батька й дочки. Фюслер теж був згоден віддати Леа, відпустити її з батьком, якби вона виявила до цього хоч найменше бажання. Ван Боуден збирався знов оселитись у надрейнських краях в англійській зоні, зайнятись публіцистикою та історією мистецтва; він мав намір заснувати щомісячник «Європейський журнал», а також спробувати сили в антикварній торгівлі; словом, хотів дійти зразу двох корів. Мати біля себе Леа — це здавалося йому справжнім даром божим. Але він не напосідав на неї, не носився зі своїм батьківським правом, а смирененько покладав надію на її вільний вибір, розраховуючи потай на те, що в ній озветься голос крові, а ще більше — на цікавість, яку збуджував у ній екзистенціалістський модернізм його світогляду. Своєю філософією ван Боуден до певної міри захопив і Фюслера, чи, може, той сам тягся до нього, принадежений насолодою обговорення чистих гуманістичних і демократичних ідеалів — насолодою, що надто легко заводить за межі реальності. Так і тепер обидва витали в уявленнях, ніби з кінцем війни настав кінець і фашизму та реакції, ніби вони навіки знешкоджені й тепер лишається тільки боротися проти фатального, первородного злого начала в людині. В Леа, як бачив Гладек, ненависть до недавніх мучителів ще палала яскравим полум'ям, але живилась та ненависть тільки розпачливим жалем до себе й осявала неспокойним світлом лиш маленьке коло її свідомості, полишаючи все за межами цього невеличкого кола в темряві містичного фатуму, темряві ночі. І їй легше піти за тим, хто покаже їй ясний смолоскип мислі десь далеко в цій темряві, ніж повірити в того, хто скаже їй: спалімо цю ніч своєю ненавистю й своєю любов'ю, своїм болем і своїм сміхом!

Палиця терзала килим.

— Сьогодні я буду в Дрездені,— сказав Гладек,— і там, напевно, зустрінуся з дуже багатьма людьми, які говоритимуть зі мною про те саме, що ти слідом за ван Боуденом називаєш антифашистською солідарністю. Тільки вони скажуть інакше: порядок, скажуть вони, антифашистський демократичний порядок у всій визволеній Німеччині! Я маю на увазі не радянську військову адміністрацію; там, певна річ, теж так скажуть, але я кажу про зовсім простих людей, давніх і нових друзів, про чисто домашні розмови. Навіть більше; я певен, що й ван Боуден має на увазі саме порядок, що й він знає: довіра має поєднуватись із пильністю й навіть з недовірою, якщо ми хочемо створити з хаосу добрий порядок. А Франтішка...

— А ван Боуден,— перебила його Леа,— побився об заклад, що його англійський паспорт відкриє йому дорогу через кордон, що його пустять оглянути старовинний різьблений вітвар у церкві в Чеському Зібенгойзері...

Гладек знизав плечима.

— Мабуть, хоче випробувати моїх земляків на гуманність... А Франтішка, хотів я сказати, зовсім не прагне прийхати до Німеччини.

Палиця, що свердлила килим, застигла нерухомо. Леа відірвала погляд від наконечника й повільно, з зусиллям підводила голову, спинаючись очима по Гладековій постаті, поки добралась до його уст.

— То значить...

Страх здушив їй горло, відняв мову.

Відповідь, яку вона почула, була нещадно прямою:

— Франтішка розповідала мені, що ти у своїх листах весь час мучиш її спогадами, без кінця переживуєш минуле...

Гладек чув, як важко задихала Леа. Але ці слова неминуче треба було сказати. Франтішка жила в рідному селі, в хатині своїх батьків, безземельних бідняків. Вона теж іще не зовсім одужала, але вже працювала в «замку», в маєтку одного чеського поміщика, корівницею. Робітники маєтку обрали її до комітету профспілки, і вона воювала на два fronti: з показною добротою та ласкавістю хазяїна й з легковірністю своїх товаришів, що надто охоче брали від нього подачки й надто охоче вірили батьківським словам пана Немеца та його обіцянкам збудувати кращі помешкання. Франтішка підозрювала, що він під час окупації мав таємні стосунки з наці й виказав шпигам кількох членів Комуністичної партії Чехословаччини. А тепер пан Немец боявся націоналі-

заці маетку і тому аж в очі ліз зі своєю добрістю та патріотичними фразами, особливо щедро обдаровуючи своєю ласкою колишню ув'язнену концтабору. Ні, Франтішка мала зовсім інший клопіт, і Леа це добре знала. Але до політики вона лишалась байдужою. Вона незмінно писала Франтішці про свою безнадійну, упокорену «основну тезу» та ще про «речі», що від них ніяк не могла відірватись думкою: «... Неминуці тільки речі: колючий дріт, автомати, сторожові вишки, тупіт солдатських чобіт по бруку перед моїм вікном. А ми самі, Франтішко,— жертви речей і нікуди не можемо від них сховатися. Хіба не глумляться вони над нами й нашою минустістю? Нікчемне створіння людина, ах, яке нікчемне...» Таке писала Леа своїй недавній товаришці по нещастю. А тепер вона сміялася, сміялась майже закритим ротом, цідила сміх і слова кризь зуби:

— Ну, якщо моя Франтішка мене більше знати не хоче, то я почеплюсь на шию Генріхові, каменюкою почеплюсь...

— Франтішка казала, що вона відвідає тебе, як тільки можна буде; казала, що заплете тобі коси...— почав заспокоювати її Гладек. Та Леа верескливо зареготала:

— Мишачі хвостики з клоччя! Скажи їй, що це зробить Генріх, він це краще зуміє, він лусне, а...

— Ти несправедлива, Леа, по-дитячому несправедлива. Вважаймо, що я не чув твоїх слів. Давай поставимо крапку на цьому, як кажуть у нас в Домажлицях...

Гладек трохи схилив голову набік і спитав, анітрохи не приховуючи удаваності свого незнання:

— А хто ж він такий, цей твій Генріх, якщо дозволиш запитати?

Наче образившись, Леа підвелася, підійшла до круглого стола, що стояв між нею і Гладеком, зіперлась правою рукою на палицю, а вказівним пальцем лівої почала виводити зигзаги по коричневих і жовтих квадратах скатерки. Тоді просичала:

— Хто такий Генріх? А той, учорашній... позавчорашній...

А Гладек подумав: «Не треба лякатись оцих її істеричних спалахів. Такий ляк тільки підживлює її розпачливий настрій. Розумніше було б посміятись, обережненько покепкувати з неї». Руки Гладека ще були закладені за проймай жилетки; відігнуті вгору великі пальці закидали один до одного.

— Чи не бажаєте?.. Прошу, прошу займати місця, будь ласка, шановна фрейлейн. Починається бенефісна вистава...

Леа стояла на місці, виводячи пальцями зигзаги по візерунку скатерті. Хоч вона не прийняла запрошення, Гладек

усе-таки розпочав на пальцях бурлескн у лялькову комедію про лихого Генріха й добру Лізу. Правий палець зображав добру Лізу, що стояла суворо випростана. А лівий, лихий Генріх, підступав до неї, запобігливо згинаючись. Добра Ліза бідкалась сердито, стурбовано й безпорадно:

«У нас нема чого їсти в домі, Генріху, мій лихий Генріху. Тільки кошик груш-дичок, і більше нічого. І дров нема ні скіпочки, нема нічого-анічогісінько...»

А Генріх відповідає з простосердою бадьорістю, хоч і не без улесливості:

«Ну то й що, моя добра Лізо; переб'ємося й дичками. Набери води в горщик, постав його в піч. А я поможу тобі, розпаяю в печі, порубаю на дрова твою сукувату палицю. От і дров нам вистачить аж до весни-красної».

«А як же тоді я? — квилить добра Ліза. — Як же я піду з горщиком по воду, як же я донесу його до печі, як же стоятиму біля печі, коли ти порубаєш мою палицю?..»

Леа нарешті озлилась:

— Перестань, Гладеку! Перестань зараз же! Годі тобі блязювати. Не смішно. Сміх у Німеччині пропав, умер і не воскресне. Всі загинули: П'єро й П'єрета, Касперль і Арлекін, навіть Швейк. Усіх есесівці розстріляли під насипом або під цегляним муром, усіх зарили в землю.

— А вони знов устали з могил, як колись наш любий Августін після чорної чуми у Відні. Не думай, що...

Пронизливий регіт Леа перебив його.

— Рюмса! Рюмса ти, й більш нічого! — Гладек розсердився й зовсім збився зі своєї бурлескної ролі. — Не думай, що Гітлерові вдалось викорінити все добре в Європі! До цього, бог свідок, у самого диявола роги не доросли! Вони ще раз прорахувались, ті, що хотіли наштрикнути на свій рожен цілі народи...

— Перестань, Гладеку! Чумний вітер ніколи не стихне...

Той вітер, що свистить у чорних вікнах пусток...
На чоло моє метал холодний ліг.

Чуєш, той вітер несе літак з хіросімською бомбою!

Це світло, що в моїх устах згасає...

Голос у Леа звучав глухо, але в ньому вчувалось надзвичайне духовне напруження. І Гладек ще більш упевнився в своїй думці: адже вона, по суті, цілком послідовно висловлює

те, що вклав у неї своїм вихованням Фюслер — практичну беззахисність книжного гуманізму, чисто німецького типу тепличний характер, який у нинішньому змордованому, ніби позбавленому батьківщини молодому поколінні чи принаймні у вразливих натурах породжує похмурий, цинічний потяг до самозгуби. «Але з цим Руді, що я з ним учора познайомився,— подумав Гладек,— справа стоїть, здається, ще не так кепсько. Правда, він навіть захоплювався фашизмом. Але в ньому є щось таке, що, мабуть, можна назвати простонародним здоров'ям. Леа, напевне, добре-таки дозолила йому своїм ехидством, своїми «дичками», що він учора так стрімголов дременував звідси. Навіть не попрощався ні з ким. Просто втік. А Леа, повернувшись, поведилася нестерпно дратливо. Але вони, здається, ще не все сказали одне одному. А хлопець же не кам'яний, та й Леа, певна річ, теж ні». І Гладек, подумавши так, знову схилив набік голову, трошечки примружив очі й випустив на сцену Генріха:

«Ні, моя добра Лізо, не покину я рубати на дрова твою палицю. Адже бачиш, скільки дров виходить! Я вмочу кілька скіпочок у воду, щоб вони співали у вогні. А потім нахилися, щоб ти могла зіпертись мені на плече, поки весна-красна не настане».

І Ліза відказала вже трошечки не так жалісно:

«Якби ж ти не попустив був, щоб я впала з бузкового куща, мій лихий Генріху... А як же я тепер зіпрусь на твоє плече? Хіба ти не знаєш, які нікчемні створіння всі люди? Неминущі тільки речі, тільки речі...»

— Гладеку, облиш, прошу тебе!

Пальці Леа конвульсивно бгали скатерку. Та Гладек-Генріх вів далі тоном невідчепно-терплячого комівояжера:

«Палиця — річ холодна, моя добра Лізо, вогонь — річ гаряча, а плече — тепле. Можеш засунути руку мені під сорочку, коли спиратимешся на моє плече, поки весна-красна не настане...»

Тепер Ліза відповіла вже зовсім невпевнено:

«Як можеш ти восени говорити про весну, Генріху, мій лихий Генріху! Адже за осінню йде зима, сльота, мороз, і змерзлі руки й ноги, і мерзле бадилля понад дорогою, й голі лани...»

Леа випустила скатерку зі стиснутого в судомі кулака. Та пальці її лишилися скарлючені, мов пазури. Схилившись над столом, якась незграбна, наїжена, стояла вона проти Гладека й знову цідила крізь зуби:

— А коли дурна Ліза вже почала вірити лихому Генріхові

і рука її лягла йому на плече, старші прислали їй ковдру. В ту ковдру була вкутана від застуди їхня мудрість. І Генріх упав, не витримавши її тягара...

Гладек вийняв руки з пройм жилетки й підійшов ближче до столу.

— Та я чув, що ван Боуден шепотів Ганхен. Тео тоді захопився Дворжаком, він же, ти знаєш, як візьме в руки віолончель, то про все забуває. А я чув. Але я нічого не сказав, нічим не перешкодив йому. І з якою охотою побігла Ганхен, я теж бачив. Але це я так, між іншим. Якщо ван Боуден не хоче, щоб ти дружила з німцем, з учорашнім фашистом... Тут я мушу з ним погодитись. Це його право; він називає це своїм природним правом. Адже ти його рідна дочка...

Леа знову верескливо зареготала.

— Природне право! Ти що, Гладек! Оце то комедія! І треба ж, щоб саме ти бовкнув мені цю нісенітницю! А скажи, чи далеко відбігло це ваше так зване «природне право» від расової теорії пана Розенберга, від «міфу двадцятого сторіччя»? Не чіпай мене!..

Леа сказала: «Не чіпай мене», бо Гладек хотів узяти її за руку. Але дівчина відсмикнула її й випросталась; у цю мить вона стояла перед ним як ворог, і то була не тільки ворожість хворої людини до здорової. Гладеківі нелегко було приховати від неї, як образив його цей різкий жест недовіри.

— Ти не знаєш точного змісту цього уявлення, — сказав він. — Ти взагалі мало що знаєш точно. Ти не зрозуміла ні ван Боудена, ні мене. Певна річ, правові принципи, навіть найідеальніші, не можуть стояти вище життєвої практики. Але взаємовплив можливий. Я, у всякому разі, вважаю його можливим...

Палець Леа знову почав виводити зигзаги по скатерці.

— Твоїй публіці нудно, Гладек. Скажи краще, чим має скінчитись твоя комедія. Що ж станеться з Генріхом і Лізою? Нечемні глядачі зірвали тобі виставу. А шкода: актори грали свої ролі цілком пристойно. Тільки автор нікуди не годиться: він замазав, по-перше, епізод з ковдрою, а по-друге... А втім, він же цього не може знати: по-друге, в холодній хатині пана Генріха живе ще одна дурна Ліза, молодша, здорова, як під час війни загубила свою підв'язку, а разом утратила все, що мала: батька, й матір, і брата...

Гладек відступив назад до фортепіано, немов наляканий цією безмірною іронією, за якою йому тепер вчувалися, крім усіх хворобливих емоцій, ще й плутані ревності. Та Леа не

звернула уваги на цей його відступ, вона варила собі далі свою юшечку з жалю, страху, образи й самозакоханості:

— Лихий Генріх привіз із собою додому молодшу дурну Лізу, бо він думав, що старша дурна Ліза врізала дуба в таборі. Отже, конфлікт, пане авторе, виник не з великого холоду після великої пожежі. Основа конфлікту полягає в комічній безвиході: опечений, обшарпаний Генріх думає, що мусить вибирати між двома опеченими, обшарпаними Лізами. І він незрадливо вибирає не ту, що слід, вибирає старшу, зовсім обгорілу, але вибирає наосліп, озираючись назад, у минуле; через свою простакувату чесність він вибирає потемки, коли всі кішки сірі, коли вилітають сови. А як настане весна-красна, як розвидниться, матиме він клопіт із тією чесністю! Я йому це десять разів тлумачила; тільки він не вірить... Проте старша дурна Ліза, Гладек, хоч і не така стара, як мудрість старших, та вже має досить розуму, раз обпікшись, удруге остерегтись, будь певен...

«Тепер вона говорить, мов дитина, в якій заболів живіт. Клянеться, що вже ніколи нічого не їстиме»,— подумав Гладек і відчув, що злість його згасла. А Леа ніяк не могла заспокоїтись:

— Старша дурна Ліза не дасть порубати свою палицю на дрова, не така вона необачна. А лихий Генріх хоче силою відняти її, бо йому свербить чесність, та й холод дошкуляє. Отак слід закінчити твою п'єску, Гладек. Тепер ти знаєш справжній конфлікт... Чи ти вже не хочеш?

Видно, Гладек і справді не хотів. Заклавши за пройми жилетки тепер уже самі великі пальці, він походжав вузьким кривим проходом між круглим столом і фортепіано. «Яка це була кричуща нетактовність із мого боку,— думав він,— в'язнути до неї зі своїм давнім фіглярством і вивідувати в неї про Руді. Коли хмари нависли так низько, що зачіпають дахи й людські голови, ніхто фейерверків не влаштовує. Але як же ти допоможеш цій дівчині, цій людині, що її нацисти зламали фізично, людині, що бачить усе розчарованими, заплаканими й засліпленими ненавистю очима — все, все, навіть нове, хороше... Чи можна такій людині допомогти гумором? Леа — не можна. Вона ще не доросла до цього. Вона говорить про пан-європеїзм, а в неї самої ще така затято німецька натура, сама вона ще так нагадує Гретхен у гестапівській в'язниці, що скоро, мабуть, почне шукати знайомства з потойбічними силами. У німців надто багато шляхів ведуть з депресії до містицизму. Он Фюслер каже, що вона цілими днями сидить, устромивши носа в псалми, а Тракля вже

всього напам'ять вивчила. І картину намалювала, — моторошно, кричуще-строкату мішанину з трикутників, квадратів, трапецій, зигзагів серпантину — «Острів мертвих». Кипарисова млість під сумний бренькіт гітар, а під нею корчиться передсмертна туга прекрасного білого звіра, простертого долі.

— Шкода, що я став комуністом так пізно, — сказав Гладек, походжаючи вузьким кривим проходом між столом і фортепіано, — а то мені легше було б. Тоді не розслаблювало б так співчуття до зневажених, катованих, одвічні крики болю *de profundis*¹, тоді легше було б відірватись думкою від давнього людського горя, можна було б неухильніше служити праву, єдиній точній людській правосвідомості, що вимірює вартість і потреби людини її прекрасними й корисними якостями, а не вагою гаманця й не черепним індексом; тоді я зміг би...

Гладек зупинився. Леа знову водила пальцем по візерунку скатерки, і це ще раз розсердило його. В збудженні він розгубив делікатніші, тактовніші аргументи й збився зі стриманого, навіть трохи скованого тону на грубий:

— ...Тоді я зміг би сказати тобі просто в вічі, що ти поводишся як справжня «небесна коза». Знаєш, це так мисливці прозивають бекаса. Він мекає так жалібно, що аж мороз поза спиною йде, а поцілити його дуже важко, бо летить він, кажуть мисливці, як чорт навколо дзвіниці під час «Ave Maria»...

— О, то ти мене вже козою називаєш. Дуже мило...

Леа вимовила це зовсім байдуже, навіть, здавалося, ледь усміхнулась, — уперше за всю розмову. Проте Гладек зрозумів, що перебрав міру. А все ж він не збирався вибачатись: він бачив, що влучив у ціль, і наступав далі:

— Що з тобою, Леа? Ти не хочеш зрозуміти? Чи ти не можеш? Це в тобі зла воля чи просто безвольність? Невже тебе нацисти — як це вони називали? — скрутили?

Невисокий Гладек похитав великою круглою головою, мов старий мудрець. Цей рух міг би здатися кумедним, якби Гладек не вдавався до нього дуже рідко і якби той рух не супроводився такою похмурою, безнадійною міною. Насуплені брови зовсім насувались на очі, губи западали, мов у беззубого діда, а лоб ставав жовтий, як віск. Леа побачила це, злякалась, і у вухах її забринів немов звідкись здалеку голос — голос Гладекової дружини, чорнявої, зграбненької,

¹ З глибини (латин.).

жвавої, гостроязикої Кори, співачки на амплуа субретки. «Ярославе, — промовив далекий голос, — не хитай головою; коли ти хитаєш головою, в домі всі годинники зупиняються...»

Та Леа зразу ж переклала ці слова на свою мову:

— Не хитай головою, Гладеку. Коли ти хитаєш головою, в домі має хтось померти.

Ці слова мало не переповнили чаші Гладекового терпіння. На мить йому здалося, що дівчина вдягла на себе Корине вбрання, щоб поглумитися з дорогої небіжчиці, щоб раз і назавжди відштовхнути любого дядечка Ярослава, якого вона тепер уперто називала тільки Гладеком, — щоб його здихатись, а самій остаточно вжитись у роль анахоретки, пропащої, забутої богом і людьми людини. Чи, може, вона хоче знову зблизитися з ним, з добрим дядечком Ярославом? Може, вона, імітуючи Кору, шукає в ній спільницю, заступницю? Кора полягла під червоним цегляним муром у концтаборі Терезин. За півроку перед тим її звільнили з примусових робіт у Німеччині, відвезли до Праги й там відпустили на волю. По «трудовій повинності» вона мусила співати в одному офіцерському казино на Пржикопі німецькі народні й солдатські пісні. Та розрахунки людей у шкіряних пальтах не справдились: Гладек і його товариші не пішли на цю принаду. І зразу ж після замаху на Гейдріха, «рейхспротектора Богемії й Моравії», хоч Гладек із його групою були зовсім непричетні до того замаху, Кору знов заарештували. Багато людей засвідчило, що вона, судетська німкеня родом, була розстріляна біля високого червоного цегляного муру, але в котрій з терезинських масових могил вона лежала, Гладек так і не знав. Один тільки раз, дуже коротко і майже офіційним тоном розповів він про її долю і більше ніколи не повертався до цієї теми. І Фюслер сказав Леа: «Не розпитуй його. Ти ж знаєш, як вони одне одного любили. Ти тільки зробиш йому боляче...»

А тепер Леа скористалася з небіжчиці, щоб відхилити неприємне запитання. Неприємне, чи несправедливе, чи, може, нерозумне? Гладек ще й сам не знав цього. Він підійшов до фортепіано, втомлено опустився на круглий стільчик і втупився очима в клавіші. В двері постукали, ввійшла Ганхен, спитала, чи панові Гладеку готувати картопляне пюре з цибульним соусом, чи по-чеському, з цукром і маком. Та пан Гладек нічого не відповів, а фрейлейн кивнула їй, щоб вона вийшла. Виходячи, Ганхен так грюкнула дверима, що Гладек злякано здригнувся. Він якраз думав про те, що Леа ніколи не вміла поставити себе

на місце іншої людини. Все, що вона будь-коли розповідала — і тепер, і раніше, — було тільки відбитком її власних відчуттів. Для чесності цього, може, й досить, але для правдивості — замало, навіть для правдивості перед самим собою. Напевне, вона саме тому й не може грати і відчувати чужу гру, що не може відчувати за інших. Франтішка теж казала, що Леа здатна тільки до пасивної ролі в дружбі...

Леа перервала Гладеківі думки, промовивши вже спокійно й відверто:

— Я бачу, що ти вважаєш мене за іпохондричку й хочеш вилікувати політикою, так само як Франтішка. Але в тебе теж нічого не вийде. Моє ставлення до політики, розумієш, чисто людське...

Гладек узяв на фортепіано кілька акордів. До-мажорна тема з другої частини п'ятої симфонії Бетховена, спокійний зліт у вишину й могутній поступ уперед, селянський танець і бойова сурма санкюлотів. Коли Гладек заговорив, воскова блідість уже зійшла з його чола, брови вже знову високими дугами іжачилися над очима, а губи випиналися знову повні й свіжі.

— Уперше після нашої зустрічі мені захотілось гукнути тобі «браво!», любя моя! Яке ж іще ставлення до політики може бути в людини, крім людського — про мене, хоч і чисто людського? Це ж тільки в нелюда, кривавого дикуна або в шарлатана може бути інше ставлення... Господи боже, дівчино, так про що ж ми з тобою сперечаємось!

Та Леа не піддалась: Вона тільки холодно спитала:

— Може, ми облишимо цю розмову?

А діставши у відповідь грубувато-зачіпливе «ні!», вона відверто ухилилась від теми, заговорила про те, що Фюслер з ван Боуденом от-от мають повернутися з прогулянки і що Ганхен так і не знає, з чим готувати йому пюре.

— Хай готує з чим хоче, аби тільки не з салатом із тих півників, що ростуть у тебе в садку понад сходами, — пожартував Гладек і з клоунським жестом запросив її до фортепіано: — Іди сядь! Я не піду обідати, поки ти мені не заграєш. Я ж уже почав, але ти вмієш багато краше...

— Не буду я грати, Гладек, хоч би ти помер з голоду. Адже ти ждеш від мене зовсім не музики, ти хочеш почути моє кредо, моє політичне кредо... — Леа обійшла кругом столу й злягла ліктями на опущену деку фортепіано. — Ну гаразд, коли вже ти так неодмінно хочеш його почути. Моя основна теза, — ти й так її знаєш, ти ж уже брав її на глум, — це взагалі ніяке не кредо. Я тільки й чекаю, щоб хтось довів

мені протилежне. Але все, що ти кажеш... Не ображайся, Гладек, але все це справді звучить страшенно примітивно. Існує ще дуже багато речей між... ну, скажімо, між Москвою і Парижем.

— Так, чорт забирай! І над ними, й під ними, й поза ними, й перед ними... І куди більше, ніж усі ми можемо уявити!..

Гладек засміявся їй прямо в обличчя, не зважаючи на її холодну міну. І знову, на цей раз обома руками, почав він до-мажорну тему, проваріював її, на думку Леа, досить-таки по-дилетантському, трошки схилив набік голову, перейшов до імпровізації, забрався на басах у акомпанемент «Інтернаціоналу», правою рукою завів мелодію високо-високо й зрештою звів її на дискантах до двох тонів святкового передзвону. Леа втомлено відвернулась і пішла, спираючись на палицю, до дверей. Гладек не спиняв її, він не сказав нічого. Він знову вернувся до першої теми, але раптово перескочив на якісь зовсім інші, буйні, нанизані на дискантову мелодію акорди, що змусили Леа зупинитись: зовсім незнайомі, вони все-таки не здавались їй чужими.

— Що це таке, Гладек?

— А що?

Вона відповіла не обертаючись:

— Звучить мов народний хор або кантата з ансамблем еопілок, якимось на російський лад, наскрізь оптимістично...

Гладек урвав музику.

— Яначек,— сказав він.— «Слов'янська меса», на мотиви давньослов'янської церковної музики. Добре збережено народний характер, і все-таки цілком сучасне трактування. Невже тебе така річ не вабить до інструмента?

Леа не відповіла. Вона знову рушила до дверей.

— Та йди ж сюди, Леа, мотив же зовсім простий: ті-та-ті-та...— Одним пальцем Гладек вистукав мотив, повторив його ще раз. Та Леа не вернулась. Біля дверей вона знову зупинилась, упёрто похитала головою і, теж не обертаючись, сказала:

— Що нам із цієї рожевої наївності! Не ті тепер часи, старенький мій...

Виходячи, вона підняла плечі, немов змерзла. З сіней вона гукнула в кухню, що пан Гладек хоче пюре по-давньослов'янському.

— «Небесна коза»,— пробурчав Гладек, закриваючи клавіатуру фортепіано.— Справжня тобі німецька «небесна коза»...— Він почув, як нагорі над ним, у мансарді, Леа кинулась на ліжку, як грюкнула, впавши на підлогу, палиця.

Після обіду — всі четверо ще сиділи за круглим столом — Фюслер почастивав чоловіків сигарами. Леа незграбно дістала довгу сигарету з перламутрового портсигара.

— Мов погнутий цвях із бруска мила, — буркнув Гладек. Ван Боуден підніс їй вогню. Ніхто не поривався випередити його. Фюслер зробив насічку на мундштуку своєї сигари й сказав до Гладека:

— Давайте, за нашою давньою традицією, оголосимо останню годину перед прощанням «голубою годиною». Хай буде більше диму, ніж слів.

Ігноруючи безжурний, дружній тон Фюслерових слів, Гладек коротко відповів:

— Не знаю, Тео; не я ж один тут гість.

Леа дмухнула й погасила йому сірник, немов піддражнюючи його. І тихенький смішок її теж звучав іронічно, наче вона одна знає про нього якусь фатальну таємницю і тримає його в руках. Фюслер же з широким, плавним жестом почав переконувати Гладека:

— Кому першому від'їжджати, того право й вирішувати! Дух гречності й форма, форма й дух — хто міг поєднувати в собі ці обидві сторони краще за нашого дорогого друга Ярослава!

Та зразу ж він сам відчув, що й такий бадьоро-серйозний тон йому в цю годину не дається. Бо Гладек ще за обідом був якийсь мовчазний, похмурий. Напевне, сьогодні щось таке сталося, що може відштовхнути від нього найдорожчого друга, з яким він так довго не бачився й нарешті зустрівся. Але Фюслер вирішив, що не час тепер сушити собі голову. Він сказав, що в годину прощання йому завжди була наймилішою скупість у словах і щедрість у думках. Думки немовби перекидають міст через розлуку й наближають нову зустріч. І він гадає, що й ван Боуден, як світська людина, теж знає золоту пропорцію розмови й промовистого мовчання і вміє знаходити в них насолоду. Ван Боуден поквапився підтвердити це. Звичайно, він шанує традицію — таку мудру традицію! — давніх друзів! Але і його неприємно вразила неприємна стриманість Гладека під час розмови за обіднім столом. Між Леа та Гладеком явно запала якась напруженість, і вона щомиті могла розрядитись озлобленою суперечкою або — ще гірше — підштовхнути дівчину на одну з тих прикрих вихваток, що від них вона сама найбільше страждала і що їхні справжні, глибокі причини розумів — за власним щирим переконанням — тільки він, її рідний батько. Ван Боуден, що до всякої пристрасної, втомливої

суперечки почував таку ж відразу, як і Фюслер, потай бажав, щоб Гладек уже скоріше поїхав, хоч і соромився трохи цього свого бажання. Тому він з радістю прийняв професорову «голубу годину», як дипломатичну одноактівку, хоч і розумів, що її ще якось треба довести до кінця. І він поспішив на поміч Фюслерові: постарався звернути розмову, перше ніж вона перейде в замислене мовчання, на невинну тему. Бо видно було, що професор уже вичерпав свої дипломатичні здібності: І ван Боуден ще раз описав, цього разу з іншої точки зору, подробиці їхньої з професором сьогоднішньої екскурсії до церкви в Чеський Зібенгойзер. Ім справді пощастило випросити, як виняток, дозвіл чеських прикордонників.

— Уявіть собі, пане Гладек,— почав він,— начальника російського прикордонного поста. Офіцер, двометровий здоровило, обличчя грубе, але не позбавлене інтелігентності, хода як у хокеїста... А втім, не знаю, може, я помиляюсь, я просто надто мало знаю росіян... По-німецькому говорить калічено, але досить вільно... Так ось, на мої настійливі прохання він тільки низав плечима й відіслав нас — я б сказав, зовсім байдуже — до чеських прикордонників. Пішли ми туди. Виходить молодий офіцер; я в замішанні, не володіючи жодною слов'янською мовою, звертаюсь до нього по-англійському...

Тео Фюслер слухає ван Боудена, але чує тільки звуки його мови. Чи слухає Гладек, він теж не знає. Гладек угорнувся в мовчання й сигарний дим. Леа недбало напівлежить у плетену кріслі, поклавши ногу на ногу, й курить із довгого мундштука, відставивши мізинець. Вона сидить спиною до відчиненого вікна й тому,— хоч у кімнаті душно й погода тиха,— накинута на плечі картатий шотландський плед. Але ж як елегантно! «І шоки напудрила рожевою пудрою; я досі й не помічав цього... Звідки в неї оцей демонічний талант перевтілення? Перевтілення чи прикидання? А яка різниця? У всякому разі, коли вона отак перевтілюється, неодмінно щось трапляється. І ні разу ще не траплялось чогось хорошого... Невже нитка твого терпіння урвалася, Ярославе? Ти буваєш різкий, коли тобі занадто допечуть. Я добре пам'ятаю... Але вибухи зовсім вибивають її з колії нормальної поведінки.. Господи боже! Це ж усі Корині манери! Жива Кора! Ногу поклала на ногу, мізинчик відставлений, шоки трохи підрум'янені, на плечах палантин... Господи боже! Заплющити очі, не дивитись, не бачити... Скільки це Ярославові років? Сорок дев'ять... А перламутровий портси-

гар — це ж Корин подарунок, тоді, як ми востаннє були в Карлсбаді. «Візьми, дитя моє; придасться, коли будеш дорослою дамою й захочеш причарувати мого старого. Там усередині на накривці чудесний медальйон. Ось поглянь, Леа...» Там усередині дзеркальце. Ох, не дивитись, не бачити нічого, держатись за нитку ван Боуденової розповіді як за єдиний порятунок...»

— Я радий засвідчити перед вами, пане Гладек, свою найщирішу пошану до цього офіцера, вашого співвітчизника. Хоч наше враження зовсім побіжне — *we get only a glimpse of him*, — я наважуюсь твердити, що його поведження було просто бездоганне. Я завжди сприймаю такі речі як щось прекрасне, коли за ними відчувається внутрішнє благородство, в даному разі та невимушена, елегантна коректність, що її, у найкращому значенні цього слова, називають просто лицарством. Пруссаки хотіли досягти його дерев'яною виправкою. Виходили не манери, а манірність. Наці часом пробували наслідувати манірних пруссаків — виходив кривавий фарс. Що ж до росіян... Згадати хоча б того офіцера, що був тут учора. Інтересна людина цей начальник відділу культури, правда ж? Охоче поговорив би з ним. Треба буде пошукати нагоди. Мені здається, що радянським офіцерам — хоч з ідеологічного погляду, само собою зрозуміло, вони антиподи пруссаків-наці — теж бракує остаточного лоску освічених, гуманних військових, які дуже скоро загнали б війну на макети полігонів, у ящики з піском, коли б задавали тон у всіх арміях. Росіяни відлиті з доброї сталі, — я вжив тут це слово в значенні людяності, — але це литво неочищене, ще в корі шлаку. Я б сказав, що радянські офіцери, ходячи, не ступають, а тупають. А що ви скажете, пане Гладек? Ви ж цих людей знаєте набагато краще, ніж я...

Гладек затримався з відповіддю до нечемності довго. Нарешті він озвався:

— Певна річ, радянські офіцери, йдучи, тупають. Одні гучніше, інші тихше. По-моєму, це цілком залежить від ситуації, від взуття, від темпераменту, від ваги тіла.

Але Ярослав говорить немов з-за спущеного заборолу. Учора, коли він підрізав ван Боудена своїм Мейзліком-совою, то була незла іронія. Та між учора й сьогодні залягла вічність. А Леа хихикає наївним смішком субретки, з бездонним жіночим лукавством... «Якщо зараз Ярослав устане й піде, я не зможу його заспокоїти. Я мушу дбати передусім про Леа. Як закліпав очима ван Боуден, наразившись на таку грубість...»

— Присягаюся Стіксом! — зареготав Фюслер. — Оце то

парадокс! Джентльмен говорить про ідеал прекрасної людини,— по-моєму, тут ідеться не тільки про військових, я волю розуміти його ширше, в класичному значенні, як ідеал калюкагаті¹,— а комуніст тиче нам під ніс взуття й вагу тіла. Ярослав, хитрун старий, це злий жарт!

— О Тео,— озвалась Леа,— ти скоро зовсім захирієш зі своєю книжковою премудрістю. Покласти тобі ще скибочку печені, оцю підсмажену, апетитну?..

«Це ж колись Кора казала. Гладека аж зсудомило. Ван Боуден вирячив очі, він нічого не розуміє, тільки посміхається кисло, але збирається заговорити, хоче врятувати становище, прикрити мені відступ. Вельми благородно з його боку...»

Ван Боуден збив попіл з надкуреної сигари.

— Визнаю, що питання моє було не надто розумне. Перепрошую, пане Гладек... Так на чому ж я зупинився... Цей ваш земляк, цей елегантний чоловік років тридцяти,— мене просто зачарувала зовсім не войовнича мужність у його зовнішності,— вислухав моє прохання уважно, коректно, як справжній *arbiter elegantiarum*², за висловом стародавніх римлян, глянув на мій кореспондентський квиток і репатріаційну посвідку, сказав щось про *special permission*³ і попросив зачекати, поки він подзвонить по телефону. Я жартома згадав, що в Лондоні мав нагоду розмовляти за чашкою чаю з паном президентом Бенешем і таким чином довідку про мою особу можна дістати прямо з Градчан... І що ж, ви думаєте, робить ваш земляк? Глянувши на нашого професора, питає мене: «The gentleman is a friend of yours?»⁴ Не дожидаючи моєї відповіді, жестом наказує вартовому відчинити ворота. «Please, gentlemen!»⁵— і ми переходимо кордон...

Ван Боуден замовкає, затягується сигарою. Він чекає, що Ярослав озветься. Але той мовчить, немов його в цю мить цікавить тільки одне: як росте попіл на сигарі. А він же, напевно, добре помітив, що ван Боуден веде вогонь по двох мішенях: не так по ньому, як по Леа. Таким він, як батько, уявляє собі прекрасного рицаря своєї дочки, а комуністу він, як джентльмен, хоче показати взірець прекрасного європей-

¹ У давніх греків — ідеал гармонії фізичного й духовного розвитку людини.

² Суддя в питаннях доброго смаку (латин.).

³ Спеціальний дозвіл (англ.).

⁴ Цей пан ваш знайомий? (Англ.)

⁵ Будь ласка, панове! (Англ.)

ця. Здається, ван Боуден вважає всіх комуністів провінціалами, але згоден повчити їх. Леа вже погасила сигарету, ледве надкуривши її. Зав'язує вузлик на ріжку мереживного носовичка; це ж Корина звичка, вона була неймовірно забудькувата. «Ні, вона мене сьогодні доконає. Ван Боуден знову підхопив нитку розмови. Слава богу... Бо я вже вичерпався, не знаю, чим затицати ці дірки...»

— Ваш співвітчизник сам супроводив нас. Дорогою він розпитував мене про умови життя в еміграції. Ну, я то був якоюсь мірою в привілейованому становищі. Моя мати була голландською підданою, а сам я народився в одному санаторії на острові Мен. Завдяки цьому мене обминуло інтернування й вислання під час війни. Ясна річ, наш супутник уникав запитань особистого характеру. Коли ми підійшли до акуратно побіленої церкви, оточеної кам'яними надгробками з написами німецькою мовою, він дістав у заграбованому віконці ризниці ключ, відімкнув двері, потім стяг з правої руки шкіряну рукавичку, скинув кашкета, перехрестився й пропустив нас уперед — «*paх vobis cum...*»¹. Поки ми зблизька розглядали вівтар, він відійшов назад, поміж лави. Я певен, що він... — Ван Боуден зняковіло відкашлявся й не став доказувати. Безперечно, це здається йому профанацією його спогаду — сказати Ярославу, атеїстові, що той офіцер відійшов назад тихенько помолитись...

— Чудовий різьблений вівтар, — почав знову ван Боуден, — феноменальне досягнення художника, якщо зважити, що виконаний він у шістнадцятому сторіччі, такому багатому на війни та релігійні чвари, і що це, очевидно, робота самоука. А ви, до речі, знаєте цей твір невідомого майстра, пане Гладек?

«Тільки не здумай повчати Ярослава, любий мій ван Боудене. При його нинішньому настрої це все одно що кресати іскри над бочкою з порохом. І навіть коли Ярослав стримається й змовчить, ця година завдасть нам невігойних ран...»

— Я знав колись капелана цієї церкви, — відповів Гладек. — Такий був делікатний молодий священник, знаєте, з тих, ліберального напрямку: толерантний, коли це йому вигідно, і догматик, коли це йому вигідно; словом, бистрий розум, як в усіх езуїтів. Він навіть Колегіум Германікум² закінчив.

¹ Мир вам (латин.).

² Духовний навчальний заклад для німців при Ватікані, керований езуїтами.

Поводився завжди як цілком лояльний громадянин Чехословацької республіки. На зріст був справжній святий Георгій, але звався Франц. Ми називали його святим Франціском. А коли після Мюнхенської конференції, в жовтні тридцять восьмого року, німці за згодою всієї європейської верхівки перейшли кордон, він привітав їх у Зібенгойзері дзвонами й відправив позачергову месу. Отакий розумний був він, той пан капелан. Тепер він знов у Римі. Там з нього хочуть зробити дипломата для Ватикану. Непогана перспектива...

Бідолашний ван Боуден сильно захлинувся димом і страшенно закашлявся. Добре, якщо він не зразу відійде. Хай тим часом гнів його трохи вщухне, якщо він розгнівався. А Леа прикидається переляканою, широко розкрила рот, кричить, немов страшенно стривожена:

— Ой, що це з вами! Що сталось?! Та біжіть же котрийсь по аптечку! Я відчиню вікно, нехай протягне...

«Хмари насуваються. Зараз ударить буря. Якщо добрий ван Боуден і далі хоче грати роль громовідводу, то доведеться йому попектись. А я втрачу найкращого друга...»

Фюслер прикрив долонею очі. Але Гладек тільки постукав ван Боудена по спині й сказав таким тоном, що ніхто б не зміг образитись на нього:

— Ви відвикли від континентального тютюну, любий мій. Це чеські сигари.

Ван Боуден помалу відходить. От він уже випнув губи, зараз рубоне так, що потім ніяким жартом не залатаєш... Але Ярослав випередив його. Що ж, і це добре...

— Той майстер, про котрого ви мене питаєте, — почав Гладек, — не став би дзвонити в дзвони, коли б до краю вдерлися турки... Хіба що на сполох ударив би. О, я певен, він знав, що таке краса і що таке біль. Згадайте «Зняття з хреста» в середній частині, обличчя матері над замордованим сином. Ви уважно розглядали його, пане ван Боуден? Ви помітили, яке суворе це обличчя, який стриманий біль у ньому? Болеві не можна піддаватись. Майстер знав це. Людина, що віддається своєму болеві, підставляє йому свою душу, стає бридкою. А в позі матері, особливо ж у її руках, ван Боуден, вже інший біль, прекрасний, який можна зобразити, пережити самому, оцінити. Це біль, що прагне перемогти сам себе. Ви звернули увагу, як мати підтримує мертве тіло правою рукою в себе на колінах і як ліва рука, що оповила тіло, лягла на рану від списа? Мати затуляє рукою страшну рану. Але погляд її звернений на праву руку. Права рука викладає гарною складкою пов'язку на стегнах — ту останню лахма-

нину, яку залишили йому. Я так розумію концепцію старого майстра: людина, що хоче побороти біль, формує себе за законами прекрасного. Це закон розвитку життя, що переходить у закон мистецтва. І цій ідеї треба знайти загальнозрозумілий і змістовний вираз. Чим більше людей захопить він, тим краще. Винятковість веде тільки в прірву... Але тут для мене, незалежно від моєї волі, починається питання класовості в мистецтві. Здається, це Горький сказав, що естетика сучасності є етикою майбутнього...

Ярослав замовк і почав пахкати сигарою, що тим часом майже погасла. А ван Боуден випинає губи, вже давно випнув, мов хоче свиснути. «Нічого не вийде, любий, не на той голос свистиш. Бо те, що він каже, наш добрий ван Боуден, навіть мені здається надто нігілістичним. А надмірний нігілізм — це нездорово».

— Якщо ми хочемо бути хазяїнами власних думок — чи то в мистецтві, чи то в житті — ми не повинні зв'язувати себе ніякими упередженими точками зору й ніякими «ізмами», — сказав ван Боуден. Але Ярослав зразу припер його до стіни:

— Ви маєте на увазі: не зв'язувати себе ні марксизмом, ні соціалізмом, ані комунізмом? Так? А ви ще пам'ятаєте, що закидали вчора моїм товаришам-емігрантам з приводу слова «конкретно»?

Ван Боуден смокче погаслу сигару. Він не звик до сигар, він курить просто за компанію. І на Ярославове питання йому нелегко знайти відповідь... Він аж лоба наморщив, відказуючи:

— Вчора, пане Гладек, я говорив у зв'язку з питанням болю також і про умови народження конкретної свободи людини. На мою думку, людина має пройти крізь двері болю, якщо вона хоче знайти себе і якусь, нехай обмежену, свободу. І ці двері, що виводять нас із едему наївності, не можна забити ніякими гвіздками «ізмів». Але я мушу признатися вам, що, йдучи цим предковичним шляхом людства, відчуваєш себе над краєм безодні. І тому я, з вашого дозволу, ще раз скористаюся зі слів одного сучасного філософа: «Але якщо у вас запаморочиться голова над безоднею — а найтяжча скрута, як видно, в нас іще попереду, — то пам'ятайте: коли гине все, лишається бог... Європа — це теж іще не все для нас. Європейцями ми стаємо, лише ставши просто людьми, тобто втіленням причини і мети, а вони обидві лежать у богах...»¹

¹ Див. примітку на с. 275.

«Голуба година» .. Все-таки вона настала. Нарешті знайдено належну міру думок і слів. Це вплинуло й на Леа. Вона вже облишила свої блюзнірські репліки, сидить тепер рівненько, мов школярка за партою — замислена велика школярка, що знає про біль і красу більше за всіх нас разом узятих і з усією нашою старечею мудрістю. Сидить і сплітає в кіску торочки пледа, що лежить тепер на її плечах без нарочитої елегантності...»

— Незалежно від питань віри й переконань, — озвався Фюслер, — твоє тлумачення вівтаря, Ярославе, таке просте й по-людському прекрасне, справило на мене дуже глибоке враження.

Ярослав посміхнувся й трошечки схилив голову набік. Це означає, що на нього найшла охота пограти комедію. Не дуже доречно зараз...

Справді, Гладек сказав з усмішкою:

— По-моєму, християнство, гуманістична релігія, вдалося до хитрощів, обравши своїм об'єктом кінець кінцем — у останній інстанції, хочеться мені сказати, — не бога, а просто добру людину. А добра людина завжди прекрасна душею...

Ван Боуден перебив його:

— Від неможливих припущень дійти до можливих висновків — це треба вміти, Гладек! Поздоровляю!

«Ага, Ярославе, не будеш більше викидати такі коники!»

Але Гладекова голова ще схилена набік.

— А спробуймо жартома уявити собі християнське вчення зовсім очищеним від догми й клерикалізму, — каже він. — Чи не вийде з цього прообраз якогось «ізму», як ви гадаєте, пане ван Боуден?

«Ні, тієї відповіді, яку він хотів виманити у ван Боудена, Гладек не почує. Не така людина ван Боуден. Хіба ж Ярослав не бачив, як поважно й широко обстоював він свої переконання? Яке ж тут може бути «жартома»? Це вже погані жарти. Адже він, окрім усього, ще й принижує батька в очах дівчини... Як тихо стало в кімнаті! Тихий ангел пролетів... Десь далеко на рейффенберзькій дорозі гуде мотор автомобіля. І більше не чути ні звуку...»

— Це, мабуть, уже по тебе авто, Ярославе...

Та Гладек тільки зиркає скоса на Фюслера й осміхається:

— А я саме розговорився...

«Якщо це авто справді по нього, то я буду радий. Тоді наша «голуба година» наполовину врятована. Це рука долі: випадок завжди допомагає не правому, а тому, хто поми-

ляється й шукає... Леа вже підводиться. В неї, видно, знову щось недобре на думці... Мовчи, Леа! Мовчи!..»

Та Леа каже:

— Це ж дуже просто, ван Боуден; пан Гладек має на увазі, що ви можете називати вашого господи й Спасителя просто «товариш Ісус Христос»...

«Пропала «голуба година», перебрано міру. І винен Гладек. Тепер мені треба рятувати те, що ще можна врятувати. Але що ж мені сказати, де взяти слів — добрих, гарних і правдивих? По суті, обидва вони звертались весь час до Леа, тільки до Леа. Один хоче вилікувати її, примиривши з богом і світом, другий — з Марксом і світом. А що ж мені зараз сказати?.. Добряга ван Боуден знову заговорив, хоче виручити мене, але цього разу невчасно. Він уперто повертається до своєї початкової теми. Марно крутишся, друже. Якщо ти рухатимешся по колу, то він рухатиметься по радіусу — зачарована гонитва, що не матиме кінця, бо час порушив міру нашого мислення...»

— Але знаєте, пане Гладек, що мені найбільше імпонувало у вашому землякові? Та національна і водночас націоніальна гордість, яка нікого не відштовхує й не ображає, бо в ній відчувається культура...

«Це значить: у тебе її немає! Оце так устругнув! Тільки не вибухни зараз, Ярослав, зроби мені таку ласку...»

Фюслер конвульсивно стискає під столом руки, і Гладек добре бачить його збентеження. Леа відійшла до вікна й стала спиною до товариства. А ван Боуден самовдоволено просторікує:

— У церкві, коли ми вже вдосталь надивились на той чудесний вітвар, я спитав нашого професора по-німецькому, скільки, на його думку, міг би коштувати в доларах цей шедевр. І враз ми почули в себе за спиною відповідь, яка, власне, й навела мене на ці слова — «гордість, у якій відчувається культура». “Priceless”, — сказав офіцер; ціни не можна скласти. І з посмішкою вклонився, коли ми трохи присоромлено обернулись... Отже, радий засвідчити ще раз мою пошану. З такими людьми можна будувати республіку...»

Ярослав трохи відсовує свій стілець і грізно випростує спину. Ван Боуден теж випростався. Півні стали в бойову позу! Але, виявляється, Гладек — ой хитрюга! — випростався так тільки для того, щоб струснути з піджака попіл від сигари. А потім сказав:

— Згідно зі своїм скромним життєвим досвідом, я можу сказати, пане ван Боуден, що ви в цьому відношенні переоцінили свого прекрасного, гордого супутника. За моїм досвідом, те, що сказав мій шановний співвітчизник, — просто шаблонний вираз, який завжди є напohваті в першого-ліпшого гiда. Я чув цей вираз у Венеції, в Парижі, в лондонському Тауері, коли нам показували імітації дорожocінностей британської корони в засклених скриньках, і в Дрездені біля Сікстинської мадонни, та й удома в Празі я чув його, наприклад у Лоретанському монастирі, коли туристам демонстрували славнозвісну перлову дароносицю, що стоїть у дубовій стінній шафці. Можливо, ви, як колишній антиквар, раніше просто ніколи не звертали уваги на це горде національно-наднаціональне культурне слівце. Інакше я не можу собі пояснити...

«Леа тихенько хихоче. Заради ван Боудена й традицій цієї години я повинен зараз делікатно, але недвозначно дати дещо втямки моєму лютому Ярославу...»

— По-моєму, любі друзі, там, де є стільки спільного *анти* — я маю на увазі антифашистські переконання, — там не забракне й спільного *за*, тобто широко демократичної готовності до згоди на благо світанку мирного життя народів, інакше кажучи, — і Фюслер завершив фразу плавним, широким жестом, — на благо Прекрасного, Істинного й Доброго, а попросту — на благо людини!

Та не було в голосі професора доктора Тео Фюслера справжньої лекторської владності. І хоч яка зворушливо-прекрасна була його тирада, нікого вона не зворушила. Фюслер сам відчув це краще за всіх. Він знав, коли слово буває запальною іскрою, а коли — просто гарною мильною булькою. Досвідчений лектор бачить ефект своїх слів у виразах облич слухачів. Ні, не зворушив він нікого; не кажучи вже про Ярослава, навіть ван Боуден сприйняв його слова досить байдуже. А Леа стояла біля вікна, й збентеженому Фюслерові здалося, що її плечі здригаються від стримуваного сміху. Ван Боуден з делікатності сказав:

— Це само собою зрозуміло, але при нашій короткій пам'яті треба постійно нагадувати про це...

Гладек пустив одну зі своїх стріл, що їх треба підхоплювати й метати назад:

— Ти природжений педагог, Тео, ти, мабуть, і народився з указкою в руці...

Фюслер задумався: «Хіба ж те, що я сказав, не було добрим і істинним? Так. Але прекрасним... Може, Прекрас-

не — це якась наснага, якийсь внутрішній вогонь у Доброму й Істинному? Той вогонь, якого мені завжди трохи бракувало? Може, цей вогонь є загальнозрозумілим духовним виявом, формою Доброго й Істинного? Форма є дух... Дух є форма... Чи є формою те, що само себе не щадить?»

— Але ж момент самоопанування... — вголос промимрив Фюслер у напівім думок.

— Що ви сказали, любий професоре? — сторопіло перепитав ван Боуден.

Обмацуючи кінчиками пальців підборіддя й щоки, — наче перевіряючи, як він поголений, — Фюслер розширеними зіницями дивився у відчинене вікно, немов сподівався з ясного неба якогось прозріння, якоїсь щасливої думки. У нього зараз був той характерний, непорушно спрямований у дальину й звернений у себе невидящий погляд, що справляє враження великої зосередженості, але дуже часто свідчить тільки про затуманеність думки. Постать Леа на тлі світлого серпневого неба раптом здалась йому вугластим силуетом велетенської сови. Це видіння вжахнуло Фюслера, і він прошепотів:

— Кажуть, той, хто зробить щось проти своєї натури, скоро помре...

Ван Боудена прикро вразили ці слова. Він досі не помічав за професором такого містицизму. Перезирнувшись з Гладек, він упевнився, що й того Фюслерові слова неприємно здивували. А Леа, яка стояла, зіпершись руками на підвіконня, раптом промовила:

— Суне до нас...

Вона сказала це звичайним тоном, яким констатують факт. Але Гладек ледь схилив голову набік, теж утупився, наче загіпнотизований, у вікно й глибокодумно, мрійно заговорив:

— Хмаринко, хмаринко, чи дощ ти нам несеш, чи сніг, чи павутиння бабиного літа? Гай-гай, Тео, вже осінь, молоді павучата вчаться літати, а старі павуки тільки сумно дивляться їм услід, бо вони вже вимотали все своє павутиння. Гай-гай...

Це не тільки привело Фюслера до тями, але просто розлютило його. Провівши рукою по обличчю й облизавши пересохлі губи, він накинувся на Гладека.

— Твої шпильки завжди були досить колючі, любий друже шпилькарю, — різко сказав він. — Але з роками вони, здається, набули ще й дряпливості. Щоб не сказати — безцеремонності й неповаги до чужих поглядів.

Гладек перехилився через стіл, наче ловлячи кожне слово.

— Якщо це справді до нас і якщо двері будуть відчинені, то доведеться мені втікати, — знову сказала Леа. Та Гладек немовби й не чув цієї загадкової фрази. Він щиро засміявся просто в обличчя професорові:

— Ну, ну, дай мені прочуханки, старий! Добрячої дай! Я теж часом даю людям прочуханки... Do ut des¹! — давній принцип реалістів. І найкраще, коли ніхто не лишається боржником. Хіба в дружньому колі можна зважувати кожне слово? Адже в дружньому колі всі бурі віють з боку довіри. Карел мені, було, не раз казав: «Дай мені маленьку нагінку, Гладек, а то я зовсім розкис». Єдине, чого я хочу, чого все життя прагнув і прагнутиму, як води в спеку, — це велика, всемогутня довіра між людьми. Як би це було прекрасно! Іншою красою, без болю... Але я діждусь! Уже займається на новий день. І я, як той селянин, кожною кісточкою чую, що завтра — косити сіно, бо сьогодні розгодинилось...

Ван Боуден докинув з відчутною іронією:

— А що ж буде з вашим класовим питанням, коли настане Золотий вік? Адже тоді ваша ідеологія лишиться без шматка хліба...

Гладек засміявся:

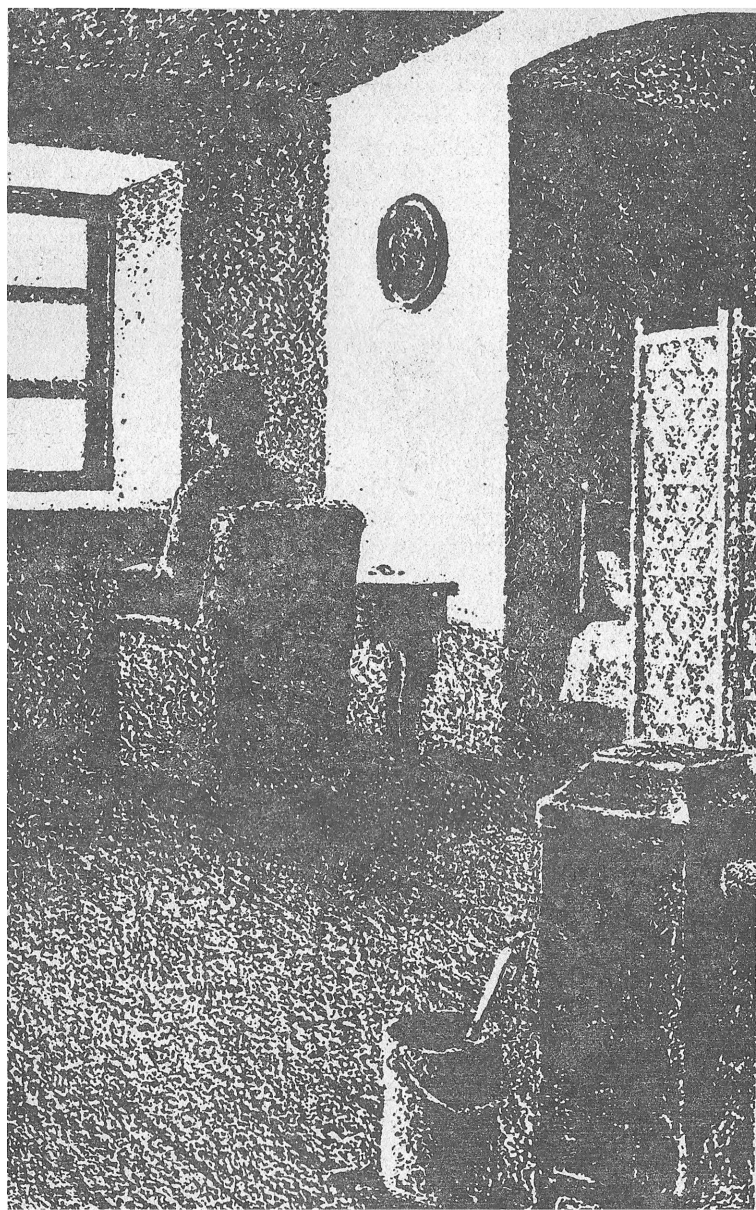
— Що ви, пане ван Боуден! Хіба наша ідеологія — домовик, якому треба ставляти на ніч мисочку з молоком і булкою! Коли в якійсь країні зникає класове питання, тоді тільки й починається комунізм. Та ви й самі це знаєте... Чого ти хитаєш головою, Тео, тобі це теж незрозуміло?..

Фюслерове збудження ще не зовсім уляглося. Дуже серйозно він сказав:

— Я хочу тебе спитати зовсім про інше, Ярослав. В нас у Німеччині тепер окупаційний мир. Ми поділені на чотири окупаційні зони — згідно з Берлінською декларацією й Потсдамськими ухвалами. Ми тепер мусимо жити за принципом: «Чия земля — того й віра». Але що ж буде з нашою німецькою молоддю, коли одна окупаційна влада запровадить у школах як обов'язковий предмет закон божий, а інша окупаційна влада — закони революції? Коли мені вчора радянський офіцер вручив професорський диплом, я, відверто кажучи, теж зовсім розкис. От я й питаю тебе: чи матиму я змогу навчати молодь своїх гуманних переконань? Я демократ, а не революціонер...

Фюслер відчував зразу й жар, і холод — і полегкість, що розправляла його, й турботу, що згинала. Та над усім цим

¹ Даю, щоб і ти дав (латин.).

панувало прекрасне, благородне, окрилене почуття людини, що стає до бою зі зброєю свого відверто висловленого переконання в руках. І він, натхнений цим почуттям, додав з притиском:

— Кожна людина знає межі своїх можливостей, якщо вона не обдурює себе. Я демократ, для революціонера мені бракує вогню, я вже надто старий...

Ван Боуден поквапився приєднатись до цієї думки:

— Бути революціонером у двадцять років — це чудово; в сорок років це стає сумнівним; а в шістдесят — це вже блаженство...

Леа повторила зі стереотипною незрозумілістю:

— Справді до нас...

Гладек замислився над словами Фюслера й ван Боудена. Виводячи пальцем зигзаг по візерунку скатерки, мов піднімаючись із сходинки на сходинку, він сказав:

— Я був — я є — я буду... В двадцять років мене хвилювали Гегель і Сараєво. В сорок, тобто в тридцять шостому році, я подумав: як покотиться вісь, що її кує Гітлер, краще не потрапляй під неї. Тому я в сорок років почав для власної розваги читати Маркса й Енгельса німецькою мовою і Леніна — російською. А на свій шістдесятій день народження — в п'ятдесят шостому, виходить, — я бажаю собі єдиного: стати революціонером у революційній державі, панове...

Фюслер і ван Боуден мовчали. «Якби він говорив по-китайському, а я мовою суахілі, і жоден не зрозумів ні слова, — подумав ван Боуден, — результат був би такий самий...» А Гладек, немов прочитавши його думки, сказав:

— Звісно, це нелегко для таких, як ми з вами... Коли я почав з «Держави й революції», я теж на кожній фразі спотикався, мов на кам'янистій стежці. Мимоволі будеш спотикатися, коли читаєш, за звичкою, зліва направо, а думати мусиш, проти звички, справа наліво... Що ж до твого питання про німецьку молодь, Тео, то це справді дуже серйозна історична проблема для Німеччини. А особливо вам, педагогам, вона повинна згинати плечі своїм тягарем.

Фюслер розправив спину і важко зітхнув, ніби тягар відповідальності й справді гнув його до землі.

— Слушно, Ярославе. Як демократ, я з радістю приймаю політику обтяжених пліч. Але, щоб довести її до щасливого кінця, я повинен мати розв'язані руки. А Потсдамська ухвала — це не мирний договір, ні...

— Ні, це не мирний договір. Але це пересадка, транзитна станція! — Гладек стукнув кулаком по столу. — Так, грім

мене побий, досить вигідна транзитна станція на дорозі в кращу половину століття для вас, німецьких демократів! І вам не треба брати її з бою, а лише обороняти її від пацюків, що тепер поховались у свої нори. І тому я б хотів...

— Дозвольте перебити вас, пане Гладек, — промовив ван Боуден з вишуканою ввічливістю. — Давайте не ухилятись від питання. Конкретно: нашому дорогому професорові пропонують зайняти посаду в радянській зоні. Радянська окупаційна влада принесла з собою абсолютно революційну ідеологію. Західні окупаційні органи не принесли абсолютно ніякої ідеології, хіба що свій специфічний національний дух демократії. Прекрасно. Але ж усяка ідеологія передусім беззастережно підкоряє собі педагогіку. А в марксистській ідеології панує теза, що творці історії — маси. Тим часом така людина, як Фюслер, — будь ласка, дайте мені докінчити, пане Гладек, — така людина, як Фюслер, може плідно працювати, тільки спираючись на концепцію, згідно з якою найвищим щастям смертних є вільний розвиток особи...

Пробуючи розкурити свою погаслу сигару, ван Боуден, ледь помітно вклонившись, обернувся до Фюслера, ніби чекав від нього оплєсків. Фюслер нічим не заперечив йому — ні словом, ні жестом, ні виразом обличчя.

— Я вже бачу, — почав Гладек з терплячою міною, — що доведеться мені поговорити з товаришем Гришиним. Може, йому варто було б надрукувати в газеті докладне оголошення такого змісту: «В масовому порядку потрібні молоді німці для плідної роботи над розвитком німецької й світової історії. На посади наставників запрошуються з низеньким уклоном і наданням професорського титулу антифашистсько-демократичні особи. Розмір платні й пенсії наставників визначається за історичним тарифом, тобто після успішного забезпечення миру й демократії в Німеччині. Підпис: Радянська військова адміністрація, відділ культури...» Може, ви справді сподіваєтесь, що Гришин візьме й надрукує таке оголошення? Як ти гадаєш, Тео?..

Ван Боуден і досі мочився з сигарою, що ніяк не хотіла розгорятись. А Фюслерові не дала відповіді Леа; вона знову загадково прорекла:

— Зупинилось біля Ставкового шинку. Тепер уже напевне до нас...

— А, це вона про авто, про твою машину... — з полегкістю промовив Фюслер. — Що ж, у загальних рисах твоя притча справедлива, в загальних рисах притчі майже завжди бувають справедливі...

— Мені треба поспішати, — сказав Гладек. — Я б не став удаватися до притч, якби пан ван Боуден не перебив мене щойно так завбачливо. Я хотів на закінчення сказати ось що: німецькі вчителі, навчіть вашу німецьку молодь братись до роботи з революційним розмахом, навчіть її вимогливої людської скромності, навчіть культури довір'я, що шукає свого суспільного ідеалу в демократії, у владі вільного народу. Якщо це вдасться вам, німецькі вчителі, то Німеччина матиме прекрасну молодь. Але горе вам і вашій країні, якщо це вам не вдасться...

Гладек підвівся, застібнув піджак і сказав, трохи схиливши голову набік:

— Ну, годі! Досить уже з вас мого блазенства. Чуєте, машина вже тут. Я їду будувати історію...

Та перше ніж він устиг подати їм руку на прощання, ван Боуден схопився зі стільця:

— Ні, Гладек, ми не можемо так розійтись! За «блазенство» я прошу пробачення. Вважайте, що то була просто обмовка, а slip of the tongue. А зараз, — ван Боуден вклав у руку Гладеків коробку сірників, — витріть сірника й дайте мені припалити, щоб я докурив нарешті оцю континентальну сигару. Витріть, ви людина терта...

Гладек узяв коробочку, і з круглого ротика ван Боудена забулькав смішок, наче газована вода в склянку. Гладек чиркнув сірником, підніс його ван Боуденові й сказав:

— Підпалимо «голубу годину»?..

Ван Боуден на мить спантеличено завмер, потім прикурив.

— Ну, горить? — простодушню спитав Гладек.

— Сигара чи година? — перепитав ван Боуден. І, вдоволено зиркнувши на Фюслера, вигукнув: — Ох і нудний же тип 'цей Гладек! Як він мені остобісів!

Фюслер побачив, що в очах обох його гостей блиснула іскорка згоди, і щиро зрадив, хоч він добре розумів: ця іскорка звилася з попелу його улюбленої «голубої години».

Нараз Леа відступила від вікна, повернулась до них обличчям і доповіла, наче лакей:

— Приїхали пан аптекар Залігер з дружиною!

Фюслер схопився зі стільця, не пішов, а поточився до вікна й застиг поруч Леа, справді побачивши за вікном чудернацьку допотопну машину — високі борти, круті спинки сидінь, жовті колеса з дротяними спицями, величезні фари аж над вузьким, готичних обрисів радіатором, на вітровому склі свіжонанесений трафаретом червоний хрест у червоному

колі завбільшки з футбольний м'яч. Фюслер закрутив головою, немов крохмальний комірець відразу став йому тісним.

— Я їх не запрошував, — пробелькотів він обурено, — у мене з ними нема ніяких стосунків, крім «здрастуйте — прощайте»...

Задеренчав дзвінок.

— Що ж робити, Ярославе?

Гладек розсмішив безпорадний розпач друга.

— А хіба я не казав тобі, що станеться, коли...

«Коли ти ще раз зведеш мене з цими людьми, — буркнув Гладек якимось дуже давно, ще на початку нацистського режиму, — з мене дух вилетить. З непристойним звуком».

Леа раптом надивовижу прудко вибігла з кімнати. Невже вона сама хоче відчинити? Чи, може, хоче з глумом і зневагою завернути їх назад, не пустивши й на поріг? Але вона, покинувши за собою відчинені двері кімнати, просто збігла до себе нагору. Чути було, як клацнув замок у її дверях.

— Треба якимось перетерпіти цей візит, не виходячи з рамок пристойності, — озвався ван Боуден. Прізвище Залігер і для нього не було пустим звуком; від Фюслера він уже дещо знав про аптекаревого сина, колись таємно зарученого з Леа. І з спокійної, без гніву й пристрасті, розповіді Фюслера він склав собі не таке-то й погане уявлення про молодого Залігера.

— Піду відчиню, — сказав Фюслер.

— Я теж піду відчиню, — приєднався до нього Гладек, — тільки я відчиню задню хвіртку в саду, поки ти впускатимеш передньою своїх шановних гостей. Не ображайся, Тео; поки що я не можу потискати руку першому-ліпшому німцеві, а особливо цим браво-коричневим тюхтіям та їхнім шикарним дамам.

— Якщо ти справді так думаєш, Ярославе...

— Іди, йди, старий, адже тобі треба ще жити з ними в одному місті. Мені не треба, тому я можу нищечком утекти. Ван Боуден допоможе тобі, з нього вийде ідеальний — як це він висловлювався? — *arbiter elegantiarum*. — Виходячи, Гладек кивнув ван Боудену: — Бувайте...

На сходах Фюслер промирив, що йому цей візит неприємний, страшенно неприємний, що він вважає його нав'язливим і нетактовним. Гладек відказав йому:

— Доведеться тобі, любий мій друже, надалі вимагати від свого доброго серця трохи більше рішучості..

Гладек пройшов грушевою алеєю, піднявся химерно

обсадженими сходами, «прекрасною брамою» в обплетеному горошком паркані вийшов на луг і стежкою пішов угору, на високий шпиль, з якого відкривалась широка панорама. В нього було таке відчуття, наче хтось дивиться йому вслід. І справді, обернувшись, Гладек побачив у вікні мансарди Леа. Він помахав їй рукою, але вона зразу ж відступила від вікна.

У двері мансарди постукав ван Боуден і попросив Леа вийти «на одну хвилиночку». Леа відімкнула й сказала, щоб він зайшов. Вона ще ні разу не запрошувала його до себе в кімнату, і в цю хвилину він найменше чекав запрошення. Зовсім спантеличений таким несподіваним і таким сприятливим для нього поворотом, ван Боуден нерішуче переступив поріг. Окинувши поглядом кімнату, він побачив усе таким, як і уявляв собі. Залізне ліжко в ніші за барвистою ширмою; ширма відслонена, подушка пом'ята. Перед відчиненим вікном гостролисті кімнатні рослини. Навскоси від вікна стоїть маленький столик стилю рококо і плетений стілець. На покритому склом столику лежить тільки відкритий перламутровий портсигар та пописаний, покреслений аркуш паперу; чорнило на ньому, як здалось ван Боудену, ще не висохло. Книжкова полиця біля дверей теж майже порожня; над нею, аж під невисокою стелею, пришпилена до шпалер, висить та злощасна картина, що її намалювала Леа. Килим скочений і запханий під ліжко. Ще в кімнатці стояла вузька шафка, рукомийник і чавунна пічка. І все. Сама Леа ходила боса по нефарбованій дощаній підлозі.

— Кожен має право на цікавість, — такими словами зустріла вона батька. Він простяг їй на долоні конверт, написом догори. Леа побачила й прочитала той напис, ще відчиняючи двері: «Фрейлейн Леа Фюслер у власні руки». Слова «у власні руки» були двічі підкреслені. Почерк у Арміні лишився той самий, тоненький вертикальний почерк із загнутими хвостиками після кожної літери. В літері L так само не було верхнього завитка, вона так само скидалась на довгошию грецьку альфу, що нею колись у гімназії позначали кути в тригонометрії. В Руді почерк змінився. Раніше його L нагадувало широкі візерунки з шnurка на чорних недільних платтях старих жінок; тепер він писав його, як друковане. Впустивши батька в кімнату, Леа замкнула за ним двері. Ван Боуден зупинився за крок від дверей, ніби чекаючи, поки його запросять сісти. Не діждавшись цього запрошення, він не образився на Леа. Він тільки досить ухильно відповів:

— А ти не піддавайся цікавості, дитино моя, ані підозрі, що

я взявся передати тобі цього листа з якоїсь симпатії до його автора. Я тільки виконую прохання батьків, яке здається мені законним, незважаючи на все, що було. Пан і пані Залігери дуже просять тебе сказати тільки одне: приймаєш ти цей лист чи ні, бо...

— Бо вони теж цікаві,— сухо перебила його Леа.

—...бо їхній син, сказали вони, просив їх знищити листа непрочитаного, якщо ти відмовишся прийняти його. Вирішувати маєш ти, дитя моє. Я взяв на себе тільки обов'язок кур'єра...

Леа мовчки дивилась на батька. Цей високий, схожий на проповідника чоловік, що стоїть перед нею, тримаючи на долоні біля грудей лист, колись любив і покинув її матір, а тепер вихваляє гордих молодих рицарів. Учора він наслав на її голову Ганхен, а сьогодні грає роль кур'єра... Допіру, коли він сміявся разом з Гладеком, він раптом здався їй тією самою людиною за морем, що згадкою про неї інколи так мрійно світилось материне обличчя. Але в цю мить він стояв перед нею вгорнений у показну тогу батьківської турботи, з суворою маскою листиноші на обличчі, лівою рукою не прикриваючи, а відкриваючи давню рану, а правою поправляючи піджак, викладаючи сам собі гарну згортку на своїй тозі; стояв такий імпазантний, такий самовдоволений, такий ласкавий, такий закоханий у свою філософію болю. І він здався дівчині неймовірно старим, зів'ялим і винуватим. Коли Леа кинулась тікати від Залігерів, вона вірила, що батько захистить її від минулого, яке несли в дім ці люди. Та лист у його руці поламав цей вузький місток довіри. Коли б він приніс цього листа вчора... Вчора вона сказала Руді Гагедорнові: «Я хочу, щоб ти помирився з Арміном Залігером...» Вчора вона ще хотіла бути сестрою-жалібницею, самозреченою страдницею, спустошеною горем, хотіла вірити в марноту пристрасті, в те, що тривкі лиш речі, які глумляться з нашої минулості — такі речі, як ота м'яка трава на узліссі... Вчора вона незворушно прийняла б цього листа від когось завгодно й відписала б Армінові Залігеру: «Я хочу, щоб ти помирився з Руді Гагедорном, і більш нічого». А що ж сталось від учора? Небагато: лиш м'яка трава на узліссі була вчора така м'яка, хоч падай у неї, і більш нічого... А сьогодні вранці приходили комедіанти, давали виставу для зелених, жовтодзьобих, а потім був епілог для тугих на здогад... Усе було страшенно примітивне, і публіка розбіглась, образившись, та й більш нічого... А тепер ван Боуден приніс їй листа, він підрядився приставити їй минуле післяплатою, саме в ту хвилину, коли

Гладек іде на гору, на узлісся. Як він сміятиметься там, побачивши латку пом'ятої трави!.. Ганхен казала, що її ще добре видно...

— Прочитайте мені вголос, що там пише мій колишній рицар,— сказала Леа.— Самі почувете, як прекрасно все звучатиме.

Слово «прекрасно» вона не вимовила, а наче проспівала.

— Але ж яке я маю право, дитино моя...

— У мене вже нема з автором цього листа ніяких особистих стосунків. Отже, ви маєте право...

— В такому разі й поготів не маю. Значить, ти вже вирішила. Там унизу чекають на відповідь.— Ван Боуден рішуче повернувся до дверей. Проте Леа заступила йому дорогу й сказала крізь зуби:

— З якої це речі я повинна дотримуватись сміховинної умови, поставленої людиною, яка свого часу «з жалем» зреклася такої серйозної обіцянки. Читайте, мені не терпиться почути, як це жаліють за власним жалем.

Знехотя, нерішуче надірвав ван Боуден конверта, Леа бачила його нехить і тишилась нею з тією деспотичною дитячою жорстокістю, яку звичайно розвивають у дітях надмірна батьківська любов і поступливість. Вона вже давно інстинктивно зрозуміла, що батько довіку буде зі співчуттям сприймати її напади депресії й коритись усім її примхам. Учора це ще було для неї якоюсь розрадою. Але всю свою розраду вона згубила в м'якій траві та в Гладековому ляльковому театрі. І їй тепер спало на думку порівняння, що зовсім озлобило її: «Це ж він кинув маму, так самісінько як Армін кинув мене. Боягузтво одного відняло в мене батька, боягузтво другого — молодість. На гвіздок обставин повісили вони любов, наче стару одежину». Ван Боудена теж пронизав жахливий здогад, що це його тичуть носом у його ж власну ганьбу. Безбарвним голосом почав він читати лист Арміна Залігера:

— «Леа, дорога, єдина Леа!

Той факт, що ти жива, переважає всі мої сумніви, чи маю я право ще раз — хоч би здаля — звернутися до тебе. Той факт, що ти жива, анітрохи не зменшує моєї провини...»

— Умова — доведення — висновок з тріскучим ефектом, — хихикнула Леа.— Він лишився вірний собі. Він завжди лишатиметься вірний собі, як і кожен боягуз...

Дальшу фразу, написану більшими літерами окремим рядком, ван Боуден так і прочитав з притиском:

— «Я хочу спокутувати свою провину».

Леа сіла до столу й закрила перламутровий портсигар. Але й скло на полірованій горіховій стільниці відбивало її обличчя.

— Хоче обдурити дзеркало, стерти свій відбиток, — сказала вона.

Ван Боуден монотонно читав далі:

— «Я живу в Ганновері. Ми тут чули, що в радянській зоні колишніх офіцерів репресують. Один з моїх товаришів, теж офіцер нашого колишнього дивізіону, дав мені помешкання й роботу. Він співвласник старої, широко відомої транспортної фірми. Мої функції полягають у координації замовлень, раціональній організації прямих і зворотних рейсів. Але не це головне. В нас тут, серед мого нового товариства, утворився невеличкий гурток. Все це колишні офіцери мого віку, почасти (як і я) вигнанці, яких об'єднує готовність (подібно до мене) активно спокутувати провину, що її наклала на німецький народ ця війна».

— Слово «активно» підкреслено, — з педантичною точністю відзначив ван Боуден і монотонно забубонів далі. Але на перших же подальших фразах він збився на патетичний тон, ковтаючи розділові знаки, то прискорюючи, то сповільнюючи мову, точно так, як тоді, коли оповідав про їхню з Фюслером екскурсію. Бо далі в листі Залігера писалося:

«Що тепер необхідне нам, німцям, так це єднання в *орден вільних умів*, терпимість до кожної раси й кожної релігії, повага до кожного віровизнання, що стоїть на ґрунті Святої Людяності. Ми хочемо заснувати орден Святої Людяності. Ми служимо їй на шляху спокути. Наша спокута є очищенням нашої солдатської честі, яку нам облудно заплямувала нацистська сволота...»

— Ну, з дзеркала нічого не зітреш і нічого в ньому не підмалюєш... — сказала Леа. Та ван Боуден уже читав далі:

— «Вбрання членів нашого ордену — скромний, акуратний робочий костюм. Правда, тепер багато хто з нас змушений носити свою стару форму, буквально «очищену» від усяких нашивок і т. ін.»

— Носіть костюми напіввійськового крою! Чоловіча мода сезону! — докинула Леа. Та ван Боуден не дав себе перебити. Тепер він читав дуже швидко:

— «Девіз нашого ордену — чистота гуманних прагнень і самодисципліна. Найвища відзнака — право називатись *братом*. Та поки що ніхто з нас не може претендувати на це. Тільки нашому товаришеві Гл. орден посмертно присвоїв це

звання. (Він добровільно записався до розмінувальної команди й загинув, розряджаючи тисячокілограмову бомбу. Мушу додати, що це була німецька бомба. Гл. працював на демонтажі одного польового аеродрому колишніх німецьких військово-повітряних сил)».

Тут ван Боуден зупинився сам, помовчав кілька секунд, а потім знову почав уже спокійним тоном:

— «У мене є батьківщина, і я люблю її. Мені хочеться на батьківщину. Батько пише, що в Рейффенберзі ніхто нічого не чув ні про які репресії проти колишніх офіцерів, принаймні проти тих, що повертаються додому легально. Ні до яких військових злочинів я не причетний. Отже, здійсненню мого палкого жадання повернутися додому ніщо не стоїть на заваді, крім тієї гіркої своїми наслідками *faiblesse*, що її я колись припустився щодо тебе. Її...»

— *Faiblesse* означає боягузтво?

— Це означає слабкість, Леа, непростенна слабкість.

— Ви помиляєтесь, це означає...

Ван Боуден боронився від її дратівливих слів текстом листа:

— «Її вже нічим не можна виправити. Її можна тільки пояснити тим оберненим у систему божевіллям, жертвою якого став і я...»

Пронизливий, недобрый регіт Леа змів йому з уст Залігерові слова. Дівчина тикала пальцем у скло на столі:

— Он, он він стоїть у мене за спиною, дивиться через мое плече! Жертва в напіввійськовому костюмі! Виструнчився гордо, мов палицю проковтнув, ту саму палицю, що нею колись лупцювали... О, цей не порубає мою палицю на дрова, щоб зігріти мене, поки весна-красна не настане...

Вона відсунулась разом зі стільцем від столу, сперлася ліктями на коліна й стисла скроні кулаками.

— Я ж так і знала... Я весь час це знала...

Ван Боуденові слід було б зараз самому спробувати вплинути на дівчину, облишити того листа, заговорити до неї власними словами. Бо вона сиділа перед ним така юна, така тендітна, така легенька, що, здавалось, її одним-однісіньким добрим словом можна звести на ноги. Але ван Боуден і далі говорив до неї словами Арміна Залігера, чи то у своєму пригніченні не знаходячи власних слів, чи то вирішивши обернути свою вимушену роль собі на користь і взяти під захист своєї «об'єктивності» автора листа, що здався йому людиною гідною поваги. Він уже перебіг очима кінець листа. І саме той кінець розвіяв його підозру, що, може, цей молодик

тільки підладжується, а не висловлює свою щирю думку. Проте ван Боуден дочитав листа таким самим монотонним голосом, як і почав його. Кінець той був такий:

«Я хочу спокутувати свою провину. Якщо тобі, Леа, неприємно буде зустрічати мене в Рейффенберзі, я залишусь тут із своєю тугою й забуду рідні краї.

Колись мої батьки переписали на мене ділянку землі з дачним будинком у Рашбаху (буд. № 81 за сільським реєстром). Ця дача розташована на південному схилі Каценштейну. З балкона будинку видно гори на чеській стороні. Ти знаєш цей будинок з великим, уздовж усього фасаду, дерев'яним балконом. Ти колись мріяла про нього. Колишній власник, що збудував цю дачу, назвав її «Ластівчиним гніздом». Якщо ти, Леа, погодишся прийняти її від мене в дарунок...»

Ван Боуден побачив, що кулачки її розціпились, подумав, що вона заспокоюється, і з надією дочитав останні рядки:

— «Саме уявлення спокути полягає в необмеженій свободі відшкодування. Вирішуй, як хочеш, Леа, лише не підозрюй мене в тому, що найперше спадає на думку. Переїдь туди, коли хочеш, живи там, з ким хочеш, тільки дозволь мені подарувати тобі цей будинок. Як мені писали батько й мати, тепер там живе одна родина біженців. Гадаю, що нова влада не відмовиться негайно ж переселити цих людей; ти маєш на це не тільки юридичне, а й моральне право, абсолютно незаперечне в наші дні.

Ще раз повторюю: я не пов'язую з цією пропозицією ніяких умов, аніякісіньких. Мені тільки доведеться, якщо ти погодишся на неї, зажадати від тебе однієї формальності: повідом у разі твоєї згоди нашого рейффенберзького нотаріуса доктора Бюрінга, і після його запиту я негайно ж надішлю йому відповідне доручення. Своїх батьків я маю намір сповістити теж тільки після твоєї згоди, щоб поставити їх перед доконаним фактом. У мене з ними відносини трохи напружені, бо я збираюсь, коли знову відкриються університети, йти вчитися на лікаря, а не на аптекаря.

Про себе я можу сказати, що ніколи ще не почував такого духовного піднесення. Дозволь побажати того самого й тобі, дорога, єдина Леа.

Армін Залігер

Ганновер, 17 серпня 1945 року».

Ван Боуден педантично прочитав і місце написання листа, й дату. Цей короткий останній рядок здався йому немовби

смушкою нічиєї землі, на якій він зможе ще раз урятувати свій нейтралітет. Він засунув лист назад у конверт і поклав його на стіл перед Леа.

— Вирішувати повинна ти, дитино моя.

Вона сиділа, сховавши обличчя в долоні, і навіть не підвела голови. Та коли він зібрався йти, сказавши: «Я зробив те, чого ти зажадала від мене: зараз я піду скажу їм, що ти прийняла листа»,— тоді вона встала, взяла лист і навхрест роздерла його. Потім простягла ван Боудену клапті; але він відступив назад, опустил руки й схилив голову:

— Ні, ні, цього я не можу...

Та зрештою все-таки взяв подертий лист і вже не суперечив, коли вона звеліла передати Залігерам: нехай вони не думають, що там, де нема скарги, нема й суду. І що їй байдуже, байдужісінько, чи зустріне вона їхнього сина в Рейффенберзі або деінде, чи ні... І знову вона сичала крізь зуби. Ван Боудена обійняв невимовний жаль до неї. Він навіть наважився погладити її по голові зі словами:

— Заспокойся, дитино моя. Коли ти заспокоїшся, легше буде знайти раду...

Вона й справді не відштовхнула його руки. А батько немов відчув у собі силу чудотворця, йому здалось, що віднині він зможе спрямовувати її вчинки своєю розумною волею. Леа прошепотіла:

— Я це завжди знала, та лише тепер усвідомила по-справжньому, лише тепер...

Проте коли вона пересіла на ліжко й заговорила, вже без шепелявості, вільно, немов скинувши з душі якісь пута,— він почув зовсім не те, чого сподівався.

— Ще тоді, як я з ним була таємно заручена,— сказала Леа,— він якось прочитав мені цитату з Флобера: «Жити як буржуа, а думати, як півбог». І від задоволення аж лягнув себе по коліну. А коли він кидав мене, то сказав: «Я не народився для ролі героя; мені дуже шкода, але я нічого не можу вдіяти». А тепер йому хочеться додому; йому пощастило, він лишився живий. Йому завжди щастило. І от він пише: я хочу спокутувати свою провину. Дарую тобі віллу на знак примирення. А що, гречний я хлопець, правда? Ти здивована? Тут ти безсила проти мене, правда ж?..

Леа здригнулась і виставила перед собою руки, ніби захищаючись від нього, ніби він уже стояв тут, над нею.

— «Тут ти безсила проти мене, правда ж?» — повторила вона. І знов зашепелявила: — Я боюсь його... Я тоді тільки зі страху перед наці почепилась на нього, розтала перед ним,

розкисла... А він це помітив; він же розумний... О, він розумний... І став тоді експлуатувати мій страх... шантажист... поки сам не злякався наці... Я це знала; я й досі боюсь його... й досі...

— Але ж це все минулося, Леа, дитино моя! Він же більше не має ніякої влади над тобою. Ти ж подерла лист, ти його вже не боїшся... ти його вже не боїшся... ти його...

Леа випросталась і відповіла на його заклинання посмішкою, такою старечою, страдницьки-мудрою посмішкою, що йому відібрало мову.

— Дурний ти, ван Боуден. Усі ви дурні, й дядечко Тео теж. І Гладек нічого не хоче зрозуміти. А Руді найдурніший з усіх...

Ван Боуден підсунув собі стілець і сів.

— Ні, спокій, мовчання тобі не допоможе. Тобі треба говорити, відкрити душу комусь. Якщо хочеш, мені. Не тому, що я волею випадку твій батько; просто я трохи розуміюсь на таких речах... справді...

Він хотів узяти її за руки. Та вона промовила: «Я знаю....» І тон цих слів шокував його. Він опустил руки й сказав:

— Може, тепер не дуже відповідна хвилина для цього. Але ж я поки що буду тут. А потім ти зможеш поїхати зі мною, жити в мене, скільки захочеш. Дюссельдорф і тепер гарне місто, якщо не до всього додивлятися. Ти ж там народилась...

Та Леа не дала йому перевести розмову на іншу тему.

— А ти помітив, яке все це витончене, майже чесне?.. Я знаю, одного чудового дня він з'явиться переді мною, і я триматимуся з жадливою байдужістю. І не зможу піти геть, поки він не скаже мені того самого під іншим соусом; не зможу, не захочу, не зможу захотіти. «Як добре зрозумів я твою відмову,— скаже він,— мені просто соромно за себе, я свиня»,— скаже... І що тоді, ван Боуден, що тоді?

— Леа, дитино моя, адже ти не сама, тебе захистять...

— Коли я скажу: «Так, ти свиня»,— він скаже: «Врятуй же мене, поможи мені!» А якщо я скажу: «Ні, ти не свиня»,— він відкаже: «Ну, от і чудово!» І те, й друге майже чесно. Що б я не сказала, однаково я у нього в руках...

— Може, мені поговорити з Гладеком?

— Про мене, як хочеш. Але я тобі наперед скажу, що ти від нього почувеш: «Йй треба діла,— скаже він,— якогось цікавого діла й добрячого хлопця під бік». Наче все це так просто...

Ван Боуден підвівся.

— Я мушу йти. Скажу цим добродіям: нехай їхній вельми-

шановний син забирається туди, де козам роги правлять! І знову на її устах з'явилася та сама стареча, страдницьки-мудра посмішка.

— Ти теж нічого не розумієш, ван Боуден. Тоді їхній вельмишановний син приїде ще набагато скоріше.

Ван Боуден так обережно тримав у пальцях клапті листа, наче вони пекли йому руку. Він хотів ще щось сказати, але завагався й сказав тільки біля дверей, ще раз розглядаючи картину з трикутниками, квадратами та серпантинними зміями:

— Ти знаєш, Леа, я тепер весь час натикаюсь носом на слова старого Ансельма Кентерберійського: «*Non dum considerasti, quanti ponderis sit peccatum*» — чи думав ти коли як слід, який важкий тягар одвічної вини... Це вихідна точка шляху до пізнання нашої дійсності. А пізнання — це буття, це рятунок з хаосу існування. За це нам треба держатись як за основу основ. І говорити про це, поки душа в нас жива...

Ван Боуден вийшов. На це він зараз не хотів дістати відповідь.

За хвилину зі сходів уже почувся голос пані Ельміри Залігер:

— Дякую, любий пане Фюслер, не турбуйтеся. Дорогу до дверей найлегше знайти, коли на них тобі покажуть.

А на горі сидить на лавочці Гладек. Що ти бачиш звідти, Ярослав? В Чеському Зібенгойзері, в старій церкві, ви з Корою вінчалися. Пан капелан, «святий Франціск», — її брат. Їхня мати була жінка побожна. Обое її дітей були нешлюбними, і тому вона вирішила присвятити їх богові. З сином їй це вдалося зробити. Він тепер у Римі й ще колись буде великою персоною. З дочкою ж їй це не вдалось. Дочка закохалась у Гладека, і це зрештою привело її під терезинський мур. Франц казав: «Я люблю бога і боюсь лише його». Кора боялась усього, боялась мишей і куців у темряві й казала: «Я люблю тільки оцього», — того, що сидить тепер он на горі, на лавочці. І хто ж із них виявився безстрашнішим, коли життя випробувало їх на безстрашність? Ярослав нічого не розповідає про Кору. Каже, що в її історії не було нічого незвичайного. А в чийй історії тоді було щось незвичайне, коли людей убивали тисячами? Річ у тім, що Ярославова стихія — політика. Про любов від нього нічого доладного не почуєш.

На столі лежав початий лист до Руді Гагедорна. Леа перекреслила написане. Не буде вона йому писати. «Він

такий великий і сильний,— подумала вона,— і все-таки надто слабкий, щоб урятувати мене від Залігера. Залігер заткне його за пояс і в примиренні, й у ворожнечі».

Вона босоніж вийшла в садок і нарвала горошку на «прекрасній брамі» над сходами, над «блоком». Ці квіти — ці «речі» — вона віддасть Гладекові, для Кори.

Розділ шістнадцятий

Поїзд відходить після восьмої години, о восьмій сорок за розкладом. Рейффенбержці називають цей поїзд «торбовозом». З початку жнив він ще ні разу не приходив точно за розкладом. Завжди прибуває знизу з запізненням принаймні на півгодини, а то й на цілих три. Одного разу він взагалі не прийшов. У Рейффенберзі паровоз чіпляють до заднього вагона, і з тим самим паровозом поїзд їде вниз. Але паровоз не тільки маневрує й набирає воду. Як правило, в ньому доводиться щось підремонтувати. І все-таки пасажирі сходяться загода. Перші з'являються біля каси та в чекальні ще годині о п'ятій. Це ті, що прийшли з околишніх сіл, де нема залізниці. Але дехто приходять і з Рашбаха, і з Ерли, й з інших містечок, які лежать понад залізницею. Бо на тих станціях ніхто не може бути певен, що йому вдасться сісти.

— Відчиниш двері, а тебе звідти назад турляють. Або просто зав'яжуть двері зсередини. Воно й тут не лови гав, як сідаєш, бо так і їхатимеш на приступці. На тім тижні знову одна зірвалась. Зразу на смерть, бідолаха...

Руді стоїть у черзі до віконця каси, посувається, ніби за течією, вперед і знічев'я слухає, що розповідають довкола. Серед пасажирів набагато більше жінок і дівчат, ніж чоловіків і молодих хлопців. По-перше, тому, що тепер жінок і дівчат взагалі набагато більше, а по-друге,— жінки краще вміють підступитися до селян, зав'язати розмову, бідкатися та торгуватись. Але й жінки та дівчата не всі з одного тіста. Котра не має хисту починати розмову, бідкатися та торгуватись, котра вже раз чи два повернулась додому з порожніми руками або з трьома картоплинами, та воліє сидіти дома, голодувати або просить сусідку, що їде на село, взяти з собою і її мізерію: дає себе, може, двічі ошукати, та ще й дякувати мусить. Діти ж не питають, звідки воно береться...

Одна розповідала:

— Я того разу взяла двоє дамастових простирадел, новісньких, ще ні разу не стелених, хотіла додержати, поки чоловік вернеться...

— Нічого, поспить і на голій перині, якщо повернеться...— засміялась друга.

— Еге ж, якщо повернеться...— погодилась перша й вела далі: — Так ви знаєте, що я дістала за двоє дамастових простирадел? Піврюкзак зеленої kwasолі. Повертаюсь, а мої троє галченят ротатих стоять уже на станції й ждуть. Старшому вісім, меншому три, а середущу маю оце в дитячий санаторій відвезти. Стоять із возиком отам надворі біля дверей і ждуть. Я скинула зі спини рюкзак, вони підняли його й зразу: «Мамо, а чого ти нічого важкого не привезла? Ти ж казала, привезеш щось важке...» Ну що я могла їм сказати? Посадила малого на возик і повезла з останніх сил додому. Ми ж за горою живемо. І ви думаєте, більші хоч попихали мені возика? Тільки скиглили. Прийшли додому, наварила зеленої kwasолі з водою та ляпасами їм засмачила...

Годинник у касовому залі показує десять хвилин на восьму. Цей зал на рейффенберзькій станції не дуже великий, приміром удвічі більший, ніж зал кафе-автомата, і вже тепер, за півтори години до відходу поїзда за розкладом, переповнений. У протилежному кутку — засклені матовим склом двійчасті двері до чекальні. Обидві стулки дверей навстіж розчинені. Їх і прищипати не треба, вони й самі не зачиняються. Людський потік, що з натугою вливається у двері й виливається з них, не дає їм зачинитися. Люди прориваються крізь заслону тютюнового диму, що портьерою висить у дверях. Звідси, з черги біля каси, видно старомодний буфет з порожнім скляним посудом та широким дзеркалом угорі. В дзеркалі видно, що й у тому залі яблуку ніде впасти. Раптом із чекальні виходить троє поліцаїв. Один з них... справді, один з них — Гемпель. Вони обводять очима людей, то тут, то там кидають погляди на валізу чи туго напханий рюкзак, зупиняються, вислухують запевнення, що, мовляв, кому б це охота їздити з торбами, якби не припікало, і йдуть далі, немов не чуючи ненависних реплік ззаду й з боків: «Самі, либонь, понапихались, дармоїди!..» — «На біса нам тепер поліція! Нам хліба дай, а не поліцію!» Руді піднімає комір шкіряної куртки й ховає обличчя. Але Ганс Гемпель, не глянувши в його бік, разом з обома іншими поліцаями виходить із залу. Черга посувається зовсім повільно. Касир за віконечком лається, що в усіх великі купюри: де ж його набратися

дрібних для кожного, народити, чи що? А Руді знічев'я слухає жіночі балачки:

— Еге, чоловіків не посилати! А ти Йоколейта знаєш? Він що два тижні їде аж до Гамбурга й що два тижні привозить дві каністри риб'ячого жиру, та й ще дечого з рибного. А спитайте його, чи багато він має чого міняти? Він же з біженців. І сам же начебто такий, що пальців своїх порахувати не годен...

— Еге ж, той не годен! — ущипливо озвалась інша. — Він служив у флоті й має в Гамбурзі полубовницю, одну там веселу вдову з рибною крамницею. Тобі й невтямки, що він возить туди міняти! А його гладка Берта ходить по сусідках та хвалиться, яка кебета в її Йоколейта до... торгівлі!

Жінки зловтішно засміялись.

— А я посилала свого батька, — встряла ще одна. — Думаю, все-таки старий чоловік, колишній учитель, мусить мати клей у голові... Дала йому свою спідницю, добру, шерстяну, і його плетену жилетку. Як пішов — три дні не було. Ми вже вдома балакаємо, що він там цілу свиню виміняв, та не може донести. Діти то й справді так думали. Коли ж приходять — і що ж, ви думаєте, він приніс? В'язку зеленого тютюну. А сам голодний, як вовк. Тепер ще наживе собі рак тим само-садом. Ото буде мені радість знову...

— Гей, юначе! — гукнули Руді з віконця каси. Він саме згадав про свого батька. Не попрощавшись з ним, Руді не хотів їхати з дому. І він ще вдень сказав батькові, що їде десь до великого міста, там легше знайти кращу роботу, на соліднішому підприємстві. Він же знав, де можна зустріти батька по четвертій годині...

Відходячи від каси, Руді й гадки не мав про те, що через півгодини в цій черзі стоятиме Гільда, що вона теж вирішила залишити Рейффенберг і взяти свою долю у власні руки. Йому досі ще вважалося, що він спадало на думку, що вона може так зробити. Дезертируючи від кохання й твердого вирішення, він хотів вибратися з уявної безвиході, втекти від вини й безвинності, в яких він заплутався, від усіх могутніх витворів власної фантазії. Якби він мислив хоч трошки тверезіше, то мав би визнати принаймні свій безмежний егоїзм. Але він вважав, що виявляє трагічну великодушність, полишаючи Гільді притулок у домі під старим каштаном, немовби добровільно поступаючись їй своїм рідним гніздом і рушаючи на прощу до тих жертвовників, біля яких можна буде «загибати під безжальним сонцем чужини», по суті, не без комфорту. Гагедорн взагалі охоче чіплявся за такі уривки думок, як от

«під безжальним сонцем чужини». Він доти смакував у думках ці слова, поки їхній ритм перейшов йому буквально в ноги. Він почував себе як той завзятий танцюрист, що ступив на гірську стежку з нав'язливою мелодією вальса у вухах і ніяким побитом не міг відв'язатись від неї, поки нарешті віддався їй і звалився, пританцьовуючи, в безодню. Але в Гагедорна ця сверблячка в ногах не від танців. Він взагалі не вмів танцювати. Вона в нього від спорту, від бігу на довгі дистанції, що весь час завдавав Гагедорнові немало клопоту, бо він мав важкувату комплекцію і був трохи плоскостопий. Коли Гавкун, майбутній ректор, був ще вчителем фізкультури, він, виходячи з принципу «здоровий дух у здоровому тілі», застосував до Гагедорна морально-патріотичний допінг: «Ритм вашої ходи, Гагедорн,— приблизно раз-і-два. Але біжите ви, як підбита ворона, ви просто волочите зад. Покладіть в основу свого бігу відповідний словесний ритм. Під час бігу безперервно повторюйте який-небудь патріотичний девіз у ритмі раз-і-два, наприклад: «Уперед! До звитя! Уперед!» Ось побачите, як це вас розбуркає...» Гагедорн послуухався поради й став пробігати дистанцію швидше. І коли цей «морально-патріотичний» спорт досяг своєї кульмінації у війні, Гагедорнові не раз придалась вироблена звичка. Наприклад, від тієї просіки в Брянському лісі, де смерть спіткала Отто, Руді, примовляючи в думці «Уперед! До звитя!», добрих десять тисяч метрів біг назад. Тільки за Одером він відкинув цю свою магічну формулу, туманно усвідомивши її абсурдність і діставши рану в поперек. Та коли тоді, під час війни, його ноги справді потребували цього «допінгу» й самі збуджували ритм у голові, то тепер, навпаки, той ритм, народившись у голові, перейшов у ноги. І Руді вже бачив себе на порепаному асфальті великого міста, бачив свою широку важку ходу, ходу переслідуваної долею людини. Руки в кишенях куртки, погляд похмурий і надзвичайно проникливий; штани вистріпані — пусте, все це пусте, все це марнота... Лишається стойка бару й твоя гірка недоля в чарці. А вранці, голячись, плюнь у дзеркало й знову важко човгай на роботу, мов на панщину, під безжальним сонцем чужини... під безжальним сонцем...

Руді вже й зараз ішов цією важкою широкою ходою, протоплюючись крізь тисняву в касовому залі рейффенберзької станції. І раптом позад нього залунав спів, забриніла гітара. Руді зупинився біля пожежної бочки при виході на перон і обернувся. В дверях залу збився гурт молоді, хлопців і дівчат. Вони, як видно, прийшли сюди строем, бо й досі

стоять колоною по трое, відбиваючи крок на місці, й співають. Передній тримає прапор, червоний прапор. Співаючи, пропихаються вони зміюкою поміж людьми, що й не думають давати їм дорогу. Їхньої пісні Руді ще ніколи не чув:

Вперед! Хай знають у світі
Закон, що нам силу дав.
Голодні ви чи ситі,
Вперед! Хай знають у світі:
То єдність наших лав.¹

Дивно: їхній спів наповнює луною весь зал, хоч ніхто їх не слухає,— люди тільки зневажливо морщать носи, й хвилеподібне гудіння великого вулика нітрохи не стихає. Посеред залу вони збираються в купку. Прапороносець у білому полотняному кителі відвойовує для себе площадку десятикової ваги. Одна дівчина розгортає прапор. На червоному полотнищі по діагоналі нашиті літери з золотого галуна: «АНТИФАШИСТСЬКА МОЛОДЬ». Кілька жінок, що сиділи на своїх валізках біля ваги, неохоче відсовуються. Групка розташовується, як дозволяє місце. А місця для них не дуже багато, вони просто затиснуті в натовпі. Тільки прапор має де розгорнутись та пісня, що сама здобуває собі простір своїм ударним ритмом і словами. Слова ті й Гагедорнові не припали до серця, вони здаються йому надто прямолінійними.

Гей, усі з руїн вилазьте,
Із своїх нужденних нір.
Лиш як наших рук докласти,
Буде хліб і буде мир.

Вперед...

Старших у групі Гагедорн знає майже всіх. Дівчина, що підтримує розгорнене полотнище прапора, ходила з ним до початкової школи. Її звать Урзель Богнер, вона сиділа заду, біля дверей, а потім гладкий учитель Хільман — на прізвисько Хайльман — налупцював її до синців і пересадив за те, що вона не відчинила йому дверей після уроку. О, то був справжній Хайльман, у нього «хайль» з язика не сходило. А прапороносець — то її чоловік. «Ну куди це годиться,— подумав Руді,— жонатому чоловікові носити прапор у молодіжній групі. Вона, мабуть, через те й ховається за розгорненим прапором, що їй уже є що ховати... А отой малий, кособокий, з блідим, як у мерця, обличчям, ходив у

¹ Б. Брехт. Пісня солідарності.

п'ятий клас, коли я покинув ту шкуродерню. Здається, був математичним генієм свого класу».

Нараз пісню заглушує свист. У дверях чекального залу стовпилась ціла зграя підлітків, і кожен оглушливо свистить на два пальці. Нестерпно пронизливий свист наповнює весь зал. Жінки затуляють вуха руками, діти підняли ревище. А молодіжна група вже співає на весь голос:

В силу нашого єднання
Вірте, друзі з різних зон!..

— Та годі, заціпило б вам! — хрипко гаркнув хтось із натовпу. Незрозуміло, чи це він на співаків, чи на свистунів. У вхідних дверях з'явився чоловік у темно-синій формі, з червоною пов'язкою на рукаві. Жінки, вимахуючи руками, напірають на нього. Він стоїть, широко розставивши ноги, заклавши великі пальці рук за пояс. А свистуни наче й не бачать, що знову з'явилась поліція. Вони свистять і репетують, мов навіжені, й жбурляють у молодіжну групу повстаними кружальцями — підкладочками під пивні кухлі. Кружальця, кинуті горизонтально, звиваються вгору, як іграшкові пропелерчики. Одне влучає в електричну лампочку, і лампочка гасне. Гвалт, наче по команді, на мить стихає. З-за димової завіси в дверях хтось гукає ламким дитячим баском:

— Ушиваймось!

Почувши той голос, Руді здригнувся. Він десь уже чув його раніше. Коло «Чижика». Але ці бешкетники біля дверей старші за тих, що були в «Чижіку»: це приблизно такі, як хлопці з гармати «Дора». Раптом над головами пролітає порожня пляшка. Хтось, видно, кинув її з-за спин свистунів. Ударившись об держак прапора, пляшка відскакує вбік. Урзель Богнер пускає полотнище й, заточившись, хапається рукою за вухо. Тепер уже ніхто не співає й ніхто не свистить. Якась жінка обурено вигукує: «Ах ви шмаркачі!» — і зал підтримує її гудінням голосів. Зграя біля дверей дружно вишкіряє зуби в посмішці. Але хулігани відчувають, що маса вже не на їхньому боці. До того ж Гемпель уже йде через зал, заклавши за ремінь пальці, зовсім спокійний на вигляд. Чоловік Урзель Богнер передав прапор іншому й обережно віднімає її руку від вуха. З-під волосся тече тоненькою цівочкою кров. Тепер усі товариші потерпілої стурбовано обступили її, лише той, малий, кособокий, з блідим обличчям, вибирається з тісної купи — як на диво, саме він, цей миршавий математик. Стиснувши в кулаці щербату шийку розбитої пляшки, він простує до зграї хуліганів, немов кровожерний

вікінг. Парубійки, що стоять там у першому ряду, прикривають ліктями очі, а правими руками лізуть у кишені. Нareshті товариші малого помітили, що діється.

— Йордан! — гукає один з них.

А, справді, його звуть Йордан. Гагедорн міг би ще схопити його за руку. Адже він тільки наражається на лупку. З тієї гострої склянки в його руці користі мало, то тільки від жінок, що хочуть його затримати. «Але нащо мені встрявати?.. Он його друзі вже кинулись за ним, вони його ще доженуть, зупинять. А як ні, то відіб'ють. Та й Гемпель теж уже біжить туди». До дверей уже посунули всі цікаві бачити кров. Вони підштовхують Йорданових товаришів ззаду. Гемпель, затиснувши в зубах поліцейський свисток, руками прогортає собі дорогу. На його сюрчання ніхто не зважає. Гагедорн теж стоїть собі, мляво привалившись до залізних ґраток бар'єра; йому хочеться плюнути, і він навіть трошки пишається, що йому наплювати на все. Судячи з крику й жіночого вереску, вони там, мабуть, саме зчепилися... Синій кашкет Гемпеля перелетів через бар'єр і впав униз, на сходи. Дівчата з молодіжної групи лишилися біля Урзель Богнер. Вона ще й досі стоїть зовсім приголомшена, зіпершись на стіну. А поряд — прихилений до стіни прапор. Двоє дівчат стоять на площадці ваги, злякано тримаючи одна одну за руки. В однієї по щоках течуть сльози. А на стіні біля ваги висить барвистий рекламний щит: «Іжте шоколад «Телль». На щиті зображений Вільгельм Телль, типовий образ давнього германця, з арбалетом і сагайдаком, а біля нього хлопчик. Унизу підпис: «Ми прагнем бути одним народом братнім». Біля Гагедорна зупиняється літня жінка в чорному вбранні й у великій чорній хустці з торочками. Видно, з евакуйованих угорських німців. Вона стоїть, згорнувши руки під чорним фартухом. Гагедорн чує її мурмотіння:

— Це зло посіяне в наших дітях і онуках... Коли вже кінець, о господи!..

І зразу ж, наче її молитву почуто, ревіння й вереск затихають.

— Руди! — лунає переляканий дівочий голос. Гагедорн знає: то кличуть не його, то кричить дівчина, що стоїть на вазі й плаче. І все-таки він здригається, стріпує з себе млявість, немов його зсередини підштовхнула якась сила, що жадала такого поклику... Він не може знати, чому це несамоовитий гвалт так раптово стих і чому два ворожих гурти розступаються. Це не молитва старої жінки так подіяла й не розважливість молодих антифашистів, це просто хитрість

підлітків, а точніше — їхнього отамана, що взагалі не брав участі в бешкеті. Це він дав тиху команду: «Відбій. Переказати по лінії: відбій!» — справжню команду, як за бойовим розкладом. І ця команда була виконана дуже чітко. Між ворожими партіями утворився коридор; Гемпель, широко розставивши руки, відтісняє назад цікавих жінок. Гагедорнові, видно крізь утворений просвіт, як учасники бійки — й свистуни, й хлопці з молодіжної групи — руками витирають з облич піт. Але своєї люті вони не можуть витерти з облич. Свистуни тепер раді були б шмигнути назад, але дорогу їм загородив натовп цікавих із чекального залу. І бешкетники, засунувши руки в кишені штанів, тільки невинно шкірять зуби й знизують плечима у відповідь на запитання Гемпеля, який це бандюга кинув пляшку. Гемпель питає вдруге, втретє, тоді починає горлати, наче муляр на риштованні, що ніяк не діждеться розчину. Нарешті один зласкавився над комісаром. Викапаний єфрейтор-зарядний з «Дори», такий же худючий, і срібний ланцюжок на шиї, й до перукаря йому давно пора. Запалі шоки поросли ріденькими бачками. Чисте опудало. Заяложений піджак на ньому, за останньою модою, довгий, мало не до колін. А черевики — світ таких не бачив: лимонно-жовтий верх, товстенні рубчасті підшви. Недбало, знехотя показав він великим пальцем через плече кудись назад і протяг, наче вахлай з далекого глухого села, що вдає з себе берлінця:

— А вона он зві-ідтам просвистіла, пане вахмістере! Ми ж нічого, ми тіки трошки музикою побавились. Я гадаю, пане вахмістере, — він показав на хлопців з «Антифашистської молоді», — що можна одним, те можна й іншим...

Видно, добрий проноза. Хоче Гемпеля круг пальця обкрутити. Може, навіть це йому й удасться. Жінки позаду вже сміються. Що ж, Гемпель не такий-то й мудрий. Ач як його той худий облутує:

— Тепер же не ті часи, як по-вашому, пане вахмістере? Тепер же нема імперських співочих спілок, де тіки одну пісню можна було тягти, а посвистіти зась?..

Жінки аж повискують від задоволення. Гемпель слухає базікання худого зовсім спокійно. Очі в нього, напевне, примружені. Але малий Йордан не витримав. Він віднімає від рота носовичок і кричить:

— Це ж ганьба, і більш нічого! Ти просто хуліган, дрібний, паскудний хуліган! Усі ви хулігани, хуліганське кодро! І дівчину вдарили, бандюги!..

— Ги-ги-ги, — зареготала зграя.

Жінки теж захихотіли, бо малий Йордан сичав, як гусак, і на губах у нього лопались кров'яні бульки. Йому, напевне, вибили передні зуби. Гемпель тихенько відсторонив Йордана.

— А тебе теж нема за що похвалити,— сказав він.— Поліз у бійку, наче на ярмарку. Так теж не годиться.

А зграї поставив ультиматум:

— Або ви скажете мені зараз, хто кинув пляшку, або я забираю першого-ліпшого!

Довгополий огризнувся в тому ж стилі:

— Е-е, той закон минувся, пане вахмістере, що всі за одного, один за всіх. Тепер ви не маєте права...

Жінки сміються й гукають:

— Авжеж!..

Тоді вже й Гемпель не витримує.

— Розкажіть кому-небудь іншому, халамидники, що ви всі не з однієї компанії! — гримає він. Одна з дівчат молодіжної групи подає йому кашкет, що впав за бар'єр. Він ще раз обтрушує його й надягає на голову. Волосся в нього, як і в Ротлуфа, зовсім сиве... Потім він обсмикує мундир і поправляє на поясі ремінну петельку з гумовим кийком, що зсунулась наперед.

— Кінчаймо дебати,— каже він і наказує довгополому йти за ним: — Ви підете зі мною до відділку. Прошу, ось сюди.

Це має означати: «Йдіть попереду!» Але довгополий і не думає йти. «Я б на його місці теж не квапився,— думає Руді.— Справді, так не годиться. Такі речі, як «один за всіх» тощо, минулися. Довгополий стукає себе пальцем по лобі. Е, ні, з Гемпелем краще так не жартувати. Батько розповідав, що Гемпель якимось укинув у творило з вапном гладкого архітектора Гебештрейта, коли той у відповідь на запитання про роботу отак постукав себе пальцем по лобі». Тепер він тільки хапає хлопця за руку вище ліктя. Той, видно, не дуже злякався, проте нявчить, мов ошпарена кішка:

— Та йду, йду, пане вахмістере, не буду ж я чинити опір владі, ясна річ...

Але ж як він іде! Нога за ногою, приставляє підбор до носка й весь час дивиться під ноги, на рубчасті плити: каже, що вчився ходити по краю лінолеумової доріжки й інакше не вміє. Жінки пхаються слідом за ними й потішаються. А що робити Гемпелю? Він мусить йти поруч черепашачою ходою й приймати на себе, мов ляпаси, глумливі та обурені вигуки.

«Знаєш, що б я сказав тобі, Гансе? І тобі, Урзель Богнер,

і тобі, Ернсте Ротлуф, і всім вам? Можна зварити поламану рульову тягу, й навіть карданний вал, і навіть тріснутий блок мотора можна зварити. Але так званий народ, який ви хочете везти у вашій антифашистській машині, ніхто вже не зварить. На ньому вже можна поставити хрест навіки-віків. У нього тепер лишилися тільки голодне черево, тонкі ноги й вихолощений дух. Фюслера теж не мине зневіра. А Гладєкові добре говорити, його хата скраю. Ні, нам уже не воскреснути. І єдина людина, що зрозуміла це, зрозуміла якимсь сьомим чуттям,— це Леа. Вона просто каже: «Дички...» А ви з вашими піснями й гітарами, Урзель, Йордане,— ви співаєте перед людьми, що вас зовсім не чують, перед глухими душами. От хоча б Гільда; вона весь час мріяла: «Коли в нас нарешті буде своя кімната, справжня кімната, і зовсім-зовсім своя, то в ній неодмінно висітиме на стіні гітара з яскравим бантом». А сьогодні вранці вона й слова мені навздогін не сказала, коли я пішов. Насправді ми обоє сьогодні вранці волали одне до одного, але ні я, ні вона не почули ні звуку. Так, нікуди не дінешся: наці вклали в нас глухі душі. Тільки вони були хитріші за Міхеля-голландця з казки, вони не заспиртували наших старих душ у слоїках, а спалили їх під вигук «хайль!» та «Уперед! До звитяг!» І яскраві банти теж згоріли, банти на залізній гітарі війни — червоні, зелені, білі сигнальні ракети перед наступом по розтерзаній арт-підготовкою землі... По суті, однаковісінько, де я житиму, вдома чи деінде, я скрізь буду на чужині, під безжальним сонцем чужини... під безжальним сонцем чужини...»

Поки Гагедорн у наївній зневірі попускає поводи своїй буйній фантазії, поки Гемпель під дощем глузливих і обурених реплік терпляче, як нянька, веде через зал непокірливого парубійка, поки молодіжна група співає: «Гарно бути молодим», а підлітки-бешкетники під цю мелодію мовчки виконують якийсь дикунський танець,— з уст в уста перебігає шепіт: «Російський патруль...» Росіяни з'являються у дверях залу. Їх четверо — офіцер і троє солдатів. У всіх чотирих за спинами автомати. Бешкетники тихенько протискуються назад, у чекальний зал: парубійко, що його веде Гемпель, ураз навчився ходити; на схудлих обличчях молодих жінок з'явився вираз уваги, вони вже слухають пісню. Але Гемпель раптом вибухає лайкою: довгополий спритно, як кішка, вкусив його за руку, вирвався й кинувся навтьоки, до виходу на перон. Бігти йому недалеко, метрів п'ять-шість; він, видно, націлюється перестрибнути через бар'єр поруч Гагедорна. Стара жінка в чорному фартусі, що задрімала

була на своєму кошику під бар'єром, скрикує — втікач брутально відіпхнув її вбік, мов неживу річ. Він хоче втекти перонним тунелем. Ще секунда, і він буде за бар'єром. А за територією станції тече Пель, а на другому, крутому березі Пелю зразу починається ліс. Одна секунда... Руки Гагедорна сховані в кишенях куртки. В обличчя йому війнуло перегаром.

— Камраде... пропусти!..

Хлопці з гармати «Дора»... Півкухля горілки... по півкухля на брата... Пиймо, камради! Сьогодні живемо, сьогодні й пиймо, бо завтра, може, лежатимемо, зарившись носом у землю... Рейнгард Паніц займе нам місця в братській могилі... Гей, камраде, гляди, щоб біля вікна! І жовті очі Сфінкса... «Так гарно, коли ти біля мене й вітер шелестить у листі старого каштана, Руді...»

Пружина розправилась. Руки вилетіли з кишень, і Гагедорн ухопив довгополого, що вже перестрибнув через бар'єр, за патли. Той завищав, наче пацюк.

«Дурний, ти ще маєш щастя, що я встиг спіймати тебе!»

У дверях чекального залу з'явився кремезний білявий хлопчина без брови над правим оком. Гагедорн не звернувши на нього уваги. Але білявий упізнав «старого танкіста», що так сконфузив його на луці біля «Чижика». Він знову сховався. До його давньої ненависті тепер долучилася ще й нова лють. «Ну, стережися, зраднику! Ти й незчуєшся, як я з тобою поквітаюсь!» — кипіли думки під білявим чубом. До Гагедорна вже підійшов Гемпель з чотирма росіянами. Солдати взяли автомати напереваги. Тепер можна відпустити цього довгополого патлача. Той перелазить через бар'єр назад, тремтячи, схлипуючи й шморгаючи носом. У жінок навколо кисло-співчутливі міни, але кидати свої репліки вони вже не наважуються. Гемпель показує молодшому лейтенантові вкушену руку.

— От гадючєня,— каже він. У молодшого лейтенанта очі — мов гострі сталеві осколки. Ці очі знайомі Гагедорнові ще з ранку. Комендатура, третій поверх, останні двері: «Ти фашист!» Як можуть такі очі бути лагідними, посміхатися? Їхнього погляду несила витримати.

— А, це ти, Хагедорн,— ти не фашист...

Руді стоїть, понуривши голову, й не може відповісти: щось здушило йому горло. Гемпель ляскає його своєю важкою рукою по плечу, по витертій, порепаній шкірі старої шоферської куртки.

— Ох ти мурло, мурло! — хрипить він. Більше й він не

може сказати нічого; мабуть, і в нього клубок у горлі.

— В комендатуру! — наказав молодший лейтенант одному з солдатів.

— Марш! — своєю чергою звелів солдат довгополому. Той потюпав уперед. Обличчя його спотворює плаксива гримаса, бо він безперестану шморгає носом. Гемпель пішов із солдатом, а молодший лейтенант з двома іншими, продовжуючи свій обхід, попрямували до чекального залу. Жінки перешіптуються й у довгих зітханнях виливають своє не надто щире співчуття. Дівчата з молодіжної групи схилилися над старенькою, підвели її. Вона знову послала свої скарги до бога, але одразу швиденько подибала до свого кошика: його вона воліла стеретти сама. Урзель Богнер, якій дівчата наліпили за вухом смужечку пластиру, подає Гагедорнові руку:

— Давненько не бачились, Руді! А я вже подумала, що в тебе хребет переламаний. Ти так прикипів до бар'єра...

Вона сміється. А її чоловік, що на ньому літній солдатський кітель з небіленого тилу має якийсь спортивний вигляд, мов тенісна курточка, каже до Руді:

— Ідьмо з нами, якщо в тебе не передбачається нічого ліпшого. Ми зібралися в гості до наших цвікауських товаришів, влаштуємо співочі змагання; звісно, й підкріпитись буде чим і...

Гагедорн не дав йому договорити.

— А в мене передбачається дещо ліпше, — відказав він таким неприязним тоном, що обоє зразу ж відійшли, хитаючи головами. Тільки малий Йордан, що теж уже впізнав колишнього товариша по гімназії, ніяк не відстає:

— О, qui-quaе-quod, старий латиністе! Я забув твоє прізвище. Але ж ти той самий, що не схотів покаятись перед їхнім триклятим «судом духів». От такі, як ти, нам потрібні. Ідь замість мене... — Він відтяг пальцем нижню губу й показав криваву щербину. Йому вибили два передніх зуби. Проте малий Йордан силкується посміхнутись і шепеляво бубонить постійну приповідку їхнього старого вчителя співів, великого ентузіаста постановки голосу.

— «Рот маленький і круглий, губи туго напружені, кінчик язика на нижніх зубах, бо тверді краї посилюють звук...» Ти ж чуєш, який звучний став мій тенор? — сичить малий Йордан. Та Гагедорн відповідає йому так само холодно, як і чоловікові Урзель Богнер:

— Ти помиляєшся, я не з тих, що...

Тепер і малий Йордан, хитаючи головою, відходить від нього.

Гагедорн знову стромляє кулаки в кишені куртки й широкою важкою ходою простує до чекального залу. В гучномовці над дверима клацнуло, потім пролунало оголошення, що поїзд, який має прибути з Цвікау й знову відійти в напрямку Цвікау, ймовірно, запізниться на сімдесят хвилин. Тисяча в залі дедалі посилюється, бо вже почали збиратися ті, що прийшли зустрічати поїзд. Гагедорн входить у зал і бачить перед собою свого двійника; назустріч йому спускається другий Руді Гагедорн у широкій дзеркальній смузі над старомодним буфетом. Руді зиркає знизу на цього типа; він залюбки і його віднадив би так само, як Урзель з чоловіком та малого Йордана. Але це неможливо... І двійник у дзеркалі дивиться на нього згорда.

О, той перший буфетник рейфенберзького вокзалу, що придбав цей буфет із похилим дзеркальним вершком, був людиною дбайливою! Він хотів уберегти своїх клієнтів від забутливості й від дільничних судів. Дзеркальна оздоба буфета служила йому за сторожа, коли він помічав у котрого-небудь незнайомого клієнта нетвердість у моралі чи вітер у кишені, а мусив повертатись до нього спиною, виконуючи замовлення. Але мода випити на дурничку вже відійшла. Там, де нічим поживитись, ніякий шахрай не поживиться. До того ж тепер у всіх дрібних шахраїв водяться великі гроші.

Одноногий кельнер Фріц уже не поглядає вгору, приймаючи за касою гроші або ставлячи склянки на тацю. Він використовує цей моральний запобіжний пристрій по-іншому. В кутку навпроти буфета стоїть великий круглий стіл для постійних клієнтів, за який звичайно сідають тільки чоловіки, і то лиш ті, що люблять коротати час і розвіювати нудьгу за «чортовим молитовником». За цим столом щодня грають у карти. Хто сидить навпроти дзеркала, той виграє. Фріц бере за мовчання двадцять процентів виграшу. Грають звичайно «на всі». Дурень, який дозволяє зазирати собі в карти, знаходиться завжди. Сьогодні Фріц здав цю чудову панораму в оренду Руді Гагедорнові. З Гагедорна він двадцять процентів не братиме. Гагедорн йому якось після роботи змайстрував на велосипеді підніжку для дерев'яної ноги й не взяв за це ні пфеніга. «Щоб я з тебе за твою відірвану ногу ще гроші брав? Що ти!» — сказав він. А кельнер Фріц звик до правила: рука руку миє. Він не тільки посадив Вюншманового підмайстра й шуряка на золоте місце, а ще й відпустив йому п'ять англійських сигарет по собівартості, по три марки за штуку, а не по три п'ятдесят. Але треба сказа-

ти, що можливість розпорядитись місцями за столом кельнер Фріц завдячував виключно радянському патрулеві. Як тільки пронеслося: «Росіяни йдуть!» — зразу оті халамидники, що з'являються тут кожні два-три тижні, шмигнули один по одному через кухню надвір. Буфетниця для годиться трохи погиркала. О, кельнер Фріц давно розкусив свою гладку хазяйку! Для неї правило «рука руку миє» не підходило, бо вона платила йому за мовчання тільки п'ять процентів лівого виторгу. Та ще й приховувала частину, він це добре знав. І ключ від підвалу вона нізащо в світі не дозволяла йому брати з кишені її фартуха. А кельнер Фріц, як уже зазначалося, любив справедливість. Коли його торік у госпіталі, просто в ліжку, вдягли в акуратно вичищений піхотний мундир і сам головний лікар вручив йому срібний значок пораненого як компенсацію за відпиляну до коліна ногу, Фріц навіть пролив сльозу зворушення і вдячності. А тепер він приволік до столу своєму приятелеві ще й Йоколейта, дурного Йоколейта, що смердів риб'ячим жиром та грішми й хизувався в широченному флотському кльоші, товстому пухнастому чорному светрі і заяложеній синій матроській безкозирці. Кельнер Фріц знав, що Йоколейт має в Гамбурзі такі золоті копальні, які може експлуатувати тільки людина здорова, не інвалід, і не полюбляв його за це. Тому він послужливо підсунув цьому «трюмному пацюкові», як називав він Йоколейта, стілець — так, щоб Йоколейт сидів спиною просто до дзеркала.

До Гагедорна з Йоколейтом сіло ще двоє — один тридцятирічний, у капелюсі, при краватці, з портфелем, якого він поставив на підлогу в себе між ногами, і другий, років двадцяти, з сигарою в зубах; його всі звали Певний, бо він набивався на будь-які доручення й мав звичку, щось обіцяючи, говорити: «Будьте певні». Крім них, за круглим столом сидів ще п'ятий, уболівальник, шістдесятирічний стариган у нікельованих окулярах, з чорними від смоли руками шевця, що не мав ні охоти програвати, ні відваги вигравати.

Грали в одну з давніх азартних ігор — в очко.

Поки Гагедорн не банкував, він робив тільки найнижчі ставки, не більше п'яти марок. І про дзеркало він наче забув, хоч кельнер Фріц іще й лампочку над Йоколейтом увімкнув. Проте Фріц спочатку був задоволений, що автолюбсар частіше програє, ніж виграє. Так і треба: удавати спочатку, що це місце нещасливе. Добре також, що інші набагато перекрыли його ставку й що Йоколейта закортіло зірвати ставісімдесятимарковий банк, який держав франт

у капелюсі й з краваткою. Йоголейт хляпнув свою безкозирку на купку пом'ятих банкнот:

— На все!

І він виграв із сімнадцятьма очками, бо банківник до чотирнадцяти взяв ще дев'ятку.

— Сам же знаєш, братухо, «чотирнадцять — можна зарватись!» — триумфував Йоголейт, загрибаючи виграш разом з безкозиркою. «Братуха» й вусом не повів, програвши, але в наступному коні завчасно, після другої карти, передав банк Гагедорнові.

— Хай подержить цей жмикрут, — сказав він. Йоголейт відразу поліз до нового банківника з порадами. Стукаючи пальцем по зображенню жінки на двадцятимарковій банкноті, він з масною усмішкою проіграв:

— Постав отаку дівулю, нехай вона... — і додав найбрудніше слово, яке тільки можна знайти в німецькій мові.

Від убогого капіталу Руді лишилось усього три п'ятимаркових папірці. Першу п'ятірку він зразу ж програв Певному.

— Якби ти був поставив усе, то й виграв би все, — прохрипів Йоголейт. Тоді Гагедорн поставив свої останні десять марок, виграв з десяток конів підряд, поставив весь виграш — і програв Йоголейтові.

— Грай далі! — прохрипів той задьористо. — Грай далі, хлопче! За нещастям щастя назирці ходить!

Гагедорн кинув на стіл гаманець.

— Порожній! — сказав він.

Кельнер Фріц так протупав своєю дерев'яною поміж столами, що аж посуд на них забряжчав. Посади отакого барана на щасливе місце... Ні разу й не глянув у дзеркало. Ну, що ж, як постелешся, так і виспишся. Тільки самому збиток... А Йоголейт як не лусне зі сміху, пацок трюмний...

— Ах, порожній? — регоче він. — «Яке щастя», — сказала мамина доня й скинула дитину на порозі!

Певний теж трусився від реготу, широко роззявивши рот і вишкіривши гнилі зуби. Гагедорн похмуро дивився перед себе.

— Посоромтеся! Сіли грати, то майте мужність програвати! — накинувся на нього партнер у капелюсі й при краватці. Певний став набиватися зі своєю «допомогою», запропонувавши йому грошей за шкіряну куртку, але Руді не погодився. Коли він узяв із столу свій гаманець, на столі лишилась малюсінька, тоненька мідна монетка. Йоголейт умить схопив її.

— Копійка! Копієчка! — в захопленні вигукнув він. — Диви, диви, й серпочок і молоточок на глобусі...

Він передав монетку Певному, той обдивився її з обох боків і сказав тільки: «Справді!» — але вимовив це слово тоном глибокого подиву і простяг її своєму візаві, чепурунові в капелюсі. Однак той відсторонився, наче маленьке мідне кружальце було зачумлене, і виширився на Гагедорна:

— То якої ви віри, добродію? Більшовицької? Тоді я перепрошую камрадів. Я з такими людьми за один стіл не сідаю.

Він рвучко підвівся, скупю вклонився Йоколейтові й Певному і нахилився по свій портфель. Старенький уболівальник хотів його затримати, тицьнув блискучим від смоли пальцем у двадцятимаркову банкноту на столі перед Йоколейтом і сказав:

— Та що це ви, пане! Адже у вашому гаманці теж, напевне, знайдеться двадцяточка з отакою самою гарно намальованою невинною панянкою, а проте вас за це ніхто не називає дівичем!

Але чепурун не піддався на цей аргумент. Він крутнувся на одному підборі й пішов. Гагедорн узяв монетку й спитав старого:

— Скільки варта отака штука, батьку? Лежала примерзла на порозі в одному селі під Вязьмою. Коли я нахилився, щоб підняти її, в двері наді мною цюкнула куля, точнісінько в тому місці, де за мить була моя довбешка. То як по-вашому, батьку, скільки варта отака штучка?

Старий узяв копійку й обережно підкинув її на долоні. А Йоколейтові очі раптом загорілись, немов у гарячці. Він чвиркнув услід чепурунові тютюновою жуйкою й гукнув хрипким від збудження голосом:

— Приймаю ставку! Скільки варта ця штука, старий? Ну, швидше, кажи!

Старий ще раз обережно підкинув монетку на долоні. Потім перевернув руку долонею вниз, поклав на неї монетку й дмухнув. Монетка злетіла, старий підхопив її в повітрі й прогуб:

— Ця штука варта рівно стільки, скільки вартий він сам.

І щиглем збив монетку на стіл. У ту ж мить її накрила Йоколейтова безкозирка.

— В банку триста! Без жартів!

Старий бликнув з-за нікельованих окулярів на Гагедорна:

— Сховай її, якщо в тебе не самий вітер у голові!

Гагедорн не ворухнувся. Нікельовані окуляри... Отто... Отто сказав би так самісінько... Носяться зі своєю старечою мудрістю...

— Три сотні! — харчав Йоколейт.— Три новеньких сотняги! Це тобі не ота твоя цяцька!..

Він вихопив з-за пазухи туго напханий парусиновий капшук на шнуручку й розкрив його. У Певного й кельнера Фріца, що саме надійшов з тацею, очі на лоба полізли. Йоколейт відрахував:

— За отця, за сина, за святого духа. Ну, хлопче, держи банк!.. — І підсунув банкноти під безкозирку. Гагедорн не ворухнувся. Він сидів і понуро дивився перед себе. «Я не зможу глянути в дзеркало. Не зможу. Я побачу його карти, але побачу й своє обличчя...» А кельнер Фріц подумав, що Йоколейт справді широко вірить у талісмани і що він би й сам охоче повірив у них, якби це давало йому стільки грошей. І ще він подумав, що цей Вюншманів підмайстер справді заслуговує доброго прочухана, якщо він і зараз не загляне в пашу своїй долі. Руді сидів нерухомо. Старий смикнув його за рукав:

— Слухай-но, хлопче!..

Йоколейт перехилився через стіл і відіпхнув його руку:

— Відчепись від нього, чортяко!.. Давай, братухо, грай-мо: три сотні за твою вошиву копійку!..

Але старий не відступався.

— Слухай-но,— знову сказав він і дістав копійку з-під безкозирки.— Якщо ти зможеш зробити це, хлопче,— він поклав монету на тильний бік долоні й простяг руку вперед,— якщо зможеш здмухнути твою копійку отак, з простягненої руки, тоді грай на неї.

Гагедорн не ворухнувся, і цей фокус спробував зробити Певний. Та як не надимався він, як не дмухав, мов ковальський міх,— копійка лежала на його руці нерухомо. Після Певного захотів спробувати кельнер Фріц. Він мало не надвередився, але й у нього нічого не вийшло. Нарешті Гагедорн прокинувся з свого трансу:

— Дай сюди. Я ставлю її.

Йоколейт накрив копійку безкозиркою, аж стогнучи від жадоби. Він справді вірив цілком серйозно, що з цією чудодійною радянською копійкою в капшуку він назавжди стане невразливим для всіляких перевірок, для «російських більшовиків» і «німецьких комуністів». А Гагедорн віддався дитячому азарту, бо він думав: «Однаково цей талісман буде тільки простим шматочком міді під безжальним сонцем чужини...»

Йоколейт почав тягти карти. Тепер він смикав їх до себе й прикривав долонею так швидко, що навіть кельнер Фріц, який вийшов із-за спини в Йоколейта й став поруч нього,

щоб не заступати Гагедорнові дзеркала, ледве встигав розглядіти карту. Після другої карти Йоколейт уже спасував. Він блефував, він витяг тільки короля й даму, всього сім очок. Гагедорн, як банківник, клав свої карти лицем догори на стіл. Десятка, король. Чотирнадцять очок. Він завагався, хотів спасувати. Чотирнадцять — нещасливе число. З наступною картою можна «зарватись». Він не знав, що за карта у Йоколейта. Коли він спасував на другій карті, то, напевне, велика. Кельнер Фріц не зважився підморгнути Руді. Якщо хтось помітить це й скаже, то Йоколейт його тут-таки на місці відлупцює. Певний весь час облизував губи, Йоколейт совався на стільці, немов йому крутило в коліні. Гагедорн замислився, наче над рівнянням з трьома невідомими. Забобонність розлилася по обличчях цих дорослих чоловіків. Тільки старий не піддавався їй. Він байдуже протирав окуляри. Гагедорн потяг ще одну карту:

— А-а, однаково, начхати на все...

Король. Вісімнадцять очок. Кельнер Фріц уже не може дивитись. Гагедорн тягне ще одну карту.

— Ану, даму синові мого батька. Все або нічого.

Руді відкрив карту. Дев'ятка... Перебір. Йоколейт ляпнув своїми мізерними двома картами об стіл, підніс улов у заяложеній безкозирці до самих очей, сміючись, аж підвиваючи, запхав назад у туго набитий парусиновий капшук «отця», й «сина», й «святого духа» разом з виграною копійкою:

— Ох ти моя щасливенька, ох ти моя копійечка, ох ти моя дармовенька...

Кельнер Фріц і Певний напустились на Гагедорна з докорами: як же можна було зробити таку ідіотську помилку, при такій грі до вісімнадцяти очок тягти ще карту; хіба ж він не помітив, що Йоколейт при високих ставках здебільшого блефує? Обидва вони схвилювались незрівняно більше за потерпілого. Дурман Гагедорнового азарту вивітрився, сіре похмілля впало на нього свинцевим тягарем у голові, нестерпним тиском в очах. Він нічого не відповів. Широко розставивши лікті, підперши голову руками, сидів він за столом — «мов той бовван», як сказав Певний. Йоколейт думав був великодушно запросити його на випивку. Але хто ж сяде за стіл із таким похмурим бурмилом? Тільки не Йоколейт, і не Певний, і не кельнер Фріц. Та й старий сказав:

— Далєбі, з катом веселіше було б посидіти, ніж із тобою, сурмачем ерихонським... — А відходячи, додав ще гостріше: — Від таких, як ти, всі люди розбігаються...

Нудотна, з присмаком цвілі, гіркота, що роз'їдає язик, холод, що леденить кров у жилах і стискає серце в слизькій жмені... Найстрашніше — лишитись самотнім, як у пустелі, забутино людьми. Нема вже товаришів, які віддадуть тобі задурно ювняний шарф, нема й Анни, що скаже тобі: «Вам треба скупатись», і ніхто вже в неділю вранці не прийде тихенько накрити стіл, заварити каву й покласти біля чашки три цигарки, і не буде вже тієї хвилини, коли все навколо тебе зникає, лишаються тільки двоє очей та тепло, щедра божественне тепло, що цвіте рожевим цвітом мигдалю, тепло, з джерела якого п'є й п'є все людство...

Зосталось лиш одне обличчя, ніби лосем намазане на дзеркалі, та лампочки, що нависли над ним, як жовті очі Сфінкса, та яскраві банти, що метеликами тріпотять крізь тютюновий чад.

Хлопці й дівчата з бантами на гітарах посідали поміж людьми в залі. Онде за столиком сидять Урзель Богнер з чоловіком і ще дві жінки. В однієї на руках немовля; на другій туго пов'язана зелена хустка й чорна суконна жакетка. Біля її стільця лежить рюкзак, пошитий із старої попки. Та, що з немовлям, почала щось шукати у своїй сумці. І зразу ж обидві інші простягли руки — потримати тим часом дитину. Урзель устигла швидше, й та, друга, в зеленій хустці, неохоче опускає руки...

Руді встав і пішов поміж столиками — вже не тією широкою важкою ходою самозакоханого вигнанця, а скоріш як п'яний, що шукає твердої опори. І справді, ставши перед Гільдою й наче спросоння питаючи, куди це вона зібралась, він держався однією рукою за кілок вішалки. Гільда злякалась, проте відповіла якось завчено й так холодно, як ще ніколи, що вона зібралась їхати звідси; що вона просто переплутала адресу й у цьому нема нічого страшного, їй таке не первина...

Старий робітничий спортивний клуб на Шмідбергу — довга одноповерхова будівля з високим двосхилим дахом і трохи нижчою й вужчою прибудовою — стояв причілком до вулиці, відсунутий на кілька метрів назад з негустого ряду будинків. На високому фронтоні спортклубу вже чорнів поновлений давній напис, який можна було розібрати аж із долини Пелю, з вікна поїзда, що під'їздить до вокзалу. Наці колись поздирали чорні літери разом з тиньком. А тепер напис знову виразно темнів на білій стіні: «ВСЬОМУ НАПЕРЕКІР!»

Навколо ще стриміли німими свідками недавнього минулого цієї будівлі двометрові стовпи розібраної кілька днів тому колючої дротяної загорожі табору військовополонених. Сьогодні надвечір, по четвертій годині, позривали останній дріт, яким були засновані вікна. Тільки смуги зеленого газону ще не було попід стінами. Та смуга, що на ній колись завідувач клубного господарства розставляв улітку садові столи й стільці, ще була гола й тверда, протоптана аж до кам'яних жил, як справжнє тюремне подвір'я.

Довга вечірня тінь від шпиля даху вже сягала вулиці, і в спортзалі ввімкнули світло. Жовті відблиски з вікон лягли на постаті чоловіків, що вийшли під час перерви покурити й стояли купками по трое-четверо на подвір'ї клубу. Серед них стояв і Ернст Ротлуф. Але він був тепер якийсь мовчазний, аж надто мовчазний. І коли хтось став на дверях і гукнув: «Кидайте вже смалити, перерва скінчилась!» — Ротлуф останній затоптав свій недокурок і пішов до дверей, наче вагаючись. Довгий коридор, що вів через прибудоване до залу клубне приміщення, був уже порожній, коли Ернст увійшов до нього. Проте він не прискорив ходи; втомлено пройшов повз відкриту нішу ліворуч, де колись містився буфет, потім кухня для полонених, а тепер було зовсім порожньо; минув двоє дверей по праву руку, таблички на яких свідчили, що партійні бюро комуністів і соціал-демократів тепер розташувались під одним дахом. Ротлуф ішов так повільно й нерішуче тому, що дальший пункт порядку денного — «Розгляд нових заяв про вступ до партії» — нарешті невідворотно ставив його перед тяжким, неймовірно тяжким вирішенням, однаково тяжким, чи скаже він «так», чи «ні». Фрідель, його колишня дружина, подала заяву й сьогодні була запрошена на збори. З самого початку вона сиділа на останній лаві, слухала доповідь товариша з крайового комітету про завдання й мету політики партійного блоку, навіть несміливо попросила слова в дебатах, але Ельза Поль, голова президії зборів, удала, ніби не почула. «Краще було б Фрідель подати заяву до соціал-демократів, — думав Ротлуф. — Там би її з дорогою душею прийняли, про це подбав би її брат Ганс. А в нас вона вже раз була і не витримала, зірвалася. Чи можна взагалі таку провину перед партією спокутувати в самій партії? І чи не шукає вона через партію насправді тільки до-ріджки до мене? Добре, що хоч Ельза Поль на моєму боці. Адже вона, треба гадати, на моєму боці...»

Коли Ротлуф увійшов до залу, всі вже сиділи на довгих лавах. Усього на зборах було до півсотні чоловіків і з деся-

ток жінок. Ернстові здалося, що, коли він з'явився в залі, го- мін трохи стих. Він просто-таки фізично відчув на собі погля- ди багатьох очей і пошкодував, що не вернувся до залу ра- зом з усіма. Навіщо ця комедія... Ротлуф сів на своє місце за столом президії поруч з Ельзою Поль і підсунув, аби щось зробити, блокнот і олівець ближче до себе. Ельза ще раз пере- брала заяви, поклала заяву Фрідель, найдовшу, з найдо- кладнішим обґрунтуванням, на самий спід. Ганна Цінгрефе сіла поруч Фрідель; очевидно, хоче підбадьорити її. Ганна- мітлярка, мабуть, прийшла з Рашбаха умисне заради Фрі- дель. Тут, у рейффенберзькій міській парторганізації, вона не має права голосу. Але вона збирається поручитися за Фрі- дель, це зразу видно. А це важить більше, ніж голос. Ганну люблять і поважають у всій окрузі. І язик у неї добре при- чеплений, а ще як постаряється... Але ухвала більшості за- лежить, мабуть, від Ельзи Поль. Якби вона не тільки стежи- ла за регламентом, а виступила сама, то її слово мало б біль- шу вагу, ніж слово Ганни Цінгрефе. А для Ернста Ротлуфа це й зокрема...

На всіх попередніх зборах Ернст, як голова президії, сам зачитував заяви й ставив їх на голосування. Перших чотири заяви він мав зачитати й сьогодні і після обговорення поста- вити на голосування. А потім Ельза Поль за дорученням пре- зидії попросить збори звільнити його від цього формального обов'язку з особистих мотивів. Так було домовлено.

Ельза надала Ернстові слово. Звичайно Ротлуф піднімав- ся, щоб зачитати заяву, на трибуну. Сьогодні він читав з міс- ця. На деяких лавках трохи побурчали, проте вголос ніхто не заперечив. Перша заява належала одному переселенцеві, двадцятишестирічному тесляреві з Нижньої Сілезії. Свій на- мір вступити до партії він обґрунтував так: «Бо я ставлю до- щану огорожу забороненої зони разом з радянськими сол- датами, вони також теслярі, то вони щиро кажуть, що для них ця робота теж не велика радість». По залу прокотився сміх. І товариш із крайового комітету, що сидів за столом прези- дії, теж не стримував сміху. Молодий тесляр прихилив усіх до себе, ще й не розповівши з трибуни своєї автобіографії. Всім присутнім раптом став якимсь ближчим і зрозумілішим новенький лозунг, що висів над дверима за столом президії: «Політична зрілість члена партії визначається його ставлен- ням до Радянського Союзу». Спочатку це гасло, вимовлене кимсь на одному з перших засідань, хотіли написати посе- редині фасадної стіни, над великими дверима залу. Однак проти цього виступив дехто з керівництва соціал-демокра-

тів. І лозунг повісили над меншими, бічними дверима, що вели з залу до приміщення комітету Комуністичної партії. Над середніми дверима прикріпили два схрещені червоні прапори.

Перші чотири кандидати були молоді люди, жоден не мав ще тридцяти років. Тесляр, токар, магістратський службовець і стажист із поліції, який колись учився на ткача. Пояснювали вони своє бажання вступити до партії по-різному, дехто досить пишномовно, але їхні біографії в усіх істотних пунктах були дуже подібні: батько робітник або дрібний службовець, нацистом не був, щонайбільше попутником; сам у школі вступив до юнгфольку, потім до гітлерюгенду, потім трудова повинність, армія, фронт; в останні роки або місяці війни під враженням якоїсь події зародження антивоєнних настроїв, що здебільшого розвинулись до свідомих антифашистських переконань тільки після війни. Так, наприклад, двадцятидев'ятирічний магістратський службовець, колишній бравий піхотний обер-фельдфебель, під Бауценом не підкорився самовбивчому наказові офіцера-есесівця й замість піти в атаку здався з усім своїм взводом у полон до росіян. Уже в червні зі збірного табору біля Торгау він повернувся додому. Відтоді він, як торговець за фахом, працював у відділі торгівлі й постачання, де одержував набагато менше, ніж міг би заробити в приватному підприємстві. Можливо, зборам варт було б поцікавитись якраз причинами такої самопожертви: чи нема тут часом яких кар'єристичних мотивів? Але його заява пройшла так само легко, як і три інших, може, навіть не тому, що товариш із крайового комітету знову підкреслив необхідність «передусім довіри до молоді», а скоріше через те, що малося ще розглянути заяву Фрідель Ротлуф, а ніхто зі старих партійців не зміг досі вирішити твердо, як же йому бути,— ні ті, що хотіли відхилити заяву, ні ті, що думали голосувати за. Та й по самому Ернстові,— хоч він своїм дотеперішнім поведженням з Фрідель уже, можна сказати, проголосував проти,— навіть по самому Ернстові, по його обличчю, по тому, як він, говорячи, безперестану відкашлювався, видно було, як нелегко дається йому остаточне, безповоротне вирішення.

Та от нарешті Ельза подала пропозицію, щоб заяву Фрідель зачитав найстаріший член рейффенберзької організації вапняр Пауль Геріке.

— Ви згодні, товариші?

— Ні, я не згодна! — вихопилась Ганна Цінгрефе.— На мою думку, нехай Фрідель сама вийде й пояснить, чому во-

на хоче повернутися до партії. А від тебе, Ернсте, я сподівалась більшої витримки...

Її зразу перебили з залу:

— До чого тут витримка! Облиш, Ганно! В такій суто приватній справі кожен має право заявити самовідвід! Хай читає Пауль Геріке! Він же її сусід, двадцять років з нею через стіну живе!..

Здійнявся гомін. Світло двох голих лампочок з-під високої стелі падало на збуджені й замислені обличчя, на широке, опукле чоло Ганни, що тепер біліло ще ясніше, ніж при денному світлі. Ганна стояла, задириливо взявшись у боки, і видно, не збиралась відступати. По влучну відповідь вона ніколи до батька не ходила.

— А до чого тут приватна справа? — відрубала вона. — Хіба, по-вашому, партійні справи для нас не приватні? От я, приміром, згадую, як я до тебе, товаришу, приходила в тридцять сьомому, просила що-небудь дати на «Червону взаємодопомогу». Хіба в тебе не крутився на язичі отой, — як ти сказав? — самовідвід? А проте вийняв талера й дав. Що, неправда?

— Та не вали ж ти всього в одну купу! — втихомирювала її Ельза Поль.

— А я нічого не валяю! Я говорю про приватні справи і про партію. На мою думку, нехай Фрідель сама розкриє перед партією свої приватні справи. Нехай розповість про все! Одна річ писати, інша — розповісти. На папері ми несміливі, по собі знаю. А вам усе подай у письмовій формі, вам неодмінно потрібен папірець! Хоч адвоката наймай!..

— Правда, правда, Ганно! Не здавайся! — гукнула одна вже літня жінка, що допіру під час доповіді брязкотіла дротиками, плетучи панчошу.

Настрій зборів поділився. Одні сміялись, інші протестували:

— Трошки грубості ніколи не завадить, але треба знати міру!

Ельза Поль піднесла голос:

— Тихо! Гармидер нічого не дасть. Давайте проголосуємо. Я гадаю, що Ганна мала на думці внести офіційну пропозицію?

— Авжеж! — сідаючи, відповіла Ганна. Та перше ніж Ельза встигла поставити цю пропозицію на голосування, попросив слова товариш Герман Цумзейль із крайового комітету.

— На мій погляд, — сказав він, — тут не потрібне ніяке

голосування. Це ж просто неістотна деталь формальної процедури. Все одно вступниця потім сама підніметься на трибуну, розповість автобіографію й дасть відповіді на запитання. Так відбудьте це за одним заходом. На вашому місці я б зараз попросив Фрідель Ротлуф вийти вперед, докладно розповісти, що змусило її до відомого вам кроку, а потім коротко й чесно пояснити, чому вона хоче повернутися до партії.

Всі визнали цю пропозицію слушною. Кивнув головою й Ернст Ротлуф. Підвівшись, Фрідель почула з-за спини Ганнин голос:

— Гляди мені, вище голову!

Вона вийшла на трибуну, і Ельза Поль простягла їй її власну заяву, довгу докладно обгрунтовану. Фрідель цілими ночами думала над тією заявою й цілими годинами писала її. Вона знала, що їй не вдалось написати так, як вона хотіла, вилити на папері те, що було в душі. Перед початком кожної нової фрази її обіймала якась непевність, наче за спиною в неї й досі стояв пан учитель Куцшебаух з ліщиною різкою й півдесятком грізних правил композиції, придуманих наче навмисне для того, щоб з року на рік відбивати учням кайзерівської народної школи охоту не тільки до писання творів, а й взагалі до думання. Яке щастя, що здоровий народ ніякі вірнопіддані вчителі не можуть надовго встерегти від думання!

Фрідель пригладила сиве пасомце над чолом і почала:

— За що мене виключено, ви знаєте. Я взяла розлучення з чоловіком, коли він сидів у концтаборі. І в постанові суду, яку я підписала й копію якої надіслали йому, була вказана причина: «Непримиренна незгода в політичних переконаннях...» Це факт...

«Так, Фрідель, це факт, і цього ти з себе нічим не змнеш — ні водою, ні сльозами. Коли мені тоді в таборі вручили копію, я показав її Германові Цумзейлю. Він сидів за столом поруч з мною. То він сказав: «Якби зі мною таке сталось, Ернсте... я, напевне, збожеволів би». А тепер... тепер Фрідель прийшла в білій мусліновій блузці. Я добре розумію, чому вона наділа білу муслінову блузку, знаючи, що зустріне тут мене. Дарма, Фрідель! Надівай що завгодно, говори що завгодно, але, поки не почорніє знову моя чуприна, яку й ти допомагала вибілити, я казатиму: ні...»

— Ви знаєте, що мого чоловіка присудили до чотирьох років тюрми і він сидів у Вальдгеймі. І чотири роки я ждала його, й мені не страшно було бігати по квартирах на поденну

роботу, а по неділях ще й прати для людей. Це мене не лякало, бо в мене ж лишалась надія, що в жовтні тридцять сьомого року його випустять. І начхати мені було на ті одинадцять марок сімдесят пфенігів щомісячної допомоги на двох дітей. Звісно, взнала я тоді, почім ківш лиха. Роботи на фабриці ніде не вдавалося знайти. «Дуже шкода, пані...» Вже пани хазяїни й прізвища мого не хотіли вимовляти. Ну, а ви можете собі уявити, скільки платять поденній служниці, що її прізвища вже не хочуть вимовляти. А прийдуть із школи діти — все скиглять, що їх там дражнять, та кривдять, та б'ють. Я їх утішала, що на той рік у жовтні батько повернеться. Це допомагало. Допомагало й те, що Ганна Цінгрефе часом приходила відвідати мене і щоразу лишала на буфеті кілька марок. Та й Пауль Геріке не кидав мене в біді. Але надія покинула мене... Настав жовтень тридцять сьомого року, з Іспанії прийшла добра звістка, а з Вальдгейма друга: «Карного ув'язненого Ернста Ротлуфа до окремої постанови передано до виховного табору Бухенвальд». До окремої постанови... У двох домах мені відмовили. Тоді я знову побігла до старого Генеля канючити роботи. «А ви, любя моя, візьміть розлучення,— сказав він.— Навіть якщо вашому чоловікові не доведеться сидіти довічно — а це, треба сказати, цілком можливо, любя моя,— то я б на вашому місці однаково взяв розлучення. Хоча б про людське око, формально. Скористайтеся з «права неімущих»,— сказав він, бо я ж мусила подати до суду прохання про розлучення. Побіцяв, що в разі якихось труднощів допоможе знайти адвоката. Сказав, що це, певна річ, і йому може загрожувати деякими неприємностями, але він на це не зважає, бо я, мовляв, усе ж таки одна з найкращих його верстатниць... Весь час отак натякав, нібито й він не дуже прихильний до нацистів...

Фрідель знову відкинула з лоба мокре від поту пасомце й глянула в списані аркушки заяви, немов загубивши нитку думок. Один з товаришів у залі подумав, що вона хоче виправдати себе лицемірною доброзичливістю старого Генеля, і сердито вигукнув:

— І оце ти на такий гачок піймалась? Ти що, вперше побачила пана фабриканта Генеля? А ти хіба ніколи не чула, що відповів Тельман гладкому Герінгові, коли той прийшов до нього в камеру й пообіцяв цілковиту амністію? Адже ми всі про це говорили! А ти...

— Та не лізь поперед батька в пекло! — перебила його Ганна Цінгрефе.— Дай спершу людині договорити...

Ернст Ротлуф, землисто-сірий на виду, сидів, притиснувши рукою до столу блокнот, і дивився на власну руку, мов на якусь сторонню річ. «І щирість теж не змиє з тебе вина», — думав він. Фрідель знову підвела очі від заяви:

— Якщо розібратись тепер. то я справді піймалась. Я піймалась на одне слово: «довічно». Я не вірила в нього, не хотіла вірити. І все ж воно давило мене, мов нічний кошмар. Але про розлучення не може бути й мови, думала я. Краще з голоду будемо пухнути, і я, й діти...

І ще раз пролунала репліка з залу:

— Та тепер можна говорити...

Коли Фрідель Ротлуф знов озвалась, голос її звучав глухо.

— В тридцять восьмому Соня скінчила школу. Обійшла я все місто, щоб пристроїти її десь учитись ремесла. Скрізь тільки плечима знижують, та відмовки всякі, та натяки: «На неї дивитись, і то досада бере. Хіба ж неправда, пані, як там вас?..» Ви ж розумієте, що це означало? Я не пускала Соню в Спілку німецьких дівчат... От із цього все й почалося, отут я й зірвалась. Я піддалася дітям. Пожаліла Соню, що вона скигить та бурчить: «Всі дівчата в Спілці, тільки я... Що ж тут такого? Чи мені йти плювальниці мити в притулку для інвалідів?» А хлопець, Гейнц, одного дня сам, не питаючись мене, пішов до юнгфольку. Приніс зразу чорну сорочку і якісь такі бамбукові палички й почав їх гнути над газовою плитою, модель планера робити. Соня валялась на ліжку й ревом ревла цілими днями, що не матиме плаття пристойного на випускний вечір. А хлопець сказав просто, що на той рік, як кінчатиме школу, надіне форму авіа-гітлерюгенду. Про те, щоб надягти перелицьований батьків синій костюм, і слухати не хотів. Отут-то моя сила й скінчилась, тут мені вже ні Ганна не могла допомогти, ні Пауль, ні Дора. Це я про Дору Гагедорн, сестру Ганнину. І от я на трійцю в тридцять восьмому знову пішла до старого Генеля й сказала, що я згодна. «Гаразд, — сказала, — пане Генель, я візьму про людське око розлучення, якщо ви мене знову поставите до верстата...»

«Це вона про синій шевйотовий костюм... Сьогодні мені перед зборами принесла його якась дівчина, видно, з переселенців, досить гостра на язик. Грошей за перешиття не взяла. Переказала привіт від пані Гагедорн і пораду, щоб я повісив костюм у шафу, там, де є шафа для костюма й комора для шафи... Люди говорять про мене. Нічого, поговорять, та й затихнуть. А Фрідель хай каже, що хоче; об'єктивно прав-

да не на її боці. Об'єктивно вона зрадила честь партії... не витримала іспиту...»

На лавах засовались, зашепотілись: «Якщо дивитися з тактичної точки зору...» — «Може, слід навіть переглянути виключення...» — «Якби ж я знав, що їй справді потрібна партія, а не тільки Ернст...» Герман Цумзейль посунув свій стілець, щоб мати змогу бачити обличчя Фрідель. А Ельза Поль запропонувала зробити на хвилинку перерву, відчинити вікна, бо в залі так душно... Чи вона не знає, що тут усі вікна ще забиті наглухо? Фрідель охоче випила б ковток води зі склянки, що стояла на трибуні. Але в неї було давнє правило ніколи не їсти й не пити, поки не скінчить заданої собі роботи.

— З так званого «права неімущих» я не хотіла користатися. Це ж право примирити свою спину з кием... Генель домовився з адвокатом Бюрінгом, і той усе влаштував. Одного дня мене викликали на дванадцятую годину в суд, усього один раз. Розгляд справи тривав три хвилини. В такий же час, о дванадцятій годині напередодні Першого травня в двадцятьому році, в обідню перерву, ми пішли з фабрики Генеля реєструватись. Я тільки скинула фартух, а Ернст того дня був у крохмальному комірці й при краватці. А коли ми повертались, уся зміна в дворі вишикувалась у два ряди зустрічати нас. Ми йшли поміж рядами, й червоні гвоздики сипались на мене. Старий Генель не забув цього. А втім, це до діла не стосується... Я вислухала вирок суду про розлучення й підписала його. «Непримиренна незгода в політичних переконаннях...» Так, я зробила це, я підписала свій власний вирок, я спасувала, подвійно й потрібно. Бо ви ж знаєте, що сталося з Сонєю. Вона зовсім перестала слухатись мене, пішла зрештою до загону трудовинності, почепилась десь там на шию якомусь добровольцю-есесівцю з бельгійського легіону і вийшла за нього заміж. Мого дозволу вона не питалася, навіть на весілля не запросила. Тільки в листі повідомила про все та написала, що знайшла в Луї свою мрію, що завжди мріяла про такого кучерявого брюнета, яким був її батько...

«Так, Фрідель, коли б ти вберегла дітей, коли б ти додержала цієї обіцянки, тільки цієї, тоді розлучення було б просто вдалим маневром. Коли вони мене тоді забирали серед ночі, вже як пхали через поріг, я гукнув тобі востаннє: «Бережи дітей, Фрідель! Убережи дітей!» І ти з дверей кричала мені навздогін: «Убережу, Ернсте, будь певен! Будь певен...» Один гестапівець став затуляти тобі рот, а ти ще дужче

закричала: «Будь певен! Будь певен!..» З цими словами в серці вийшов я з дому й ступив на свій довгий шлях. А що ж сталося з дітьми?..»

— Сониного чоловіка — ви цього, напевне, ще не знаєте — застрелили в Монсі просто на вулиці, серед білого дня, його власні земляки. Соня тепер десь поневіряється в Рейнланді як «переміщена». Писала мені в листівці, що додому не повернеться. Може, дочка на панель мусила вийти, через те що мати сплохувала... Син пішов добровольцем у авіацію. Через півтора року його збили над островом Мальтою, він і досі лежить у госпіталі десь в Єгипті. Про своє поранення нічого певного не пише. Пише, що на милицях ходить уже зовсім добре. Може, він без обох ніг зостався — через те, що мати сплохувала...

Чи то Ганна, чи то котрась інша з жінок голосно застогнала. Зі сповіді Фрідель Ротлуф постав перед усіма образ страшної сили, що й досі залізним обручем стискала голови, образ іще не осягнутої до кінця страхітливої облуди гітлерівського фашизму, за якою пішла німецька молодь, мов колись у давнину гамельнські діти за щуроловом. Навіть ті діти, що їм батьки й матері з благаннями заступали дорогу, пішли за цією облудою... Фрідель теж не хотіла ніякої комедії, вона спершу зовсім не думала затуляти обличчя руками. Просто тепер її на мить охопив глибокий відчай, а відчай не знає інших жестів. Та ледве доторкнувшись руками до обличчя, Фрідель знову підвела голову, відкинула з лоба мокре пасомце й стримано сказала:

— Але діти мої живі, і це для мене тепер головне. Нитка може заплутатись як завгодно й обірватись сто разів, але поки вона взагалі є, її можна розплутати, позв'язувати й плести далі. Тільки працювати з такою ниткою набагато важче. Такої роботи ніхто сам не подужає. От чому я й прошу вас прийняти мене знову до партії...

Повертаючи збори до ділового тону, Ельза Поль відкрила обговорення:

— В кого є запитання? Хто хоче доповнити чи внести правки?

Ніхто в залі не підніс руки, навіть Ганна. Від нерівної напруги в мережі обидві голі лампочки під стелею то спалахували ясніше, то пригасали, дратуючи очі й нерви своїм мигтінням. Зрештою світло й зовсім згасло. Довелось засвітити приготовані завбачливо свічки. Нарешті Пауль Геріке сказав:

— По-моєму, Ернсте, перше слово твоє...

— Так, так, Ернсте,— глухою луною перебігло по залу. Ернст важко підвівся, спираючись рукою на стіл, трохи повернувся до трибуни, проте не глянув на Фрідель. Не дивлячись ні на кого, він почав:

— Ти ще пам'ятаєш, Фрідель, що ти кричала мені навздогін, тоді, вночі, як мене забирали? Ти кричала: «Будь певен!», ти кілька разів повторила ці слова. Йшлося про дітей, їхня доля мене турбувала найдужче. І я був певен, я вірив у тебе. Ця віра давала мені силу терпіти, скрашувала життя. Я знав: позаду — надійна подруга, опліч — товариші по нещастю, попереду — непохитна певність, що разом з Радянським Союзом ми сильніші за фашистів. Маючи таку підтримку з усіх чотирьох боків, можна було йти шляхом в'язня не спотикаючись, і слабкість, що часом охоплювала тебе, швидко зезала, як роса на сонці. Коли мені в таборі вручили ухвалу суду про розлучення, Герман Цумзейль сидів поруч мене, отак, як зараз. Він обурився. Правда, Германе?

Герман Цумзейль кивнув головою:

— Правда. Я сказав навіть, що збожеволів би, коли б таке сталося зі мною. А Ернст того папірця сприйняв зовсім байдуже, мало не з посмішкою. Сказав мені тільки, що він свою Фрідель краще знає...

Хоч Цумзейль начебто погоджувався з Ротлуфом, але всі відчували, що він не проти Фрідель. А Ернст пояснив:

— Розлучення те мене не зачепило зовсім. Тоді в мене, в нас усіх було доволі серйознішого клопоту. Та потім якось — десь, здається, наприкінці сорок першого року — зайшов до мене в шевську майстерню рапортфюрер Рейнебот. І коли я витягся перед ним, він оскірівся зловтішно й каже: «А ви знаєте, Ротлуфе, що у вашому формулярі вже кілька днів як стоїть жирний плюс? Зятьок об'явився в сімейці, наш камрад з Бельгії. Доброволець. Європа виходить в люди, га? Ну, дарма, нехай йому ваша донечка покаже, яка гаряча кров у німецьких дівчат. Розумна дівчина, вловила дух часу... Що ж, ми не жиди, ми не пам'ятаємо гріхів батьків до десятого коліна. Ну, робіть своє діло, ви, паршивий тестю благородного зятя!..» Мені наче каменюка на голову звалилась. Таке відчуття буває, коли розбивається віра... й любов. А гітлерівська армія рвалася до Москви...

— І Ернст відразу почав бачити все в чорному світлі, наче просмолив собі мозок у своїй шевській майстерні,— докінчив за нього Цумзейль. Видно було, що Ротлуфа прикро вразив майже вдоволений тон цих слів. Ганна гукнула з задньої лави:

— Але ж ти чув допіру, що Фрідель і сама нічого про це не знала, а не те що сприяла цьому шлюбові. Чи ти, може, їй не віриш?

Ернст Ротлуф повернувся обличчям до зборів і відповів сердито, видушуючи з себе слова по одному:

— Я знаю, що Фрідель казала правду. Все це сказано чесно, абсолютно чесно. Суб'єктивно чесно. Але хіба ви не бачите, як нам суб'єктивна чесність боком вилазить? Ми члени революційної партії й перебуваємо в революційній ситуації. Всі ви це добре знаєте, товариші. Мірилом тут може бути тільки об'єктивний результат. І коли я згадую своїх дітей...

Герман Цумзейль перебив його:

— Ернсте! Товаришу голова! Порахуй до ста, перше ніж сказати...

Ернст Ротлуф опустил погляд на Цумзейля, що сидів поруч нього. І в очах його він знайшов те, що завжди знаходив у цих очах: ясне, надійне небо, іскорку пильності, розуму й доброти, яскраву, мов сонце. Ернст, не сказавши більше нічого, сів. У Фрідель очі інакші, карі, лагідні... Але хіба вони не такі самі, майже такі самі, точно такі самі?.. «Ернсте,— спитав його недавно Герман на одній конференції,— що б ти сказав про таких товаришів, котрі за нацистського режиму витримали всі випробування й перетерпіли всі злигодні, а тепер признаються тобі потихеньку: «Нарешті наша взяла, нарешті я надолужу своє...» Раба, що, скинувши кайдани, танцює карманьйола, історія не осудить. Я можу зрозуміти таких товаришів, їхні почуття: суб'єктивно — це їхнє право. Але об'єктивно, по-моєму, нашу революцію треба святкувати не з карманьйоолою. Наша революція — це суботник: наше діло — носити на своїх плечах колоди, розбирати хаос руїн, будувати нове життя, формувати людей за людською подобою, працювати й учитись, учитись і працювати, користуючись хоч на старості свободою...» Фрідель говорила інакше. Але хіба вона своїм прикладом з обірваною ниткою сказала не те саме, майже те саме, точно те саме?..

Ельза Поль надала слово поручителям, Ганні й Паулю. Хіба й вони кажуть не те саме?

— Я дав рекомендацію Фрідель Ротлуф,— каже Пауль Геріке,— бо, на мій погляд, вона не зраджувала нашої партії. Фрідель не встояла проти страшної сили; але вона не переставала умовляти й навчати дітей. Тільки ж вони сміялися з неї. Це ж не з нею одною так було, їх тисячі таких... То невже тут винна сама тільки мати? Мені, мабуть, теж довелося би подати заяву про вихід з партії, якби ви приклали

до мене таку мірку, як Ернст до Фрідель. І Ернст, по-моєму, не повинен скидати всю вину на саму Фрідель, об'єктивно не повинен...

Перед голосуванням узяла слово Ельза Поль:

— Про те, що ми зуміємо зробити — ми, люди старшого покоління, — історія судитиме по наших діях. І по наших власних зокрема, і по всій німецькій молоді взагалі. Хто за вчорашнім днем не бачить сьогоднішнього, той може прогавити й завтрашній...

Хіба ж і вона каже не те самісіньке? Хіба не означають ці слова: «Повернись до Фрідель, допоможи їй і прийми її допомогу...»

Пауль Геріке запропонував проголосувати:

— Хто за те, щоб...

Ернст Ротлуф підніс руку один з останніх. Та коли він, як голова зборів, поздоровляв Фрідель, він побачив у її очах давнє, знайоме небо, ясне, надійне, прекрасне...

Як не дивно, але ніхто не чекав поїзда надворі, перед вокзалом. Дедалі більше людей набивалося в зали, проштовхувалось, продиралось, пропихалося вперед, обтирало рештки жовтої фарби зі стін. Наближався час відходу поїзда за розкладом. Натовп завиривав. Хвиля голоду, страху та грубої сили ринула до вузького, ще закритого проходу на перон і, зустрівши перепону, загрозливо натискала на бар'єр, хоч голос із гучномовця раз по раз оголошував, що поїзд і сьогодні прибуває з чималим запізненням. Залізничники, як і щовечора, відкрили прохід на перон точно за п'ятнадцять хвилин до часу відходу поїзда за розкладом. Не можна було орієнтуватись на запізнення, доводилося зважати на це кипіння й тиск голоду, страху та грубої сили і відкривати вихід, як запобіжний клапан.

Потоком винесло на перон і Гільду з Руді. Він стояв поруч з нею, тримаючи під пахвою її рюкзак, і похмуро мовчав. Гільда рада була б відкараскатись від нього, та коли вона пропихалась поміж людьми далі, він теж плентав слідом за нею, мов побитий собака. Вона зупинялась — і він зупинявся й стояв німий і похмурий, як шойно біля столу. Тоді він не спромігся й слова сказати у відповідь на оте її: «Я просто переплутала адресу...» Урзель та її чоловік почали були дражнити його: «Чого ти надувся, як сич на погоду!.. В тебе ж пика — хоч малих дітей лякай...» Потім стали жартома під'юджувати його й Гільду, що теж замовкла, наче в рот води набравши: «Ну, то хоч побийтесь або полайтесь: як

уже сварка, то хай буде з музикою... Або їдьмо з нами! Чи не краще поспівати в компанії, ніж дутись одне на одного...» Все марно. І коли Урзель сказала: «Я його знаю. По-моєму, ніхто тут не переплутав адреси. Просто пан Гагедорн був тимчасово у від'їзді»,— Гільда, хитаючи головою, встала й нахилилась, щоб підняти рюкзак. Та Руді випередив її, підхопив рюкзак і поплентав за нею, мов побитий собака.

— Гільдо, куди ж це ти...

— Туди, де я не заважатиму тобі, а ти мені. Чого ж мені ще чекати, Руді? Тебе тягне до іншої, вона твоя перша любов і ще бозна-що для тебе... Ти колись обіцяв мені розповісти все. Але я здалась тобі надто дурною для цього. А сьогодні я сама все побачила, і з мене досить. Я їду до Лізбет. Тільки не думай, що я там чекатиму, поки тобі ще раз забagnetься приголубити бідну сирітку..А тепер пусти мене нарешті.. — сказала Гільда так само холодно, як щойно в буфеті, і відібрала в нього свій рюкзак. Останні слова вона вимовила так голосно, що почули всі навколо. І коли Руді все-таки рушив слідом за нею, перед його очима опустилася шлагбаумом чиясь рука в пропахлому нафталіном рукаві й рипучий бас промовив:

— Дама хоче, щоб їй дали спокій.

А якась літня жінка похвалила:

— Нарешті знайшовся як слід вихований чоловік...

Руді, знітившись, відійшов, пропхався трохи назад, до виходу з вокзалу, потім знову пустився за людською течією. Витягуючи шию, шукав він очима в натопті зелену хустку, але її не видно було ніде. А тут несподівано ще й світло погасло — і перонні ліхтарі, й дугові лампи на високих стовпах між коліями. Посипалась лайка; Руді аж застогнав від злості. Всі кольори відразу зрівняв сірий присмерк вечора. Лише вершечки сосен на високих кручах над Пелем ще плавали в блідо-рожевій водичі пізньої заграви та в кінці перону горіло темно-червоне вічко на залізній щоглі семафора. Там, у кінці перону, й наздогнав Руді Гільду. Не по зеленій хустці упізнав він її — вона вже йшла простоволоса,— й не по обличчю; його він ще не бачив. Він упізнав її по світлому кучерявому пушку на потилиці й раптом злякався, опинившись біля неї так близько, як тоді, під штабелем снігозахисних щитів. Холодний відблиск сигнального ліхтаря на її щоці здався йому гарячковим рум'янцем.

— Я розповім усе, Гільдо, ще ж не пізно...

За семафором було зовсім безлюдно. Вони пройшли ще трохи понад рейками, дійшли до будки стрілочника. Точно

в такій жила Анна. Тільки від цієї лишилися самі стіни, вона згоріла в останні дні війни, під час нальоту. Обвуглені крокви, що завалилися усередину, загороджували дверний проріз; перед порогом стіною розрісся бур'ян. Від пожежі, очевидно, всохло й сливове дерево, що стояло між обгородію будкою та кам'яними цямринами змурованої під скелею криниці. В кам'яну чашу текла з залізної трубки тоненька цівочка води. Тонке сухе галуззя звисало над криницею й відбивалось рухливим чорним мереживом в олив'яно-сірій поверхні води, що ледве помітно коливалась. Руді не зупинився б тут, якби Гільда не сіла на ріжок цямрини й не сказала, що далі вона з ним не піде, що їй і тут добре, тільки хай він не дуже розводиться з передмовою, бо, може, поїзд усе-таки прибуде раніше, ніж оголошено. А коли він сів поруч неї, вона підняла з землі свій рюкзак і поставила на цямрину, відгородившись від нього.

— Почалося все це на Трибратній вулиці...

Вода з трубки рівномірно дзюрчала, перекиваючи глухий гомін перону. І Руді розповів усе достоту, як збирався розповісти ще вдома, в спальні: і про відважні листи закоханого Гіперіона, і про перистий листочок горобини та коралову ягідку в косах Леа, і як йому тоді відібрало мову, і про «суд духів», і про свою дурну клятву помститися Залігерові, про Фюслера, Гладека й пана ван Боудена, про сходи, що їх Леа назвала «баракон», і про її неймовірну вимогу, щоб він помирився з Залігером, і про сьогоднішні події — про молодшого лейтенанта, про Гавкуна, Демпе та юного вервольфа, про Ганса Гемпеля, Ернста Ротлуфа й Ельзу Поля, про все-все. Тільки не розповів, звідки в нього сліди нігтів на шиї, та не сказав, що збирався виїхати й згинути в самотині під безжальним сонцем чужини... Гільда слухала мовчки; слухаючи, вона кілька разів починала водити пальцем по поверхні води, наче записувала щось. З боку вокзалу наблизилась якась парочка. Зупинившись неподалік, ці двоє жадібно обнялись, захихотіли, цмокнулися з придушеним стоном нертерпіння й подались у куші.

Гільда, нітрохи не зворушена його ухильно-правдивою сповіддю, без прикрас доказала до кінця довгу історію:

— То виходить, ви цілу ніч промучили одне одного. Бо це не була ніч кохання, мені вже ясно. А коли ти вранці повернувся додому, в тебе склянка випала з рук. Мабуть, слова, написані на ній, були надто тяжкі для тебе. Скалки я ще прибрала, а потім, напевне, зомліла в снігах. Бо опам'яталась я на дивані в світлиці. І можеш собі уявити, що я почувала!

Ніколи б не повірила, що така добра й набожна жінка може знати ті слова, якими вона тебе взивала...

— Мати моя цього не може зрозуміти...

— Та я знаю, тебе ніхто не може зрозуміти, хіба що професорська дочка, та й та не до кінця.. Що, що? Я несправедлива? Ну й нехай. А коли в тебе, може, й справді така складна натура, така складна, що ти й сам як слід у собі розібратися не можеш, не кажучи вже про інших, то ти й з Леа ніколи не порозумієшся, так і знай. Може, ти ціле життя ганятимешся за manoю... Я знаю, ти ласкаво дозволив би мені терпіти твій складний характер, бо я ж тебе теж не розумію, я для тебе надто проста, надто дурна, надто міщанка й таке інше. Ти ще пам'ятаєш, як ми стояли на Каценштейні й дивилися на хмари над горою? Пам'ятаєш, як ти тоді на мене глянув? Я ще пам'ятаю! Не така я дурна, як ти думаєш... О, то було б мені щастя... Ти б мені дозволяв працювати досхочу, шити собі обновки, удавати з себе добросерду квочку, може, ще й жаліти тебе, коли ти повертатимешся зі своїх екскурсій трошечки очманілий: «Ох, серденько, сьогодні ти знов такой сумний...»

Вода невпинно й рівномірно дзюрчала. «Колись давно-давно ти пив цю холодну, прозору воду. Пив її як небесну росу з алебастрової чаші, пив як «гусяче вино» з міцної дівочої руки. А зараз дзюрчання холодної, прозорої води звучить, як мурмотіння зів'ялих старечих уст: Урд-Верданді-Скульд... Урд-Верданді-Скульд... Колись один учитель, на ймення доктор Фюслер, учив, що це, за стародавнім міфом, імена норн, богинь долі, які жили біля джерела Урдар і поливали Ігдразіль, Світовий ясен. Великий Вотан посадив їх прями нитки долі й ткати. І весь час котрась із сестер сиділа з ножицями і, ехидно хихотючи, обрізала те, що напярлось доброго в світі. Часом це робила Урд, часом Верданді, часом Скульд... часом мати, часом Леа, часом Гільда...»

За кушами й купами щепеню щось вовтузилося, пирскало, цмокало, здушено повискувало:

— Ох ти моє поросятчко, ох ти моє щастячко, ох ти моє дармовеньке...

Клубок огиди підступив Гільді до горла.

— Яка гидота: все це... — сказала вона.

От вона сидить так близько біля нього, так близько, що він і в півтемряві бачить світлі, ніжні кучерики в неї на шиї. А докторкнутись до неї не можна...

Гагедорн мав би вважати цю хвилину щасливою для себе: адже дівчина, відкидаючи минуле, рвалася в якийсь чисті-

ший світ, і за личиною холоду та недоторканності насправді крилось тільки прагнення до нового, чистішого, прекраснішого єднання душею й тілом. А він сидів, понуривши голову на кам'яній цямрині й смакував своє дурне заклинання: «Під безжальним сонцем чужини... Під безжальним сонцем чужини...» Розворушився, схопився з місця він лише тоді, коли Гільда, докінчивши за нього так різко його ухильну сповідь, зрештою додала до всього ще й своє гірке признання:

— Твоя мати вмостила мене на дивані й поклала на лоб мокрий рушник. Як мені зразу полегшало... А ще більше — від її улюбленої примовки, що вона раз у раз повторювала: «Хай буде слово твоє «так, так» і «ні, ні»; а все інше — від лукавого...» Та потім вона чогось так пильно придивилася до мене й злякалась. Підняла мені повіки, наче шукаючи ячмінець, а тоді мовчки пішла на кухню. Я чула, як вона присовує стілець до швейного столика, і ніби навіч бачила, як вона ворухить губами. Ти ж знаєш, вона завжди молиться подумки за тим столиком. Я добре знала, з якого це клопоту вона вдарилась у молитву.

Гільда раптом злісно закричала:

— А ти що, й досі нічого не помітив?

Обома руками вона туго натягла накинуту на плечі хустку. Потім заговорила знову спокійно й сухо.

— Я вже два місяці як знаю. Тепер я поїду до Лізбет, спитаю її, як це робиться. Вона під час війни раз була позбулася, на третьому чи на четвертому місяці, хініном, здається... Твоїй матері я сказала, що мені неодмінно треба побувати на Рейнгардовій могилі. Показатись їй на очі після цього я вже не зможу. Та це, мабуть, і краще; тоді мене більше ніщо сюди не вабитиме, навіть її материнська ласка...

Руді зірвався на рівні ноги, побіг до обгорілої будки, наче хотів розбити собі голову об стіну, потім вернувся назад, схопив Гільду за плечі, крикнув їй в обличчя:

— Про це не може бути й мови, чуєш? І слухати не хочу!..

Гільда не відповіла, тільки зіщулила плечі, ніби хотіла звільнитись від його рук. Тоді він почав умовляти:

— То як по-твоєму, навіщо я те борошно привіз, як по-твоєму?..

Десь далеко, ще за Каценштейном, пролунав паровозний гудок. Поїзд минув Рашбахський переїзд. У тиху погоду гудок завжди чути аж звідти. Темні силуети на пероні заворушилися; попідводилися. Гомін став гучніший. Зачевгали підошви, загрюкали скриньки. Двоє, що вовтузилися за ку-

щами, вибігли звідти й подались до вокзалу,— попереду чоловік, за ним, з прокльонами, жінка. Гільда завдала рюкзак собі на спину й стала запинатися хусткою, тримаючи в губах шпильки для волосся. А Руді все умовляв її, запевняючи, що тепер усе ясно, що він працюватиме за трьох і за чотирьох і що з Леа все покінчено...

— Ні, Руді, не дури сам себе. Правду ти сказав допіру. Ти не зможеш забути Леа, навіть заради дитини не зможеш. Я вірю, що ти такий совісний і хочеш одружитися зі мною заради дитини. Але яка ж буде моя роль? Ти ж мені цим шлюбом ніби відчипного даєш. Я вже думала про це. Кажу тобі ще раз: я до тебе не маю ніяких претензій, сама знала, що робила... Господи, та не хвилюйся так; може, я спитаю в Лізбет щось зовсім інше. Тільки не думай, що я братиму від тебе аліменти, щоб ти зміг заспокоїти своє хитромудре сумління. Я теж можу заробити на двох, і дитину я не з есеївським бандитом нагуляла, щоб соромитись її...

Гільда не піддалась на ревні умовляння, випручалася з його рук, коли він не надто рішуче спробував затримати її силоміць, і пішла чорною стежкою понад рейками назад до вокзалу. Якусь мить Руді стояв остовпілий. Потім кинувся навздогін, заступив Гільді дорогу і підніс їй до очей якийсь згорнений удвоє папір, як матеріальний доказ своєї щирості:

— Осьде ж анкета, Гільдо! Анкета, що мені дали сьогодні в шкільному відділі! Тільки заповнити й сказати, що я згоден, і мене приймуть на роботу вчителем. І ти могла б стати вчителькою, це Ельза Поль сказала, їй-богу, правда!..

Гільда обминула його і пішла далі, сказавши, що вчителькою вона й деінде може стати.

— Але ж ми могли б працювати разом, в одній школі! Ельза Поль сказала, що можна в Рашбаху, там і помешкання є при школі, кімната, спальня й кухня, і повіточка є, і луг... Гітару повісиш на стіні, з бантом... Гільдо! Це ж наша дитина!..

Дівчина ще раз зупинилась, глянула на нього пильно, допитливо, з надією й сказала:

— І любов буде? Справжня, щира? Скажи «так» або «ні», Руді. Поклянися... — Вона затнулась і опустила погляд. Руді зрозумів, ким він має поклястися.

— Дай мені діждатись, поки Залігер повернеться. Тоді я знатиму твердо...

— А я вже знаю,— сказала Гільда й відштовхнула його. Коли Руді нарешті підвів очі, вона була вже далеко. Вона

бігла щодуху й за хвилину зникла в галасливій юрмі, що тислась на пероні над коліями.

Руді поплентався слідом за нею, але вже не шукав її в натовпі. Коли прибув поїзд і люди ринули до дверей вагонів, не зважаючи на прибулих, що сипнули їм назустріч,— він відійшов і став осторонь, байдуже спостерігаючи шалену штовханину. Он згряя шибайголів, що справжньою маршовою колоною вишикувалась понад краєм перону, штурмом бере два купе, пускаючи в хід лікті й кулаки; після виграної баталії половина їх вилазять назад, горлаючи, що там іще знайдеться місце для матері з дитиною, і справді тягнуть у купе жінок, старих і молодих, з дітьми й без дітей; а потім самовдоволено оскірюються, слухаючи, як хвалять їх та величають «молодцями», «славними хлопцями». Онде над головами ясніють банти на грифах гітар. А ті, кому ні лікті, ні крик не допомогли ввіпхнутися в вагон, чіпляються на приступки, мостяться на буферах, прив'язують свої клунки до поручнів. І шибайголови допомагають їм...

І коли нарешті поїзд, люто пахаючи, рушає, Руді все ще стоїть осторонь. Тільки коли перед ним пропливли у вікні напханого пасажирами купе яскраві банти на гітарах і зелена хустка під тьмяним газовим ліхтарем,— тільки тоді розпрямила пружина, й Руді стрибнув на підніжку вагона — останнього вагона... Біля будки стрілочника беззвучно біжить у кам'яну чашу вода з трубочки, і сухе сливове дерево розцвітає червоним дощем іскор, і за мертвим комином тягнеться пасмо їдкового паровозного диму... Турум-тум, турум-тум — рокочуть колеса по залізному мосту через Пель. Під горою стоїть місто; будинок тулиться до будинку, мов череда старих мудрих корів, що сплять стоячи й уві сні ремигають пережитий день, тулячись черевами одна до одної, гриючи одна одну своїм теплом...

Пересадка у Цвікау. Хвиля голоду, страху й тривоги вихлопнулась на широкому кам'яні сході великого критого перону й застигла там. Люди сплять лежачи, сидячи, стоячи... Марно клацає, підганяючи хвилини, велика стрілка електричного годинника... Гагедорн сидить серед сонних людей, привалившись спиною до стіни. На кілька сходинок нижче спить Гільда, лежачи грудьми на своєму рюкзаку й уткнувшись обличчям у руки. Він сказав їй: «Куди ти підеш, туди й я...»,— тільки іншими словами. «Я не відчеплюсь від тебе, поки не повіриш у мою щирість»,— сказав він їй. А Гільда відрубала йому материними словами, що він, мовляв, усе життя між двома стільцями сидітиме. І знову відгородилась

од нього словом «гідота», як тоді, на кам'яній цямрині кри-ниці. Гагедорна сон не бере; він сидить, зіпершись лобом на руки, й думає, думає, думає... «Напевне, ця риса є в са-мій жіночій природі. Як тільки дівчина відчує, що має стати матір'ю до шлюбу, її охоплює ненависть до винуватця — предковічна ненависть амазонки, ненависть, що робить із Гретхен Пентезілею... Від кого це я чув таке? Від Залігера, колись давно-давно, тисячу років тому. Він же весь час ко-пався в книжках, де писалося про психоаналіз. Бо він зби-рався стати лікарем і хотів винайти універсальний метод лікування прекрасної статі. «Жіночу душу,— просторікав він якимось,— треба вміти розтинати, як печену різдвяну гуску. А то одного чудового дня тобі на зуб потрапить жовч...» Але чому ж мене відштовхнула й Леа? «В мене ось є кавалер... Ні рота, ні кишок — нічогоісінько не має, зате вірний, як собака... Відчепись ти, Генріху клаповухий... Ти щоразу отак слину розпускаєш, ледве спідницю побачиш?» Це вона від Залігера таких бридких слів набралась, від кого ж іще... Залігер зіпсував її. Якщо він знову надумає «брати фортепіанні уроки», знову простягне до неї свої руки, я їх йому повідбиваю... Але наших з тобою взаємин, Гільдо, це зовсім не стосується. Мені вже потроху проясню-ється в голові; те, що було в мене з Леа, відійшло в минуле, а з тобою починається щось нове... Але те минуле було пре-красне, так само як і це нове... А прекрасне минуле не пропа-дає, воно живе поруч із новим прекрасним. Кожен новий дім будують на старій землі. І найпрекрасніші доми — це ті, що стоять при дорозі: в такому домі життя найтривкіше, бо пе-ред вікнами воно пробігає так швидко... Якби ж Гільда могла зрозуміти, що одна річ — давня любов, а інша річ — нова, і що прекрасне не пропадає. І чи взагалі зумію я пояс-нити їй це?

Можна змалювати перед нею таку картину: ми живемо в Рашбаху, ми одружені, працюємо обоє вчителями, маємо дитину, а то вже й двійко... І я кажу їй: «Приберись, Гільдо, підемо ввечері до доктора Фюслера й до Леа, вони нас за-прошували...» Фюслер візьме свою віолончель, Леа сяде за фортепіано; вони вдвох гратимуть, а я сидітиму з Гільдою, триматиму її за руку й думатиму, як це гарно — тримати Гіль-дину руку в своїй і слухати гру Леа, дивитися на неї. Як гар-но, коли минуле й нове можуть жити поруч, наче сестри... І якби Леа знайшла щастя в шлюбі з іншим, хіба б від цього щось змінилося для мене? Анічогоісінько. Аби тільки не Залі-гер був її чоловіком. Від Залігера я повинен її оберегти...

Чи змогла б Гільда це зрозуміти? Змогла б, змогла б, якби тільки я вмів говорити, а не лише кричати та скімлити, якби душа в мене не була німа... «Ох, коли незграбним пальцем я торкав невправно струни,— часто падав я в розпуку...» — писав колись старий Меріке. Легко йому було скиглити. Його часи в порівнянні з нашими були просто ідилічні. І чому мої пальці такі незграбні й душа така німа, цього ніхто не розуміє, навіть Леа. Я, правда, хотів пояснити їй це у своєму листі, але так і не поклав тих сторінок у конверт. Правильно зробив. Те, що я там написав, я візьму з собою на той світ. А поки я живий, мені лишається одно: не відчепитися від Гільди, виростити вдвох із нею дитину, бо це наша дитина й вона колись спитає нас обох, що ми для неї зробили й чого не зробили. Треба принаймні дітей своїх навчити говорити по-людському... Нічого, Гільдо, ти ще повіриш мені. Згадай іншу приповідку моєї матері, про дітей: «Мале та мізерне, а весь дім переверне». Ти ще повіриш мені, що сьогодні — це не вчора і що не можна безкарно сидіти біля криниці й розмовляти про завтра».

І от уже гори позаду, поїзд їде по рівнині, понад річкою. Тут погода зовсім інша. Пориви вітру з дощем шмагають стіни вагонів, шмагають людей, що повисли на приступках, тримаючись заляканими руками за поруччя, підтягши коміри курток якомога вище, так, що здаються безголовими. «Зараз має бути міст»,— подумав Гагедорн, бо поїзд вилетів на насип. Уже розвиднялось, і мокра стрічка шпал та щебеню, що тікала з-під коліс, блищала в сірому світлі ранку. Поїзд сповільнив хід. Почувся чийсь крик; напевне, то гукнув щось вартовий на мосту, закутаний у непромокальну накидку. Не дуже весело стояти тут у таку собачу погоду... То він крикнув: «Обережно!» — чи то колеса цокочуть на сталевих ребрах моста? Настилу для пішоходів на мосту немає, тільки кинуто на шпали кілька дощок. Добре, що Гільда погодилась хоч зайняти місце в вагоні, яке він відвоював для неї в Цвікау. Спершу вона не хотіла, та й сівши, не подякувала. Та йому її подяка й не потрібна. Сам він причепився на приступку іншого вагона, щоб вона його не бачила й не потягла до себе в купе, пожалівши. Добре, що вона сидить у теплі й не під дощем. Їй тепер потрібне тепло, та й взагалі в її стані їхати на приступці... Бач, удома в снігах зомліла.

«Обережно-обережно-обережно»,— цокочуть колеса по сталевих ребрах моста над сизою від дощу річкою. От уже міст позаду, поїзд виїхав на другий насип, і колеса котяться все швидше й швидше. Тепер поїзд їде просто проти вітру,

і дощ січе спереду. Треба натягти куртку на голову. А насип, мабуть, довгий, бо знижується зовсім помалу. Напевне, такий, як насип через болото, що про нього розповідала Анна... Де ти тепер, Анно?.. Замріявшись, Гагедорн уявив собі, що це й справді насип через болото біля Анниної будки. Треба тільки відігнути борт натягненої на голову куртки, й перед очима постане та будка, мирний домочок біля переїзду, в якому й час триваліший, і всі речі тривкіші... А біля шлагбаума, уявляється йому, стоїть Анна, піднявши скочений сигнальний прапорець. Її чорне циганське волосся запнуте хусткою, на ногах, задля такої погоди, чоботи — його чоботи, ті, що він їй залишив, м'якенькі, хромові. Стоїть, свіжа, чепурна, вмита пахучим милом, і махає йому рукою. Потім безсило опускає її...

«Не треба, Анно; я хочу розповісти тобі щось хороше...»

Під гіпнозом яскравого образу, охоплений відчуттям, ніби за ним і справді хтось стежить очима, Гагедорн трохи відхилив від очей борт старої шкіряної куртки. Він побачив сумний, пустельний краєвид, а зовсім близько перед собою — скривлену мстивою гримасою пику під широким зламаним козирком, без брови над правим оком. На одну мить час зупиняється, і ця картина чітко вривається в пам'ять. Потім — важкий, тупий удар по голові, удар набитого піском шланга; очі Гагедорнові заливає хвиля чорної крові, він ще знаходить силу крикнути, відштовхнутися, встигає ще подумати, що, падаючи з приступки, треба відштовхуватись назад і що треба впасти на ноги й на руки... Йому й справді сяк-так удалося впасти на ноги й на руки; але він уже не бачив, як ковзнув перед очима сірий схил насипу, не відчув, як, упавши, перекинувся на спину і як здригнулась від удару зелена верба, що вклонялась вітрові...

Та хтось почув його крик, хтось помітив падіння безвладного тіла, хтось зірвав стоп-кран... Гальмові колодки стисли колеса, завищало залізо, тручись об залізо, інерція жбурнула вперед людей у переповнених вагонах, здушивши їм груди, і врешті поїзд, немов наткнувшись на міцний кулак, зупинився. З дахів вагонів разками перлин звисають струмочки дощу... Якийсь низенький хлопчина, з білим, мой крейда, обличчям, промоклий до рубця, — певне, теж їхав на приступці, — віддаляється від гурту чоловіків, що обступили вербу, іде лугом назад, до поїзда, піднімається на насип, розповідає з жахом в очах:

— У вербу вривався... Мабуть, далі поїде вже в цинковому ящику. А шкода хлопця; напевне, шофер, бо в шкіряній

куртці... І не писнув. Шкода хлопця... — І додає, звертаючись до жінок: — Вам краще на нього не дивитись...

Дівчина в зеленій хустці непевною ногою відходить геть. «Це ж я його зіпхнула, я, це ж я його відштовхнула...» — мотомотом гупає у неї в голові.

— Молода ще, мало крові бачила... — каже якийсь солідний чоловік; потім зауважує, що, зрештою, нема ніякої потреби мокнути тут під дощем...

Чоловіки вшістьох зносять потерпілого на насип, несуть його до поштового вагона. Гільда йде їм назустріч. Руді несуть ногами вперед, одна рука його волочиться по землі. Треба підняти її... Гільда не хоче дивитись на його обличчя, в її стані не слід цього робити. І все-таки вона не може втриматись, щоб не глянути на нього. Якою чужою, нерухомою маскою стало несподівано це знайоме обличчя! Але Гільда чує харчання; він дихає, він живий...

У поштовому вагоні його поклали на порожніх мішках для листів. Гільда лишилась надворі. Вона чула розмову чоловіків у вагоні. Один сказав, що він фельдшер і що в потерпілого переломи черепа, ключиці й кількох ребер. Тимчасову пов'язку він міг би накласти, але користі з цього мало. Треба його скоріше на дивізійний медпункт, чи то пак до найближчої лікарні. І то якнайскоріше, бо тут, можливо, потрібна трепанація черепа, а тому дорога кожна секунда, буквально кожна секунда... Начальник поїзда прикинув: до першого міста по дорозі втричі далі, ніж до того, що вони минули. Але повернутися заднім ходом не можна, бо тут колія дуже завантажена й через десять хвилин має йти вісімдесят сьомий, робітничий поїзд. Треба, мабуть, довести пораненого до найближчої будки, а звідти по телефону викликати санітарну машину...

Дошова вода разочками перлин стікала з опуклого даху вагона, капотіла Гільді на голову, текла по обличчю. Хустка промокла наскрізь. Чоловіки не пустили Гільду в поштовий вагон, бо на їхні питання, чи вона родичка, або дружина, або наречена потерпілого, дівчина заперечливо хитала головою. Тоді вона повернулася і пішла поряд вагонами назад. Оклики начальника поїзда й кондукторки та різкий гудок паровоза привели її до тьми, й вона сіла у свій вагон.

Будка, біля якої зупинився поїзд, стояла на узліссі. Гільда опустила вагонне вікно, не зважаючи на лайку сусідів, яких дратував вологий протяг; їхня цікавість уже охолола, і ніхто не хотів більше марнувати на прикрий випадок свою увагу, а тим паче час. Побачивши, що Руді несуть до буд-

ки, Гільда схопила з заваленої клунками аж під стелю сітки для багажу свій рюкзак і вийшла з вагона.

— Чи в неї не всі дома? — люто буркнула якась гладка жінка, піднімаючи вікно.

Хлопчина з блідим, як крейда, обличчям, що стояв, мерзлякувате зшугулившись, біля рейок, спитав її, чи вона не медсестра. Не почувши відповіді, він усе-таки дав їй ширшу пораду: хай вона не боїться; в потерпілого обличчя веснянкувате, а всі веснянкуваті хлопці — живучої породи й мають добрий характер. Він мав щастя, цей блідий мерзлякуватий хлопчина, що хоч цього разу нічим не поплатився за своє довірливе розумування, не дістав у відповідь жодного крутого слівця.

Начальникові поїзда Гільда сказала, що вона знає потерпілого, що вона з того самого міста й жила з ним у одному будинку. Та йому вже було байдуже. Він свій обов'язок виконав. Скоро приїде санітарна машина, сказав він, і відвезе потерпілого до найближчої лікарні. З поліційним протоколом справа не така спішна, все одно свідків немає; навіть ті, що стояли поруч на приступці, чули тільки крик.

— Усе ця їздя на приступках, хай їй біс...

Надворі коротко свиснув паровоз. Начальник поїзда з чоловіками, що принесли Руді, пішли. Коли перед вікном прогуркотів поїзд, Руді застогнав. Він лежав у шезлонгу, під ноги йому підстелили його шкіряну куртку, одну руку примотали до тіла. Від маківки до скроні в нього тяглась широка рвана рана, з якої ще сочилася кров. Волосся з одного боку голови нагадувало злиплий від крові пух на зарізаній гусці. Молода жінка колійного обхідника підстелила під голову Руді церату, попросивши Гільду підняти йому голову. Потім принесла миску з водою і намочила рушники. Вода в мисці була підкислена оцтом. Гільда поклала мокрий рушник на лоб Руді. Коли жінка відвернулася, вона притисла мокре полотно й собі до обличчя. Йї було так млосно, як тоді, в сінях. Обхідник надів плащ і сказав, що треба піти глянути, чи нема на тому місці якого пошкодження колії. На його думку, причиною нещастя був сильний поштовх. На такий розбитій дорозі задні вагони кидає дуже сильно.

— Не лінія, а болячка. Йї по закону вже три роки як закрити слід...

Коли обхідник пішов, двері спальні прочинилися, і звідти вистромили голови двоє дітей, малі хлоп'ята в нічних сорочечках. Та мати зразу кишнула на них. А Гільді сказала:

— Ой, щось мені здається, дівчино, що ти... зовсім близь-

ко від нього жила. Ти просто як з хреста знята, ще страшніша за нього.

Гільда квапливо відповіла:

— Та правда, тільки це діло давно було...

Але жінка не вдовольнилась цією відповіддю, почала розпитувати: звідки він родом, цей «симпатичний хлопець», та ким він працює, та чи він одружений, чи нема в нього часом дітей... Потім вибачилася за свою цікавість: мовляв, на цьому відлюдді так знудишся за людським словом... Гільда розповіла, що познайомилася з ним після війни, що він цілком порядний хлопець і що вони справді були близькі, але потім розійшлись.

— Знаєте, як воно буває на світі...

Жінка заходилась розпалювати плиту.

— Та буває всяк,— відказала вона.— Декому треба буває спершу з поїзда впасти й розбити собі голову, мов куряче яйце, щоб узятися за розум і повернутися до своїх ясел. Чоловіки часом потребують кровопускання. Мій теж уговтався тільки після того, як перехворів на дизентерію у Бад-Кройцнаху.

Потім вона сказала, що їй треба вийти зустріти робітничий поїзд,— хоч того поїзда ще не було чути, та й на годинник вона не дивилась. Коли поїзд прогуркотів за вікном, Руді на хвилю розплющив очі. Але погляд його був безтямний, невидючий: він не впізнав Гільди, хоч вона схилилась над ним.

— Здається, помалу опритомнює,— сказала Гільда обхідниковій жінці, коли та повернулася знадвору.

— А ти поклич його! Може, ти його якимось називала, якимось словечком, що тільки ви двоє знаєте...

Ні, Гільда ніяких таких словечок не знала. А звуть його Руді.

Молода жінка нахилилась над непритомним і тихенько, пошепки покликала його. Та він не розплющив очей, тільки застогнав, наче вві сні:

— Анна...

Але з його обличчя вже зійшла мертвотно-непорухна маска переляку, її змінив вираз живого болю.

— Значить, тебе звать Анною,— посміхнулась обхідникова жінка. Гільда машинально кивнула головою, і жінка засміялась: — Я бачу, він теж так близько від тебе живе, що й непритомний твоє ім'я пам'ятає...

Гільда намочила другий рушник. А Руді знову тихо застогнав:

— Зніми його, Анно... Зніми оту фотокартку в кутку...
Отого матроса...

— Ти ба, ще й матрос якийсь між вами затесався,— підозріливо сказала молода жінка.

— Та він марить, пані... — переміняючи рушник, відповіла Гільда.

— Мене звуть Лізбет, називай мене просто Лізбет.

Хлоп'ята чимсь кинули в двері спальні, напевне капцем.

— Ох, бешкетники!

Мати, сварячись, пішла в спальню і звідти почувся її голос — голос другої Лізбет:

— А йди-но подивись, Анно! Що ти на таке скажеш?!

Гільда заглянула в двері. Пустунів не було видно. Дитячі ліжка стояли порожні, малюки сховались під ковдрою на великому ліжку. Та мати, видно, не потурала їм: ляпанцями вона прогнала їх на свої місця. Повернувшись із Гільдою до кімнати, де лежав Руді, ця друга Лізбет сказала:

— Як будуть у тебе свої, ти їм таких витівок не попускай і на сльози теж не дуже зважай. Материне слово — закон. А батькове — й поготів. Тільки чоловікові багато говорити не давай, коли він у тебе буде такий, як мій. Бо мій то гримає на них, то сам змалиться та пустує з ними; сьогодні так, завтра інак. Крім того, намагайся теж приносити в дім якийсь там пфеніг, а то він може зовсім загордитись, цей «вінець творіння»...

Чи ти ба: що одна Лізбет, що друга — те саме кажуть...

Руді знову почав марити:

— Викинь його... і собачий номерок теж... усе повикидай!..

Він підняв вільну руку, наче хотів зірвати щось із шиї. І Гільда знову побачила там червоні знаки, сліди нігтів, що ніколи, ніколи не зітруться...

На остаточні висновки медичного огляду Гільда чекала в суворій, але й затишній кімнаті для медсестер. Молоденька сестра з приймальні, свіжа, бадьора дівчина з тоненькими ніжками і буйною кучмою солом'яно-жовтого волосся під білою пов'язкою, метка й рішуча, зразу звернула увагу на те, що Гільда вся промокла й вимучена до краю, і потягла її, не слухаючи ніяких відмовок, сюди, до світлої й суворозатишної кімнатки. В кімнатці було одне високе вікно з піднятою червоно-жовтою завіскою, стіл, на ньому — букет айстр, стілець, шапка з медикаментами, шафа для одягу, дзеркало над глибокою раковиною й застелена ковдрою шкіряна канапка. Тривкого духу фанатичної лікарняної чис-

тоти не міг забити навіть гіркий запах міцної солодової кави.

Молоденька сестра примусила Гільду зняти жакетку, свєтр, спідницю й зелену хустку, щоб віддати їх у сушарку.

— А щоб вам не бентежитись, як зайде хто з лікарів, то вдягніть халат, його однаково вже час у пральню здавати...

Слухняно, як дитина, повісила Гільда свій мокрий одяг на спинку стільця. Йй неодмінно треба випити гарячого й лягти заснути, сказала сестра; хоч канапка й тверденька, але на твердому спати здорово, і фігура зберігається. Застібаючи в Гільди на спині білий халат, сестра розщєбеталася:

— Ви не журіться, ми вашого приятеля швиденько підлатаємо. Ой, тепер яких тільки випадків не буває, якби ви знали! Учора привезли до нас одного двадцятирічного здоровила. Наївся сирого тіста, вкрав у матері, як маленький... Але цього разу синочкові не пощастило: борошно було куплене на чорному ринку і майже наполовину змішанє з гіпсом...

Гільда не виявляла бажання підтримувати розмову, і сестра заторохтіла знов:

— Ви знаєте, я б зараз охоче пішла працювати в поліцію. Кращє запобігати нещасним випадкам, ніж лікувати. Мій чоловік служить у поліції, так ви б побачили, як він кирпу гне! Сестричко, каже, роби своє діло! Нам, каже, сестричко, не тільки кадри потрібні, а хочеться, щоб і попестити було кого. Що б ви сказали своєму приятелеві, чи хто він вам, на такі слова? О, ці чоловіки вміють соловейками розливатись! Але ваш приятель, мабуть, не з таких?

І зразу ж, не переводячи духу, молоденька тонконога сестра з солом'яно-жовтими кучерями під білою пов'язкою назвала себе сорокою, вибігла й повернулася з фаянсовим кавником, якого вистачило б на цілу палату хворих. Із шафи вона дістала холодні грінки й мармєлад: розставляючи все на столі, мимохідь поправила букет лілово-рожевих айстр. За високим вікном сірів похмурий сльотавий ранок. Уперше за багато років Гільді захотілось обняти свою ровесницю, незнайому й водночас таку рідну дівчину, притулитися щокою до її щоки. Але медсестра попри всю свою приязність і дбайливість ніби тримала її на відстані звертанням на «ви». І хоч те «ви» звучало по-дружньому, не владно й не церемонно, як колись в устах начальниць у таборах жіночої трудовинності, Гільда все-таки стрималася, сховала руки в широкі кишені халата. Медсестра зразу ж повернула її обличчям до дзеркала:

— А вам до лица білий халат! Якби ваш приятель зараз побачив вас, він би подумав, що потрапив на сьоме небо і що перед ним ангел...

Молоденька медсестра засміялась. Забираючи з стільця мокрий Гільдин одяг, вона помітила в кишені жакетки гаманець і якийсь лист без конверта, вийняла їх і поклала на стіл. Потім звеліла, щоб Гільда зараз же поспідала й лягла поспати; бо поки хворому зроблять рентген, поки його загіпсують та перев'яжуть, мине добра година. Перебивати сон їй ніхто не буде, бо зараз у всіх відділеннях кипить робота.

— Рання година всіх побудила,— засміялася сестра. На порозі вона ще раз обернулася і суворо нагадала:

— Глядіть же, сестричко!..

Грюкнули двері. В коридорі пролунав і затих дзвінкий сміх.

Цей сміх немов зняв з Гільди ще трохи тягаря вагань, що наліг на дівчину, коли вона біля вагона почувла з уст блідого хлопця страшні слова. Трохи цього тягаря вже зняла з неї та, друга Лізбет у будці. Гільда відчула, що до неї повертається та певність, із якою вона вирішила, що робити далі, коли йшла чорною стежкою між колій. Ні, вона не має права забути того, в чому вже впевнилась: Руді навіки прикутий душею до Леа. Ані жаль, ані невиразне почуття власної вини не похитнуть її вирішення. «Ні, я повинна лишитись твердою,— думала вона,— бо інакше цим тортурам не буде кінця». І все-таки Гільдина тверда постанова не тішила її. Дівчину бентежило, гризло питання: чому її так укріпили в цьому намірі саме оці дві жінки, хоч обидві вони, і Лізбет з будки, і білява медсестра, по суті, заступались за Руді? «Як же це вийшло,— задумалась Гільда,— що вони мені тільки додали твердості?» І це питання теж гнітило її. Вона лишилась тут почекати, що скажуть лікарі, тільки з почуття обов'язку перед батьками Руді. Вона хотіла написати їм сьогодні ж, яке з ним сталося нещастя; написати, що могло скінчитися гірше, але він лишився живий. Бо ще лікар, який приїхав санітарною машиною, сказав, що пом'яло хлопця добре, але безпеки для життя немає. «Могло скінчитись гірше»,— напише вона. Цими словами вона трошечки шпигне Дору Гагедорн; мовляв, ти прогнала його, наче прокаженого, від порога, але, на щастя... Так, вона справді напише «на щастя». Але в ту хвилину Гільда цього ще не знала. В ту хвилину вона стояла посеред світлої, педантично чистої кімнатки й силкувалася зрозуміти, яким це чином приязне ставлення інших до Руді могло посилити в ній самій воро-

жість до нього. Та оскільки Гільда за своєю вдачею не схильна була дуже довго сушити собі голову будь-чим, вона скоро відігнала й ці думки.

Незвичайна білість позиченого халата спокусила дівчину ще раз, обома руками поправивши мокре, злипле волосся, глянути на себе в дзеркало. Вона сподобалася собі й водночас засоромилася того, що так по-дитячому зраділа чужому пір'ячку. Але той сором заглушила наївна, непереборна цікавість, яку звичайно збуджує всяке радісне відкриття, чи то крихітне, чи величезне. А Гільдине радісне відкриття було неабияке: вона відкрила — не без кокетливої дівочої гордості — що в такому білому халаті, якби він справді був її робочим одягом, вона б і між люди залюбки виходила. І за цим радісним відкриттям прийшла тверда впевненість у тому, що вона змогла б робити дещо більше, ніж тільки перешивати старий одяг та приводити дітей, — якби тільки захотіла. Ця інтуїтивна певність вилася в гнівних словах, що їх Гільда півголосом промовила до свого відображення в дзеркалі:

— Коли хочеш знати, любий мій Руді, то я теж неабихто. І якщо ти тепер з поламаними ребрами навіть на край світу побіжиш за мною, так це ж тільки заради твоєї дитини, що в мене під серцем. А мені цього замало. Я теж неабихто...

І повеселіла Гільда сіла до столу.

Певна річ, нашій Гільді, якщо вона хоче стати справді щасливою й задоволеною з себе, самого люстерка на стіні для цього не досить. Їй потрібне буде незрівнянно ширше й чіткіше дзеркало, весь світ має стати їй дзеркалом, усі речі й явища. І ще потрібне їй буде вміння оцінювати розумом ці речі та явища, вміння розпізнавати й використовувати кожную можливість щасливих змін у собі й у інших, — уміння, яке, зрештою, можна без будь-якого сумніву назвати справжньою людською свободою. Але не тільки Гільді потрібне це вміння. Руді Гагедорнові, що з обстриженою головою лежить зараз на столі під рентгівським апаратом і блює в миску, воно потрібне не менше. Так само потрібне воно й Леа Фюслер, яка зараз спить іще на своєму ліжку в ніші важким сном, повним гнітючих сновидь, у якої й досі вві сні виступає на чолі холодний піт. Та й Армінові Залігеру, який у Ганновері має зараз руки ніжним англійським «Молочним» милом і з нетерпінням чекає відповіді на свій лист, це вміння потрібне не менше, якщо він взагалі ще хоче стати людиною. І ще багатьом-багатьом молодим німцям... Багатьом мільйонам молодих німців. Та хіба ж тільки моло-

дих? У Німеччині з давніх-давен шлях до справжньої людської свободи був вузькою стежечкою. І щоразу, коли народ хотів розширити цей шлях і ступити на нього, він натикався на всілякі хитромудрі винаходи панівних сил: на рогатки амвонів та вівтарів, на патріотичну драговину кайзерівських, королівських та князівських палаців і плаців, на бюргерську честь і вірність напівреспубліканців, на непрогладний туман тисячолітнього рейху з його фальшивим ореолом, на багнети, шибениці й ешафоти... І весь час натикався він на той найхитромудріший із хитромудрих винаходів панівної влади: на свій власний вовчий голод, на медяник для так званих доброчесних і на батіг розбрату й незгоди, що ним засліплений голодом та всіляким дурманом народ бичував сам себе на превелику втіху винахідливим можновладцям. На цьому штучно підтримуваному дурмані, як на апокаліпсичному блідому коні, їде гноблення. Але якщо заглянути цьому коневі в зуби, то можна розпізнати й вік його, й породу. Бо це не що інше, як одвічний людський страх. Звісно, не можновладці винайшли страх. Але вони вміли використовувати його з диявольською вигадливістю й культивувати в сотнях і тисячах форм. А німецькі фашисти довершили цю справу, перетворили всю систему національного виховання на якийсь кінський завод, де без кінця схрещували цей міф страху із начебто ідеалістичним, насправді ж по-варварському кровожерним «Міфом двадцятого сторіччя», поки не забезпечили таким чином достатнє кінське поголів'я, достатню кількість конячих голів для нових апокаліпсичних (розумійте імперіалістичних) походів. Але з тими молодими німцями, що зуміли вирватися з апокаліпсичних страхіть, ми почнемо відбудовувати німецьку демократичну школу. Який океан надії...

Однак ми трохи забігли наперед: ці думки професор доктор Фюслер, новий (чи, краще сказати, поновлений) ректор гімназії імені Гете, висловить тільки першого жовтня у своїй промові в актовому залі з нагоди початку нового навчального року. Правда, Фюслер, який любить рано вставати, уже сидить і пише чорнобий текст цієї промови, але він ще довго шліфуватиме його, і з ван Боуденом радитиметься, а Ельзі Поль іще доведеться переконувати професора, щоб він розшифрував «апокаліпсичні походи» як імперіалістичні принаймні в дужках.

Гільда з полегкістю сіла до світлого і строгого прямокутника столу, налила собі з пузатого кавника гіркої солодової кави, з'їла кілька холодних гріночок і лягла б, як їй було наказано, спати, якби спокуса прочитати лист без конверта

не переважила недавнє тверде вирішення. Той лист — три згорнених учетверо, щільно списаних аркуші — випав разом з гаманцем із кишені шкіряної куртки Руді, коли того в залізничній будці перекладали на ноші санітарної машини. Гільда, піднявши лист, упізнавши почерк Руді й помітивши ім'я Леа, ще тоді відчула ца спокусу. Але ж хіба вона не мала права покласти ці аркушки — вона подумала, що то чернетка листа до Леа — в свою кишеню? Хіба Руді не обіцяв дати їй прочитати цього так довго вимучуваного листа, перше ніж відіслати його?

Розібрати рядки листа Гільді було нелегко, бо чорнило розповзлося від вологи. Кожна сторінка була перекреслена навхрест, як щось уже непотрібне, недійсне. Гільда відсунула набік пузатий кавник і букет лілово-рожевих айстр, що застували їй світло, і, наморщивши лоба, заглибилась у читання. Безголовий і безногий обрубок листа містив таке зізнання, приховане навіть від Леа:

«...Я звертаюсь до Вас, Леа, як Іаков до ангела господнього: «Не відпущу тебе, поки не благословиш мене...» Я звертаюся до Вас так відверто, як лишень можливо, покладаючись таким чином цілком на Ваш вирок наді мною й усім тим, що було між нами. В останні дні, пишучи з такою мукою цього листа, я усвідомив — принаймні туманно, — що давно вже перебуваю в особливому душевному стані, який людину з менш флегматичною вдачею міг би довести до божевілля. Я пробував знайти назву цьому станові; але не зміг. Може, колись таку назву й знайдуть, але то неодмінно має бути німецьке слово. Іншим народам, треба сподіватись, цей паскудний стан невідомий. Отже, не вміючи назвати його, я повинен описати Вам цей стан. Річ ось у чому: я говорю й думаю двома німецькими мовами, які не мають нічого спільного між собою, крім граматики й частини словника. Одна, звиродніла, — це нацистська, чи ландскнехтська, чи стандартна імперська мова, чи ще хтозна-як її назвати; друга, й досі прекрасна, — це мова, якої я навчився головним чином з давньої німецької літератури, від таких людей, як доктор Фюслер, ну й, певна річ, від моєї матері. Цю мову, я гадаю, з певним правом можна назвати старонімецькою. Правда, в самому цьому, здається, ще нема нічого незвичайного. В такому стані, мабуть, живе в наш час дуже багато німців. Але в мені ця нацистська мова вкоренилась так глибоко й міцно, що в порівнянні з нею старонімецька здається мертвою мовою, і я вдаюся до неї — хоча б, наприклад, і оце тепер, — як педант-філолог, тільки для муд-

рованих вправ; усе, що я Вам пишу, здається мені страшенно старомодним, і я, мабуть, взагалі більше не здатен бути відвертим до краю, бо мене вже смішить ця добра стара мова, єдино придатна для того, щоб відкривати душу. І коли я хочу розповісти Гільді про вірного Гіперіона, і про Вас, про Марево — а я справді щиро хочу розповісти їй усе, — то я можу зробити це тільки «старонімецькою» мовою, бо нею можна висловити не лише голий зміст справи, а дещо більше. Звісно, Гільда шанобливо вислухає мою сповідь — якщо не засне. А з огляду на мою трошки більшу освіченість вона відкаже мені, дослухавши: «Та годі тобі клоччя жувати...» І таким чином, загрузнувши у своїй німоті, не володіючи новонімецькою мовою, я не можу знайти шляху до щастя, до порозуміння з любим дівчатком. Але Гільда, звичайно, голосно висміяла б мене, коли б я надумав пояснювати їй усе це.

Але й це ще не останнє моє зізнання, Леа. Крім отієї зашкарублості мови й думки, які так важко знайти назву і яка нагадує мені луг уранці без роси, я відчуваю в собі щось іще мерзенніше: я зовсім забув, що існує краща мова й кращий спосіб думати, а натомість навчився лаштитись по-собачому та лизати чобіт, що штурхає мене. Вам, мабуть, буде нелегко зрозуміти, як можна дійти до такого страхіття, і тому я для ілюстрації хочу розповісти Вам один епізод із моєї «геройської» біографії. Тільки-но я скінчив у армії стройове навчання, мене віддали до трибуналу, бо я завдав фізичної образи старшому званням. Невдовзі після того, як мене перевели до маршового батальйону, я наткнувся поза казармою, без свідків, на одного зі своїх недавніх інструкторів, унтер-офіцера, що ненавидів мене так самісінько, як і я його, і вилаяв його шкуродером. Він був напідпитку й зразу ж вихопив зброю, тоді я кулаком збив його з ніг. Суд відбувся у Везелі-на-Рейні. Процедура тривала не довше п'ятнадцяти хвилин. Але побачили б Ви, з якою бравою виправкою стояв я перед суддями, як корчив із себе правовірного націонал-соціаліста й пишався тим, що я доброволець, як щиро й глибоко каюся, що майже розклав славне німецьке військо! І мені дали поблажку: присудили тільки до найвищого дисциплінарного покарання — шести тижнів суворого арешту. Один фенріх, звинувачений у такому ж злочині й покараний трохи м'якше, кинувся під перший трамвай, коли нас виводили з приміщення трибуналу. А я відсидів усі сорок два дні «від дзвінка до дзвінка» у військовому відділенні Дерендорфської тюрми в Дюссельдорфі, в одиночній камері,

на хлібі та воді й місці теплої баланди що третій день. На п'ятнадцятий день дозволялося взяти книжку, то я попросив не Біблію, а «Майн кампф» (більшого вибору не було). І почав читати про одвічні тевтонські походи, які відтепер мали прямувати не на південь чи південний схід, а прямісінько на схід. І про євреїв, які стали нашим прокляттям, я теж читав. І, читаючи, ще раз засумнівався, щоб потім знову ще глибше повірити в усе. Коли нас виводили у двір на щоденну півгодинну прогулянку і ми проходили повз так звану «камеру Шлагетера»¹, мене щоразу проймала щира шаноба. В дворі ми ходили не по колу, а строем. І як хвацько відбивав я стройовий крок по команді «Увага!», ах, як хвацько! Як голосно й сумлінно горлав я разом з усіма по команді «Пісню!» — «Господь, владар небесних сил, — горлав я, — любить вірність і юних солдатів...» Або: «Народу юного полеглі герої крокують з нами під маєвом знамен, і свідки слави прастарої...» Перед загратованими вікнами тюремної пекарні нашу колону звичайно зупиняли, і ми, стоячи струнко, вдихали запах свіжого хліба. А ми ж були голодні, як вовки. Це називалося «зупинка в малому пеклі». А потім я знову горлав разом з усіма: «Батьківщино, чуєш ти наш крок?...» Лише раз, один-єдиний раз дійшов я до того, що жбурнув біблію фашизму на підлогу й став топтати її ногами. Бо надворі була весна, весна тисяча дев'ятсот сорокового року, і мені пригадалися Ви, Леа, я згадав, як Ви приходили до мене в майстерню, згадав «суд духів» і гіркі години, пережиті мною після нього в своїй комірчині. «Чим же та моя комірчина під старим каштаном нагорі, на Вашлейте, відрізнялась по суті від оцього кам'яного ящика із загратованим, закритим «намордником» віконцем? — думав я. — Хіба всі ми з тридцять третього року живемо не в одній велетенській виправній колонії?» В ту хвилину прозріння я шукав правди — принаймні правди про самого себе. Може, я і знайшов її. Я напружив усі свої старонімецькі здібності й записав ту свою зліплену з дійсності й спогадів правду бламаним недогризком олівця на клаптику туалетного паперу. Може, з того, що я написав тоді в камері, міг би вийти вірш. Але ні, «по-старонімецькому» воно звучить скоріше якимись оскверненням поезії. Ось Вам без ніяких виправлень ті рядки, що я написав у камері, навесні сорокового року, в формі вільного (по-тюремному) вірша:

¹ Страчений у 1923 році за вироком французького військового трибуналу організатор диверсій проти французьких окупаційних військ у Рурській області; нацисти визнавали його «національним героєм».

«До Леа. В вікні, на рамі, мов на хресті, я бачу Твоє, кохана, замучене лице. Мої уста, розтовчені об мур, кричать, криваві: «Тебе від усього я вбережу!..» Старий каштан перед моїм віконцем, старий мій вірний пес завив: «Підпасича в діброві розпинають свині, а пастухи й бровою не моргнуть...» В вікні, на ґратах, мов на хресті, я бачу: моя мармиза розіп'ята висить. Я не скажу: «Мое обличчя розіп'яте». Мої уста, розтовчені об ґрати, зродивши виродка, кричать: «Навколо мене — страх!..»

Але не думайте, Леа, що це означало для мене якесь оновлення. Другого ж ранку я знову надсадно горлав: «Батьківщино, чуєш ти наш крок?..» А ще через день я знову читав про одвічні тевтонські походи. Коли мене випустили — це було якраз перед війною з Францією — я дістав три дні відпустки. Мій «витвір» ще був при мені, але я радий був позбутись його. Вдома, в своїй кімнатці, я поклав його між сторінками свого шкільного «Гіперіона», схоронив його в цьому зовсім не німецькому саркофагу старонімецького духу поруч із рядками: «А людина — це бог, коли вона справді людина. Якщо ж вона — бог, то вона прекрасна». І можете собі уявити: я тільки випадково натрапив тепер на цей аркушик, сівши писати Вам листа. Я просто геть усе забув...»

На цьому лист уривався, кінчаючись якоюсь схожою на кіготь хижого звіра закарлюкою, що переходила в цілий ряд вертикальних штрихів з тризубцями вниз: «рун смерті», символів старонімецького духу.

Розділ сімнадцятий

Гільда поклала лист і відкинулась на спинку стільця. От воно знову перед нею, вже чорним по білому, те саме ухильно відверте: «Ти не розумієш мене»... У склі вази з букетом лілово-рожевих айстр мерехтіли перед нею картини спогадів, стерті, розпливчасті образи, що здимались і лопались, наче грона мильних бульок. Йй нестерпно хотілося прикласати до обличчя холодний рушник, що пахнув оцтом. Три різні думки, навіяні цим листом, бились й сплітались у її голові, три різних почуття. Те, що Руді навіть від професорської дочки, як видно, не сподівався справжнього: «Я розумію тебе», — сповнило Гільду задоволенням. Те, що він назвав її саму «любим дівчатком», образило її. Так кажуть тільки літні чоловіки. А слова «зродивши виродка», ці паскудні слова нацистської мови, збудили в Гільді страх і відразу до нього й до себе самої. «Я ж із самого початку, ще в Рорені,

знала: в нього є щось чорне в душі. Як він тоді розрепетувався з доброго дива, коли плита не розгорялась! А потім уранці, в неділю, накинувся на мене, мов скажений. А я, дурна, думала, що це блаженство, щастя, кохання... Це ж, мабуть, тоді зі мною й сталося таке, в неділю вранці... Колись мене мати навчала, як мені сповнилося вісімнадцять: «Краше трьох породити, ніж одного погубити. Аби сумління було чисте; якщо з любов'ю зачнеш, з любов'ю й виноси, і все вийде на добре...» Ніщо не вийшло на добре, все обернулося на прокляття, і те прокляття живе в мені, росте, розвивається, вкоренившись глибоко й міцно, і «зродить виродка», як він ото написав... Воно чигає за кожним рогом, дзюрчить із кожної криниці... Он за букетом лілово-рожевих айстр, за вікном видніються руїни... Повсюди руїни... «Мати загинула під час нальоту квартири згоріла їдь додому...»

Гільда схопилась. Чіткий прямокутник столу розплився в неї перед очима, дзвінкий сміх білявої сестрички росою упав на привітне дзеркало, затяг його туманом, а підлога закрутилась під ногами, мов чортове колесо, що скидає все з себе; і тільки залізна шафа із скляними дверцятами стояла міцно, повільно обертаючись у центрі колеса. Шафу можна відкрити, у дверцятах стирчить ключик. Ключик від серця... Як це сказано у тому старовинному віршику, що Руді згадав тоді, в неділю вранці? «Навік тебе я полюбив, замкнув у серці й ключика згубив...» Бреше він і по-старонімецькому. Але ключик стирчить у дверцятах шафки. «*Chininium hydrochloricum*» — це ж, напевне, так зветься по-латині той ключик, якого можна почепити дитинчаті на шийку, щоб воно змогло відімкнути собі двері й завчасно вшитися з цього світу, втекти від прокляття... «А якщо воно й мене з собою потягне, — дарма, не великий жаль. Бо хто я така? Еге, я неабихто! Солдатська сирота... Безталанна...»

Гільда взяла скляну пробірочку, в якій було ще до половини білого порошку, висипала все в чашку, налила туди кави й одним духом випила гірке питво. Перше ніж лягти, вона зняла з себе білий халат і повісила його на вішалці. «Я неабихто... Сіра ковдра мені більше личить. А найбільше личив би мені цупкий буро-зелений брезент».

Руді вже просвітили, перев'язали й уклали в ліжку. Крізь хвилі гарячкового туману він бачив хмари, що велично-повільно пропливали над горою, бачив пасма диму з комина над Анниною будкою і дерево біля неї — всохле сливове дерево, що цвіло пишним червоним цвітом іскор; бачив Гільду, що підставляла пригорщ під цівочку джерельної води,

чув старече мурмотіння джерела, яке перебивав дзвінкий Гільдин голос: «Вам треба скупатись...» — «Вам» — це значить «тобі й дитині», — вирішив він у своєму блаженному затьмаренні, — ви, мовляв, обоє ще в крові й слизу...» Йому марилося, ніби зараз має прийти його мати, принести дитину до джерела хрестити, потім повинні надійти куми — Урзель Богнер і Фюслер з Леа, і дитину охрестять під музику, гучну, відчайдушно веселу музику, під водограйний плескіт віолончелі й бренькіт гітар з яскравими бантами. І одвічний караван хмар над горою на мить зупиниться, й цілу довгу мить триватиме «тепер»...

Повернувшись із висушеним Гільдиним одягом і доброю звісткою, Інес, білява сестричка, зраділа: дівчина з поїзда послухалась її, наїлась, напилась і лягла спати. І враз сестра побачила порожню пробірочку з-під хініну на столі, борошністий осад у чашці, лист із рядком «рун смерті», почула часте глибоке дихання дівчини. Одіж полетіла на стілець. Інес кинулась до сонної Гільди й почала щосили торсати її.

— Що ти тут наробила? Чуєш, ти!?

Нарешті Гільда прокинулась.

— Що ти тут наробила? — ще раз гукнула сестра.

«Ох, сестричко, сестричко, що ти тямаш...»

— Скільки ти випила? Кажи швидше!..

Гільда знов заплющила очі.

— Ой, дай мені поспати... Там було тільки півпробірочки.

— Добре мені діло, півпробірочки! Навіжена! А мені потім відповідати, що покинула ключ у дверцятах. Ну, вставай, швидше, вставай, чуєш? Тепер тобі доведеться... — Інес обняла Гільду за шию, підвела її й злякалася ще дужче, подумавши, що в шафі могли бути й небезпечніші отрути. Авжеж, серед снотворних лежить ціла пачечка вероналу! Якби ця дурепа випила веронал...

«Як мені приємно, що вона обняла мене й тулиться шокою до моєї щоки... — подумала Гільда.— А вона ж мені зовсім чужа...»

— Тепер тобі доведеться ковтати гумовий зонд, навіжена! Та не лежи ти, як колода, вставай, ну! Як ти могла таке зробити! Хіба в тебе здоров'я на двох не вистачить?.

Що це? Сестричка плаче?

Гільда раптом підвелася сама й сказала жалібно:

— Я зовсім не хотіла наробити вам неприємностей... Воно ж не так швидко діє, правда?

— Мовчи вже, навіжена! Зараз ковтатимеш зонд. Та во-

рушися швидше, а то я тебе за коси потягну в процедурну!

Трошечки очманіла Гільда дозволила натягти на себе чорну спідницю й чорний светр. Сестричка швиденько сховала в кишеню обидва ключики — нікельований, від шафки, й скляний «ключик», пробірку з-під хініну. В коридорі вона сказала якійсь людині в білому халаті:

— Так, так, напевне теж якогось сурогату наїлась. Може, тіста з гіпсом...

Гільда покійно витерпіла неприємну процедуру. Потім, коли вона вже знову лежала на твердій шкіряній канапці, Інес сказала, що Гільді треба кілька днів побути під наглядом лікаря. Правда, в стаціонарі вільних ліжок тепер нема, але вихід знайдеться. Вона забере Гільду до себе додому, і там за нею наглядатиме батько Інес, що практикує як лікар. Інес із чоловіком і дитиною поки що живуть у батька.

Гільда, не так змучена фізично, як душевно, стала відмагатись: вона, мовляв, і так уже досить клопоту тут наробила, але вже почуває себе зовсім здоровою й може їхати далі. Вона вже шкодує за своїм вчинком, і якби не поїхала сюди з потерпілим, то нічого такого з нею б не трапилося.

— Ви не думайте, сестро, я зовсім не збиралась цього робити. Це на мене якимось так раптово найшло, як... ну, як утома в жаркий день. Мені не слід було піддаватись цікавості й читати оцього листа. Адже його писано зовсім не мені.

Ні, ні, вона вже переборола себе, вона дуже вдячна сестрі, але вона поїде. І відвідати пораненого в палаті вона теж не хоче. Все це Гільда вимовила так, немов страшенно соромилась, що завдала людині клопоту. Але молоденька медсестра зналась на людях досить добре, щоб зрозуміти: за цією глухою стіною ніяковості дівчина тільки ховає своє горе.

— Як же тебе хоч звуть, навіжена? — сівши на канапку в ногах у Гільди, спитала сестра. — Гільда? Неправда! Яка з тебе Гільда! Мені Гільда завжди уявлялась отакою закутою в панцер валькірією... — Інес стала в комічно-грізну войовничу позу, виставила вперед зігнуту ліву руку, немов прикриваючи щитом могутні груди, а правою замахнулась, ніби хотіла метнути спис. — Отакий вигляд має бути у справжньої Гільди, — засміялась вона. — А в тебе надто тендітна душа для цього. Але ти не журись, дівчино, це невелике лихо. Мое ім'я теж не пасує мені. Мене звуть Інес, тобто цнотлива. А в мене вже трирічний синок, хоч мені ще й двадцяти двох нема. І мене це нітрохи не смутить...

— А хто твій чоловік? — наважилась спитати Гільда.

— О, мій чоловік, мушу тобі сказати, великий хвалько. Але це ще півлиха. Лихо от у чому: що він нахваляється зробити, те неодмінно зробить. От, наприклад, хвалився, що одружиться зі мною — і одружився, я й незчулася коли. Похвалився, що вернеться з війни цілісінький, — і вернувся. Він, розумієш, у сорок третьому році трошечки добровільно потрапив у полон до росіян. Це його так намовив старий Бретшнейдер, його татусь. І навіть не зраджує мене, як і нахвалявся, ти можеш собі уявити? Мене, правда, це не дуже цікавить. — Інес засміялася дзвінко, як тоді, в коридорі, й знову весело защебетала: — Я певна, він ще й з моїм татусем подружиться, як нахвалявся. Річ у тому, що мій старенький татко терпіти не може мундирів, а Ганс служить у народній поліції й мусить, ідучи на службу, «препоюсувати чресла», як він любить висловлюватись. А вчора він мені сказав, що вже наближається той час, коли й бідна людина матиме змогу на кожному розі купити собі булку з гарячою сосискою, тільки-но забажає. Отакий фантазер він у мене... — Інес підсунулася ближче й посварилась на Гільду пальцем: — Тільки гляди мені, не надумай йому бісики пускати, коли будеш у нас! Бо мій хвалькуватий Бретшнейдер уміє не тільки вихвалитись, а й залицятись... — Приклавши палець до уст, Інес нахилилась до Гільди й таємниче зашепотіла: — Він у мене трошечки сентиментальний, одну капелиночку, розумієш?

Гільда нарешті ледь помітно усміхнулась, але ця усмішка була вимучена, мов у малої дівчинки, в якій болять зуби і яку медсестра намагається розважити кумедними гримасами.

— Отже, домовилися, — сказала Інес. — Ти поживеш у нас, мій шановний татусь трошечки догляне тебе як лікар, а я подарую тобі те, що мені вже не потрібне: ситцеве плаття, в якому я ходила три роки тому, — воно тепер для мене надто просторе, — і своє ім'я, — воно мені, навпаки, надто тісне. Ну, як, згода, сестричко?

Гільда похитала головою:

— Я тобі дуже вдячна, Інес, але...

В цю мить хтось постукав у двері, і ввійшов чоловік у білому халаті, той самий, що йому Інес тільки-но збрехала про тісто з гіпсом. Йому було років сорок. Гільді він нагадав опереткового тенора: високий, стрункий чепурун із густими чорними кучерями, розпатланими, мов у екзальтованого маестро. На його обличчі теж лежав відбиток якоїсь внутрішньої розхристаності, нестриманості й таланту. Худорляве,

воно все-таки здавалось одутлим, брезклим, і прямий, з тонкими ніздрями ніс не змінював цього враження. Карі очі на цьому землисто-блідому обличчі горіли якимсь колючим блиском. Весь вигляд цього чоловіка сповнив Гільду відчуттям власної мізерності, жалем і ніяковістю, близькою до страху. І в тоні його слів теж відчувалося щось нестримане, цинічне, колюче.

— Ось ми вам принесли щось хороше, шановна фрейлейн,— сказав він до Гільди.— Це зображення голови вашого коханого, точніше — її кісткової основи, тобто черепа. Погляньте, шановна фрейлейн...

В руці чоловік тримав два рентгенівські знімки. Ступивши до вікна, він підняв один з них, фронтальний, проти світла.

— От вам класична форма яєчної шкаралупи,— повчально промовив чоловік,— яйце з тупого кінця. Людина *ab ovo*¹ є взірцем краси. Ви помічаєте хоч якесь пошкодження на цій черепній коробці, сестро Інес? Хоч маленьку тріщинку?

Інес досить різко зауважила йому:

— Докторе Кольберт! Будь ласка, зробіть виняток хоч для сторонньої людини, говоріть по-людському!

Потім упевнено, тоном знавця сказала, що черепна коробка лишилась абсолютно неушкодженою. Чоловік у білому халаті опустил руку з негативом і якимось аж принижено промимрив вибачення. Беручи зі столу другий знімок, він побачив лист, що й досі лежав там, де його поклала Гільда. Придивившись до того листа, він постукав пальцем по ряду вертикальних паличок з тризубцями вниз — «рун смерті», по цьому частоколу старонімецької меланхолії, що ним Руді відгородив свою писанину від звичайно людського: «Ти розумієш мене».

— О,— сказав чоловік у халаті,— я таки вгадав!.. — Він підняв до світла другий знімок, профільний.— А от вам класична форма асиметричної груші. Всі форми людського тіла мають свій прообраз у природі. А «вінець творіння» компрометує природу, ах, який скандал... — Відчувши на собі погрозливий погляд Інес, він урвав своє просторікання, спитав: — Ви помічаєте хоч якусь тріщинку від скроні до тім'я, любі мої дами? — І зразу ж сам собі відповів: — Ніякої тріщинки від удару гострим чи тупим знаряддям ви не помічаєте, так само, як і я.

І, піднісши до світла обидва знімки, знову жовчно заговорив:

¹ З яйця (латин.), тобто з початку, від природи.

— Ви, так само, як і я, бачите класичну форму черепа первісного бика, *Bison europaicus*, найвизначнішої худобини Європи; він водиться...

— Докторе Кольберт! Поводьтесь як слід!

Та лікар наче й не чув. Давши волю стримуваній люті, він сипав словами, мов з кафедри:

— ...водиться, пасеться, розмножується й винищує сам себе в усіх цивілізованих районах земної кулі, з культурною рослинністю й без неї. Трапляється в усіх різновидах і породах, невігубний у своїй дубовій твердолобості...

— Ще слово, докторе, і ви в мене вилетите за двері,— гримнула Інес.

Гільді не вкладалося в голову, як це Інес може так поводитись із цим чоловіком. І чому він після її окрику відразу знітився й замурмотів вибачення? Вона подумала, що цей чоловік, певне, топить у чарці якесь горе, але не розуміла його піддатливості. Бо всі п'яниці, яких вона знала, були несамовитими або холодними садистами. Наприклад, Геншке-Ломака або той тип у шкіряному пальті, що, розсівшись на стільці, спокійно дивився, як Геншке гамселить Лізбет. Адже тоді на всю комірчину тхнуло перегаром. А від цього чоловіка пахло доброю зубною пастою, чоловічим одеколоном та лікарнею, і він зовсім не здавався Гільді людиною зіпсутою, хоч і поставився несправедливо до Руді, безумовно несправедливо, назвавши його худобиною, диким биком. Після свого невтримного спалаху і присоромлених перепросин доктор Кольберт сказав уже чисто діловим тоном, що через усе тім'я потерпілого тягнеться типова рана від удару гумовим кийком, але з характеру основного ушкодження та з опису обставин нещасного випадку він не може здогадатися, звідки взялась та рана, а сам поранений поки що делікатно обходить мовчанням це питання. Його пам'ять тепер функціонує за принципом центрифуги; найближчі за часом події ще обертаються десь на периферії затьмареної свідомості.

— Наскільки я міг зрозуміти,— сказав лікар, беручи рентгенівські знімки під пахву,— тепер у центрі його мозкової діяльності росте якесь деревце; і його надзвичайно тішить, що під тим деревцем хтось сидить,— він звів темні брови й глянув на Гільду,— і що те деревце п'янить його своїм солодким шелестінням...

— Докторе Кольберт!..

— Справді, не вистрелив же його святий Губертус вишневою кісточкою... Все може бути... Навіть найнеймовірніше — що *Bison europaicus* має в собі субстанцію, яку гіпотетично

можна назвати *anima hominis*, тобто людську душу... — І знову його темні брови звелися вгору, а погляд блискучих карих очей ужалив Гільду: — А ви, шановна фрейлейн, які нам тут сюрпризи робите? — Він узяв з-під пахви знімки й тицьнув пальцем у темну тінь мозку під світлим ковпачком черепа: — Що діється там усередині, це, мабуть, нікого не обходить, правда?

Інес знову хотіла обуритись, але він випередив її:

— Передайте привіт вашому шановному чоловікові. Раджу йому подікавитись цією раною з службової точки зору. Треба з'ясувати причину, правда ж? Ох, ці трикляті причини...

— Це лікар? — спитала Гільда, коли він зачинив за собою двері.

— Дуже здібний лікар, — відповіла Інес. — Страшенно здібний. І докотився він до оцього теж не без причини. В нього загинули дружина й діти, згоріли в будинку. Під час війни. А він став морфіністом. Вже не раз під час нічного чергування він валявся у мене в ногах і скімлив, як собака, буквально як собака, випрошуючи ампулку морфію... — Інес затнулась, злякавшись, що бовкнула зайве, і посварилась на Гільду: — Забудь те, що я сказала, чуєш? — Але, помітивши, як це збентежило дівчину, стала заспокоювати її: — Я знаю жінку, з якою він тепер живе. Медсестра, зовсім молода, не старша за нас із тобою. Вона його щодня жене на роботу й душі в ньому не чує. Для них обох нема кращих ліків, як робота й кохання... — Інес поклатла руку Гільді на чоло. — Коли вже будемо в мене вдома, ми з тобою разом поміркуємо, яких ліків треба твоєму пораненому і чого, власне, бракує тобі, сестричко...

Гільда почала виправдовуватись:

— Якби ти, Інес, прочитала оте, ти б, мабуть... ти б, напевне, змогла мене хоч трохи зрозуміти...

— Значить, доведеться мені заглянути твоєму бізонові в душу, — зітхнула молоденька медсестра й засміялась.

По обіді Інес закінчила чергування й повезла Гільду в старенькому деренчливому таксі до себе додому. Гільда встала й зайшла до палати глянути на Руді. Вона побачила тільки білий кокон пов'язки на голові й плечі, широкий ніс, розтулені губи, овальну емальовану мисочку біля підборіддя та веснянки під очима. На зблідлому обличчі ті веснянки здавались темно-коричневими, як родимки. Гільда згадала дитяче розумування блідого парубійка з поїзда, але подумала, що вона сама все краще розуміє.

Інес завела її до великого старого будинку з еркером над вхідними дверима, що стояв на широкому, обсадженому акаціями бульварі, майже не пошкодженому війною. В цьому великому старому домі панувала сувора тиша. Стіни вестибюля й широких сходів були до висоти пліч облицьовані темно-зеленими плитками. На помістку другого поверху Інес сказала: «Ну, от ми й дома!» — і відімкнула двері. Гільда прочитала на овальній порцеляновій табличці, що тут мешкає й практикує доктор медицини Фрідріх фон Глессін, а на прибитій над табличкою картці — що в цього доктора фон Глессіна живе ще якийсь Ганс Бретшнейдер. У цьому тихому старому домі Гільда раптом засоромилася свого пошитого з попони рюкзака, що його несла на спині Інес. І, витираючи ноги об дротяну сітку, на якій було винизане з білих кульок латинське слово «SALVE» — «Привіт», вона ледве стримала бажання повернутися й піти геть.

Добрих три дні пробула Гільда в цьому старому тихому домі, де пульс життя бився не тихіше і люди мали не більше часу та вміння жити й умирати, ніж під будь-яким іншим дахом, що заслугував на назву мирного. Добрих три дні чи, краще сказати, три добрих дні пробула тут Гільда. Бо коли вона на четвертий день попрощалася з господарями, вона залишала цей дім справді, як то кажуть, з доброю надією в серці. А тепер це було для неї найпотрібніше.

— Зміцнювати життя, люба моя,— сказав їй доктор Глессін,— це означає поводитися з ним розумно, жити його ще в материнському лоні потрібними соками.

Він, мовляв, протягом своєї довголітньої практики пересвідчився, що розумна поведінка матері, її душевна бадьорість і спокій так само благодійні для розвитку дитини, як багате на вітаміни харчування, свіже повітря й рух. Ні, Гільдин вчинок іще не міг пошкодити «йому». Та якщо...

— Та якщо ви, люба моя, не знайдете в собі цієї бадьорості й спокою, сили волі й надії, якщо чекання не будитемо у вас радості, прекрасної й розумної радості, то колись усього цього може забракнути й вашій дитині. Але навіщо ж нам дано розум, як не на те, щоб жити розумно...

Лікар провів Гільду через «завжди повну» приймальню на кухню, де Інес якраз енергійно вмивала малого Петера, лаючи його замазурою та поросям.

— У садку вже, напевно, достигла бузина,— сказав доктор.— На вечерю можна було б поласувати бузиновим киселем...

Гільда почала просити, щоб їй дали якусь роботу, — допомогти на кухні або випрати чи пошити що-небудь.

— Це нікуди не втече, якщо в тебе так руки сверблять, — відказала Інес тим самим тоном, яким щойно лаяла малого Петера. Але спершу, сказала вона, нехай Гільда, непосидюща гостя, напише листа батькам пораненого, щоб її звістка прийшла раніше за офіційну. Бо людей звичайно лякають офіційні повідомлення.

Писати листа Гільду посадили в глессінівській кімнаті. Тут справді все — чи майже все — ще мало глессінівський вигляд. У кімнаті Бретшнейдерів було якось по-іншому, світліше й веселіше. Адже там спало молоде подружжя, а тепер ще на додачу грався й малий Петер («гляди ж, Петере, не пустуй!»). А тут, у глессінівській кімнаті, всі речі здавались такими ж тихими, старими й великими, як і сам будинок: масивні різьблені дубові меблі, обтягнений шовком абажур, потемнілі шпалери, декоративний камін; на камінній полиці фотографії в рамках; чорне піаніно, на ньому закапаний стеарином свічник; перед письмовим столом вольтерівське крісло, на столі мурмурова чорнильниця, телефон і вишкірений людський череп; за скляними дверцятами шафи книжки: Толстой, Ромен Роллан, Штіфтер... Кроки глушив товстий килим. Лише дві картини на стінах зберігали ясні барви в цій кімнаті такого похмурого дня: пейзаж Каналетто над каміном, чудова копія — залита сонцем з вічно безхмарного мальованого неба Замкова площа в Дрездені, а навпроти — репродукція «Залізопрокатного заводу» Менцеля в простій коричневій рамі, подарунок зятя тестю, єдина неглессінівська річ у цій кімнаті. Та якби ще жива була пані фон Глессін, вона й на цю єдину зміну не погодилась би. І, певна річ, усіма силами опиралась би пониженню цієї кімнати в ранзі, перетворенню її внаслідок житлових труднощів із кабінету господаря на звичайну вітальню.

Гільда ще ніколи в житті не сиділа в такому кріслі й за таким письмовим столом. Завдання, яке їй належало виконати, відразу здалось їй надзвичайно важким, і вона проморочилась більше п'ятнадцяти хвилин над трьома рядками, в яких, треба відзначити, були вже слова «на щастя». Інес розреготалась, побачивши Гільдині муки і її страшенну ніяковість. Та й почерк у дівчини був зовсім дитячий, як у малої школярки.

— Ну й дурепи ж ми з тобою, — сказала Інес. — Адже можна просто подзвонити. Мусить же бути в когось там поблизу телефон, у пекаря, в м'ясника, в когось із знайомих...

Гільда задумалась.

— Хіба до бургомистра в рейффенберзьку ратушу? Він...

— А ближчих знайомих у вас там немає? — насмішкувато перебила Інес. Та Гільда не збентежилась.

— Знаєш,— сказала вона,— нашому бургомістрові, мабуть, приємно буде передати Гагедорнам якусь іншу звістку, крім попередження про виселення. Та й взагалі він трохи завинив мені й матері Руді.

Таким чином, Гільді знову довелося розмовляти з Ернстом Ротлуфом. Цього разу «переселенка» здалася Ротлуфові зовсім не гострою на язик, а хіба що прямою й діловитою, а прохання її просто дуже конкретним. Може, причиною цього був синій швейотовий костюм, що його Ернст одягнув сьогодні вперше за дванадцять років. У всякому разі, він побажав Руді швидкого одужання й повернення додому і пообіцяв «негайно сповістити Дору й Пауля».

— Певна річ, у належній формі; за кого ви мене маєте!

Чи варт заперечувати, що Гільда скористалася нагодою подзвонити Ротлуфові не без маленької хитрості. І ця невеличка хитрість призвела до того, що в Дори Гагедорн увечері цього ж дня вирвались слова про гору, яка йде до пророка. Та й Пауль Гагедорн цього вечора не зміг стримати здивованого вигуку. І коли Гільда покладе телефонну трубку, бюргерська солідність цієї кімнати вже не гнітила її так. Дівчині вже думалося, ніби кожна річ може придатись на щось добре, як оцей телефон, що допоміг їй здійснити її маленьку хитрість. Навіть череп на письмовому столі, це запорошене страшидло, як назвала його Інес, втратив свою зловорожість. Треба було тільки згадати, що під цим кістяним склепінням, поки воно було ще неушкоджене й сповнене життя, теж могли тягтись до неба дерева й шелестіти під вітром... «Тільки від одного я не відступлюсь, любий мій Руді»: «так» або «ні», жодної оглядки на Леа чи Залігера, жодної пільги, жодного «почекай» — «так» або «ні». І це на все життя, поки не завалиться небо під цим нетривким склепінням...»

Гільда вийшла з малим Петером у садок — нарвати бузини на кисіль. Ягід на кущах попід кам'яною огорожею садка було вже зовсім мало.

— Діти покрали. Вони всі злодюжки,— сказав малий Петер.

Гільда вчитала йому: не можна так казати, це неправда,— й розповіла малому, що в горах, де росте ліс і стоять великі скелі, бузина тепер іще зелена, що її там називають «боз», що кисіль з бозу дуже смачний і від нього в дітей

прибуває багато крові й сили. А сама подумала: в Рашбаху за школою теж ростиме боз, іще більше, ніж тут. І маленький Рейнгард отак самісінько підніматиме в рученятах кошик і проситиметься на руки, щоб самому зривати рясні кетяги.

— Ну як, Петере, підняти тебе? Ох ти, опецьок! Хочеш на руки? Хочеш чи ні? Так чи ні?..

Після трудів праведних — а точніше кажучи, після вечере — доктор Глессін, якщо його на той час не викликали до хворого чи породіллі, суворо дотримувався лагідної деспотії комфорту. В глессінівській кімнаті відсовували вбік обідній стіл і стільці з високими твердими спинками, зносили в кімнату й розставляли перед каміном вигідніші меблі — глибокий фотель зі спальні лікаря, пуфики, що їх Бретшнейдер змайстрував сам для свого кубельця, а Інес власноручно вимостила та обтягла; якщо ж було багато гостей, то вносили гарнітур важких шкіряних крісел, який через тісноту довелось виставити до приймальні. (Пані фон Глессін перевернулася би в домовині, якби довідалася про це). Але сьогодні в домі була тільки одна гостя, та й та ще вчора зовсім незнайома. Забрати Гільду до себе додому змусили Інес не тільки її великодушна й добросерда вдача, а й невинна жіноча хитрість. Краще хай сестричка побуде тут, а не в лікарні. Там її теж неважко було б на кілька днів улаштувати, але там хто-небудь може знову забути ключик у дверцятах...

Ніяковість Гільдина потроху розвіювалась, і те, що її посадили у вольтерівське крісло, вона сприйняла як велику честь, хоч сидіти в ньому було не надто вигідно. Значною мірою допоміг їй позбутися своєї ніяковості й Ганс Бретшнейдер, до якого вона відчула довіру з першого погляду, а точніше — ще зі слів Інес. Бретшнейдер, підкоряючись «лагідній деспотії» доктора Глессіна, прийшов у формених штанах, капцяч і плетеній жилетці. Він з усмішкою підсунув Гільді крісло:

— Фрейлейн із замку чільне місце...

Напевне, він назвав Гільду фрейлейн із замку через те, що у вікні виднівся збудований високо на порфіровій скелі князівський замок, чи принаймні товста вежа й одне високе крило будівлі з численними маленькими віконцями в грубезному мурі, частина яких уже світилась. Може, за тими маленькими віконцями в грубезному мурі в цю хвилину теж сідали на незвичних меблях погомоніти часинку перед сном нові мешканці замку, переважно евакуйовані. Може, там за мурами жінки прали білизну, свою єдину переміну. А може, за котримсь із ще темних віконць двоє обмінювались най-

вищим земним благословенням у спокійній певності, що дадуть життя не якомусь там нікчемному князаті. Може, за світлими вікнами робили сигари з поганого тютюну. Дехто з евакуйованих знайшов тут, у місті, своє давнє ремесло, ходив удень працювати на тютюнову фабрику, а вечорами вдома теж крутив руками сигари, міняючи їх потім на харчі. Може, десь там, за мурами, компанія приятелів різалася в скат, тарок чи в очко, по-провінційному, на дрібні гроші. Рід бубнових та червових королів виявив себе незрівняно живучішим за монархістів та республіканців усіх мастей і навіть за тисячолітніх саксонських та тюрінгських князів Му й Зау¹. А нові «фрейлейн із замку», — сказав Бретшнейдер, розпочинаючи цими міркуваннями традиційні посиденьки біля саксонсько-тюрінгсько-глесснінівського каміна, — нові «фрейлейн із замку» вже давно й незаперечно довели, що їхній рід старіший, тривкіший і за паперових королів, і за кривавих тисячолітніх князів.

Але цим він уже зачепив тему, яка неминуче мала зринутися в сьогоднішній вечірній розмові: одвічну, невичерпну тему здорової довговічності, тривкості життя. Доктор Глессін при цьому розважався своїм улюбленим ділом. Надівши поверх білої сорочки з манжетами й сірої жилетки зелений фартух, він сидів у глибокому кріслі й різьбив з більярдної кулі якусь фігурку. За цією роботою непоказний лікар робився схожий на старого китайського мудреця. В його спальні ціла полиця була заставлена витворами майстерного різця, головним чином квітами та гілочками з листям, але також і дерев'яним посудом, зробленим надто художньо для буденного вжитку. Та відколи в домі з'явився онук і підріс настільки, що зміг виявляти цілковиту неповагу до цих коштовностей, дідусь знайшов практичніше застосування своїй майстерності й терпінню та своїм гострим ніжикам і долітцям: почав різьбити з більярдних куль лялькові голови. Ці вироби зі слонової кістки відзначались на Петеровій ляльковій сцені як чудові актори на характерні ролі, оскільки вони легко витримували найтяжчі драматичні колізії. (Певна річ, тільки позитивні герої; всі інші гинули по кілька разів на день).

Повільно точилася розмова. Бретшнейдер, що сидів обіч тестя на пуфику, ворожив над двома старими велосипедними покришками, надіючися зліпити з них одну. Нашиваючи поверх рубця смужку свинячої шкіри, він обіцяв, що ця «гіб-

¹ Му — корова, Зау — свиня; ідеться про Мутчмана і Заукеля, нацистських гаулейтерів Саксонії та Тюрингії.

ридна» покришка служитиме принаймні три місяці, якщо не менше; нехай тільки Інес трохи приборкає свій темперамент. Інес, яка сиділа поруч нього й різала скибочками та чистила падаличні яблука, висловила сумнів, чи вдасться на цих саморобках хоч раз доїхати до лікарні, але визнала, що Ганс зрештою досі здійснював усе, чим нахвалявся. А тому вона завтра спокійно сяде на велосипед і поїде на роботу. Адже ще півгодини заощадженого часу й збережені підошви.

Повільно точилася розмова. Гільда підшивала поділ ситцевого плаття: вона була трошечки нижча за Інес. І резинку в поясі треба було замінити. Інес підвелась, узяла з камінної полиці одну фотокартку в рамці й показала Гільді. Картка, як і всі фотографії на каміні, мала на різках траурний крест.

— Це мій двоюрідний брат Гец, — сказала Інес, — на прізвисько «Ге-еф-ге» — Гец фон Глессін. Вродливий хлопець, правда? І такий романтик... Цілісінький пережив війну, а три тижні тому загинув. Сповідують, ніби «внаслідок трагічного нещасливого випадку». А мені щось не віриться. Якщо хочеш, покажу тобі його останнього листа. Він там підписався: «Ваш небіж, брат і рицар сумного образу». А нижче стоїть такий самий значок, як у тому твоєму листі, «руна смерті», «чорний ангел», як його називав Гец.

Лікар сказав, не підводячи голови від свого різьблення, що йому й досі здається неймовірною і незгідною з усіма правилами традиції одна річ: як це могло статися, що саме він, саксонський Глессін, паршива вівця, єдиний пацифіст у роду, пережив цю завірюху. Бо згідно з традицією мусили вижити вояки.

Тоді Ганс Бретшнейдер, що орудував шилом і двома голками, мов справжній лимар, туго натяг обома руками дратву і теж докинув слово про свій рід. Він перебив тестя навмисне — боявся, що той зараз почне розповідати хроніку саксонської парості родини фон Глессінів: «Прусський ротмістр Готгельм фон Глессін, який утратив під Росбахом око, під Кунерсдорфом три пальці на правій руці, а під Торгау ледве вичухався з дизентерії, — та зате, як це не дивно, порозумнішав, — у Фрейберзі, за принца Генріха, вийшов у відставку й одружився з однією дворяночкою з-під Ломацша. На його щастя, наречену обшакрали рідні брати, привласнивши її посаг — родовий маєточок, і добрязі Готгельмові довелося шукати собі якогось чесного ремесла, щоб з одним оком і двома пальцями на правій руці не пропасти з голоду на ласкавому хлібі свого монарха. Оскільки наш ротмістр,

вилежуючись після своїх численних поранень, нахапався дечого в фельдшерів, він як класичний тип шарлатана оголосив себе хірургом і заснував саксонську лінію Глесснів-медиків, яка зараз у моєї єдиній особі пережила пруську лінію Глесснів-військових і має віднині продовжуватись у Бретшнейдерах...» Зять боявся, що останній Глессін, чого доброго, пуститься фантазувати на свою улюблену тему: нібито вся німецька історія, в розумінні її конституційного розвитку, безперечно могла б скластися незрівнянно щасливіше, коли б загальнонімецькі державні органи сформувалися не в Пруссії, а в Саксонії. Тому Ганс Бретшнейдер почав:

— А в моєму роду було три лінії: столярів, друкарів і сгарників. Час від часу ці три лінії зливалися в одну: лінію безробітних. Але навіть тоді між ними не було єдності. Бо, на жаль, більша частина рівнялась по ревізійоністській лінії... Але ти маєш рацію, тестю: традицію вже порушено. В нашому роду з'явилась виразна тенденція до вимирання ревізійоністів. Здається, нашим родинам не буде чого соромитись...

Лікар не відповів. Він думав: «Треба буде зробити оцьому моєму студіозусові такий карлючкуватий ніс, як у мого вельмишановного зятя».

Інес поставила карточку на камін.

— Геца не чіпайте,— сказала вона.— Це був славний хлопець. Це історія з Лізелоттою вибила в нього землю з-під ніг, і йому більше не пощастило знайти рівновагу. Це було над його сили. Ти хіба не розумієш,— спитала вона чоловіка, що сердито засовався на пуфику,— як буває на серці в людини, коли в неї надто пізно відкривються очі? Нам з тобою добре говорити, в тебе є твій батько, в мене — мій і твій. А хто був у Геца?

Полишивши без відповіді власне запитання, Інес звернулася до Гільди:

— А в якій родині виріс твій Руді? Що за людина його батько?

І Гільда почала оповідати про Пауля Гагедорна. З багатьох домашніх розмов вона добре знала історію його сварки з Ернстом Ротлуфом.

Але Гільда ще не знала, що в цієї історії вже є продовження. Бо якраз у ту саму хвилину Пауль Гагедорн сказав своєму несподіваному гостеві, Ернстові Ротлуфу:

— Я вже в кінці тридцять другого року втратив останню надію. Злидні нас заїли, допомогу по безробіттю ми всю вибрали, а на тих тимчасових магістратських роботах, на дро-

бінні щебеню, було, й двадцяти марок на тиждень не виробиш. А Дора саме доношувала третього, наприкінці січня чи на початку лютого мала родити. А тут різдво біля дверей... Нашим різдвяним капіталом завжди були пільгові марки зі споживчого кооперативу. А того року ми вже за місяць до різдва проїли їх усі. Під столом пацюки гризлися за крихти. У наших сусідів, у дочки Пауля Геріке, один заліз у колиську й надгриз дитині вухо. Ти ж знаєш ту нору, в якій ми тоді жили...

— А хіба мені жилось інакше, Паулю? Хіба ми не разом дробили щебінь, за ті самі гроші й під тим самим дощем? Ну, помешкання в мене було трохи краще від твого, це правда. Але хіба ж річ у самому помешканні? Ми в листопаді на виборах до рейхстагу відібрали у нацистів два мільйони голосів, тридцять чотири мандати. А «Єдиний фронт» міг би й зовсім їх добити, якби... Ех, якби ж то!..

— Я завжди голосував за червоних, Ернсте, і тоді теж, на виборах до рейхстагу в тридцять другому. Це правда, ви тоді здобули сто мандатів. І все-таки нацисти мали сто дев'яносто шість...

— А скільки було б у нас разом із соціал-демократами? Ми б усе нацистське кодло до стіни приперли, якби... Ти ж мав авторитет у профспілці, тебе всі робітники в місті поважали, тебе знали як непідкупну людину. Ти й справді був непідкупний — до того дня...

— Це сталось у суботу, за три тижні до різдва. Дора надвечір повернулася від доктора Гольцмана — вона в нього прибирала поденно. Пан соціал-демократичний депутат магистрату доктор Гольцман звелів переказати мені, щоб я в понеділок завітав до нього перед приймальною годиною або після неї...

— І запропонував тобі місце помічника вуличного наглядача й службове помешкання. Тридцять сім марок на тиждень і оцю халупу...

— Яка все ж таки була краща за мій підвал...

— І чого ж Гольцман від тебе зажадав за це?

— Не так це було відверто зроблено, як ти думаєш, Ернсте. Гольцман був не такий дурень, щоб запропонувати мені саботувати «Єдиний фронт». Він буцімто хотів тільки зробити мені послугу, не так мені, як моїй дружині. Про «Єдиний фронт» він і словом не згадав. Гінденбург, сказав він, і духу богемського ефрейтора не може терпіти. А якщо Гітлер навіть якимось зуміє сісти в крісло рейхсканцлера, то це, мовляв, для крикунів-нацистів найкраща нагода осоро-

митись. Мовляв, щонайбільше за місяць вони остаточно прогорять і втратять останні рештки своєї популярності. Отак сказав мені Гольцман...

— А те, що я тобі товмчав, усе вилетіло в тебе з голови. Ти попався в сильце, як твої коноплянки. Першого травня в тридцять третьому зранку ще вийшов з нами на демонстрацію, а по обіді побілів гарненько свій будиночок і відтоді прикусив язика, не писнув більше ні разу. Дора — та хоч Фрідель трохи допомагала. А ти й вітатися не хотів. А в сорок першому році довершив: завжди голосував за червоних і зрештою побіг, як цуцик, за коричневими. Оцього вже я не розумію, Паулю, не можу зрозуміти: як це ти ще й у нацистську партію... Що вони з вами зробили!

— Мене якось викликав до себе в кабінет Кремер, нацистський бургомістр, і сказав мені, що я справляю своєю політичною пасивністю розкладницький вплив на робітників комунального господарства. Ти ж розумієш, що це в ті часи означало, Ернсте?..

— І що ж його батько робить нині? — спитав Ганс Бретшнейдер. — Чи він хоч тепер отямився?

Гільда відповіла, що він, може, ще й отямиться, але поки що обминає нового бургомістра десятою дорогою. А про політику старий Гагедорн взагалі й слухати не хоче. Він знову пішов працювати панчішником.

Але Ернст Ротлуф сказав:

— Якщо хочеш, Паулю, вертайся працювати до нас. Ремонтувати каналізацію. Адже в місті повсюди на вулицях вода й нечистоти прориваються. Набереться добрий десяток аварійних місць. Хіба ти не помічав цього, вуличний наглядачу?

— А помешкання, бургомістре?

— Ти хочеш чи не хочеш, Паулю?

Дора, яка досі мовчки слухала розмову, тепер досить сильно штовхнула ногою під столом свого Пауля. По обіді до них приходила Фрідель зі звісткою про Руді, але нікого не злякала нею, бо сама вона, Фрідель, мала сьогодні такий щасливо-збуджений вигляд, наче це був день її весілля. І Дора була вдячна за це Ернстові. Пауль Гагедорн кивнув головою й потер під столом ногу.

На масивному письмовому столі з вишкіреним черепом зазеленчав телефон. Викликали не лікаря, який саме порівню-

вав себе в думці із своїм рейффенберзьким колегою і не міг при цьому уникнути деяких досить неприємних аналогій. Дзвонили Гансові Бретшнейдеру, зі служби.

— В Стендалі, кажеш? Тоді ми завтра зможемо влаштувати очну ставку. Ну, гаразд, Фріце. Дуже дякую...

Бретшнейдер устиг перед кінцем робочого дня побувати в лікарні. Йому вдалося розпитати пораненого, що на якусь хвилину прийшов до пам'яті, звідки в нього взялась рана від удару гумовим кийком, і одержати достатній опис прикмет нападника: «Такий білявий... над правим оком немає брови... біля «Чижика»... зняли хмару куряви... з кийками...»

Цей білявий не був для поліції невідомою особою. Вдома Бретшнейдер про нього ще не розповідав. Він взагалі не говорив удома про незакінчені службові справи. А тепер він сказав, що тут, напевне, замішана «Банда перелітних птахів», спритна зграя підлітків-спекулянтів та злодіїв, яка не спинялася й перед грабунками. Почувши короткий опис прикмет злочинця, Гільда опустила руки з шиттям на коліна. Ні, вона не повірить, що це робота того білявого з «Чижика»!

— Він же ще зовсім дитина, йому, мабуть, і шістнадцяти нема! То Руді марить. Правда, в нас із цим хлопцем якось була сутичка. Він налаяв нас зрадниками й хотів нацькувати на нас свою ватагу. Але Руді просто посадив його на землю... Адже ті хлопці всі жили в сирітському притулку...

Беручися знов до своєї роботи, Бретшнейдер відповів, що в хлопця, мабуть, батько був нацист. Діти й юнаки, батьки яких були запеклі нацисти, завдають тепер найбільшого клопоту.

— Я від тата й мами навчилася старих пісень, — сказала Гільда. — Ми співали їх ще й після тридцять третього, і Рейнгард, брат мій, теж. А багато з цього користі? Все одно я лишилася сама. І з тих старих пісень більшість я забула, зовсім забула...

Бретшнейдер промовив, навощуючи драгвину:

— У Німеччині тепер справи склалися так, що дітям доводиться пильніше приглядатись до своїх батьків...

«Треба зробити оцьому студіозусові ще й такого великого ротяку, як у мого вельмишановного зятя», — подумав лікар.

Інес узяла чоловіка за руку, якою він протягував драгву кризь грудочку воску, й міцно стисла її. Вона ж бачила батькову кислу міну й помітила, як низько схилилась Гільда над своєю роботою. Бретшнейдерові не сподобалося, що Інес спляє його, проте він слухняно дав запхати собі в рот скибочку яблука. Одначе сказав їй:

— Коли ти мені вперше поклала на руки нашого малого, я в думці пообіцяв йому одну річ: «Я зможу дивитись тобі просто в вічі, синку, коли мені доведеться кінець кінцем покидати цей світ — сподіваюсь, у мирний час». Може, мій батько теж заприсягся так. У всякому разі, досі він цього дотримував... Я, навчаючись на складача, ходив до вечірньої школи, склав екзамени на атестат зрілості, і в гітлерюгенді був, і все-таки не забув зовсім, де правий бік, а де лівий. І, потрапивши на Східний фронт, я знав, що маю робити. За все це я мушу дякувати своєму батькові. Але, здається мені, я був винятком. Слухаючи, що ти розповідаєш про свого Геца, Інес, і читаючи оту писанину вашого знайомого, Гільдо, я почуваю себе перенесеним у якийсь чужий світ, у середньовіччя. Мені й на службі кажуть, що я весь час забігаю надто далеко вперед, відриваюсь від тилів... А я відповідаю: «Це не моя вина, товариші, а моїх тата й мами. Вони мене пустили в світ, подарували мені життя — і ще принаймні два роки на додачу. Бо я ж іще в сорок третьому році прийняв у дарунок свободу».

Примруживши одне око, Ганс засилив нитку в голку.

— По суті, прожитий на свободі час не можна вимірювати годинами чи днями. Його не виміряєш, він надто багатий, надто бурхливий, надто прекрасний. От я й кажу своїм товаришам: «Що ви хочете! Адже два роки — це шоста частина «тисячолітнього» рабства. За таким рахунком, я справді випередив вас на сто шістдесят шість щасливих років! А ви кажете — відриваюсь від тилів!» Правда, по таких словах мені звичайно доводиться шукати прикриття, щоб якийсь імпровізований снаряд — папка, або кашкет, або просто скачана з паперу куля — не наздогнав мене, незважаючи на мою стошістдесятишестирічну фору...

«Треба буде зробити моему студіозусові примружене око,— подумав лікар.— Ці студіозуси всюди пхають свого носа, весь час норовлять перегорнути кілька зайвих сторінок у книзі історії й зазірнути наперед, завжди знають краще за всіх, де добро й де зло, і вже навч бачать на землі рай, наче його так просто влаштувати, мов якийсь курорт».

— Знаєш, зятю,— сказав лікар,— я вже досить старий, щоб без заздрості милуватись отим твоїм забіганням уперед.— Поклавши свою роботу на коліна, він підняв на лоб окуляри і обвів усіх невидючим поглядом віщуна.— Вже тридцять років, як я залічую себе до покоління, приреченого на долю німецької Кассандри. Правда, наш тихий голос серед темної ночі не знайшов у історії помітного відгуку. Але

нині, коли настав ранок і ми тим ясніше бачимо на людях зашкарублу кору минулого, коли ми чуємо, як люди, подібні до тебе, зятю, й твого батька, виспівують гімни ранкові свободи над Німеччиною, — нині Кассандра ще не має права замовкнути. Бійтесь недооцінити цілковите духовне спустошення нації, відбудівники країни! Хіба ж по долі нашого Геца або по таких прикметах, як оцей, треба сподіватися, справді перекреслений лист, не видно, що приборкана, ув'язнена фурія війни ще бризкає крізь грати своєю отрутою в обличчя врятованим? От тепер молоді люди, батьки наступного покоління, відкривають давно занедбаний, порослий бур'яном шлях до пізнання справжніх людських життєвих і культурних цінностей. І що ж? Вони, глянувши, відвертаються, бо бачать там тільки старий мотлох, тлін і прах.

Бретшнейдер озвався зразу, не давши лікареві підкріпити свої слова грізною, гнітючою риторичною паузою:

— А я в антифашистській школі не побачив ніякого тліну й праху. Правда, форма викладу часом здавалась мені надто філософською, часом надто школярською, але самий зміст, тестю, був свіжий і прекрасний, як у перший день творення...

Та лікар не відступився від пози сліпого ясновидця.

— Існує небезпека, — віщував він, — що люди, які не задихнуться від цього уявного запаху тліну, — а вони можуть становити велику історичну силу хоча б самим своїм числом, — що такі люди або вдаряться в легковажний нігілізм, або позалазять у ті закутки німецької натури, де шибє в ніс гострим духом шовінізму, крові й пороху. Нам таке вже не первина...

Бретшнейдер запально відповів:

— Це твоє переконання, тестю. Можливо, з твоєї точки зору воно навіть цілком обгрунтоване. Але я молодший за тебе і літами, і духом. Я гадаю, що ми маємо вдосталь свіжих культурних цінностей і можемо спокійно замурувати ка-такомби старої школи.

— Зятю, зятю, що подумає про тебе твій син... — Лікар поправив окуляри, згорнув у підібраний фартух свій інструмент, стружки та недокінчену кістяну голову студіозуса і підвівся з крісла. Інєс розв'язала поворозки в нього на спині й забрала з його рук фартух. Потім сказала удавано в'їдливо, що на роботі Гансові після таких слів довелось би шукати прикриття, а вдома він думає, що йому все можна. Гільда бачила, що Бретшнейдер швидко повернув голову до дружини, перехопив її гнівний погляд, але змовчав. А лі-

кар підійшов до книжкової шафи. Гільді він сказав, що хоче подарувати щось на згадку й науку авторові того злощасного листа чи, краще сказати, батькові її дитини. Відчинивши високі, вузькі скляні дверцята, доктор заговорив до книжок:

— Не самим хлібом живе людина... Позбутися страху — це означає взяти на себе відповідальність. Страх згинає людям спину. А взята на себе відповідальність розпростує плечі. Людина, що несе на собі відповідальність, тримається прямо...

Взявши з рівнянького ряду книжок якийсь товстий том, він підтяг до письмового столу стілець з високою спинкою і обережно зняв ковпачок з авторучки, щоб зробити в книжці дарчий напис. Його зять попросив Інес, яка заходилась прибирати в кімнаті, увімкнути електричну пічку, що стояла в декоративному каміні. А то дідусеві, мабуть, холодно в ноги. Інес увімкнула пічку, але лікар за письмовим столом тільки неухважно промимрив щось схоже на «не турбуйтеся». А потім передав книжку, роман дуже шанованого ним Романа Роллана, «щирого француза, друга всіх людей і навіть німців», Гільді «у вірні руки».

— Я тут написав щось латинською мовою для батька вашої дитини, — сказав він дівчині. — Сподіваюся, що він зрозуміє ці слова й перекладе їх вам і дитині на повсякденну німецьку мову. Це старовинний афоризм. Я дозволив собі трошечки підтасувати одне-єдине слово заради кращої зрозумілості. — Лікар усміхнувся. — Йому скоро вже можна буде читати. А як його і це не навчить, то ткніть йому оцим важеньким томиком у ніс. Та гарненько натовчіть, сторінка за сторінку, зуб за зуб...

Бретшнейдер почав просити тестя посидіти ще трохи. Але останній з Глессінів усміхнувся мудрою усмішкою старого китаця й закинув за плече свій фартух із різьбярським начинням. Побажавши всім на добраніч, він вийшов, мугикаючи дитячу пісеньку: «...І він ворушиться, встає, на спину клунок завдає...»

Гільда розгорнула книжку, прочитала напис, але, звичайно, нічого не зрозуміла, крім німецьких слів: «...Ваш, хоч і незнайомий Вам, д-р Фрідріх фон Глессін». Та й Інес, яка зазирнула їй через плече, теж не зуміла просто так, експромтом перекласти латинський текст. Він, очевидно, був не такий простий, як ті загальновідомі, заяложені прописні істини на зразок «ога et лабога»¹, що ними так люблять хизуватися

¹ «Молись і трудись» (латин.).

напівосвічені сноби. Інес безапеляційно звеліла чоловікові перекласти цей текст, у відповідь на його протест підсолодивши трохи свій присуд:

— Я ж тобі колись допомагала вчити латину, а ти мені, за твоїм висловом, добру німецьку мову. Хіба ж ти, любий мій, не обіцяв завжди допомагати мені при всяких труднощах з цією «доброю німецькою мовою»?

Наче вражений власною стрілою, з тяжким зітханням узяв Бретшнейдер до важкої роботи, хоч аргумент Інес був не зовсім логічний. Йому довелося покопатись і в «старому Георгу» — гімназичному латинському словнику, — і в граматиці. А Інес на його зітхання зловтішно засміялась:

— Це називається «відкривати замуровані катакомби».

Інес дозволила собі спитати Гільду, «як жінка жінку», хто ж та Леа, що їй написано цього листа. Гільда спокійно, без ворожості розповіла все, що знала про Леа. Однак від того, «в чому вже вплевнилась», вона не відступила ні на волосок:

— Хоч вір, хоч ні, але він усе життя бігатиме за цією Леа або ж позиратиме на неї задрим оком... Та я й не збиралася боронити йому. Але я знаю, що він ганяється за маною... — На це Гільда мала достатній доказ: — Вона ж повернулась додому задовго до нас. Але ні разу не прийшла спитати про нього. Якби це було справді велике кохання... Ну, скажи, Інес: хіба б ти перш за все не побігла дізнатися про того, кого любила, за ким твое серце боліло на чужині?..

Інес погодилась, але тут-таки й дорікнула Гільді:

— Якби що-небудь стало між мною й тим, кого я люблю, — приміром, інша жінка — я б узяла свого Ганса за барки й спитала: «Скажи, я чогось не дотримала з того, що ми одне одному обіцяли?» Якби він не знайшов, що мені відповісти, я пішла б до тієї другої й спитала б її, чого я не дотримала. А коли б і вона не дала мені відповіді — розумної, а не продиктованої ревностями, — я взяла б своїх дітей і вигнала його з усіма бебехами з родинного храму. Бо тоді винен він, правда ж?

— Який жах!.. — простогнав Бретшнейдер.

— Чому ти не пішла до тієї Леа і не поговорила з нею прямо, відверто, без зайвих слів?

— Я?.. Як же я могла...

— От бачиш, сестричко, я таки поставила тобі правильний діагноз. Ти хвора на самоприниження, це досить тяжка жіноча хвороба...

Гільда аж відсахнулася, немов злякавшись. Тоді Інес напосіла на неї ще рішучіше:

— Невже ти не бачиш, що ти нічим не гірша за інших? Невже для тебе ще є «верхи» й «низи»? Невже ти й досі почуваш себе попихачем, бідною сиріткою, живою периною? Гільдо! Сестричко!..

Гільда, ковтнувши сльози, спробувала врятуватися на єдиному острові в морі своєї розгубленості:

— По-моєму, хай скаже «так» або «ні». Мусить же він знати, чого йому треба. «Так» або «ні»; от як, по-моєму, Інес...

На чорній стежці між коліями цей острів іще був надійною, твердою землею, сльотавий ранок у лікарні ще додав йому твердості; в садку, під кущами бузини, на ньому вирости якись непевні надії, а тепер він почав розповзатись під ногами від докорів Інес.

— От як я думаю... — тихо повторила Гільда.

— Та жінки вже аж надто давно так думають. Як же можуть кохання й шлюб бути щасливими, коли жінка чуває себе залежною від чоловіка? Правда, в житті звичайно виходить навпаки, та все одно добра з цього мало. Спочатку все йде прекрасно. Але після семи років подружнього життя — це критичний час — виявляється, що чоловік чуває себе якимсь в'ючним віслюком для всіляких вирішень, а жінка — погоничем віслюка, і обоє нещасливі. А я хочу мати коханого чоловіка, а не в'ючного віслюка. І ще... — Інес підсунулася зі своїм пуфиком зовсім близько до вольтерівського крісла, цього знаряддя тортур, і зашепотіла Гільді на вухо: — І ще мені треба, щоб він час від часу трошки упадав коло мене. — Потім шепнула ще тихіше: — Але і йому теж...

Та яка користь була Гільді з цих довірливих, щасливих признань? Вони краляли їй серце. І дівчина сказала:

— Мені пропонували стати вчителькою, вести уроки ручної праці... Як ти гадаєш, я змогла б?..

Бретшнейдер аж застогнав і перекривив її:

— Як ти гадаєш, я змогла б?..

Інес та Гільда подумали, що то він застогнав над своїм непосильним завданням і капітулював перед труднощами, бо Ганс позгортав книжки, підвівся з-за столу й став перед Гільдою.

— Фрейлейн із замку! — сказав він. — От тепер ти образила пам'ять своїх батьків. Гільдо! Хто ж ти така? Хто ми такі? Ми ж визволені люди!.. — Він схопив її за плечі. Гільда знітилась. — Фрейлейн із замку! Ти ж дочка робітника! Зрозумій же нарешті, хто ти така, Гільдо!.. Та не дивись же так, дівчино!..

«Ну не дивись же так, дівчино!..» Хто це їй сказав? Це Герберт Фольмер сказав, у комірчині для січки... Тільки очі в нього були інакші... Ні, такі самі...

Ясне, надійне небо побачила в тих очах над собою Гільда. Довіра — так звалось те небо.

А Інес засміялась:

— Бач, сестричко, я ж тебе попереджувала, щоб ти не пускала бісиків моєму Бретшнейдерові, бо він у мене дуже м'якосердий!

Пустивши Гільду, Ганс ухопив дружину за руку:

— З тобою, відьмо, я поговорю офіційно!

Удавано брутальною хваткою поліція притяг він до себе Інес, що сміялася і пручалась, але так і не поцілував її. Гільда побачила, як Інес, реготуха Інес, цютлива Інес раптом уся спаленіла. Бретшнейдер зникнув, відпустив її й вибачився:

— Тут же чужих немає...

Вони ще довго сиділи й розмовляли. І того четвертого, що весь час незримо був присутній серед них, у їхній розмові, — автора листа, батька дитини, непослідовного правдолюба, який не вмів сказати ні «так», ні «ні», — вони згадували зовсім не лихим словом. Ганс Бретшнейдер таки довів до кінця свій переклад і сказав, що його тесть — мудрий старий лис, якого треба тільки пошкребти, щоб відкрити в ньому «відбудовника країни».

Гільді ще раз згадався перекладений напис на книжці, коли вона вже збралась гасити лампочку біля своєї постелі. Інес постелила їй у Петеровій кімнатці. Хлопчик лежав у своєму ліжечку й спав глибоким, безтурботним сном, як усі малюки. Лежачи на бочку, вдавивши щічку в подушку, він ніби ловив уві сні розтуленими кулачками далекі ясні дні. Гільда, перше ніж погасити лампочку у себе в головах, прошепотіла:

— «Оберігай тільки завжди й усюди образ життя, і твій останній день не буде тяжким для тебе»...

Але що це таке — «образ життя»?..

Розділ вісімнадцятий

— Як мені вивершити мій світ? — спитав поет.

— А ти надай своєму світові форми, — відповів гончар.

А в Ярослава Гладека у Празі тієї ночі ще довго не гасло світло. Він писав до Леа Фюслер:

«...Я, здається, лишився твоїм боржником. Ми не довели до кінця нашої розмови. І винен у цьому передусім я. Бо я належу до людей, яким іноді щастить розкумекати найголовніше, тільки закривши за собою двері й сівши надворі на лавочці. А що ти, можливо, через це вже вважаєш мене за дивака з нахилом до блазенства, то я можу дозволити собі закомпонувати ті знаки абетки Морзе, що так повільно доходять до мене по моїх надто довгих дротах, у трошки блазенську музичну тему в до-мажорі й трохи поімпровізувати на цю тему. Справді, люба моя Леа: хоч із запізненням, я зібрався поговорити з тобою про вашу давню суто німецьку пристрасть до всього туманного, розпливчастого, метафізичного, якщо завгодно — до містики. Ще німецький романтизм, — земля йому пером, — пустив між люди цю пошесть, і вона раз у раз виявляється такими симптомами, як плутана високомовність або якась духовна гугнявість та заїкуватість. І з цієї схильності до метафізики та містики добре зуміли скористатися демагоги третього рейху, вона немало прислужилася їм, була не останньою в ряду тих засобів, з допомогою яких більшій частині німецького народу затьмарили розум. Згадай хоча б, яке місце посідало в Гітлеровому жаргоні слово «провидіння». Але цієї пошесті не уникли й деякі наші сучасники, що ніколи не почували ані найменшої симпатії до пана Гітлера. Взяти хоча б і тебе, Леа, твоє замилювання у віршах Тракля та псалмах, і прихильність до ван Боуденової «філософії болю», і твою «основну тезу», і намальовану тобою картину, — про неї мені розповів Тео, — і оту похмуру символіку садових сходів, і навіть твої загадкові репліки біля вікна: «Суне до нас... Справді до нас...» Скажи, Леа, невже ти так і збираєшся замкнутися в цьому містичному колі? Навіщо ти прогнала того бідолаху Руді? Навіщо так по-блюзнірському ображала пам'ять Кори? Хіба ти не любила її щиро, як свою старшу сестру? Я вже почав був побоюватись, що твої справи зовсім кепські, твої

й інших молодих німців, що у вашої надії, вашої любові, у вашої довіри до людей ніколи вже не відростуть крила. Я вже боявся, що ви розгубили всю надію, зненавиділи любов, зневірилися у довір'ї. Я вже боявся, що вам зламали хребет, що ви самі собі здаєтесь багном під ногами. Але тепер, пригадуючи, відновлюючи все в пам'яті, я бачу, що ваші справи не такі вже й погані, як ви самі себе впевнили. Бо я бачив антитезу цієї туманної метафізики, оргії безпредметних думок. Я бачив цю антитезу і в тобі: над півниками — горошок; «дички» — і кокетлива поза; твоя ненависть до своєї палиці; за метафізичною фразою — реальні «речі»: Москва й Париж, і автоковчег, у якому приїхало минуле, і літак з хіросімською бомбою. Все-таки «речі» рідніші тобі, ніж безпредметні думки. Коли я бачу цю здорову антитезу, у мене зароджується надія і навіть певність. Одного чудового дня ти зрозумієш, що «речі», про які ти так багато говориш,— це не «речі в собі», а «речі для нас».

Як багато облич бачив я в ці дні в Німеччині, облич, на яких були написані жахливі слова: «Все пропало, шкода праці...» І як багато бачив я облич, що промовляли: «Нічого, все ще вийде на добре!» Я бачив антитезу...

В Дрездені я ще раз, випадково, зустрівся із старшим лейтенантом Гришиним. Ми довго розмовляли з ним про оцю німецьку зневіру й про її антитезу. Він сказав, що на більшості молодих німецьких облич може прочитати тільки голод — за хлібом, роботою й людською довірою. Треба тільки зняти з цих облич маску, що приросла до них,— пиховиту маску духовного убозтва. Тобто треба спершу навчити німців правильно користуватися своїми чуттями, а потім — робити висновки. І він процитував — як мені здалося, з гіркою ноткою — фразу майже столітньої давності: «Пора вже комуністам перед усім світом відкрито викласти свої погляди, свої цілі, свої прагнення і байкам про привид комунізму протипоставити маніфест самої партії». А я й тут побачив антитезу: це ж писали німці, за це боролись німці, йшли в підпілля, за колючий дріт, в еміграцію, на смерть. Якби ти, Леа, розпізнала ту силу, що захищає тебе тепер, ти б побачила, що твої справи не такі-то й кепські.

Та оскільки я не можу сподіватися, щоб ти, ще вчора закидавши мені примітивність і нудність, сьогодні вже визнала мене за авторитет,— я дозволю собі проваріювати свою домашорну тему в невеличкому скерцо, перше ніж перейти до фіналу. Я закличу на допомогу авторитетнішого й дотепнішого філософа — одного глибоко німецького мислителя,

що мав якнайінтимніші, хоч і не зовсім серйозні, стосунки з «речами». Я маю на увазі уродженця села Кнейтлінген; що під Ельмським лісом, у Саксонській землі, сина Анни Вібекен, великого супротивника безпредметної німецької метафізики, великого й авторитетного знавця життя — Тіля Ойленшпігеля. Ти ще пам'ятаєш переказ, як він прибув до Праги й там утер носа всім великим ученим, відповівши на запитання, яким вони не вміли дати ради?

Другого дня, як повідають, зібралися всі доктори й магістри. Прийшов також Ойленшпігель і привів із собою хазяїна, в котрого мешкав, та кількох добрих приятелів, та ще кількох цехових — на той випадок, якщо студенти надумують відлупцювати його.

І звеліли йому зійти на поміст і дати відповідь на запитання, поставлені йому. І перше запитання, яке поставив йому ректор, — нехай скаже й доведе достеменно, скільки в морі води. Якщо ж він не зможе відповісти, то його засудять і покарають як шахрая й невігласа.

Та Ойленшпігель відповів, не довго думаючи: «Вельмишановний пане ректоре! Звеліть спинитися всім іншим водам, що течуть у море з усіх кінців, і я його виміряю, й доведу вам достотно, і нема тут нічого складного».

Ректор не міг цього зробити, отож він облишив це запитання й не велів Ойленшпігелю міряти море.

І поставив йому ректор друге запитання: «Скажи мені, скільки днів минуло від Адамових часів до сьогодні?»

Ойленшпігель відповів коротко: «Лише сім днів; бо як вони минають, то починаються інші сім днів, і так буде довіку».

Ректор поставив йому третє: «Де середина світу?»

Ойленшпігель відповів: «А отут вона й є! Ми стоїмо якраз на середині світу. А щоб ви побачили, що це правда, звеліть виміряти шнуром, і коли хоч на палець не зійдеться, то скажете, що неправда моя».

Та ректор не захотів міряти світ, зволів облишити це запитання і поставив четверте, вже зовсім розгнівавшись: «Скажи нам, як далеко від землі до неба».

Ойленшпігель відповів: «Зовсім недалечко! Якщо на небі хтось заговорить чи крикне, то тут унизу зовсім добре чути. Ось злізьте туди, а я гукну вас звідси зовсім тихенько, й ви почуєте; а як не почуєте, то скажете, що неправда моя».

Ректор удовольнився цією відповіддю й поставив п'яте запитання: яке небо завбільшки. Ойленшпігель відповів: «Тисячу сажнів махових уширшки і тисячу ліктів увишки, ані на волосок не менше. А як не вірите, то здійміть з неба сон-

це місяць і всі зорі й перемиряйте його. Тоді побачите, що моя правда, хоч вам це, може, й не по душі».

Що їм було казати? На все Ойленшпігель мав відповідь, і мусили вони всі визнати, що його правда. Але він, перемігши вчених своєю хитрістю, не засиджувався довго в Празі. Він боявся, що вони, отямившись, надумають помститися на ньому за свою ганьбу і що тоді він так легко не відбудеться. Тому він зняв із себе довгу мантію й подався до Ерфурта.

От як мудро повівся син Анни Вібекен у Празі, коли там ще жили добрі християни, як каже легенда.

На всі запитання в нього була одна відповідь: щоб пояснити що-небудь, він вимагав його *виміряти*. І ще один доказ своєї мудрості залишив він нам: він поквапився врзати поли, щоб високошановні вчені не поквиталися з ним кулаками. Для свого часу він був чоловік розумний і хоробрий, ніде правди діти! І, треба сказати, не догматик.

Кора, моя рідна дотепниця, знала «Ойленшпігеля» німецькою мовою мало не напам'ять, так само як «Швейка» чеською. Вона трохи-трохи не підбила мене спробувати прогнати диких кабанів грою на кларнетику. Вона казала, що проти Гітлерових та Генлейнових фашистів нема кращої зброї, як блазенське брязкальце. І не хотіла слухати ніяких заперечень. Але як дорого довелось їй за це заплатити! Я не наважувався розповісти вам чи кому іншому про Корин тернистий шлях. Тільки Франтішці розповів я те, що взяв від очевидців та з других і третіх уст. Мені було соромно розповідати. Бо коли б я зумів хоч трохи похитнути оту хитреньку наївність моєї дорогої насмішниці, може, все обернулось би по-іншому. Коли Гітлерова орда з помпою вступила в Прагу, Кора вистромила в вікно мітлу замість прапора. Мій колега Давид Гольдбаум, у якого ми квартирували, теж кепкував з моєї тривоги. Я поклав у кишеню ключ від квартири і з каменем на серці пішов із дому. Так у мене було домовлено з товаришами. А Давида вже через три тижні забрали й десь, хтозна-де, беззаконно вбили, хоч він свого часу відслужив «законних» чотири роки в цісарсько-королівській армії. Лишилися — з «Давидовою зіркою» на рукаві — його дружина й дочка Мір'ям. І лишилася ще у великій квартирі на Юнгмановій моя маленька дотепниця. Коли «дикі кабани» питали її про мене, вона щоразу відповідала: «Він поїхав до Ерфурта; сказав, що поїде до Ерфурта, а більше я нічого не знаю». «Дикі кабани» не докумекалися, в чому річ, і поселили в домі шпига — на той випадок, коли я «повернуся з Ерфурта».

Я весь час носив ключ від квартири в кишені. Коли я однієї темної сльотавої ночі зібрався завітати додому, — мені здавалось, що довше я не витримаю, — мене застерegli, щоб я не робив цього: Карел застеріг мене. Я все-таки пішов, але дорогою кинув ключ у Влтаву. Бо я знав, що Қора не зможе приховати моїх відвідин. Вона, може, й не проговорилася б. Але вона б потім з ранку до вечора виспівувала та тьохкала соловейком. А шпиги ж не дурні; донесли б, і уявляєш собі, що тоді на неї чекало? «Дикі кабани» вміли допитувати...

Коли вони викликали її на реєстрацію й спитали про походження, вона, розповідали мені, відрубала їм, що мати в неї німкеня, згідно з документами, і від цього нікуди не дінешся: але сама вона нешлюбна дитина і до заміжжя носила материне прізвище Блей. А батько її, найімовірніше, бродячий лудильник-циган або крамар-єврей, бо цих бідних людей її мати завжди жаліла найбільше.

Та німці за це їй нічого не зробили, тільки, як розповів мені хазяїн будинку, нагорлали на Қору, що вони, мовляв, не дозволять якійсь чесько-комуністській покручі брати їх на глум. І мою маленьку дотепницю відвезли до Німеччини на примусові роботи. Її й справді прикріпили до якогось селянського двору поблизу Ерфурта; сподівалися, що я клюну на цей гачок, спробую зустрітися з нею. Та недовго тривала ця наша надійна рятівна розлука з ласки «диких кабанів» і їхньої хитрості. Қору незабаром привезли назад до Праги й примусили «в порядку трудової повинності» щовечора співати арії з оперет і німецькі народні та солдатські пісні в одному казино на Пржикопі, куди мали доступ тільки німецькі офіцери та чеська публіка певного гатунку. Кажали, тоді моя рідна дотепниця зовсім притихла. Іноді я ховався ночами в одному провулку, що виходив на Пржикоп, і бачив, як вона йде додому. Вона проходила зовсім близько від мене. Мені здавалось, що я бачу й тіні, які йшли назирці за нею. Одного разу цією тінню був якийсь гладкий німецький майор, що упадав коло неї. «Ти не маєш права втрутитись, не маєш права!» — подумав я, натяг капелюха на очі — і все-таки кинувся до них. Та було запізно. Вона скинула черевички й босоніж утекла від нього — і від мене. Гладкий майор у своїй хтивій люті розтоптав ті черевички ногами. А я тоді відчув, як це тяжко — не мати права вбити «дикого кабана». З особистих мотивів не можна наражати на небезпеку себе й інших. Якби-то в мене тієї ночі ще був ключ...

З того дня ми організували для Кори невидиму охорону. Карел організував її, пекарський підмайстер Карел.

Я не знаю, чи Карел коли розмовляв з нею. Він нічого не казав мені, а тепер я вже не можу його спитати... «Хто легковажить собою,— часто казав Карел,— той не має завтрашнього дня». Але я гадаю, я певен, що він розмовляв з нею. Бо одного дня, надвечір, я побачив Кору, мою рідну дотепницю, в партері невеличкого кінотеатру, де я тоді працював кіномеханіком під ім'ям Антона Сівека. Я ж не міг не побачити її крізь своє віконце між двома апаратами, бо в передмісті на денних сеансах буває мало глядачів, а тоді їх у всьому залі було не більше десятка. Демонструвався, згідно з розпорядженням, фальшиво-сентиментальний фільм «Золоте місто».

Кора сіла посередині одного з найдешевших рядів і, коли я вимкнув світло, зняла беретик — маленький беретик із соколиним пером, якого я подарував їй на її тридцятий день народження, за чотири роки перед тим. Я стояв і дивився на неї крізь віконце; між нами була стіна, подвійне скло і двадцять метрів відстані. На її світло-каштановому волоссі мерехтіло сонце «Золотого міста». Цього сонця, синього неба над нашим містом нацистська кінокамера не змогла окупувати, не змогла вкрасти в нас. Я бачив Кору, бачив її волосся, її плечі, її родимку, що ховалася під платтям, і її лукаву хлоп'ячу усмішку, і зморщечки, що прорізіали її перенісся, коли вона морщила носик, і її безмежно невинні очі, що могли без кінця радіти кожному кольоровому камінцеві, бачив її ніжки, що так любили ходити босі польовими стежками. Ніколи мої очі не бачили всю її так виразно, як у ту хвилину. І ніколи вона не пригорталася до мене так міцно, ніколи мої руки не голубили її так ніжно, як у ту хвилину. «Мій старенький Ярош»,— любила вона казати... Якби холодний цегляний мур навколо мого віконця подався під моїми руками й лобом, якби він обернувся в її плоть і кров, я б у ту хвилину не здивувався. І якби не обдерті до крові пальці та поламані нігті, я б потім, мабуть, вирішив, що то була просто галюцинація, витвір перевтомленої уяви. Але весь той час я думав одне: «Ти не маєш права показатись, не маєш права наражатись на провал; може, її примусили прийти сюди як приманку, може, вони щось пронюхали...» Чому я не пішов до неї тієї ночі? Мені ж досить було зітхнути під дверима, і вона почула б мене й відчинила... Але Карел увечері сказав: «Хто легковажить собою, той не має завтрашнього дня».

Через кілька тижнів «прибрали» Гейдріха. Його пошмато-

вана шинель була виставлена у вітрині на Вацлавській площі. Казали, нібито Кора плюнула, побачивши її. Але це, по моему, вигадка. Насправді сталось от що: почалися масові арешти серед єврейського населення, і черга дійшла нарешті до пані Гольдбаум та Мір'ям. Того дня, коли забрали Гольдбаумів, Кора повинна була співати в казино перед вандалами німецькі народні пісні. Мені про це розповів піаніст, який щовечора акомпанував їй. Я взяв цього свого земляка за горлянку, я хотів дізнатись, як усе було. Адже з того дня наша розлука стала надійною, як сама смерть. Кора вийшла того вечора на естраду в чорному платті, з жовтою трояндою в руках. За програмою, першим номером мала бути «Лілі Марлен». Але не встиг акомпаніатор узяти перший акорд, як Кора підняла троянду до грудей і заспівала: «Не знаю, що стало зо мною, сумує серце мое...»¹ Гладкий майор вихопив пістолет. Ех, якби ж він був не жалюгідний комедіант, не верещав, як істерична баба, а стріляв влучніше і вкоротив на півроку її мучеництво, її шлях до червоного цегляного муру в Терезині...

Мені довелось узяти піаніста за горлянку, він не хотів нічого розповідати — соромився, що не взяв тоді тих кілька акордів акомпанементу, які мали коштувати йому життя. І те похмілля-каяття, з яким він просив у мене прощення, здалося мені огидним:

У травні я їздив до Терезина, пройшов тим останнім шляхом, яким довелося пройти моїй рідній дотепниці та її товаришам по нещастю. Він веде крізь підземний тунель каземату. Там унизу з глибоких дір тхне вогкою гниллю, наче пророслою картоплею. Яким гарним, певне, здавався їй цей запах... Коли в нашому льоху в Карлових Варах навесні починала кильчитись картопля, Кора сідала просто на купу й перебирала її. Вона ж ще малою ходила з матір'ю на поденне до селян... За виходом з тунелю праворуч залізні двері в цегляному мурі ведуть на плац для розстрілів. Там вона глянула в дула кулеметів, які стояли під дощаним дашком, щоб кати, бува, не промакли, коли йде дощ... Там її спіткала смерть у подібі катюги з фашистської Німеччини.

Я не пішов назад тим шляхом смерті. Я пішов із моєю дотепницею путівцем, що починається зразу ж за виходом з тунелю і збігає на пагорб. Такими дорогами вона любила ходити босоніж, любила, йдучи, виспівувати та щебетати, мов

¹ Перший рядок «Лорелеї» Генріха Гейне, поета, забороненого в гітлерівській Німеччині. Переклад Л. Первомайського.

жайворонок. Ти ж пам'ятаєш, як часто ми в травні ходили путівцями: я з Корою, Тео й ти, Леа? І як ти виспівувала та щebetала разом з Корою? І як Тео, любий мій наставник німецької молоді, не спроможний стримати порив захоплення, зупинявся, вимахував капелюхом і декламував:

Квітки звисають
З гілля в садах,
Пташині співи
Дзвенять в полях.
І мир, і радість
В серцях у всіх.
О світ, о сонце,
О щастя й сміх! ¹

О, коли б ти, Леа, зуміла ще знайти в житті таку веселу, щасливу дорогу! Якщо тобі й іншим молодим німцям це на-решті вдасться, то небо, й земля, і всі речі знову стануть для вас надійними...»

В кінці свого листа Гладек просив Леа передати привіт «лихому Генріхові» та його дівчині, тій самій «молодшій Лізі», яка втратила все в полум'ї війни і яку «лихий Генріх» привіз до себе додому. Крім того, Гладек написав, що він не заперечуватиме, якщо Леа заграє цю музичну тему в до-мажорі Руді та його дівчині.

Коли Ярослав Гладек поклав ручку, було вже по півночі, настало вже перше вересня тисяча дев'ятсот сорок п'ятого року.

На цьому нашу предовгу історію, мабуть, можна поки що закінчити. Бо все, що можна було поки що сказати про головних героїв, уже сказано. Двоє з них, Гільда й Руді, — що неважко передбачити, хоч це й не показано прямо, — от-от ступлять у своєму житті на новий, певніший шлях. Але про це не можна розповісти, не вводячи в книжку сотні нових людей, речей і обставин.

Коли Гільда цього ранку прийде в палату до Руді, він перш за все спитає її, чи не може вона позичити йому трохи грошей, бо в нього не лишилось ні пфеніга, а йому треба віді-слати анкету:

— Ти ж знаєш, Гільдо...

Вона дасть йому грошей, — Інес, побачивши це, засмієть-ся, — і напише продиктованого Руді листа до Ельзи Поль, а в кінці допише від себе те, на що додав їй відваги Ганс

¹ Уривок з вірша Гете «Травнева пісня». Переклад Я. Шпорти.

Бретшнейдер. Вона вже не вимагатиме від Руді «так» або «ні», а сяде на стільці біля ліжка й скаже, що син — адже їй так хочеться, щоб був син! — зватиметься Рейнгард. І обоє здогадуватимуться: це тільки перший крок до згоди, і такі кроки обом їм доведеться робити весь час. А поки що Гільда залишить лікарню і старий тихий дім на бульварі з надією в серці. А це їй зараз найпотрібніше.

Поки що вона поїде в Рорен, до Лізбет і матері Фольмер. Бо звідти до лікарні удвічі ближче, ніж з Рейффенберга, а вона хоче відвідувати Руді два рази на тиждень. Біля його ліжка вона зустрине й рейффенберзьких: батька, матір і обох менших — Крістофа та Бербель, яких вона ще не бачила, бо Дору скрута змусила віддати їх у найми на село. І дуже здивується, зустрівши в лікарні завідувачку шкільного відділу. Гільда скаже Ельзі Поль за свою остаточну згоду й дістане від неї тверду обіцянку.

А через два тижні Гільда побачить в руках у Руді Гладеків лист, прочитає його і, так само, як Руді, вчитає щось для себе між останніми рядками. І це «щось» зніме з її серця той останній камінь, який ще гнітив його. А Інес уже не вперше лаятиме її за те, що вона вагається зустрітися з Леа. В кінці листа Гільда прочитає дописане рукою Леа: що Армін Залігер повернувся до Рейффенберга і «поводиться як людина, що вчиться скромності й пристойної поведінки»; і що Леа Фюслер їде зі своїм батьком, ван Боуденом, «мабуть, на якихось два-три місяці» в англійську зону. І ще Леа вибачитиметься, що вимагала від Руді — «від Вас, мій любий Гіперіоне-Варваріоне» — помиритися з Арміном Залігером. Нехай Руді робить, як сам знає.

Але Гільду звістка про Залігера не схвилює так, як Руді Гагедорна. Цього типа, вважатиме вона, їй боятись нічого. Вона, як і інші люди, повірить, ніби повернення Залігера додому, в радянську зону, свідчить тільки на його користь. Виходить, в історії з Гербертом Фольмером його сумління все-таки чисте.

А потім Руді в останніх числах вересня приїде забрати її з Рорена. В кімнатці матері Фольмер він прочитає вголос те, що написав Гладек про свою рідну дотепницю. І це оповідання додасть багато снаги матері Фольмер, а також і Лізбет, котра взяла собі переселенський земельний наділ і зійшла з одним роботящим чоловіком, який не випускає з зубів куценської люльки. Та й сам Руді, читаючи, відчує в душі щось нове, щось зовсім нове. Герман Генне з дружиною теж слухатимуть листа. Його підозра, ніби Руді покриває капітана

Залігера, вже розвіялась. Але підозри щодо самого Залігера, скаже Генне, він ще не може позбутися; тож нехай Руді трошки пильнує — виключно заради справедливості.

А потім Руді з Гільдою підуть довгою, прямою, як шнур, дорогою назад до Еберштедта: Руді ще з рукою в черезплічнику, в коричневому костюмі Герберта Фольмера, Гільда — в квітчастому платті Інес Бретшнейдер. Біля стосу снігозахисних щитів вони зупиняться, потруться лобами, як овечки, й подумують: «Отут у нас і почалося все...» А придорожній лан уже жовтітиме стернею першого післявоєнного врожаю. Вони згадають про свою дитину й підуть далі.

Довга, пряма дорога приведе їх на цей раз до актового залу гімназії, де новим учителям Рейффенберзької округи даватимуть настанови перед початком їхньої роботи. Молодіжна група з Урзель Богнер на чолі проспівала пісню. Ернст Ротлуф говоритиме про «підтримання справді демократичного, прогресивного й волелюбного духу в усіх навчальних закладах»; Ельза Поль — про довіру, яку повинні виявити нові вчителі до старих, а старі до нових — довіру, необхідну, як повітря, і прекрасну, як ясне сонце над новою, миролюбною Німеччиною. І все-таки частина старих учителів не зуміє відкинути певних побоювань, а ще декому з цієї частини зовсім не сподобається те, що їм у майбутньому доведеться працювати разом з цими «людьми з вулиці».

А на закінчення професор Фюслер скаже з широким, плавним жестом, «ліплячи груди годівниці» новому дню:

— Який океан надії!..

Кінець першої книги

«РОЗРАХУНОК З МИНУЛИМ»
У ТВОРЧОСТІ
МАКСА ВАЛЬТЕРА ШУЛЬЦА

Роман «Ми не порох, що летить за вітром» — перший великий твір Макса Вальтера Шульца — побачив світ 1962 року. Він одразу ж висунув автора, доти знаного лише як літературного критика, до числа провідних прозаїків Німецької Демократичної Республіки і став однією з вершин у розробці характерної для літератури цієї країни теми «розрахунку з минулим», розриву з фашизмом і війною.

Тема ця була започаткована ще в роки другої світової війни німецькими письменниками-антифашистами старшого покоління, які стояли біля витоків німецької соціалістичної літератури. У драмі Й. Бехера «Зимова битва» (1942), повістях В. Бределя «Заповіт фронтовика» (1942) і Ф. Вольфа «Російський козушок» (1942), фронтовому щоденнику Е. Вайнерта «Пам'ятай про Сталінград» (1943), романі Ф. К. Вайскопфа «Помічники ангелів» (1944) розповідалося про сум'яття, яке охоплювало солдатів гітлерівської армії під впливом подій війни, про запізніле каяття, що приходило з усвідомленням своєї причетності до варварських злочинів фашизму.

Та особливо інтенсивно тема «розрахунку з минулим» освоюється з середини 50-х років, коли вступило в літературу і заявило про себе на повний голос нове покоління письменників НДР. Їхнє дитинство і юність були затьмарені фашизмом. На їхній долі, на характері їхньої творчості позначилися передовсім два явища: друга світова війна, у якій їм довелося взяти участь на боці гітлерівського вермахту, і участь у будівництві соціалістичного суспільства в НДР. Один за одним виходять романи «Брехня» (1956) Г. Отто, «Украдена юність» (1959) В. Нойгауза, «Пригоди Вернера Гольта» (1960—63) Д. Нолля, «Гімназист» (1958) і «Семестр змарнованого часу» (1960) Ю. Брезана, «Кожний ранок несе прохолоду» (1961) Р. Шмаля, «Єврейський автомобіль» (1962) Ф. Фюмана, «Ущелина» (1963) Г. де Бройна та ін. Спираючись на особисто пережите, письменники «зсередини» змальовують фашистську армію, розкривають суто німецьку, зумовлену історичними обставинами 30—40-х років ХХ століття специфіку пізнання навколишнього світу і себе самої людиною воєнного покоління, яку принесли в жертву заради чужих їй інтересів і яка звивистими, болісними, суперечливими шляхами вибирається з прірви. Показуючи рух своїх героїв «від фальшивої віри до безвір'я і від безвір'я до істинної віри» (Л. Симонян), митці демонструють усю складність процесів національного оновлення. У згадуваних вище творах старших майстрів літератури НДР відбивалася

лише перша частина формули Л. Симонян, і це природно, якщо взяти до уваги час їх написання.

Літератори нового покоління, виходячи з історичного досвіду перетворення суспільства, відображають і пошук нових ідеалів, які б відкривали дороги в майбутнє, перспективи мирної творчої праці. У їхніх творах поставлена проблема, яку письменниця Кріста Вольф назвала проблемою встановлення нових зв'язків з нацією. Орієнтуючись на повісті «Повернення» (1949) та «Людина і її ім'я» (1952) Анни Зегерс, яка першою в літературі НДР звернулася до зображення процесу вживання колишніх солдатів гітлерівської армії у нові суспільні відносини, письменники відзначають, що прилучення до творчих зусиль народу веде до перебудови психології, дозволяє морально розбитим людям знайти нову точку опори, новий сенс існування. Увесь цей комплекс явищ і проблем знаходить відображення у романі «Ми не порох, що летить за вітром», який з'явився на гребені цієї хвилі творів про війну і, за оцінкою радянського літературознавця Є. Кніпович, є «найширшим і найоб'єктивнішим з усіх, присвячених війні і написаних учасниками війни».

Макс Вальтер Шульц народився 1921 року в містечку Шейбенберг, що загубилося у саксонських Рудних горах, у родині дрібного службовця. Після школи був мобілізований до вермахту, служив у фашистській авіації. За словами письменника, йому пощастило після війни, коли він «одержав можливість по-новому, з антифашистських позицій поглянути на світ, навчився цьому сам і став учити інших. По-справжньому,— провадить далі Шульц,— мені пощастило тому, що я допомагав будувати іншу, нову Німеччину». Повернувшись з війни додому, Шульц якийсь час працював на будівництві, вивчав педагогіку й сім років учителював у школі, згодом навчався у лейпцігському Літературному інституті ім. Й. Бехера, сам у ньому викладав, а нині він — професор і ректор цього інституту.

Автобіографічний матеріал у романі Шульца, як і у книжках його колег, постає у художньо трансформованому вигляді, набуває загальнозначимого смислу. Вага і значення цих творів не вичерпувалися тим, що вони відображали одну з сумних сторінок німецької історії. Сповнені войовничим антимілітаристським, антифашистським пафосом, ці книжки ще й вирішували важливі завдання ідеологічного, політичного характеру,— сприяли формуванню у німців правильного погляду на недавнє минуле — їхнє власне і їхньої країни, допомагали їм зробити рішучий вибір на користь соціалізму.

У багатьох відношеннях роман Шульца показовий для літератури НДР про війну, в ньому в сконцентрованому вигляді відбилися ознаки, властиві творам «розрахунку з минулим». Однією з них є підкреслена стриманість в описах воєнних баталій, усіляких страхів війни. Тим часом саме вони нерідко висувуються на перший план у творах західнонімецьких письменників, де війна трактується як розгул сліпих, розбурханих сил стихії, а людина зображується безпорадною жертвою, приреченою на неминучу за-

гибель у круговерті всепоглинаючого хаосу (для прикладу можна назвати хоч би романи «Акули і дрібні риби» В. Отта і «Відплата» Г. Ледіга). Зрозуміло, що такі твори ставали лише констатацією трагедії, а не її осмисленням. Митці ж НДР показують війну як конкретне соціально-політичне явище з усіма його причинами, закономірностями і наслідками, стверджують, що багато чого залежить від людини, від її уміння мислити й діяти. У Шульца ця принципова установка втілена і у самій назві твору, і в його підзаголовку — «Роман про непропаще покоління».

Дія роману — динамічна, напружена, хоча зовні, здається, розвивається неквапливо; вона розпочинається в самому кінці війни і захоплює кілька повоєнних місяців. Подібно до Нолля, Фюмана, де Бройна, Шульц зображує, як на руїнах рейху вирішувалось питання про майбутнє Німеччини, її народу, як на сході країни закладались підвалини нового суспільного ладу. Разом з тим Шульц знайшов свій підхід до проблеми «розрахунку з минулим», прозондувавши її з точки зору філософської, ідеологічної, духовної. Інтелектуальна, філософська наснаженість — прикметна особливність оповідної манери Шульца, за яким міцно утвердилася репутація «найбільш філософського» письменника НДР.

Масштабність, епічність поєднуються в романі з глибоким проникненням у внутрішній світ героїв, яких набирається кілька десятків. Головним з них є син простого робітника Руді Гагедорн, та в центрі уваги митця виявляються одразу чотири представники молодого покоління німців, на яких так чи інакше позначилася війна. Син аптекаря Армін Залігер, кар'єрист і пристосованець, всіма вчинками якого керує страх, племінник колишнього ректора гімназії Леа Фюслер, до якої Руді «прикипів серцем на все життя», колишня наймичка Гільда Паніц, що на певний час стала для Руді опорою в житті,— вони допомагають всебічно розкрити образ Гагедорна, не втрачаючи при цьому кожне власної самостійності і не набуваючи суто службових функцій.

Сама війна начебто й не цікавить Шульца. Його мета — не лише зобразити крах, що його зазнала гітлерівська Німеччина у розв'язаній нею другій світовій війні, а й показати, як спершу панування, а згодом розгром фашизму відбилися у світогляді й у психології кожної окремо взятої людини. У романі зроблено спробу осмислити шляхи історичного розвитку німецького народу, переглянути духовні та культурні цінності, дати глибокий аналіз причин катастрофи, в яку втягли країну й народ фашистські злочинці. Оголоючи соціальне коріння німецького фашизму, Шульц показує, що він був прямим наслідком розвитку буржуазного суспільства в країні.

Через помисли і вчинки героїв розкрито, якою мірою підступній нацистській пропаганді вдалося спотворити, викривити у свідомості німців такі моральні поняття, як честь, патріотизм, обов'язок. Письменник фіксує окремі явища, які полегшили прихід фашизму до влади. Це і політика панівних класів, які впродовж тривалого часу прищеплювали народові почуття сліпої

покори і страху; і втрата класової пильності у частини трудівників, які, подібно до батька Руді, наївно сподівалися з допомогою націонал-соціалістів вирватися з лежачої економічної кризи й безробіття. Це, зокрема, і нездатність, невміння об'єктивно чесних, порядних людей знайти дійові засоби і форми боротьби, «практичне безсилля абстрактного книжного гуманізму», носіями якого виступають у романі професор Фюслер і Руді Гагедорн.

Саме за неспроможність утвердити в житті гуманістичні ідеали розплачується Руді, який припускається трагічної помилки — добровільно вступає до вермахту. Він переживає глибокі потрясіння, навіть заздрить товаришам, які загинули на чужині. Та зрештою герой все ж усвідомлює, що він, хоч і «втратив п'ять років» на війні, зате «виграв ціле життя». І найвагомішим фактором, що остаточно розвіює «непроглядний туман тисячолітнього рейху», стає нова дійсність, яка народжується на очах у Гагедорна. Переборюючи сумніви й упередження, він погоджується на пропозицію стати шкільним учителем, — і тим самим робить рішучий крок на шляху відновлення в собі суверенної людської особистості, вливається до лав тих, що творять справжню історію, — до лав будівників нової, соціалістичної Німеччини. Внутрішня перебудова героя — не щось таке, що відбувається саме по собі, вона вистраждана, логічно вмотивована ходом подій, соціально-історичними обставинами, в яких він опиняється.

Яскраво відтворено в романі атмосферу докорінних перетворень, що здійснюються в усіх сферах життя: політичній, економічній, духовній. Художньо переконливо зображено діяльність німецьких комуністів, антифашистів, які сміливо беруться до вирішення складних завдань. Письменник показує, що у своїх починаннях нова влада дістає підтримку з боку Радянської військової адміністрації, щиро стурбованої майбутнім німецького народу.

Чимале значення в розумінні ідейного змісту роману відіграє гостра світоглядна суперечка, що точиться на його сторінках між героями твору. Леа, стихійно прийшовши до філософії «пороху, що летить за вітром», ніяк не здолає відчуття всемогутності зла, здатного поглинути людство, якому, на думку Леа, відведена роль беззахисної іграшки у руках фатуму. Ван Боуден, її батько, проповідує стоїчне прийняття всіх ударів і випробувань, що їх доля посилає людині, як єдину можливість пізнання дійсності.

Може здатися, що між позиціями Леа і ван Боудена немає принципової різниці, проте Шульц справедливо розмежовує їх. Бо якщо погляди Леа — наслідок деформуючого впливу на незахищену людську особистість фашистської практики, то за католицьким екзистенціалізмом ван Боудена, підкріпленим авторитетами новомодних західних філософів, приховується добре замаскована ідея непорушності, вічності буржуазного суспільства. Опонент Леа і ван Боудена — чеський комуніст, учасник антифашистського Опору Ярослав Гладек — відстоює марксистські погляди на історію, особистість і суспільство. Гладек — і разом з ним автор — проводить чітку

межу між добром і злом. Але — що важливо — Шульц розрізняє активне і пасивне добро, показуючи на конкретних прикладах, як звеличує, розко-вує людину боротьба, спрямована на приборкання зла, і як не може бути виходом сліпе схиляння перед обставинами.

Роман «Ми не порох, що летить за вітром» виявив уміння письменника ліпити пластичні, рельєфні образи, співвідносити індивідуальні долі персонажів з історичними процесами, розкривати характери героїв у всьому багатоманітті їх приватних і суспільних зв'язків, потяг до постановки і вирішення проблем загальнонаціонального, загальнолюдського значення.

В одній із своїх статей Шульц зазначав, що «оптимістичне твердження — «роман про непропаще покоління» — просто таки вимагало продовження ідейної тематики, реалістичного доведення». 1974 року з'явився другий роман митця — «Триптих з сімома мостами», де засвідчено, що «океан надій», про який говорив професор Фюслер, перетворився на реальність.

У «Триптиху» не йдеться вже про вступ у нове суспільство, — герої вирішують свої конфлікти і самостверджуються у подіях сьогодення. Організуючим началом роману і водночас «пробним каменем» для героїв, що змушує їх виявити свою сутність, стають серпневі події 1968 року в Чехословаччині, ті сповнені глибокого драматизму дні, коли соціалістичні держави виконали свій інтернаціональний обов'язок перед народом братньої країни, захистивши соціалістичний лад, зберегли тим самим єдність соціалістичної співдружності.

Прагнення автора осягнути діалектику історичного розвитку позначилося на композиційній побудові твору. Шульц відмовився від послідовної, хронологічної оповіді і вдався до поширеної у сучасній літературі форми «доцентрового роману» із властивим йому чергуванням часових планів, ретроспективним зображенням подій з життя героя. Ущільнивши безпосередню дію до трьох днів, Шульц охопив більш як два десятиліття повоєнної німецької дійсності. З'єднавши минуле з сучасним, відзначивши головні віхи у розвитку своїх героїв, автор показав, як вирости і якими стали люди, що будують соціалізм у НДР. Зусилля письменника спрямовані насамперед на розкриття складного внутрішнього світу героїв, які відчувають нагальну потребу осмислити себе в контексті історичних подій. Саме цим зайняті доктор філософії, викладач вузу, розважливий, але й дещо само-впевнений і прямолінійний Руді Гагедорн та вчителька російської мови Леа, яка сприймає світ переважно почуттями, «думає серцем». Минуло два-надцять років, відколи вони одружені, проте час і їхнє кохання не стерло відмінностей у їхніх характерах, а тому їм знову й знову доводиться знаходити шлях одне до одного. І тепер, коли вони опинились у складній історичній ситуації, їм належить довести свою людську й громадянську зрілість. З нових позицій, з висоти сьгоднішніх соціальних здобутків розглядається в романі важлива проблема взаємодії людини й суспільства, їх відповідальності одне перед одним.

«Триптих» водночас засвідчив, що проблема покоління, якому судилося пройти через війну, питання «розрахунку з минулим», як і колись, непокоять письменника. Підтвердженням цьому стали наступні твори Шульца — повісті «Солдат і жінка» (1978) та «Льотчиця, або Кінець німіої легенди» (1981). Ці повісті з їхніми дещо незвичайними фабулами яскраво репрезентують новий етап у розвитку літератури НДР, з його зресою художньою та ідейною зрілістю, значним розширенням арсеналу зображальних засобів, підвищенням інтересом митців до суб'єктивного начала в історії, їхнім прагненням приходити до широких узагальнень шляхом змалювання індивідуально-неповторних людських доль.

Поштовхом до написання повісті «Солдат і жінка», дія якої відбувається під час війни у приволзькому степу, стала розповідь представниці «Інтуриста», яка, показуючи групі німців з НДР — до неї входив і Шульц — Волгоград і місця боїв за місто, згадала про російську жінку із спаленого села, яка вийшла заміж за військовополоненого німця. Пізніше він став радянським громадянином, живе з дружиною і дорослими вже дітьми неподалік від міста, працює в радгоспі. Скориставшись з цієї історії як з каркасу, Шульц багато чого домислив у ній і, за його словами, виклав її «вільно, не дошукуючись прототипів», розповів «усе так, як це могло б статися».

Безперечно, у випадку, який приводить героя повісті — сорокарічного Мартіна Редера, колишнього селянина, наймита, солдата фашистської армії, а тепер військовополоненого — у сплюндроване війною село, вчувається спрямовуюча рука автора. Проте Шульц і не прагне до зовнішньої правдоподібності, хоча й долає умовність фабули достовірністю людських характерів. У притчевому за побудовою творі знову йдеться про складне, сповнене глибоких конфліктів прозріння героя, про становлення особистості. Всі події сприймаються очима героя. Колишній наймит Редер, на відміну від Руді Гагедорна, не здатний оперувати філософськими категоріями. І автор постійно «допомагає» своєму героєві — оформлює у свідомості Редера, доводить до логічних висновків ті здогади, на які наштотує героя інтуїтивне відчуття сільського пролетаря. Шульц не випадково акцентує увагу на трудових навичках героя, його трудовій моралі, — вони є передумовою духовного оновлення Мартіна Редера.

Визволенню героя від стереотипів геббельсівської пропаганди, його внутрішній перебудові сприяють передусім зустрічі, спілкування з радянськими людьми. Багато що в їхній зовнішності й поведінці видається спершу героєві незрозумілим, навіть загадковим, і все ж вони вирішальним чинном впливають на Редера, який живе між страхом і надією. Російський старшина, що «не стриг усіх німців під один гребінець», капітан, що виявив полоненому довіру, жінки — Тамара і, передусім, Ольга Петрівна, що привезла його, хворого, до своєї домівки, — всі вони зрештою стають для Редера уособленням справедливості, щирості, відвертості. Осмислюючи своє нове становище, Редер збагнув і праведність спрямованого на нього гніву жителів села, і те, що йому випав щасливий випадок — справжній щедрий

дарунок долі — чесною працею хоч би частково спокутувати свою провину перед цими людьми, завоювати їхню довіру. І Редер щиро прагне цього. Поступово, повільно долаються бар'єри взаємного відчуження, складаються людські стосунки...

В основі сюжетної колізії психологічної повісті «Солдат і жінка» лежить окремий винятковий випадок, і водночас повість відрізняється високим рівнем художнього узагальнення, що певною мірою є символічним.

Своєрідною варіацією «Солдата і жінки» можна вважати повість «Льотчиця, або Кінець німої легенди». Ці твори збігаються в головному, ідейному моменті — в обох розповідається про те, як любов перемагає ненависть. Розповідаючи про долю героя «Льотчиці» Бенно Гельрїгеля, Шульц ще раз наголошує на закономірності складних, історично вагомих процесів, наслідок яких на німецькій землі з'явилась нова людина — свідомий будівник соціалізму.

І все ж, а це найголовніше, — «Льотчиця» цілком самостійний, оригінальний твір. Так, вихідним моментом повісті є сучасність, хоча всі оповідні нитки випливають з епізоду, що стався в Білорусії влітку 1944 року. Єфрейтор Бенно Гельрїгель, ризикуючи власним життям, рятує радянську льотчицю Любу Кондратьєву, і зустріч з нею багато в чому відкриває героєві очі на сенс навколишніх подій. Російська жінка в «Льотчиці», як і в попередній повісті, є втіленням високого морального начала, і зародження почуття симпатії до неї супроводиться певним зламом у свідомості героя. Той день стає для нього початком його духовного переродження, першим кроком до здобуття духовної свободи. Коротка зустріч Бенно Гельрїгеля і Люби Кондратьєвої — справді виняткова в умовах війни — залишилась єдиною в їхньому житті, і у свідомості героя вона поступово перетворилась на легенду. Саме ця легенда опосередковано, причому в кількох трактуваннях постає перед читачем. Вона «оживає» до найменших подробиць у пам'яті головного героя, якому через три десятиліття після тих подій випадає взяти участь у похороні Люби; її розповідає Гельрїгелева дружина Гіта, журналістка з НДР, якій сама Люба розповіла про своє почуття до солдата ворожої армії, нарешті, та ж таки історія висвітлена коментарями Гіти — вона прагне осмислити її крізь призму світогляду молодого покоління НДР, що не брало участі у війні. Сучасність цікавить Шульца не менше, ніж минуле. Проблеми, перед якими опиняються Гельрїгель і Гіта, підводять письменника до міркувань про принципи взаємин між людьми, що стали нормою в соціалістичному суспільстві. Оповідні й часові плани примхливо переплітаються в повісті, війна і мир постійно виявляються поруч.

Шульц, як уже згадувалося, виступає і як критик, він опублікував дві книжки літературно-критичних статей і есе — «Нотатки про літературу і час» (1967) і «Піноккіо, і нема йому кінця» (1978). В есе «Як я прийшов у літературу» письменник розповідає, яким справжнім одкровенням стали для нього твори Горького, що з ними він познайомився одразу після війни. Відтоді

Шульц постійно стежить за радянською літературою, використовує її досвід у своїй творчості.

Неважко помітити, що мотиви, подібні до тих, які зринають у повістях Шульца, наявні й у написаних протягом останніх років творах про війну радянських митців. Так, герой повісті В. Кондратьєва «Сашко», ризикуючи життям під трибунал і зазнати суворого покарання, рятує від загибелі полоненого німця, а в романі Ю. Бондарєва «Берег» розповідається про почуття любові, що прокидається між росіянином та німкенєю. Кілька десятиліть миру, досить тривалий строк існування німецької соціалістичної держави — це та необхідна передумова, завдяки якій можливою стала нова трактовка воєнної теми, новий ракурс зображення людського співчуття, пробудження природних людських почуттів. Цей досвід радянської літератури, зокрема, творів В. Астаф'єва, Г. Бакланова, Ю. Бондарєва, В. Бикова, безперечно, позначився на творчості Шульца, зокрема на його останніх повістях. За його словами, без осмислення досвіду радянських письменників ці твори навряд чи з'явилися б на світ. У радянської літератури вчився також Шульц свободи оповіді, епічної правди.

Один з відомих літературознавців НДР Г. Қоҥ відзначав: «Німецьку літературу соціалістичного реалізму не можна уявити собі без жорстокої боротьби проти мілітаризму і фашизму, за подолання його психологічних та ідеологічних наслідків. Ця боротьба визначає все життя нашого народу в двадцятому сторіччі». Вагомим внеском у цю боротьбу стали твори Шульца, який незмінно залишається вірним своїй головній, вистражданій темі. Повісті Шульца, як і книги 70—80-х років інших письменників НДР (назвемо «Приклад одного дитинства» К. Вольф, «Місцеперебування» Г. Қанта, «Вечірнє світло» С. Гермліна, «Коли йдеться про життя» П. Еделя), що мали гучний резонанс, свідчать, що антифашистська тема далеко не вичерпана за давністю часу. Митець перекоаний, що подолання минулого не означає його забуття. Свідомий високої відповідальності і покликання, Макс Вальтер Шульц говорив у одному з своїх інтерв'ю: «У сучасному світі ми стикаємося з силами, що протистоять волі народів до миру. Саме тому наша література не забуває війну, саме тому вона невтомно бореться за поширення правди. Щоб покінчити з війною в реальному житті, література оживляє її в художніх творах, активізуючи тим самим людське сумління».

Микола КУДІН

Макс Вальтер Шульц

МЫ НЕ ПЫЛЬ НА ВЕТРУ

Роман

Перевод с немецкого Ю. Я. Лисняка

Киев,

издательство

художественной литературы

«Дніпро», 1986

(На украинском языке)

Редактор Г. Г. Лозинська

Художник Г. С. Ковланенко

Художний редактор Д. О. Назаренко

Технічний редактор С. М. Величко

Коректори Н. С. Глуценко,

Н. І. Харчук

Информ. бланк № 3796

Здано на складання 28.08.85.

Підписано до друку 06.02.86

Формат 84 × 108^{1/32}

Папір друкарський № 2.

Гарнітура літературна.

Друк високий.

Умовн. друк. арк. 23,94.

Умовн. фарбовідб. 23,94

Обл.-вид. арк. 27,851

Тираж 30 000 пр.

Зам. 5—2588.

Ціна 3 крб. 20 к

Видавництво

художньої літератури

«Дніпро».

252601, Київ-МСП,

вул. Володимирська, 42.

Головне підприємство

республіканського виробничого

об'єднання «Подіграфкінга».

252057, Київ. Довженка, 3.

Шульц М. В.

Ш95 Ми не порох, що летить за вітром: Роман/З нім. пер. Ю. Лисняк; Післям. М. Кудіна.— К.: Дніпро, 1986.— 455 с.— (Дружба).

П'ять років у сліку, сльоту й мороз йшов дорогами війни Руді Гагедорн. І всі п'ять років плевав надію зустрітися знову з Леа Фюслер, красунею Леа, відкрити їй на-решті своє серце. Напередодні останнього бою почув він жахливу новину: Леа немає вже на світі...

Руді дезертирує з армії, повертається в рідне місто, де вирішує стати вчителем, вихователем молодого покоління. Автор відомий сучасний письменник НДР показує багатьох інших героїв, які так само шукають власні шляхи у новій Німеччині.

3 крб. 20 к.

11